

Ο ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ
ΤΟΥ ΛΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΤΥΠΩΝΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΧΟΡΗΓΙΑ
ΤΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΝΟΥ

ΛΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

28-30 Μαΐου 2010

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ: ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ : Β. Παπούλια
ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ : Θ. Κορρές
ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ : Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα
ΤΑΜΙΑΣ : Π. Κατσώνη
ΜΕΛΗ : Β. Γούναρης
Α. Γκουτζικώστας
Ι. Λεοντιάδης
Ι. Ξυδόπουλος
Ε. Χατζηαντωνίου

Υπεύθυνοι έκδοσης Πρακτικών:

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα
Θεόδωρος Κορρές
Φωτεινή Τολούδη

*Τα κείμενα αξιολογούνται από επιτροπή Κριτών και συνοδεύονται
από ξενόγλωσση μετάφραση.*

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Σπουδαστήριο Βυζαντινής & Μεσαιωνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Α.Π.Θ., 54124, Θεσσαλονίκη. Τηλ./Φαξ: +30 2310 997224, 997440. E_mail: histsociety@hist.auth.gr

Copyright 2011: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία

Σελιδοποίηση - Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία:
Εκδόσεις ΓΙΑΧΟΥΔΗ Θεσσαλονίκη
Κ.Μελενίκου 15 - Τηλ: 2310216779

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΛΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

28-30 Μαΐου 2010

Π ρ α κ τ ι κ ά

Επιμέλεια έκδοσης: Φωτεινή Ι. Τολούδη

Θεσσαλονίκη 2011

ΛΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
28-30 Μαΐου 2010

Περιεχόμενα

Πρόγραμμα Συνεδρίου	11
Εισηγήσεις	17
 Δούκαινα Γ. Ζάννη <i>Τα γεγονότα της προγραφής, διαφυγής και εκτέλεσης του Κικέρωνα (43 π.Χ.): Τίτος Λίβιος, Σενέκας Πρεσβύτερος, Πλούταρχος, Αππιανός και Δίων Κάσσιος</i>	19
 Στέφανος Κορδώσης <i>Κριτική στην άποψη του παντουρκικού πολιτικού κινήματος για την ιστορία των τουρκικών εθνών μέσα από την πρώιμη ιστορία των Ογούζων και Τούρκων</i>	47
 Νίκη Παπαηλιάκη <i>Γαλλική Ιεραποστολή, ιερός πόλεμος και εμπόριο στο Αιγαίο τον 17ο αιώνα</i>	65
 Πέτρος Τζίμας <i>Έξι επιστολές ανάμεσα στο Νικόλαο Μαυροκορδάτο και τον Αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι William Wake</i>	85
 Μαρία Βανταράκη - Γεώργιος Δ. Παναγόπουλος <i>Ανέκδοτη επιστολιμαία πραγματεία Δωροθέου Βουλευτή περί της γνησιότητας των επ' ονόματι Μακαρίου του Αιγυπτίου φερομένων 50 πνευματικών ομιλιών (απάντηση στον Νεόφυτο Κανυκαλιβίτη)</i>	103
 Ελευθέριος Λ. Βέτσιος <i>Η ίδρυση νέων βενετικών προξενείων στον ελληνικό χώρο μετά τη συνθήκη του Passarowitz (1718)</i>	127
 Νίκος Φ. Τόμπρος <i>Η Τοπική Αυτοδιοίκηση της Πάτρας τον 19ο αιώνα ως φορέας εξέλιξης της πόλης</i>	153
 Χρήστος Π. Ίντος <i>ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (1856-1909). Ένας γιατρός από την Αθήνα στη Μακεδονία την περίοδο 1891-1909. Η προσφορά και η δράση του</i>	179

Βασίλειος Αθ. Πλατής <i>Ο Σπυρίδων Λάμπρος και οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία (τέλη 19ου–αρχές 20ου αι)</i>	197
Αθανάσιος Λούπας <i>Η ελληνογιουγκοσλαβική φιλία σε δοκιμασία: το ταξίδι του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών, Νικολάου Πολίτη, στο Βελιγράδι (22 Οκτωβρίου/ 5 Νοεμβρίου 1922)</i>	209
Βασίλης Α. Φούκας <i>«...πρὸς τελειοποίησιν τῶν ἐν τοῖς Γυμνασίοις καὶ τοῖς Ἑλληνικοῖς σχολείοις διδασκόντων...». Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης και ο Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων</i>	231
Σοφία Ηλιάδου -Τάχου - Ανδρέας Ανδρέου - Αναστασία Ταναμπάση <i>Τα ρουμανικά σχολεία στη Μακεδονία (1939-1949)</i>	253
Κωστής Α. Τσιούμης <i>Η διαχείριση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και το ζήτημα της εκπαίδευσης των δασκάλων της ελληνικής γλώσσας</i>	275
Ευριπίδης Π. Γεωργανόπουλος <i>Η πολιτισμική γενοκτονία του ελληνισμού του Πόντου 1908-1923: μία άλλη πτυχή του διωγμού των Ελλήνων</i>	289
Μαρία Α. Νικολοπούλου <i>Προσφυγική αποκατάσταση στο Νομό Έβρου κατά την περίοδο 1922-1935. Παραδείγματα οικονομικής ένταξης των προσφύγων</i>	309
Γεωργία Αθανασίου - Ιωάννης Σκούρτης <i>Edouard Herriot, Γαλλική Λαϊκή Αποστολή και προπαγάνδα (1929-1932) Μνήμη ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ. ΖΑΦΡΑΚΑ Ομότιμου Καθηγητή Γεωπονικής Σχολής</i>	325
Αλέξανδρος Καλέσης - Ιωάννης Σκούρτης <i>Η οικονομική συμβολή της εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας σε διεθνή κινητοποίηση των ομοθρήσκων της (1931) Μνήμη Εσδρά Μουσή Επιτίμου Προέδρου Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας</i>	345

Λευκοθέα Παπακώστα - Ιωάννης Σκούρτης <i>Ο Γερουσιαστής Ασσέρ Μαλλάχ και οι δραστηριότητές του στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου μέσα από τον εβραϊκό Τύπο της πόλης</i>	359
Κωνσταντίνος Σεχίδης - Ιωάννης Σκούρτης <i>Ο Εβραίος Ισαάκ Καμπελή και ο Μακεδονομάχος Παύλος Μελάς (1931)</i>	371

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΛΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
28-30 Μαΐου 2010**

**ΛΑ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ
ΣΥΝΕΔΡΙΟ**

28-30 Μαΐου 2010 Θεσσαλονίκη

ΘΕΜΑ ΣΤΡΟΓΓΥΛΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

**Η επίδραση του Διαδικτύου σε ατομικό
και συλλογικό επίπεδο**

Εισηγητές: οι Καθηγητές Νικόλαος Νικολής,
Νικόλαος Ιντζεσίλογλου και
Βλάσης Βλασίδης

Συντονίζει η ομ. Καθηγήτρια κα. Βασιλική Παπούλια
Παρασκευή 28 Μαΐου 2010 ώρα 19:00

Αίθουσα Τελετών Παλαιού Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.

Ανακοινώσεις

Σάββατο 29 Μαΐου 11:00-13:00, 18:00-19:30
και Κυριακή 30 Μαΐου 10:00-13:00

Αίθ. 101 & 112 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

Παρασκευή 28 Μαΐου 2010**Αίθουσα Τελετών Παλαιού Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής**

19:00 Τελετή Έναρξης

19:15 Συζήτηση Στρογγύλης Τραπέζης

**Η επίδραση του Διαδικτύου σε ατομικό
και συλλογικό επίπεδο**

Εισηγητές: Οι Καθηγητές Νικόλαος Νικολής,

Νικόλαος Ιντζεσίλογλου και Βλάσης Βλασίδης.

Συντονίζει η ομ. Καθηγήτρια κα. Βασιλική Παπούλια.

Σάββατο 29 Μαΐου 2010**Αίθουσα 112 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής**

09:30 Γενική συνέλευση & αρχαιρεσίες

10:30 Διάλειμμα

11:00 **Κ. Σταλίδης**, Το βυζαντινό "χωρίον Βρεστιάνος".

Ιστορική, γεωγραφική και γλωσσική θεώρηση.

11:15 **Ι. Πούλιος**, Προς μια πρόταση συμφιλίωσης
αρχαιολογικής προστασίας και μοναστικής χρήσης:
Η σημερινή λειτουργία και διαχείριση συναντά την
ιστορία στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά.

11:30 **Π. Ανδρούδης**, Ανάγλυφη παράσταση δικέφαλου
αετού από τα τείχη της Τραπεζούντας στο ναό της
Μεταμόρφωσης στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης.

11:45 Συζήτηση

12:00 Διάλειμμα

12:15 **Α. Παυλοπούλου**, Μύθος και λατρεία Οικιστών-
Ηρώων στις ελληνικές αποικίες της Θράκης.

- 12:30 **Δ. Ζάννη**, Τα γεγονότα της διαφυγής, σύλληψης και εκτέλεσης του Κικέρωνα στη διάρκεια των προγραφών της Τριανδρίας το 43 π.Χ.: Τίτος Λίβιος, Σενέκας Πρεσβύτερος, Πλούταρχος, Αππιανός και Δίων Κάσσιος.
- 12:45 **Ν. Τσιρώνη**, Νέες προσεγγίσεις της ιστορικής έρευνας μέσω του διαδικτύου. Η περίπτωση του δικτύου των "Διαλόγων των Αθηνών": δυνατότητες και προοπτικές.

13:00 Συζήτηση

Αίθουσα 101 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 11:00 **Δ. Μισίου**, Η θρησκευτική πολιτική των Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Το παράδειγμα των Ισαύρων.
- 11:15 **Α. Γκουτζιουκώστας**, Παρατηρήσεις σχετικά με το πρόσφατο δημοσιευμένο σφραγιστικό υλικό (6ος-7ος αι.) από τη Βουλγαρία (Μυσία Δευτέρα).
- 11:30 **Α. Κοντογιαννοπούλου**, Φορολογικές πληροφορίες για τη Θεσσαλία από προνομιακά έγγραφα του 13ου και 14ου αιώνα

11:45 Συζήτηση

12:00 Διάλειμμα

- 12:15 **Θ. Ζαμπάκη**, Οι διπλωματικές σχέσεις των Μαμελούκων με χριστιανούς ηγεμόνες: Η συμφωνία μεταξύ του al-Manṣūr Qalāwūn με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (680 Εγίρας / 1281 μ.Χ.).
- 12:30 **Η. Γιαννάκης**, Οι απόψεις του al-Jāhiz (776-868 μ.Χ.) για τους Έλληνες και τις αραβικές μεταφράσεις ελληνικών έργων
- 12:45 **Θ. Ιωαννίδης**, Ο Κανόνας της Καινής Διαθήκης ως ιστορικό και θεολογικό πρόβλημα.
- 13:00 **Γ. Παναγόπουλος & Μ. Βανταράκη**, Ανέκδοτος επιστολιμαία πραγματεία Δωροθέου Βουλευσμά αναφορικά με το ζήτημα των επ' ονόματι Μακαρίου του Αιγυπτίου φερομένων συγγραμμάτων. Πρόδρομη Ανακοίνωση.

13:15 Συζήτηση

Σάββατο Απόγευμα

Αίθουσα 112 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 18:00 **Ε. Ναξίδου**, Διαδρομές του βουλγαρικού εθνικού κινήματος. Από την ομοιογένεια στην πολυμορφία.
- 18:15 **Χ. Ίντος**, Άγγελος Σακελλαρίου: Ένας γιατρός από την Αθήνα στη Μακεδονία την περίοδο 1891-1909. Η προσφορά και η δράση του.
- 18:30 **Β. Πλατής**, Ο Σπυρίδων Λάμπρος και η εθνική αποκατάσταση της Μακεδονίας.
- 18:45 **Χ. Καρδαράς**, Το οδοιπορικό του Έλληνα προξένου Μοναστηρίου στη Β.Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19ου αι.
- 19:00 **Α. Λούπας**, Η ελληνογιουγκοσλαβική φιλία σε δοκιμασία: το ταξίδι του Έλληνα υπουργού εξωτερικών Νικολάου Πολίτη στο Βελιγράδι (23 Οκτωβρίου / 5 Νοεμβρίου 1922).

19:15 Συζήτηση

Αίθουσα 101 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 18:00 **Ε. Κουρμαντζή**, Διονύσιος ο Φιλόσοφος: Επίσκοπος Τρίκης (Ιστορία και Λογοτεχνία).
- 18:15 **Π. Τζίμας**, Έξι επιστολές ανάμεσα στο Νικόλαο Μαυροκορδάτο και τον Αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι William Wake.
- 18:30 **Ν. Παπαηλιάκη**, Καθολική ιεραποστολή, ιερός πόλεμος και εμπόριο στο Αιγαίο τον 17ο αι. Ένα ανέκδοτο υπόμνημα.
- 18:45 **Ε. Βέτσιος**, Η ίδρυση νέων Βενετικών προξενείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία μετά τη Συνθήκη του Πασάροβιτς (1718).
- 19:00 **Φ. Κωνσταντίνου**, Έλληνες σαράφηδες και τραπεζίτες στη Μολδοβλαχία (1800-1850).

19:15 Συζήτηση

Κυριακή 31 Μαΐου 2010

Αίθουσα 112 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 10:00 **Χρ. Κοζαρίδης**, Γκαγκαβούζηδες - ένα τουρκόφωνο θρακικό φύλο- Η πορεία τους μέσα στο χρόνο.
- 10:15 **Στ. Κορδώσης**, Ογούζοι και Τούρκοι. Μια κριτική στην παντουρκική θεώρηση της ιστορίας των τουρκικών εθνών.
- 10:30 **Ε. Γεωργανόπουλος**, Η πολιτισμική γενοκτονία του ελληνισμού του Πόντου 1908-1923: μία άλλη πτυχή του διωγμού των Ελλήνων.
- 10:45 **Μ. Νικολοπούλου**, Προσφυγική αποκατάσταση στο Νομό Έβρου κατά την περίοδο 1922-1935: Παραδείγματα οικονομικής και κοινωνικής ένταξης των προσφύγων.
- 11:00 **Θ. Μπατρακούλης**, Η γεωιστορική-γεωπολιτική σημασία του Ευξείνου Πόντου και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις.

11:15 Συζήτηση

11:30 Διάλειμμα

- 12:00 **Γ. Χαλκιάς**, Η λειτουργία των "κοινών" σχολείων του υπόδουλου Ελληνισμού κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.
- 12:15 **Β. Φούκας**, "...προς τελειοποίησιν των εν τοις Γυμνασίοις και τοις Ελληνικοίς σχολείοις διδασκόντων...": Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης και ο Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- 12:30 **Κ. Δρούγκα**, Όψεις των ελληνικών εθνικών στοχεύσεων, όπως αποτυπώνονται στα ιστορικά εγχειρίδια του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα. Μια εθνικώς λυσιτελής ιστορία
- 12:45 **Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Α. Ανδρέου, Α. Ταναμπάση**, Τα ρουμανικά σχολεία στη Μακεδονία την περίοδο 1939-1949. Μία πρώτη αποτύπωση.
- 13:00 **Κ. Τσιούμης**, Η διαχείριση της διδασκαλίας ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και το ζήτημα της εκπαίδευσης των δασκάλων της ελληνικής γλώσσας.

13:15 Συζήτηση

14:00 Κλείσιμο Συνεδρίου

Αίθουσα 101 Νέου Κτιρίου Φιλοσοφικής Σχολής

- 10:00 **Α. Καλέσης, Ι. Σκούρτης**, Η οικονομική συμβολή μελών της Εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας σε διεθνή κινητοποίηση ομοθρήσκων τους (1931).
- 10:15 **Π. Αρβανίτης, Ι. Σκούρτης**, Επανεμφάνιση του Στρατηγού Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη (1931).
- 10:30 **Κ. Σεχίδης, Ι. Σκούρτης**, Ο Εβραίος δημοσιογράφος Ισαάκ Καμπελί (1931) και ο Μακεδονομάχος Παύλος Μελάς.
- 10:45 **Α. Παπακώστα, Ι. Σκούρτης**, Ο Εβραίος γεροϋσιαστής Άσσερ Μαλάχ και οι δραστηριότητές του στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου.
- 11:00 **Γ. Αθανασίου, Ι. Σκούρτης**, Edouard Herriot, Γαλλική Λαϊκή Αποστολή και προπαγάνδα (1929-1932).

11:15 Συζήτηση

11:30 Διάλειμμα

- 12:00 **Ν. Τόμπρος**, Η συμβολή της τοπικής αυτοδιοίκησης στην πορεία της Πάτρας τον 19ο αιώνα.
- 12:15 **Ι. Σκούρτης**, Ο αντιβενιζελικός δήμαρχος Νικόλαος Μάνος και η εβραϊκή ελίτ της Θεσσαλονίκης (1929).
- 12:30 **Ρ. Καϊάφας**, Νικόλαος Μουσχουντής (1906-1958): μύθοι και πραγματικότητες γύρω από την εξέχουσα αστυνομική προσωπικότητα της Θεσσαλονίκης.
- 12:45 **Α. Κλάψης**, Αναζητώντας ερείσματα για την ανατροπή της Συνθήκης της Λωζάννης: οι ελληνοϊταλικές σχέσεις την περίοδο της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου.
- 13:00 **Δ. Μιχαήλ, Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Δ. Αναστασίου**, Οι έννοιες του "έθνους" και της "φυλής" στον Μεταξά: Εξετάζοντας την ιδεολογία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

13:15 Συζήτηση

Η χρονική διάρκεια των ανακοινώσεων ορίζεται σε 15'.
Ανακοινώσεις που δεν θα παρουσιάσουν οι σύνεδροι αυτοπροσώπως
δεν θα ανακοινώνονται και δεν θα περιλαμβάνονται στα Πρακτικά.

Οι βυζαντινολογικές ανακοινώσεις δημοσιεύονται στο περιοδικό "Βυζαντιακά"

Εισηγήσεις

Δούκαινα Γ. Ζάννη

*Τα γεγονότα της προγραφής, διαφυγής και εκτέλεσης του Κικέρωνα (43 π.Χ.):
Τίτος Λίβιος, Σενέκας Πρεσβύτερος, Πλούταρχος, Αππιανός και Δίων Κάσσιος*

Σε προηγούμενη μελέτη ασχολήθηκα με τη φιλοσοφία της τραγικής ιστοριογραφίας του Αππιανού, εστιάζοντας στις προγραφές της Τριανδρίας το 43 π.Χ. στο 4^ο βιβλίο των *Εμφυλίων*.¹ Η περιγραφή των γεγονότων φυγής, σύλληψης και εκτέλεσης του Κικέρωνα στην ίδια ενότητα του έργου ήταν ιδιαίτερα πυκνή, ώστε η προσέγγιση και η ερμηνεία της δεν μπορούσαν να συμπεριληφθούν στην ίδια μελέτη. Από την εξέταση του Αππιανού και των σχετικών χωρίων στις άλλες πηγές, Σενέκα Πρεσβύτερο, Πλούταρχο και Δίωνα Κάσσιο,² που αναφέρονται στον θάνατο του Κικέρωνα και προβαίνουν, με αφορμή τον σχολιασμό των γεγονότων, σε μία γενικότερη αποτίμηση του ανδρός και του ρήτορα, προκύπτουν αφενός μια νέα εικόνα για την προσωπικότητα και την πολιτική πορεία του ίδιου, και αφετέρου μία αποκαλυπτική και άγνωστη μέχρι τώρα εικόνα τόσο για τις πολιτικές πρακτικές και τις κοινωνικές σχέσεις της ύστερης Δημοκρατίας, όσο και γενικότερα για τα πρόσωπα και τις ομάδες

1 D. G. Zanni, «Éléments de philosophie de l'histoire dans le livre IV du *Bellum Civile* d'Appien», *Revue de Philosophie Ancienne*, 27.1, (2009) 59-86. Μία μορφή της εργασίας με τον τίτλο «Μεταξύ 'φόρμας' και 'περιεχομένου': φιλοσοφία της ιστορίας του Αππιανού στις εικόνες του *Bellum civile* (βιβλίο IV)», παρουσιάστηκε στο 29^ο Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 16-18 Μαΐου 2008.

2 Η αποσπασματικά σωζόμενη μαρτυρία της επιτομής του Τίτου Λίβιου (Per. fr. 120) στα ίδια γεγονότα είναι σύντομη και εντελώς περιγραφική, χωρίς κανένα άμεσο ή έμμεσο σχόλιο. Οι συγκεκριμένες πηγές έχουν μελετηθεί στο παρελθόν με στόχο να εντοπιστούν οι μεταξύ τους σχέσεις και να καταγραφούν οι πηγές από τις οποίες αντλούν. Βλ. H. Homeyer, *Die antike Berichte über den Tod Ciceros und Ihre Quellen*, *Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft*, no 18, Baden-Baden 1964 (répr. *Helikon* 17, 1977, 56-96). Πβ. H. Homeyer, «Ciceros Tod im Urteil des Nachwelt», *Altertum* 17 (1971) 165-174. A. Gudeman, *The sources of Plutarch's life of Cicero*, Roma 1971. Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη μελέτη, που κινείται στο ίδιο πνεύμα, καμία από τις πηγές δεν είναι αξιόπιστη, με το αιτιολογικό ότι όλες υπόκεινται σε λογοτεχνικές επιταγές ρητορικού ύφους. Βλ. A. Wright, «The death of Cicero: forming a tradition: the contamination of history», *Historia* 50.4, (2001) 436-452. Πβ. E. Migliario, *Retorica e storia. Una lettura delle Suasoriae di Seneca Padre*, Bari 2007, 146, όπου χαρακτηρίζεται ως ρητορική-σχολαστική και η παράδοση του Λίβιου. Σύμφωνα με άλλη προσέγγιση, όλες οι πηγές είναι ιστοριογραφικές, ενώ οι παράγραφοι των *Suasoriae* του Σενέκα που αναφέρονται στον θάνατο του Κικέρωνα, παρότι εντάσσονται στο θέμα μιας συγκεκριμένης declamatio, αποδεικνύουν το ενδιαφέρον του συγγραφέα για την ιστοριογραφία. Βλ. J. Fairweather, *Seneca the Elder*, Cambridge-London-N.Y.-New Rochelle-Melbourne-Sydney 1981, 33. Μεταξύ των ιστοριογράφων αναφέρεται και ο ποιητής Κορνήλιος Σεβήρος (Suas. VI.25-26), ως εκείνος που μίλησε, κατά το σχόλιο του Σενέκα, υποτίθεται με τον καλύτερο τρόπο για την απώλεια που σήμαινε ο θάνατος του Κικέρωνα, με κριτήριο την ευγνωμία του (VI.25). Η ανωτερότητα της ιστοριογραφίας έναντι της declamatio, κατά τον L. A. Sussman, *The Elder Seneca, Mnem. Suppl.* 51, Leiden 1978, 72, αφήνεται από τον Σενέκα να διαφανεί άμεσα, ενώ η τελευταία ως λογοτεχνικό είδος υπολείπεται και έναντι της ρητορικής.

που τις διαμόρφωναν.³ Τα νέα στοιχεία στα πεδία που αναφέρθηκαν προκύπτουν από πρωτογενή έρευνα και *επαφή* με το κείμενο. Η δομή και η γλώσσα, τα οποία ενίοτε είτε αποσιωπούνται είτε χρησιμοποιούνται αυθαίρετα και διαστρεβλωτικά για να καταργήσουν το κείμενο ως ουσία και έκφραση λόγου και να θέσουν υπό αμφισβήτηση είτε την ιστορικότητα των πληροφοριών είτε την αξιοπιστία των συγγραφέων, ως γνωστόν, είναι, όπως και τα ίδια τα γεγονότα, οι αντιπροσωπευτικότεροι για τον κάθε συγγραφέα φορείς της σκέψης του και του στόχου του έργου του.⁴ Για τον λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να παρατεθούν σε κάποιες περιπτώσεις αυτούσια χωρία από εκείνα τα έργα στα οποία η ίδια η ροή της αφήγησης αντανακλά το *πρόσωπο* των συγγραφέων, δηλαδή την κρίση τους απέναντι στα γεγονότα και στα ιστορικά πρόσωπα. Από αυτήν προκύπτει η ιστορική, πολιτική και ηθική σημασία των τελευταίων, για τη συγκεκριμένη εποχή αλλά και διαχρονικά, η οποία συνιστά, ή πρέπει να συνιστά, το κριτήριο και για την αξιολόγηση των πηγών.

Η προγραφή του Κικέρωνα

Σύμφωνα με τον Αππιανό,⁵ ο Κικέρων καταδικάστηκε ο ίδιος και το παιδί του και ο αδελφός του και το παιδί του αδελφού του και όλοι του οι συγγενείς και συνεργάτες

3 Ειδικά στον Σενέκα, δεν φαίνεται να είναι τυχαία και η επιλογή των προσώπων, καθένα από τα οποία παρουσιάζεται να εκφράζει με συγκεκριμένο τρόπο την «κρίση» του σε συγκεκριμένο πεδίο της ζωής και της πολιτείας του Κικέρωνα. Το θέμα θα πρέπει να εξεταστεί αφ' εαυτού, με βάση πλέον τις γενικές ιστορικές κρίσεις που έχουν εκφραστεί για τα ίδια τα πρόσωπα. Μία τέτοια εξέταση δεν θα μπορούσε για ευνόητους λόγους να συμπεριληφθεί στην παρούσα μελέτη. Μία αντιπροσωπευτική (και η πιο πρόσφατη) μελέτη σχετικά με τη ρωμαϊκή Δημοκρατία είναι αυτή του Christopher S. Mackay, *The Breakdown of the Roman Republic: From Oligarchy to Empire*. Cambridge/New York: 2009, στην οποία μπορεί να διαπιστώσει κανείς τόσο τα πεδία στα οποία έχει διαχρονικά εστιαστεί το ενδιαφέρον των μελετητών, όσο και τα αποτελέσματα της αναπαραγωγής της ίδιας της λειτουργίας της σε όλες τις εποχές. Ενδεικτικά για το τελευταίο και σε σχέση με την οπτική και πραγμάτευση του μελετητή βλ. την επιφανειακά αρνητική κρίση του Mackay για τον Κικέρωνα (σ. 237) ή για τους Γράκχους, και τον τρόπο με τον οποίο αντίθετα εκφέρει απενοχοποιητική κρίση για το πρόσωπο του Αυγούστου, αξιοποιώντας επιλεκτικά τις πηγές και ορίζοντας ως βάσεις του ηγεμονικού καθεστώτος, επίσης επιφανειακά, και χωρίς να εξετάζει τους υπόγειους μηχανισμούς, τον στρατό και τον λαό.

4 Και στη μελέτη μου *Revue de Philosophie Ancienne*, 27.1, (2009) 59-86, αποδείχθηκε μεταξύ άλλων ότι η ιστορική αξία της αφήγησης των γεγονότων των προγραφών, προκύπτει από την τεχνική του ιστορικού, στη συγκεκριμένη περίπτωση στο είδος της «τραγικής ιστοριογραφίας», η οποία δεν διαφέρει επί της ουσίας καθόλου από εκείνη και των άλλων πηγών που αναφέρονται στον θάνατο του Κικέρωνα. Η ευρύτητα και η ιστορικότητα της εποπτείας-κρίσης των συγγραφέων που μελετώνται εξασφαλίζονται εξάλλου σε μεγάλο βαθμό και από τη χρονική τους απόσταση από τα γεγονότα.

5 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.19.

και φίλοι του.⁶ Η πολυσύνδετη, και όχι τυχαία από τον Αππιανό, απαρίθμηση των μελών της οικογένειας του Κικέρωνα, των συγγενών και των φίλων του, που βρέθηκαν στο στόχαστρο της Τριανδρίας, είναι δηλωτική προφανώς του μίσους εναντίον του, το οποίο χωρίς καμία λογική υπαγόρευσε και τη δίωξη όλων των δικών του. Η ίδια σωρηδόν καταγραφή είναι δηλωτική εξάλλου της μηδαμινής σημασίας που είχαν τα πρόσωπα και η ζωή τους, αφού η κατάληξή τους, σύμφωνα με εκείνους που, κατέχοντας εξουσία, αυθαίρετα αποφάσιζαν γι' αυτήν, δεν εξαρτιόταν από την προηγούμενη δράση τους και τις πραγματικές τους ευθύνες. Το ίδιο το γεγονός θα μπορούσε να αποτελεί ομοίως σαφή υπαινιγμό του τρόπου ζωής και της πολιτείας του Κικέρωνα, ο οποίος στο σύντομο διάστημα της μοναρχικής εξουσίας του, μετά τον θάνατο του Ιούλιου Καίσαρα,⁷ αλλά και νωρίτερα, χρησιμοποιούσε όποιον είχε πρόχειρο για τις πολιτικές υποθέσεις του, συμπεριλαμβανομένου του αδελφού του.⁸

Στην αφήγηση του Αππιανού δεν γίνεται διάκριση για το ποιος έφερε την ευθύνη για την προγραφή του Κικέρωνα. Ο Πλούταρχος αφήνει να εννοηθεί ότι δεν υπήρχε μεταξύ τους σύμπνοια για το αν ο Κικέρων θα έπρεπε ή όχι να συμπεριληφθεί στις λίστες, εστιάζοντας αποκλειστικά στη διαφωνία του Καίσαρα, ο οποίος στην αρχή αντιτέθηκε στον Αντώνιο και τον Λέπιδο, για να αλλάξει όμως τελικά, πολύ εύκολα, γνώμη.⁹ Όπως ο Αππιανός και ο Πλούταρχος αναφέρεται στα προσωπικά πάθη, μιλώντας ειδικά για μία «λύσσα», η οποία οφειλόταν, κατά τον βιογράφο, στην κατοχή της εξουσίας. Η φράση του, ότι «ουδέν ανθρώπου θηρίον εστίν αγριώτερον εξουσίαν πάθει προσλαβόντος»,¹⁰ αφορά όλα τα μέλη της Τριανδρίας, η προσωπικότητα και

6 Την εκτέλεση του αδελφού και του ανεψιού του Κικέρωνα μαρτυρεί και ο Πλούταρχος. Βλ. Κικ., 47.4. Ο βιογράφος σημειώνει στο τέλος του βίου ότι ο γιος του Κικέρωνα, ο οποίος είχε την ίδια νοοτροπία με τον πατέρα του, διεσώθη και εξελέγη από τον Καίσαρα συνύπατός του, αφού ο Καίσαρας ήθελε να αναλάβει εκείνος τις ενέργειες για την πολιτική τιμωρία του Αντωνίου. Βλ. Κικ. 49.6. Ο βιογράφος ειρωνεύεται την πίστη όλων των εμπλεκομένων σε αυτό το είδος της «θείας δίκης», αφού η «τιμωρία» του Αντωνίου δεν ήταν παρά ακόμη μια βρώμικη πράξη πολιτικής σκοπιμότητας του Καίσαρα, μέσω της χρησιμοποίησης άλλων, που κατέληξαν για προσωπικούς λόγους να επιθυμούν την επιβολή της.

7 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.19. Κατά τον Α. Μ. Gowing, *The Triumviral Narrative of Appian and Cassius Dio*, Ann Arbor 1992, 156, αυτή η αναφορά του Αππιανού είναι ειρωνική.

8 Πλουτ., Κικ. 20.3.

9 Πλουτ., Κικ. 46.3-5. Ο βιογράφος περιγράφει μία συναλλαγή που συντελέστηκε μεταξύ των μελών της Τριανδρίας, ο καθένας από τους οποίους «όφειλε» να εγκαταλείψει κάποιον: ο Καίσαρας τον Κικέρωνα, ο Λέπιδος τον αδελφό του Παύλο και ο Αντώνιος τον Λεύκιο Καίσαρα, αδελφό της μητέρας του. Ο Πλούταρχος εκφράζει έτσι έμμεσα την κρίση του τόσο για την ηθική βάση σύστασης της Τριανδρίας όσο και για τα μέλη της, βασιζόμενος σε αυτή την περίπτωση στην κατάληξη των προσώπων που εγκαταλείφθηκαν και στους πρότερους δεσμούς τους με τα μέλη της Τριανδρίας.

10 Πλουτ., Κικ. 46.6.

η βούληση των οποίων, όπως και άλλων, αποκαλύφθηκαν σε όλο τους το μεγαλείο στη διάρκεια των προγραφών.¹¹ Το πάθος που διέκρινε τη δίωξη ειδικά εναντίον του Κικέρωνα οφειλόταν στην προσωπική εμπάθεια του Αντωνίου, όμως η εισήγηση για τη συμπερίληψή του στις λίστες των προγραφών έγινε τελικά από τον Καίσαρα,¹² ο οποίος ήταν και ο μόνος που μπορούσε να την αποτρέψει, όπως θα ήταν και αναμενόμενο, εφόσον ο Κικέρων υπήρξε συνεργάτης του μέχρι την καθιέρωση του ίδιου στην πολιτική σκηνή.

Ο Λίβιος δεν δηλώνει με ακρίβεια ποιος προτάθηκε από ποιον, μιλά όμως για «κοινούς εχθρούς» όλων των μελών της Τριανδρίας.¹³ Προφανώς, μετά τη «συνεννόηση» του Καίσαρα με τον Λέπιδο και τον Αντώνιο, «όφειλε» και ο Καίσαρας να θεωρήσει εχθρό τον Κικέρωνα, όπως ρητά δηλώνει ο Πλούταρχος (46.5), τις υπηρεσίες άλλωστε του οποίου δεν χρειαζόταν πλέον. Από την άλλη, ο φιλόδοξος Κικέρων, μετά τη σύσταση της Τριανδρίας και το τέλος της δικής του απόλυτης πολιτικής επικράτησης ως *δημαγωγός* και πολιτικός των εξυπηρετήσεων,¹⁴ φαίνεται πως είχε

11 Αυτό το θέμα πραγματεύθηκα σε μελέτη-ανακοίνωσή μου, με τίτλο «Υποκείμενα-δρόντα πρόσωπα-ιδέες στην τραγική ιστοριογραφία του Αππιανού (*Bellum Civile* IV)» στο 11^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας με θέμα: «Η έννοια του υποκειμένου και οι μετασχηματισμοί της», Πανεπιστημιούπολη Ρίου, Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών, 17-19 Οκτωβρίου 2008, που διοργανώθηκε από την Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία και το Φιλοσοφικό Τμήμα Πανεπιστημίου Πατρών. Τα Πρακτικά δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

12 Πλουτ., Κικ. 46.5. Ο βιογράφος αντιμετωπίζει εξάλλου με ειρωνεία τον Καίσαρα και τη στάση του απέναντι στον Κικέρωνα, - η οποία ήταν υποκριτική και χρησιμοθηρική, όπως και όλη η τακτική του πριν και μετά την επικράτησή του -, όταν τον παρουσιάζει πολλά χρόνια μετά τον θάνατο του ρήτορα να μιλά στον εγγονό του εγκωμιαστικά για τη μόρφωση και τη φιλοπατρία του ρήτορα. Βλ. Κικ. 49.5. Εκτενέστερα την προσωπικότητα και την πολιτική του Καίσαρα, πριν και μετά την εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας, εξετάζω σε ειδική μελέτη μου, από την οποία προκύπτει μία σαφής εικόνα των συγκεκριμένων πρακτικών και το πολιτισμικό υπόβαθρο εκείνων που τις διαμόρφωναν. Οι ομοιότητες που διαπιστώνονται ανάμεσα στις δύο προσωπικότητες, Κικέρωνα και Καίσαρα, είναι εντυπωσιακές. Ενδεικτικά, και με βάση μόνον τον Αππιανό από τις εξεταζόμενες στην παρούσα μελέτη πηγές, μπορεί να αναφερθεί ότι ο ιστορικός (Εμφυλ. IV.3.16) αναφέρεται ειρωνευόμενος στην *αρετή* και την *τύχη* του Καίσαρα, στις οποίες υποτίθεται βάσισε την εξουσία του. Στην πραγματικότητα οι «τάξεις» που αδιαμαρτύρητα αποδέχθηκαν την εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας, χάρη και στη συμβολή του Κικέρωνα, χωρίς να προβληματιστούν για την υπαρκτή ή ανύπαρκτη *αρετή* του Καίσαρα, δεν αντιπροσώπευαν παρά την επιφανειακή κοινωνική ιεραρχία πληθυσμιακών ομάδων χωρίς βαθύτερες *πολιτισμικές* διαφορές μεταξύ τους.

13 Liv., Per. fr. 120.

14 Με αυτόν τον τρόπο περιγράφει ο Αππιανός τις τεχνικές με τις οποίες ο εξουσιαστής εξασφάλισε την επιρροή του (Εμφυλ. IV.4.19). Ο Πλούταρχος (Κικ. 32.7) τις αναλύει περιγράφοντάς τις από την πλευρά του Κικέρωνα ως τεχνικές χειραγώγησης του λαού και της Συγκλήτου, αλλά επί της ουσίας ως απόδειξη των προσωπικών του παθών, στα οποία ο ρήτορας υποτασσόταν. Για τη μοναρχία του Κικέρωνα ως υπάτου και την υποστήριξή του από τους πληβείους συγκλητικούς και τον λαό βλ. Πλουτ., Κικ. 10.1. Στην ίδια σύντομη «μοναρχία» του Κικέρωνα και τη λαϊκή της βάση αναφέρεται ο Κρεμούτιος Κόρδος.

συνδέσει τις επόμενες κινήσεις του με τη σωτηρία του Κάσσιου και του Βρούτου, η οποία, κατά τον Λίβιο στον Σενέκα, δεν φαινόταν πλέον εφικτή.¹⁵ Διαφωτιστικό για τη χρηστική σχέση που είχε αναπτυχθεί μεταξύ Κικέρωνα και Καίσαρα είναι και το επιτύμβιο του Κορνήλιου Σεβήρου, στο οποίο ειρωνικά για την υστεροβουλία και του ίδιου του τυχοδιώκτη Κικέρωνα, ο ποιητής κάνει λόγο για την αγνωμοσύνη του αμφίβολου ανδρισμού Καίσαρα και τον καθοριστικό ρόλο του στη θανάτωση του ρήτορα, αφού αλαζονικά και χωρίς ίχνος ευσέβειας περιφρόνησε τον βοηθό του ύστερα από τον πολιτικό του «θρίαμβο».¹⁶

Η διαφυγή του Κικέρωνα

Ο Λίβιος στον Σενέκα και ο Αππιανός αναφέρουν ότι ο Κικέρων διέφυγε αρχικά στο Τούσκλο και στη συνέχεια στις Φορμίες, για να φτάσει με πλοίο στην Καιήτη. Κατά τον Αππιανό, όταν ο Κικέρων επιβιβάστηκε σε σκάφος, δεν άντεξε τη θαλασσοταραχή και του προκλήθηκε ναυτία. Από τη δυσφορία του ο Κικέρων κατέφυγε σε ιδιωτικό του κατάλυμα κοντά στην Καιήτη, όπου και ηρέμησε από το ταξίδι.¹⁷ Οι φαινομενικά «άχρηστες» λεπτομέρειες δεν εξυπηρετούν προφανώς τον στόχο του ιστορικού να αποδείξει ότι γνωρίζει σε βάθος όλα τα γεγονότα χάρη και στις αυτοψίες του,¹⁸ αφού η ουσία και αλήθεια τους βρίσκονται αφενός στα ίδια και αφετέρου

Βλ. Sen., Suas., VI.19. Για τον τρόπο με τον οποίο ο Κικέρων δημοκοπούσε, δημιουργώντας και ικανοποιώντας φίλους, βλ. Πλουτ., Κικ. 7.1-2.

15 Sen., Suas. VI.17.

16 Sen., Suas., VI.26. Είναι ενδεικτική η εκτενής αναφορά στον Καίσαρα, ο οποίος καρπώθηκε από την υπαγορευμένη από τον ίδιο δράση του Κικέρωνα, σε σχέση με την αναφορά σε έναν στίχο στον Αντώνιο, ο οποίος ακόμη και αν είχε λόγο να επιθυμεί τον θάνατο του Κικέρωνα, δεν γλύτωσε τελικά από τον Καίσαρα, ο οποίος ήταν και ο κύριος υπεύθυνος για τις επιθέσεις που δεχόταν από τον Κικέρωνα. Ειρωνικά ο Κορνήλιος Σεβήρος αφήνει να εννοηθεί ότι ο θάνατος του Αντωνίου ήταν και η τιμωρία του για τον θάνατο του Κικέρωνα, από τον οποίο φυσικά καρπώθηκε και πάλι ο αρχικός ενορχηστρωτής, Καίσαρ. Ο Κικέρων είχε προδοθεί στο παρελθόν και από τον Πομπήιο, τον οποίο απομάκρυνε από τον ρήτορα ο Ιούλιος Καίσαρας. Βλ. Πλουτ., Κικ. 31.3-4. Για τη συμφωνία του Κικέρωνα με τον Καίσαρα Αύγουστο βλ. Πλουτ., Κικ. 44.1.

17 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.19. Είναι χαρακτηριστική για τον φόβο του Κικέρωνα η περιγραφή από τον Πλούταρχο προσάραξης του πλοίου του, τα κουπιά του οποίου συνέχισαν να χτυπούν και την ξηρά, από τη σπουδή να φτάσει στην ακτή. Βλ. Κικ., 47.8. Η πόλη επελέγη λόγω της ασφάλειας που παρείχε το λιμάνι της.

18 Την υποτιθέμενη ανάγκη του ιστορικού να επιβεβαιώσει την ακρίβεια των πληροφοριών του εξυπηρετεί η χρήση του α' προσώπου, για να δηλώσει ότι στη διάρκεια της έρευνας είδε ο ίδιος τον τόπο του καταφυγίου. Η συγκεκριμένη αναφορά θεωρήθηκε στην κυριολεξία της ότι έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη του συστήματος έρευνας και καταγραφής του υλικού από τον ιστορικό, και ενίσχυσε την εκτίμηση για τις μεθόδους του. Βλ. D. Magnino, "La composizione del quarto libro delle Guerre civili di Appiano", στο: E. Gabba, P. Desideri, S. Roda (εκδ.), *Mélanges Gascó*, Torino 1996, 115-127. Κατά τον

στην πολυδιάστατη πραγματολογική βαρύτητα των γεωγραφικών προσδιορισμών. Ο Κικέρων καταγόταν από το Αρπίνιο του Λατίου, που απέκτησε δικαιώματα πλήρους πολιτείας το 188 π.Χ., ήταν πληβείας καταγωγής και έγινε ιππείας. Η καταγωγή του υποδηλώνεται από τις συγκεκριμένες πόλεις-σταθμούς στην πορεία φυγής του.¹⁹ Ο Λίβιος στον Σενέκα κάνει λόγο για «μικρούς αντίθετους ανέμους» και για τον *caecus volvens flutus* που ο Κικέρων δεν μπορούσε να υπομείνει, αποδίδοντας τελικά τη ναυτία του όχι στην κίνηση του πλοίου όσο στην αηδία του κατά τη διάρκεια της φυγής αλλά και από την ίδια τη ζωή (*taedium tandem eum et fugae et uitae cepit*).²⁰ Όπως λέγεται σε άλλο σημείο στο ίδιο έργο, ο Κικέρων είχε πολλά δυσάρεστα, προσωπικά-επαγγελματικά και οικογενειακά θέματα να θυμηθεί από το παρελθόν,²¹ γεγονός που ισχύει, από μία άλλη οπτική και όχι από εκείνη του Κικέρωνα, και χωρίς να προκαλεί συγκίνηση στον αναγνώστη, - δεν είναι άλλωστε πρόθεση του συγγραφέα -, αν εξετάσει κανείς το ευμετάβλητο των επιλογών του ρήτορα σε όλους τους τομείς, ανάλογα με τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούνταν κάθε φορά.²² Ο Πλούταρχος δεν συνδέει τη

Gowing, όπ.π. σ. 156, υποσημ. 37, ο Αππιανός δεν επισκέφθηκε την Καιήτη, ενώ η αναφορά στοχεύει στο να αποδοθεί περισσότερο πάθος στην αφήγηση. Ειδικά για την κριτική στάση του Αππιανού στις πηγές του για το τέταρτο βιβλίο των Εμφυλίων, βλ. D. Magnino, "La composizione del terzo libro delle Guerre Civili di Appiano", στο: *Saggi di letteratura e storiografia antiche, Biblioteca Athenaeum* 2, 1983, 99-132 και "Le 'Guerre Civili' di Appiano", *ANRW*, II 34.1 (1993) 523-554. Πβ. G. S. Bucher, «The origins, programs and composition of Appian's 'Roman History'», *TAPhA* 130 (2000) 411 και 415, όπου και βιβλιογραφία σχετικά με την αξιολόγηση του έργου και των πηγών του Αππιανού.

19 Το Τούσκλο ήταν η πρώτη μεγάλη λατινική κοινότητα που ενσωματώθηκε στο κράτος της Ρώμης από το 380 π.Χ., και οι κάτοικοί της απέκτησαν το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη. Βλ. Chr. S. Mackay, *Αρχαία Ρώμη. Στρατιωτική και Πολιτική Ιστορία*, μτφ. Δούκαινα Γ. Ζάννη, επιμ. Ιωάννης Κ. Ξυδόπουλος, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, 3^η έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα 2010, σσ. 70 και 77-78. Για το Αρπίνιο βλ. στο ίδιο, σ. 159. Το Τούσκλο μετατράπηκε σταδιακά σε τόπο αναψυχής και διαμονής των πληβείων που συγκροτούσαν τη νέα αριστοκρατία της Ρώμης. Σε αυτήν είχε εξοχική κατοικία και ο Κικέρων. Βλ. Πλουτ., Κικ. 47.1. Οι Φορμίες ήταν ένα ασφαλές λιμάνι της Καμπανίας με ήρεμη παραλία, που προσφερόταν και για ψάρεμα. Στην περιοχή καλλιεργούνταν μεγάλες εκτάσεις αμπελιών. Βλ. Hor., Carm. I.20.11. Plin., NH III.59-60. Mart., X.30. Η Καιήτη, που συνδέθηκε με το τέλος του Κικέρωνα, πήρε το όνομά της από την τροφό του Αινεία, μετά τον θάνατό της στο σημείο. Βλ. Verg., Aen. VII.1-7

20 Sen., Suas. VI.17.

21 Sen., Suas. VI.22.

22 Στην πραγματικότητα ο Κικέρων επιδίωκε και εξασφάλιζε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του τιμές. Βλ. Sen., Suas., VI.26. Ο Κικέρων απέφευγε πάντα, κατόπιν μελέτης και υπολογισμού, τον κίνδυνο, χρησιμοποιώντας άλλους για τις δύσκολες δουλειές. Βλ. Πλουτ., Κικ. 18.7. Ο Κικέρων είτε συνδεόταν με όσους διαφαίνονταν ότι θα επικρατούσαν στην πολιτική σκηνή και μπορούσαν να του εγγυηθούν την ισχύ και την ασφάλειά του, είτε χρησιμοποιούσε άλλους, συμπεριλαμβανομένων και γυναικών, που τον διευκόλυναν στις δικές του πρωτοβουλίες ή στις οικονομικές του εκκρεμότητες. Βλ. Πλουτ., 8.6-7 (για τον Πομπήιο), 12.4 (για τον Αντώνιο), 20.5-7, 30.3, 40.4 (για τον Ιούλιο Καίσαρα), 37.1-3 (για τις ίσες αποστάσεις που επιχείρησε να κρατήσει από τον Καίσαρα και τον Πομπήιο), 41.4-5 (για τον γάμο του με τη δεύτερη γυναί-

στομαχική ευαισθησία του Κικέρωνα αποκλειστικά με τη φυγή του, αλλά γενικεύει ακόμη περισσότερο, αναφέροντάς την ανάμεσα στα προσωπικά γνωρίσματα του βιογραφούμενου, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία της ασθένειας ως πάθησης της συγκεκριμένης προσωπικότητας.²³

Είναι έμμεση αλλά προφανής από όσα ήδη αναφέρθηκαν, η πρόθεση των πηγών να αποδοκιμάσουν τόσο την ίδια τη φυγή όσο και τον λόγο για τον οποίο ο Κικέρων αναγκάστηκε τελικά να παραμείνει στην Ιταλία, για να υποστεί το μοιραίο που προσπαθούσε, όχι προφανώς με γενναιότητα, να αποφύγει. Η παραμονή του στην πατρίδα δεν ήταν η πρώτη του επιλογή αλλά αποτέλεσμα της αδυναμίας του να υπομείνει το θαλάσσιο ταξίδι κατά τη φυγή που του υπαγόρευσε ο φόβος του για τη ζωή του. Ο Λίβιος αναδεικνύει αυτή την πραγματικότητα συγκρίνοντας τον Κικέρωνα με τους δούλους του. Η πίστη και η γενναιότητα των τελευταίων αντιπαρατίθενται στη στάση εκείνου, ο οποίος, ενώ ήταν κρυμμένος μέσα στο φορείο που εκείνοι μετέφεραν, τους διάταξε να αγωνιστούν με γενναιότητα μένοντας πιστοί σε αυτόν και υπομένοντας ήρεμοι ακόμη και όσα άδικα επρόκειτο να συμβούν.²⁴ Η ίδια η απόφαση του Κικέρωνα, όπως και ο τρόπος με τον οποίο ανάγκασε τους δούλους να υπομείνουν μαζί του το μαρτύριο της καταδίωξης και ίσως και τον θάνατο, δεν μπορούν προφανώς να θεωρηθούν έκφραση στωικότητας ή θάρρους και πατριωτισμού. Αυτό άλλωστε υποδηλώνει και ο Λίβιος με τη φράση του ίδιου του Κικέρωνα όταν έφτασε στο εξοχικό του, *moriar in patria saepe servata*.²⁵ Το γεγονός ότι ο Κικέρων δεν μπορούσε να διαχωρίσει τα μέλη της Τριανδρίας, - με τα οποία στο παρελθόν συνεργαζόταν και τα οποία τώρα απειλούσαν τη ζωή του,- από την έννοια της πατρίδας, για την οποία δεν ήταν πρόθυμος να θυσιαστεί, αναλογιζόμενος στοιχειωδώς τις δικές του ευθύνες

κα του και κατά πολύ μικρότερή του, τον πλούτο της οποίας χρησιμοποίησε για να απαλλαγεί από τα χρέη του), 42.4 (για την ασταθή στάση του μετά τη δολοφονία του Καίσαρα), 43.3 (για τη συνεργασία του με τον Ίρτιο και τον Πάνσα), 44.1, 45.1 (για τον Καίσαρα).

23 Πλουτ., Κικ. 3.7 και 8.4. Κατά τον J. L. Moles, *Plutarch. The life of Cicero*, Warminster 1988, σ. 30, ο Πλούταρχος εστιάζει στην ηθική και πολιτική προσωπικότητα του Κικέρωνα και όχι στην πνευματική του προσφορά. Ο μελετητής εστιάζει κυρίως στην απουσία αναφορών από τον Πλούταρχο στα φιλοσοφικά έργα του ρήτορα και δεν πραγματεύεται καθόλου τα κεφάλαια τα σχετικά με τον θάνατο του τελευταίου, τα οποία θεωρεί «ρητορικές υπερβολές» συγγραφέων μετά την εποχή του Αυγούστου.

24 Sen., Suas. VI.17. Και στην αφήγηση των προγραφών ο Αππιανός τονίζει ιδιαίτερα τη δράση των δούλων, πολλοί από τους οποίους έσωσαν τους κυρίους των επιδεικνύοντας μεγαλύτερη γενναιότητα και από τους ίδιους και αφοσίωση μεγαλύτερη από εκείνη των μελών των οικογενειών τους, που προτιμούσαν να τους καταδώσουν αποβλέποντας σε ποικίλα προσωπικά οφέλη. Βλ. Zanni, *Revue de Philosophie Ancienne* 27.1 (2009) 69 και 71.

25 Και ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Κικέρων λόγω της δειλίας του μεταφερόταν από τόπο σε τόπο από τους δούλους του, προσπαθώντας να αποφύγει τον θάνατο. Βλ. Σύγκρ. Δημοσθ. και Κικ. 5.1.

για τις εξελίξεις, εξηγεί και την απόφασή του να διαφύγει. Αντίθετα, είτε ύστερα από τη διαταγή του, είτε από πραγματικό ενδιαφέρον γι' αυτόν, ή και απλή σκοπιμότητα, οι δούλοι ήταν οι μόνοι έτοιμοι να αγωνιστούν για να σώσουν τον κύριό τους, όπως προκύπτει παρακάτω από την αφήγηση κυρίως του Αππιανού και του Πλουτάρχου.

Με έμμεσα αποδοκιμαστικό τρόπο στη φυγή του φοβισμένου Κικέρωνα σε φορείο στους αγρούς αναφέρεται και ο Βρουττέδιος Νίγρος,²⁶ με φορείς της κριτικής του τόσο την έννοια του «φορείου» όσο και τους «αγρούς». Τα χαρακτηριστικά της υπαίθρου, από τα οποία έμμεσα προκύπτει η αποδοκιμασία και του Πλουτάρχου, αποδίδονται με τη φυγή «μέσα από δενδρόφυτες και σκιερές διαδρομές».²⁷ Ο Κρεμούτιος Κόρδος, υπαινισσόμενος ομοίως τη δειλία του Κικέρωνα, για να δείξει ουσιαστικά τη γενικευμένη ανικανότητα και δειλία στρατηγών και πολιτικών της Ρώμης, συμπληρώνει ότι ο ρήτορας σκεφτόταν αν θα έπρεπε να έχει ως παράδειγμα τον Κάσσιο και τον Βρούτο ή τον Σέξτο Πομπήιο. Η δήλωσή του ότι ο Κικέρων, όπως και τα άλλα πρόσωπα, «δεν επιθυμούσε τίποτα άλλο παρά μόνον να πεθάνει», αποδίδει την πραγματικότητα, η οποία δεν είναι καθόλου κολακευτική, ούτε για τους συγχρόνους του Ρωμαίους ούτε προφανώς πολύ περισσότερο για τον ίδιο, ο οποίος δεν έχασε τη ζωή του έστω σε ένα τυπικό πλαίσιο μιας πολεμικής σύγκρουσης.²⁸ Ο ούτως ή άλλως προγεγραμμένος Κι-

26 Sen., Suas. VI.20.

27 Πλουτ., Κικ. 48.2. Και σε άλλο σημείο ο βιογράφος (47.9-10) αναφέρεται στον Κικέρωνα, καλυμμένο με μάτιο σε κλίνη που μετέφεραν οι δούλοι, από τις πρωτοβουλίες των οποίων περίμενε ο Κικέρων να σωθεί, όταν πλέον βρίσκονταν στην Καϊήτη. Για το θέμα γίνεται λόγος παρακάτω.

28 Sen., Suas. VI.19. Ο Κάσσιος και ο Βρούτος συμμετείχαν στη δολοφονία του Καίσαρα, (ο Βρούτος, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, περισσότερο επειδή παρασύρθηκε από τους εχθρούς του Καίσαρα και λόγω οικογενειακής παράδοσης). Ο Κάσσιος αυτοκτόνησε στη διάρκεια της μάχης των Φιλίππων (42 π.Χ.), θεωρώντας δεδομένη την ήττα των δημοκρατικών από τον στρατό των Καισαρικών. Ο Βρούτος ανέλαβε μόνος τη στρατηγία, χωρίς να διαθέτει ούτε αυτός τις ικανότητες, και ηττήθηκε στη δεύτερη μάχη. Για το ιστορικό πλαίσιο βλ. ενδεικτικά Mackay (2010), όπ.π., σ. 224κε. Ο Σέξτος ακολούθησε ακριβώς την ίδια τακτική με τον Κικέρωνα, τη φυγή, αρχικά από τη Μούνδα (45 π.Χ.) και στη συνέχεια, μετά την ήττα του στη Ναύλοχο (36 π.Χ.), προς την Ασία. Όσο διατηρούσε τον έλεγχο της Σικελίας (43 π.Χ.), ως καταφύγιο των δημοκρατικών που είχαν διασωθεί, δεν εκπροσωπούσε παρά τον ίδιο τύπο αριστοκρατών που περιέγραψε ο Αππιανός στην αφήγησή του των προγραφών (για το θέμα βλ. τη μελέτη μου, *Revue de Philosophie Ancienne*, 27.1, (2009) 59-86), ο οποίος δεν διαφέρει από αυτόν του Κικέρωνα. Και ο ίδιος άλλωστε είχε συνυπάρξει πολιτικά με τον Καίσαρα. Αυτοί που διασώθηκαν στο καταφύγιο του Σέξτου στη Σικελία, ήταν αργότερα οι υποστηρικτές του, όταν κατάφερε το 38 π.Χ. να αποκτήσει την υπατεία. Για τη διαφορετική οπτική μελετητών του Σέξτου Πομπήιου, βλ. A. Powell, K. Welch (εκδδ.), *Sextus Pompeius*, London 2002. Στον συλλογικό τόμο ο Σέξτος παρουσιάζεται σε κάθε περίπτωση να διαφοροποιείται ηθικά, πολιτικά και στρατηγικά από τον Καίσαρα Αύγουστο και από οποιονδήποτε επίδοξο *dominus*, όπως και στη μελέτη του Mackay (*The Breakdown of the Roman Republic: From Oligarchy to Empire*) όλοι οι *populares* της Ύστερης Δημοκρατίας από τον Καίσαρα Αύγουστο. Χαρακτηριστική περίπτωση διαστρέβλωσης του σκοπού και της αφετηρίας δράσης του Σέξτου είναι ο τρόπος με τον οποίο ο A. Powell (vii-xv) απο-

κέρων και με μικρές πιθανότητες να διαφύγει, δεδομένης της μανιώδους καταδίωξής του, αποδείχθηκε ανίκανος είτε να επιτεθεί στον Καίσαρα, περιμένοντας στη συνέχεια να υποστεί την τιμωρία,²⁹ είτε να αυτοκτονήσει είτε να διαφύγει.

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο,³⁰ όταν ο Κικέρων πληροφορήθηκε ότι το όνομά του ήταν στη λίστα των προγραφών, βρισκόταν ήδη με τον αδελφό του Κόιντο στο εξοχικό του στο Τούσκλο. Και οι δύο συμφώνησαν να μεταβούν στα Άστυρα³¹ και από κει να περάσουν στη Μακεδονία, για να συμπαραταχθούν με τον Βρούτο.³² Η διαφυγή έγινε σε φορεία, και καθώς ήταν και οι δύο βυθισμένοι σε θλίψη, περισσότερο ο Κόιντος, όπως δηλώνει αρχικά ο βιογράφος - για να αποδειχθεί ότι το ίδιο ίσχυε για τον Κικέρωνα - έχασε το κουράγιο του και παραλογίστηκε. Σκέφτηκε ότι δεν είχε προλάβει να πάρει τίποτε από το σπίτι του και ότι η φυγή θα ήταν δύσκολη και για τον αδελφό του. Γι' αυτό θα ήταν καλύτερο για τον Κικέρωνα να προλάβει να φύγει μόνος, ενώ εκείνος θα επέστρεφε στο σπίτι, για να ετοιμάσει τα πράγματα που θα έπαιρνε μαζί του. Τα αδέλφια αγκαλιάστηκαν κλαίγοντας και χώρισαν, κάτι που προφανώς δεν ήταν απαραίτητο να συμβεί, σε κάθε περίπτωση όχι για τους συγκεκριμένους λόγους που επικαλέστηκε ο Κόιντος.³³

Τον ίδιο παραλογισμό επέδειξε και ο ίδιος ο Κικέρων, ο οποίος μεταφέρθηκε στα Άστυρα και με πλοίο έφτασε μέχρι το Κιρκαίο.³⁴ Οι κυβερνήτες του πλοίου που θα

δίδει στον Σέξτο το γνώρισμα της ανθρωπιάς, όταν ανέλαβε να σώσει τους διωκόμενους δημοκρατικούς, χωρίς να γίνεται καθόλου λόγος είτε για την αφετηρία δράσης των ιδίων, είτε για το τι έβλεπαν σε αυτόν, ούτε για τις δικές του προθέσεις. Το ίδιο χαρακτηριστική είναι η σημασία που έχει αποκτήσει στην επιχειρηματολογία των μελετητών η έννοια της *dignitas* των συγκεκριμένων πολιτικών, χωρίς να γίνεται λόγος ούτε για τον τρόπο απόκτησής της ούτε για την καταγωγή τους. Ενδεικτικά βλ. στον ίδιο τόμο τη μελέτη της K. Welch (σσ. 31-63).

29 Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι οι μετέπειτα δολοφόνοι του Καίσαρα, παρά το γεγονός ότι ο Κικέρων ήταν στενός φίλος και με τον Βρούτο, φοβήθηκαν τον δειλό χαρακτήρα του, και έτσι ο Κικέρων δεν έλαβε μέρος στη συνωμοσία. Ο βιογράφος προφανώς ειρωνεύεται, μεταξύ άλλων, την αστάθεια στους δεσμούς που δημιουργούσε ο ρήτορας αλλά και τον διαρκή φόβο του. Βλ. Κικ., 42.2.

30 Πλουτ., Κικ. 47.1-3.

31 Δεν είναι τυχαία η σύνδεση των Αστύρων με τον Κικέρωνα, αφού και αυτή η πόλη ήταν φημισμένη για τους υπερείς της. Βλ. Verg., Aen. X.180-181.

32 Η δήλωση του βιογράφου κινείται στο ίδιο πνεύμα με εκείνη του Κρεμούτιου Κόρδου. Ο Πλούταρχος ειρωνεύόμενος τόσο τον Βρούτο όσο και τη συλλογιστική των δύο αδελφών, συμπληρώνει ότι η αιτία για τη συγκεκριμένη απόφαση φυγής προς τη Μακεδονία ήταν η φήμη ότι ο Βρούτος επικρατούσε.

33 Ο Κόιντος τελικά καταδόθηκε από τους δούλους του, οι οποίοι προφανώς δεν συνδέονταν στενά με τον κύριό τους, και σκοτώθηκε μαζί με τον γιο του.

34 Και αυτή η τοποθεσία δεν είναι τυχαία στην πορεία φυγής του Κικέρωνα. Το Κιρκαίο (ή Κιρκείο) ήταν το όνομα του όρους και του ακρωτηρίου που σχηματίστηκε από την ένωση της νήσου της Κίρκης με την ξηρά, πάνω στο οποίο χτίστηκε η ομώνυμη πόλη. Παλιότερα ονομαζόταν Αιαία (από το έτυμο *aiai*) λόγω του τρόπου όσων έπλεαν κοντά σε αυτό, μήπως μεταμορφωθούν σε ζώα. Βλ. Verg., Aen. III.386, VII.10 και 799.

αναχωρούσε από το σημείο, ήθελαν να πλεύσουν αμέσως. Ο Κικέρων, είτε φοβούμενος τη θάλασσα, είτε, όπως λέει ο βιογράφος, επειδή δεν είχε χάσει ακόμη παντελώς την πίστη του στον Καίσαρα, έφυγε πεζός προς τη Ρώμη. Η τελευταία δήλωση δεν αφορά προφανώς την ελπίδα του Κικέρωνα για αποκατάσταση της Δημοκρατίας, αφού ο ίδιος είχε ήδη ευνοήσει με τη στάση του ήδη νωρίτερα τις μοναρχικές τάσεις του δικτάτορα Σύλλα,³⁵ και είχε συνεργαστεί με όλους τους στρατιωτικούς ηγέτες που ακολούθησαν, για να συμβάλει καταλυτικά στην επικράτηση του διαδόχου και κληρονόμου του Ιούλιου Καίσαρα. Η προσδοκία του, η οποία δεν είχε καμία λογική βάση, αφού το όνομά του βρισκόταν ήδη στη λίστα των προγραμμαμένων, δεν ήταν προφανώς για τίποτε άλλο παρά για τη μεσολάβηση του Καίσαρα με στόχο τη σωτηρία του.

Η σκέψη για επιστροφή στη Ρώμη ήταν οπωσδήποτε παράλογη, όπως και η μετακίνηση πεζή, αφού ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι δεν υπήρχε λόγος να γίνει με ιδιαίτερη ταχύτητα, σε κάθε περίπτωση δεν ήταν ασφαλής για κάθε προγραμμαμένο, πόσο μάλλον για τον Κικέρωνα. Ταραγμένος από τη θλίψη (πανικοβλημένος δηλαδή από τον κίνδυνο για τη ζωή του) και αλλάζοντας συνεχώς γνώμη, κατέβηκε πάλι προς τα Άστυρα, και διανυκτέρευσε εκεί, κάνοντας άσχημες και αδιέξοδες σκέψεις. Μεταξύ αυτών, έχοντας συνειδητοποιήσει πλέον ότι είχε χρησιμοποιηθεί και προδοθεί από τον Καίσαρα, ήταν και η αμφιλεγόμενη προφανώς σκέψη να πάει στο σπίτι του τελευταίου και να αυτοκτονήσει στην εστία του, «ώστε να προκαλέσει την τιμωρία εκείνου από τον θεό». Και από αυτή την ενέργεια τον απέτρεψαν η δειλία και ο φόβος της βασανιστικής διαδικασίας μέχρι να πεθάνει, φόβος παράλογος, αφού ήδη, ως πρώτος καταζητούμενος της Τριανδρίας, επικηρυγμένος με αδρή αμοιβή σε οποιονδήποτε προσκόμιζε το κεφάλι του, υφίστατο το βασανιστήριο μιας καταδίωξης με βέβαιη κατάληξη.

Ο Πλούταρχος έμμεσα σχολιάζει αρνητικά τις σκέψεις και ενέργειες του Κικέρωνα και αποδίδει την εικόνα του δειλού ανθρώπου, που παραλύει αφενός από τον φόβο για τη ζωή του, ύστερα από την απώλεια της ισχύος του, και αφετέρου από τη σύγχυση της εξαπάτησης, και της απελπισίας, αναμειγμένη με μία εξίσου δειλή τάση έστω για αυτόβουλη παραίτηση από τη ζωή.³⁶ Ανάλογος είναι ο υπαινιγμός και

Ο φόβος του δειλού Κικέρωνα συνδέεται με τη συγκεκριμένη μυθολογική παράδοση για το μέρος.

35 Πλουτ., Κικ. 10.1.

36 Κατά τη Fr. Frazier, «Principes et décisions dans le domaine politique d'après les *Vies* de Plutarque», στο I. Gallo-B. Scardigli (εκδδ.), *Teoria e prassi politica nelle opere di Plutarco*, Napoli 1995, 152, η έμφαση στο χωρίο δίνεται στο ψυχολογικό κλίμα και όχι στη λήψη της τελικής απόφασης. Κατά τη γνώμη μου, είναι σαφής η αναφορά του βιογράφου στην αδυναμία του ρήτορα όχι μόνον να λειτουργήσει με ψυχραιμία, αλλά στοιχειωδώς να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων. Ο βιογράφος θα αναφερθεί στη συγκεκριμένη στάση του Κικέρωνα με αφορμή την κριτική του στο ρητορικό και φιλοσοφικό του έργο, και στη «Σύγκριση Κικέρωνα και Δημοσθένη», όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω.

του Ασίνιου Πολλίωνα στον Σενέκα, ο οποίος αποδοκιμάζει την αδυναμία του Κικέρωνα να αντιμετωπίσει με ψυχραιμία και υπομονή τις δυσκολίες και τον επερχόμενο θάνατό του με θάρρος, ώστε να μην επιλέξει την επονειδιστή φυγή.³⁷

Ο Πλούταρχος ανέδειξε και συγχρόνως έκρινε το πολιτισμικό υπόβαθρο του Κικέρωνα, αφενός με την επιλογή της εστίας ως σημείου του σπιτιού του Καίσαρα στο οποίο υποτίθεται σκόπευε να αυτοκτονήσει, και αφετέρου με την προσδοκία του, ότι η τιμωρία του Καίσαρα, μετά τη δική του αυτοκτονία, θα επερχόταν από τους εφέστιους θεούς.³⁸ Στην αφήγηση του βιογράφου, όπως και σε εκείνη Αππιανού, εντοπίζονται επιπλέον στοιχεία που αντανακλούν την ίδια κριτική απέναντι στην πίστη για τη σημασία των οιωνών, η απήχηση των οποίων παρουσιάζεται σαφώς ως συνάρτηση του πολιτισμικού υποβάθρου εκείνων που τους πιστεύουν.³⁹ Ως τέτοιος οιωνός αναφέρονται τα κοράκια που συνόδευαν τον Κικέρωνα από τη στιγμή της προσάραξης του πλοίου στην Καυήτη.⁴⁰ Το κοράκι ήταν το ιερό πουλί του Απόλλωνα, ο οποίος, ως εγγυητής της νίκης και της σωτηρίας και για τον Αύγουστο,⁴¹ κατά τη δική του αντίληψη, δεν είναι τυχαίο ότι έμμεσα παρουσιάζεται ως αυτός που υποτίθεται έστειλε τον συγκεκριμένο οιωνό για τη σωτηρία και του φυγά Κικέρωνα.⁴² Οι δούλοι, διαπιστώνοντας τον κίνδυνο που διέτρεχε ο κύριός τους και εκλαμβάνοντας τις κινήσεις των κοράκων ως έκφραση θεϊκής βοήθειας προς τον καταζητούμενο, άρχισαν

37 Sen., Suas. VI.24-25. Η διατύπωση του Πολλίωνα είναι ειρωνική και ενισχύεται από την επίσης ειρωνικά εγκωμιαστική αναφορά στο *consilium* και την *industria* του Κικέρωνα, χάρη στα οποία υποτίθεται ότι ο ρήτορας απολάμβανε την εύνοια των θεών και της τύχης, ώστε να κατακτήσει την υπατεία. Η θέση του Κικέρωνα απέναντι στον θάνατο λειτούργησε ως κριτήριο για τον ιστορικό στη γενικότερη αξιολόγηση του προσώπου του ρήτορα, αφού από αυτήν υπαγορεύθηκαν όλες οι προσωπικές και πολιτικές του επιλογές. Πβ. Suas., VI.24.

38 Στην εστία βρίσκονταν τα αγάλματα των εφέστιων θεών, την παράδοση της λατρείας των οποίων είχε μεταφέρει από την Τροία ο Αινείας. Για ανάλογες θρησκευτικές τελετές στο σπίτι του Κικέρωνα παρούσα τον Εστιάδων πβ. Πλουτ., Κικ. 19.4-5. Εκτενέστερη πραγμάτευση του θέματος γίνεται στην ειδική μελέτη μου για τον Αύγουστο.

39 Η αναλυτική αφήγηση των δύο συγγραφέων για τους οιωνούς συνδέεται με τον ρόλο του οιωνοσκόπου, που είχε αναλάβει ο ίδιος ο Κικέρων (Κικ., 36.1.), όσο και στη σημασία που εκείνος απέδιδε στα όνειρα, στους χρησμούς και στις θρησκευτικές τελετές. Βλ. Πλουτ., Κικ. 5.1, 19.4-5, 44.3-5.

40 Κατά τον Αππιανό, όταν πλησίαζαν οι διώκτες προς το καταφύγιο του Κικέρωνα, πέταξαν μέσα στο δωμάτιο κόρακες που έκρωζαν και τον ζύπνησαν. Τα πουλιά τού αφαίρεσαν το σκέπασμα, και οι δούλοι του, ερμηνεύοντας το γεγονός ως σημάδι των θεών, υποκινημένοι από την ευσέβειά τους, και με στόχο απλά να σώσουν τον κύριό τους, τον φυγάδευσαν με πλοίο. Εμφυλ. IV.4.19.

41 Ενδεικτικά βλ. Verg., Aen. VIII.704-713.

42 Ο Πλούταρχος, υπαινισσόμενος τη σχέση του οιωνού με τον συγκεκριμένο θεό, αναφέρει ότι οι κόρακες ήταν αρχικά συγκεντρωμένοι και έκρωζαν στον μικρό ναό του Απόλλωνα, που βρισκόταν σε ύψωμα πάνω από τη θάλασσα στην πόλη. Βλ. Κικ. 47.8. Για τον ναό του Απόλλωνα και στο ΝΔ ακρωτήριο της Λευκάδας ως τόπο καταφυγίου, πβ. Verg., Aen. III.274-275.

να κατηγορούν τους εαυτούς τους ότι «θα ήταν δειλοί, αν τον αφήσουν, χωρίς καμία αντίδραση, αντίθετα από ό, τι του άξιζε, να τον εξοντώσουν θηρία». Ο βιογράφος υπαινίσσεται σαφώς τόσο τη βαρβαρότητα των εκτελεστών της Τριανδρίας και των μελών της, ένα από τα «θηρία» της οποίας είχε αναδείξει ο ίδιος ο Κικέρων, - όχι μικρότερο θηρίο από εκείνους -, όσο και εξ αντιθέτου την ανανδρία του ίδιου του ρήτορα, από τις πρωτοβουλίες των δούλων του.⁴³

Σύμφωνα με την αφήγηση του Αππιανού, οι διώκτες του Κικέρωνα δεν κατάφεραν να εντοπίσουν αρχικά τα ίχνη του, γιατί κάποιои, «επ' ευνοία και ελέω», δεν διευκόλυναν τις έρευνες.⁴⁴ Η συμπεριφορά εκείνων που προστάτευσαν τον Κικέρωνα, φαινομενικά με μία σπάνια ανθρωπιά, τονίζει εξ αντιθέτου το γενικευμένο κλίμα κατάδοσης στη διάρκεια των προγραφών και το πάθος της καταδίωξής του από τους διώκτες, μεταξύ των οποίων ο εμπαθέστερος ήταν ο Αντώνιος.⁴⁵ Από την περιγραφή ωστόσο του μεγέθους του πλήθους που συγκεντρώθηκε για να δει τα ακρωτηριασμένα μέλη του αργότερα στο *forum*, αλλά και από την αμέσως επόμενη αναφορά του Αππιανού σε έναν άλλο πελάτη, του Κλωδίου, που τελικά κατέδωσε τον Κικέρωνα, προκύπτει πως όσοι παραπλανητικά έδωσαν την πληροφορία ότι είχε ήδη διαφύγει με πλοίο, ήταν προφανώς πελάτες του ρήτορα. Ο ιστορικός φαίνεται ωστόσο να αντιμετωπίζει με ειρωνεία την εμπάθεια που μοιράζονταν με τον Αντώνιο, κατά έναν πολύ περίεργα φυσικό τρόπο, και όλοι οι άλλοι εκτελεστές,⁴⁶ και όσοι έτρεξαν να του ανα-

43 Πλουτ., Κικ. 47.8-10. Όταν τα κοράκια πλησίασαν το πλοίο που άραζε στην ακτή, άρχισαν άλλα να κράζουν στα κατάρτια και άλλα να τραβούν τις άκρες των νημάτων από τα πανιά. Το σημάδι των κοράκιων θεωρήθηκε από όλους κακός οιωνός, χωρίς να συνδέσουν, βασισμένοι στην πίστη τους, τις κινήσεις των πουλιών, ως αποτρεπτικές για την ίδια την προσάραξη του πλοίου. Το πώς έγινε ωστόσο αντιληπτός ο οιωνός αποτελεί ενδεχομένως έναν ειρωνικό υπαινιγμό του βιογράφου τόσο για την πλημμελή προστασία του Απόλλωνα όσο και για την πίστη γενικότερα στη θεϊκή του ισχύ. Τα κοράκια συνόδευσαν τον Κικέρωνα και στην εξοχική του κατοικία, κράζοντας με θόρυβο έξω από την πόρτα του, ενώ εκείνος αναπαύονταν. Οι δούλοι ανέλαβαν δράση, μόλις ένα πουλί που εισέβαλε στο κατάλυμα, απομάκρυνε το σκέπασμα από το πρόσωπο του Κικέρωνα.

44 Για τη σημασία συγκεκριμένων κοινωνικών αρετών που προκύπτουν από την αφήγηση του Αππιανού σχετικά με τις προγραφές και οι οποίες συνιστούν προϋποθέσεις για τη λειτουργία κάθε πολιτεύματος και για την ύπαρξη και συνοχή κάθε κοινωνίας βλ. Zanni, *Revue de Philosophie Ancienne* 27.1 (2009) 81.

45 Σύμφωνα με μία θεωρία, ο τρόπος με τον οποίο ο ιστορικός περιγράφει τον Αντώνιο, αντανακλά την ιστοριογραφική τάση της εποχής του Αυγούστου, αποτέλεσμα της επίδρασης της επίσημης ιδεολογίας, κατά την οποία το νέο καθεστώς έπρεπε να απελευθερωθεί από το βάρος των προγραφών και να αποδοθεί η ευθύνη για τις καταστροφές του εμφυλίου στη βαρβαρότητα του Αντωνίου και του Λέπιδου. Βλ. L. Canfora, «Proscrizione e dissesto sociale nella repubblica Romana», *Klio* 62 (1980) 425. Ανάλογη τάση δεν διαπιστώνεται σε καμία από τις πηγές, είτε της εποχής του Αυγούστου είτε μεταγενέστερη. Από την εξέταση των πηγών και στη συγκεκριμένη μελέτη προκύπτει αντίθετα ότι η δολοφονία του Κικέρωνα κατέστη εφικτή για τον Αντώνιο μόνον ύστερα από την εγκατάλειψη του Κικέρωνα από τον Αύγουστο.

46 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.19. Είναι εμφανής ο υπαινιγμός του ιστορικού στην τυφλή υποταγή και την

κοινώσουν στη συνέχεια τον θάνατο του ρήτορα.⁴⁷

Παρόμοιος υπαινιγμός στον ρόλο των προσωπικών παθών που εξωθούσαν σε πράξεις βαρβαρότητας γίνεται από τον Αππιανό και στην περιγραφή της κατάδοσης του Κικέρωνα από πελάτη του πρώην φίλου του, P. Clodius Pulcher, με τον οποίο ο Κικέρων κατέληξε, χάρη στις μεθοδεύσεις του Ιούλιου Καίσαρα, από φίλος να γίνει εχθρός.⁴⁸ Για τον θάνατο του Κλωδίου το 52 π.Χ., κατά τη σύγκρουση των συμμοριών του ίδιου και του T. Annius Milo, ο Αντώνιος είχε κατηγορήσει τον Κικέρωνα.⁴⁹ Έτσι, ο πελάτης του Κλωδίου φανέρωσε στον εκατόνταρχο, C. Popilius Laenas, την οδό διαφυγής του ρήτορα, θέλοντας προφανώς να εκδικηθεί για τον θάνατο του προστάτη του.⁵⁰ Οι δούλοι του Κικέρωνα από την άλλη, μέχρι και τη στιγμή της σύλληψής του, παρέμεναν πιστοί, έτοιμοι φαινομενικά να τον υπερασπιστούν ακόμη και σε μάχη.⁵¹

Η εκτέλεση του Κικέρωνα

Ο Κικέρων εκτελέστηκε στις 7 Δεκεμβρίου του 43 π.Χ. Σύμφωνα με τον Λίβιο στις *Suasoriae*, ο Κικέρων αποκεφαλίστηκε προτείνοντας ακίνητο τον λαιμό του έξω

παντελή έλλειψη κρίσης των εκτελεστών δημίων, των οποίων τη δράση δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπαγόρευσε η εσωτερική τους ανάγκη να αποδειχθούν συνεπείς σε κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία. Αντίθετα, από όλες τις αναφορές του ιστορικού στις αμοιβές που καταβάλλονταν σε όσους προσκόμιζαν κεφάλια των προγεγραμμένων, καθίσταται σαφές ότι όλοι οι «φιλοτιμότετοι» εκτελεστές αποσκοπούσαν σε προσωπικά οφέλη.

47 Η ηθική αλλοτρίωση που έχει υποστεί ο κόσμος μέσα στο γεμάτο πάθη κλίμα των καταδόσεων και των εκτελέσεων την περίοδο των προγραφών, όπως αυτό περιγράφεται από τον Αππιανό, αποδίδεται με την άρρωστη χαιρεκακία, θα μπορούσε να πει κανείς, με την οποία φαίνεται πως έσπευδαν διάφοροι καλοθελητές να ανακοινώσουν ο καθένας προσωπικά το χαρμόσυνο για τον Αντώνιο γεγονός του αποκεφαλισμού στον ίδιο, αποσκοπώντας προφανώς να εισπράξουν την εύνοιά του με τη μορφή κάποιου προσωπικού οφέλους. Βλ. Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.20. Η προσδοκία του κέρδους αναδεικνύεται και από την ειρωνική αναφορά του ιστορικού στα μέσα που χρησιμοποίησαν οι διώκτες («άλλοι με άλογα, άλλοι με πλοία»), αφού είναι σαφές ο υπαινιγμός όχι μόνον στην υποτιθέμενη διαφορετική απόσταση που είχε ο καθένας να διανύσει, αλλά και σε αυτή που ήταν διατεθειμένος να διανύσει, για τον συγκεκριμένο σκοπό.

48 Πλουτ., Κικ. 30.5-31.2. Για παρόμοιο ρόλο του Ιούλιου Καίσαρα πβ. υποσημ. 16.

49 Αππιαν., Εμφυλ. II.3.21. Ο Αντώνιος με αυτόν τον τρόπο απάντησε στον Α΄ Φιλιππικό στις 19 Σεπτεμβρίου του 44 π.Χ. Στις κατηγορίες του ο Κικέρων απάντησε στο Β΄ Φιλιππικό του (2.21), ο οποίος δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του ίδιου έτους.

50 Ο δεσμός του πελάτη με τον προστάτη του δεν ήταν ίσως μόνον οικονομικός αλλά και ανθρώπινος. Δεν μπορεί να παραβλέψει ωστόσο κανείς την αμοιβή που θα του καταβαλλόταν από την Τριανδρία.

51 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.19. Ο ιστορικός σημειώνει ότι χρειάστηκε ο παραπλανητικός εκφοβισμός από τον Λαίνα ότι πλησιάζουν περισσότεροι στρατιώτες, για να υποχωρήσουν τελικά και οι δούλοι από φόβο.

από το φορείο,⁵² ίσως για να διευκολύνει την πράξη του αποκεφαλισμού. Η ενέργεια δεν χρωματίζεται με καμία, κυριολεκτικά ή ειρωνικά, εγκωμιαστική χροιά από τον ιστορικό, καθώς αμέσως μετά, το βάρος της αφήγησης δίνεται στη σκληρότητα των στρατιωτών. Στο παράθεμα του Aufidius Bassus στο ίδιο έργο, όταν ο Κικέρων είδε σε απόσταση τους ένοπλους διώκτες, απομάκρυνε ο ίδιος το σκέπασμα με το οποίο ήταν καλυμμένος στο φορείο, και είπε: «Στέκομαι και περιμένω, προχώρα βετεράνε, και αν μπορείς βέβαια να το κάνεις σωστά, κόψε τον λαιμό μου».⁵³ Η αρχικά θαρραλέα και προκλητική προς τον εκτελεστή στάση του ρήτορα ακυρώνεται από την πληροφορία που ακολουθεί, ότι με τρεμάμενη φωνή, που δήλωνε τελικά φόβο και ίσως κρυφή ελπίδα ότι θα γλύτωνε, ο Κικέρων απευθύνθηκε στους διώκτες του: «Γιατί άλλο σπεύσατε να με βρείτε;» Ο Σενέκας «εξαπατώντας» και προκαλώντας τον αναγνώστη να αποκαδοικιοποιήσει ρητορικά και γλωσσικά την ουσία του παραθέματος, στην εισαγωγική πρόταση, - στην οποία δεν υφίσταται προφανώς καμία διαφορά στη διάκριση που ρητορικά κάνει ο ρήτορας -, προεξαγγέλλει ότι ο Aufidius Bassus δεν αμφέβαλε, υποτίθεται, για τη γενναιότητα του Κικέρωνα, αφού αυτός προτίμησε να παραδοθεί στον θάνατο και όχι στους εχθρούς του.⁵⁴ Αν ίσχυε πράγματι τέτοια σχέση με τον θάνατο, ο Κικέρων θα είχε αυτοκτονήσει. Το νόημα συμπληρώνεται από τον Βρουττέδιο Νίγρο, ο οποίος μειώνει και αυτός τον Κικέρωνα, περιγράφοντας άμεσα τη χαρά που ζωγραφίστηκε στο πρόσωπό του, όταν είδε μεταξύ των στρατιωτών που τον δίωκαν τον Ποπίλιο, γνωστό του από την υπόθεση υπεράσπισής του,⁵⁵ στου οποίου τη βοήθεια προφανώς προσέβλεπε.

Ο Αππιανός⁵⁶ περιγράφει τον άνανδρο και βάρβαρο τρόπο με τον οποίο ο Λαίνας αποκεφάλισε τον Κικέρωνα, ο οποίος καθώς ήταν ξαπλωμένος στο φορείο-κρυψώνα δεν πρόλαβε καν να αντιδράσει. Αυτόν τον ρόλο είχαν εξάλλου αναλάβει αποκλειστικά οι δούλοι του. Με βάση όσα ακολουθούν στην αφήγηση, η πράξη του Λαίνα θα μπορούσε να αποδοθεί στη φιλοδοξία του νέου εκατόνταρχου να εκτελέσει την

52 Sen., Suas. VI,17.

53 Είναι σαφές ο υπαινιγμός του Σενέκα στο τριπλό χτύπημα του Λαίνα που περιγράφει αναλυτικά ο Αππιανός, όπως θα δούμε παρακάτω.

54 Sen., Suas. VI.18. Η τεχνική της ανακολουθίας, ανάμεσα στην εισαγωγική πρόταση-declamatio και στην ανάλυση που έπεται, αποδίδει γραμματολογικά τη φιλολογική σημασία των suasoriae του Σενέκα. Η ρητορική suasoria μιμείται (και έντεχνα αποκαλύπτει) την τεχνική, αν όχι τον παραλογισμό, της πολιτικής-ιστορικής declamatio, που ήταν προφανώς η πρακτική τόσο της πολιτικής επικράτησης ανδρών σαν τον Κικέρωνα όσο και της επίσημης ιδεολογίας των αυτοκρατόρων.

55 Sen., Suas. VI.20.

56 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.20.

αποστολή του, προσδοκώντας τις τιμές και τη χρηματική αμοιβή από τον Αντώνιο.⁵⁷ Όπως ωστόσο αφήνει να εννοηθεί ο ιστορικός από την παρενθετική πληροφορία, πριν από την περιγραφή της σκηνής του αποκεφαλισμού με χροιά εναντιωματική, η πράξη αντικατοπτρίζει φαινομενικά το ήθος του Λαίνα, αφού η ευγνωμοσύνη που όφειλε να νιώθει για την απαλλαγή του στο παρελθόν από την κατηγορία της πατροκτονίας, χάρη στον Κικέρωνα, δεν τον επηρέασε καθόλου στις ενέργειές του την παρούσα στιγμή. Το στοιχείο της αγνωμοσύνης αναδεικνύεται στην καταγραφή των γεγονότων και από τους άλλους συγγραφείς,⁵⁸ και από τον Πλούταρχο ομοίως, αλλά στο πρόσωπο του Φιλολόγου, ο οποίος κατέδωσε την οδό διαφυγής του Κικέρωνα, ενώ είχε μεγαλώσει και μορφωθεί από τον Κικέρωνα και ήταν απελεύθερος του αδελφού του.⁵⁹ Από όσα ήδη αναφέρθηκαν για τους δεσμούς φιλίας και συνεργασίας που αναπτύσσονταν μεταξύ εκείνων που μπορούσαν αμοιβαία να εγγυηθούν εξυπηρετήσεις και την πραγματοποίηση προσωπικών επιδιώξεων, η εμμονή των συγγραφέων στην αγνωμοσύνη είτε του Λαίνα είτε του Φιλολόγου αναδεικνύει τελικά τις ίδιες τις μεθόδους στερέωσης αυτών των δεσμών, και δύο μόνον αλλά αντιπροσωπευτικά πλαίσια δημιουργίας και ανάπτυξής τους στον δημόσιο βίο τον χώρο της δικαιοσύνης, με την κατάλυση του δικαίου, και στον ιδιωτικό, τον χώρο της ανατροφής και της εκπαίδευσης, στη συγκεκριμένη περίπτωση δούλου.

Η δυσκολία του Λαίνα να αποκεφαλίζει τον Κικέρωνα μειώνει τη σπουδαιότητα της υποτιθέμενης επιτυχίας του,⁶⁰ ώστε να γελοιοποιείται στα μάτια του Αππιανού ακόμη περισσότερο, όταν, σηκώνοντας επιδεικτικά για το κατόρθωμά του το κεφάλι μαζί με το χέρι του ρήτορα, τα παρέδωσε στον Αντώνιο για να εισπράξει την αμοιβή.

57 Στις εντολές των ανωτέρων τους απέδιδαν άλλωστε διαχρονικά οι περισσότεροι αξιωματούχοι του στρατού ολοκληρωτικών καθεστώτων τα εγκλήματα που διέπρατταν. Μπροστά στο ερώτημα του Κικέρωνα, πώς δεν ντρέπεται που σκοτώνει τον πρώην συνήγορό του που τον αθώωσε, ο Ποπίλιος περιγράφεται στις *Controversiae* του Σενέκα (VII.2) να αποποιείται εύκολα κάθε ευθύνη, λέγοντας ότι αυτές ήταν οι διαταγές του Αντωνίου.

58 Δεν γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στο είδος της δίωξης, όμως ο Ποπίλιος παρουσιάζεται και από τον Βρουττιέδιο ως αγνώμων. Βλ. Sen., Suas. VI.20. Η ίδια αναφορά στον Ποπίλιο Λαίνα υπάρχει στις *Controversiae* του Σενέκα, στον Δίωνα Κάσσιο και τον Πλούταρχο. Βλ. Sen., Contr. VII.2. Δίον Κάσ. 47.11.1. Πλουτ., Κικ. 48.1. Η αναφορά στην πατροκτονία στον Σενέκα έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί ρητορικό στοιχείο *αυξήσεως*. Για όλη τη συζήτηση σχετικά με την ιστορικότητα και τη ρητορική λειτουργία της αναφοράς βλ. Migliario, όπ.π., 144, υποσημ. 114, όπου και σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία.

59 Πλουτ., Κικ. 48.2.

60 Χρειάστηκαν τρία χτυπήματα για να καταφέρει τελικά ο ανίκανος και ως δήμιος Λαίνας να κόψει το κεφάλι του Κικέρωνα. Η επισήμανση (Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.20) ότι η δυσκολία του εκατόνταρχου οφειλόταν στην απειρία του, ακούγεται περισσότερο ειρωνική παρά δηλωτική οποιασδήποτε πρόθεσης του ιστορικού να δικαιολογήσει το γεγονός.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δίωνα Κάσσιου,⁶¹ ο οποίος μειώνει τον Λαίνα όπως και ο Αππιανός, η φιλοδοξία του να συνδυαστεί το όνομά του με το γεγονός ήταν τόσο, ώστε εκτός από τη φήμη που ήδη είχε αποκτήσει, για να εμπεδώσει τη δόξα του στον κόσμο και οπτικά, τοποθέτησε στα *rostra* έναν πίνακα, που έδειχνε τον ίδιο και την κεφαλή του Κικέρωνα. Απαίτησε μάλιστα από τον Αντώνιο να λάβει μεγαλύτερη αμοιβή από εκείνη που είχε οριστεί, την οποία και έλαβε.

Ο Πλούταρχος⁶² αναφέρει ότι ο εκατόνταρχος που καταδίωξε στο τέλος τον Κικέρωνα ήταν ο Ερέννιος και εστιάζει στην αφήγησή του περισσότερο στη στάση του ρήτορα, η οποία «κρίνεται» αφενός καθ' εαυτή, και αφετέρου από την αντίδραση των στρατιωτών. Όταν άκουσε ο ρήτορας ότι πλησίαζε με τους στρατιώτες, έδωσε εντολή στους δούλους του να σταματήσουν και άρχισε, κατά τη συνήθειά του, να χαϊδεύει με το αριστερό χέρι τη γενειάδα του,⁶³ σε ένδειξη υποτιθέμενης ψυχραιμίας. Η καταγραφή του βιογράφου περιέχει πληροφορίες, οι οποίες στην ακολουθία τους δίνουν και στη συνέχεια την εντύπωση ότι πρόθεσή του είναι να αναιρέσει η μία την άλλη: «Ο Κικέρων με επίμονο βλέμμα έβλεπε τους δημίους, με το πρόσωπό του λερωμένο, σκεπασμένο από τα ανακατωμένα του μαλλιά και καταβεβλημένο από την αγωνία». Μπροστά σε αυτό το θέαμα, το οποίο προφανώς προκάλεσε ντροπή και οίκτο, οι στρατιώτες σκέπασαν το πρόσωπό τους, όταν τον Κικέρωνα, που μόνον σε αυτή την προχωρημένη ηλικία και από αυτή τη θέση συμβιβάστηκε με τον θάνατο, αποκεφάλισε τελικά ο Ερέννιος.⁶⁴

Τα ακρωτηριασμένα μέλη εκτέθηκαν στην αγορά, όπου ο ρήτορας εκφωνούσε τους λόγους του. Η τοποθέτησή τους εκεί έγινε ύστερα από εντολή του διψασμένου για εκδίκηση Αντωνίου, αφού από εκεί ο Κικέρων επετίθετο εναντίον του.⁶⁵ Ο Αππιανός και ο Πλούταρχος ερμηνεύουν σχεδόν ως αναμενόμενη την εμπάθεια του

61 Δίων Κάσσιος. 47.11.2.

62 Πλουτ., Κικ. 48.1 και 3-5.

63 Η σημασία της αναφοράς στο αριστερό χέρι καθίσταται εξ αντιθέτου και ειρωνικά κατανοητή από την αναφορά στο δεξί χέρι του Κικέρωνα από τον Λίβιο. Βλ. Liv., Per. fr. 120. Για την ανάλογη αναφορά του Κρεμούτιου Κόρδου θα γίνει λόγος παρακάτω.

64 Πλουτ., Κικ. 48.1 και 3-5. Ο βιογράφος αναφέροντας την ηλικία του Κικέρωνα, που ήταν 64 χρόνων, αφήνει να εννοηθεί ότι ο φυσικός θάνατος δεν ήταν μακριά. Επομένως το γεγονός ότι ο Κικέρων πρότεινε στον σφαγέα το κεφάλι του έξω από το φορείο, δεν μπορεί να θεωρηθεί πράξη θάρρους.

65 Κατά τον Πλούταρχο, η εκτέλεση του Κικέρωνα, ήταν αρκετή για τον Αντώνιο, ώστε να δηλώσει ότι οι προγραφές είχαν ολοκληρωθεί. Βλ. Πλουτ., Κικ. 49.1. Ο Αππιανός περιγράφει τη μεγάλη χαρά του Αντωνίου με το θέαμα της επίδειξης από τον Λαίνα των ακρωτηριασμένων μελών. Αυτή η χαρά μεταφράστηκε στην παροχή bonus στον Λαίνα, συνολικό ποσό μεγαλύτερο από αυτό που είχε οριστεί ως χρηματική αμοιβή, με το αιτιολογικό ότι είχε εκτελέσει τον μεγαλύτερο και πιο επιθετικό προσωπικό του εχθρό. Βλ. Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.20.

Αντωνίου εναντίον του Κικέρωνα, αποτέλεσμα ενός φαύλου κύκλου εχθρότητας, που ξεκίνησε περίεργα, παρά τις αρχικά καλές σχέσεις συνεργασίας μεταξύ τους,⁶⁶ δεν δικαιολογούν ωστόσο σε καμία περίπτωση την ικανοποίηση του Αντωνίου από την εκτέλεση του ρήτορα, ούτε την παθολογία του, την οποία τονίζει ο Αππιανός στη φήμη που καταγράφει, ότι ο Αντώνιος έτρωγε με τη θέα των ακρωτηριασμένων μελών στο τραπέζι του. Στην παθολογία του Αντωνίου αναφέρονται και ο Κρεμούτιος Κόρδος στον Σενέκα και ο Δίων Κάσσιος.⁶⁷ Από σχετικές αναφορές του Πλουτάρχου προκύπτει εξάλλου ότι μια τιμωρία που επιβάλλεται ως έκρηξη εκδικητικής μανίας, ούτε σταματά τον κύκλο του κακού ούτε δημιουργεί καμία ελπίδα για μετάβαση σε κάποια ανώτερη μορφή εξουσίας.⁶⁸

Ο Αππιανός και ο Πλούταρχος αναφέρονται επιπλέον στην αξία του χεριού για τον Αντώνιο, με το οποίο ο Κικέρων έγραφε τους λόγους εναντίον του.⁶⁹ Από τον Λίβιο και τον Βρουττέδιο Νίγρο στις *Suasoriae* αναφέρεται ότι το κεφάλι τοποθετήθηκε στα *rostra* μεταξύ και των δύο κομμένων χεριών.⁷⁰ Με δεδομένη την αμφιλεγόμενης σημασίας χρήση του αριστερού χεριού στην αφήγηση του Πλουτάρχου (Κικ. 48.4),

66 Πλουτ., Κικ. 12.4.

67 Κατά τον Κρεμούτιο Κόρδο, η έκθεση των μελών του Κικέρωνα ήταν «το βραβείο του δολοφόνου του», υπαινισσόμενος την παθολογία του Αντωνίου. Βλ. Sen., Suas., VI.19. Ο Δίων Κάσσιος αναφέρεται στην αρρωστημένη χαρά του Αντωνίου, με τον ίδιο τρόπο που αναφέρθηκε και σε εκείνη του Λαίνα. Βλ. Δίων Κάσσ. 47.8.1-3.

68 Ανεξάρτητα από την αποτροπιαστική υπερβολή με την οποία καταγράφεται το γεγονός, σε αυτή τη διαπίστωση θα πρέπει να θεωρηθεί ότι συμπυκνώνεται η ιστορική-ηθική σημασία της αφήγησης του Πλουτάρχου και σε σχέση με τον Φιλόλογο, τον απελεύθερο του Κόιντου, αδελφού του Κικέρωνα, και καταδότη του, τον οποίο τιμώρησε η Πομπωνία, σύζυγος του Κόιντου, αναγκάζοντάς τον να κόβει, να ψήνει και να τρώει λίγο-λίγο τις σάρκες του. Βλ. Πλουτ., Κικ. 49.3. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο ιδωμένη η αναφορά του βιογράφου, ότι η πληροφορία που παραθέτει προέρχεται από άλλες πηγές, τις οποίες όμως αποσιωπά, επιτρέπει στην υπερβολή του γεγονότος να «δράσει» αποκλειστικά αυτή, ενισχύοντας στη συνείδηση του αναγνώστη την πίστη για το μάταιο της διαιώνισης του κακού. Η ίδια νοοτροπία και το είδος της τιμωρίας είναι βέβαια αντιπροσωπευτικά της ηθικής εκείνου που έχει κάθε φορά την εξουσία να την επιβάλει. Κατά τον Gudeman, όπ.π., σ. 26, η αναφορά του ιστορικού ότι η πληροφορία του προέρχεται από άλλες πηγές έχει απολογητικό χαρακτήρα.

69 Πλουτ., Κικ. 48.6. Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.20.

70 Sen., Suas., VI.17 και VI.21. Το γεγονός ότι τα ακρωτηριασμένα μέλη καρφώθηκαν στα έμβολα των πλοίων που στόλιζαν το βήμα, αποτελεί μία ακόμη ειρωνεία της ιστορίας για τη θέση του Κικέρωνα στην πολεμική ιστορία της Ρώμης. Το ίδιο υπαινίσσεται γενικά για τα ρωμαϊκά πολεμικά κατορθώματα και ο Δίων Κάσσιος (47.11.2) αναφερόμενος στον πίνακα του Λαίνα. Κατά τον E. Berti, *Scholasticorum Studia. Seneca il Vecchio e la cultura retorica e letteraria della prima età imperiale*, Pisa 2007, 327, ο Βρουττέδιος Νίγρος, όπως και ο Κρεμούτιος Κόρδος, αποτελούν παραδείγματα ιστορικών που έχουν δεχθεί την επίδραση της «τραγικής ιστοριογραφίας», συμπεριλαμβάνοντας στην αφήγησή τους μακάβρια ρητορικά στοιχεία, υπαγορευμένα από το είδος της declamatio.

μάλλον η θέση και αυτού του χεριού ήταν πράγματι δίπλα στο (γενικά αποδεκτό) κομμένο δεξί. Ο Κρεμούτιος Κόρδος αφήνει να εννοηθεί ότι εκείνο που προκαλούσε υποτίθεται τη μεγαλύτερη θλίψη στον κόσμο δεν ήταν το κεφάλι, όπως ίσως θα περίμενε κανείς, αλλά το δεξί χέρι,⁷¹ με υπαινιγμό προφανώς στη χρήση του για συγγραφή παραπλανητικών λόγων που επηρέαζαν τις πολιτικές εξελίξεις υπέρ του Καίσαρα,⁷² ή για μυστικές συμφωνίες με χειραψίες, και όχι για τον παραδοσιακά ένδοξο επιθετικό ρόλο του ανδρικού δεξιού χεριού, που είναι να κρατά ξίφος. Η αναφορά εμπεριέχει ωστόσο ειρωνεία, αφού ο Κικέρων δεν ήταν απλά ένα άβουλο εκτελεστικό όργανο του Καίσαρα, όπως θα υποδήλωνε μόνον το χέρι, είτε το «επιθετικό» δεξί είτε το «αμυντικό» αριστερό, αλλά συνειδητός και υστερόβουλος συνεργός του.

Ο Πλούταρχος εστιάζοντας, όπως και ο Αππιανός, στους «εσωτερικούς» θεατές των γεγονότων, για να δηλώσει από τις αντιδράσεις τους εξ αντανάκλασεως ό, τι θεωρεί ότι αποτελεί ύβρη και δηλώνει αθεΐα, σημειώνει ότι ο κόσμος δεν έβλεπε στα εκτεθειμένα στο βήμα μέλη τον Κικέρωνα, αλλά την εικόνα της ψυχής του Αντωνίου,⁷³ και όχι το πρόσωπο του προστάτη τους ή συγχρόνως έστω την εικόνα της ψυχής του Καίσαρα. Την ίδια βαρβαρότητα που επέδειξε ο Αντώνιος, ο οποίος, εκτός των άλλων, εκστόμισε μπροστά στο κεφάλι του Κικέρωνα πολλές και άσχημες βρισιές, επέδειξε, κατά τον Δίωνα Κάσσιο, και η Φουλβία, η οποία ανέλαβε ύστερα από εντολή του Αντωνίου να τοποθετήσει τα άκρα σε εμφανέστερο σημείο στο βήμα. Στη συνέχεια, γεμάτη πίκρα για όσα είχε υποστεί ο σύζυγός της από τον ρήτορα, έφτυσε το κεφάλι του και αφού το τοποθέτησε στα γόνατά της, άνοιξε το στόμα και τραβώντας τη γλώσσα, την κάρφωσε με τις φουρκέτες των μαλλιών της.⁷⁴

Στον Αππιανό, οι αντιδράσεις των εμπλεκόμενων στα γεγονότα δρώντων προσώπων, όπως και των θεατών, φαίνεται πως αντανακλούν μία αντίληψη περί δικαιοσύνης, εθιμικού τύπου, η απόδοση και το είδος της οποίας είναι αντιπροσωπευτική της ηθικής και εκείνου που την απονέμει.⁷⁵ Ο ιστορικός παρατηρεί ότι στο μέρος μαζεύ-

71 Sen., Suas. VI.19. Η συγκεκριμένη κριτική δεν θα μπορούσε εξάλλου να ασκηθεί από το συγκεκριμένο πλήθος, που ήταν το ίδιο αντικείμενο της χειραγώγησης του Κικέρωνα και του Καίσαρα.

72 Για την «προσφορά των πρόθυμων χειρών» του Κικέρωνα προς τον Καίσαρα, που ωφελήθηκε πολλά, λόγος γίνεται και από τον Κορνήλιο Σεβήρο. Βλ. Sen., Suas., VI.26.

73 Πλουτ., Κικ. 49.2. Η στάση του Αντωνίου καυτηριάζεται από τον Πλούταρχο και στον δικό του βίο, ως ύβρη προς την τύχη του. Βλ. Πλουτ., Αντ. 20.3-4.

74 Δίων Κάσ. 47.8.4. Η συμπεριφορά της Φουλβίας, με δεδομένες αφενός την κατάληξη του γάμου της, όπως και κάθε γάμου πολιτικής σκοπιμότητας, και αφετέρου τη μετέπειτα συνεργασία της με τον αδελφό του Αντωνίου, εντάσσεται στο κλίμα της πολιτικής που ήδη αναφέρθηκε. Το θέμα γενικά του ρόλου των γυναικών απαιτεί μία ξεχωριστή πραγμάτευση.

75 Και σε άλλα σημεία ο Αππιανός συνδέει τα πολιτειακά ζητήματα κυρίως με ζητήματα ηθικής

ηκε περισσότερος κόσμος για να δει το αποτρόπαιο θέαμα των μελών, από ό, τι όσος συγκεντρωνόταν στο παρελθόν για να ακούσει τους λόγους του ρήτορα.⁷⁶ Το γεγονός της εξοικείωσης του κόσμου με τη βαρβαρότητα τέτοιων σκηνών είναι αναμενόμενο σε μία εποχή καθιερωμένων προ πολλού θεαμάτων με μονομαχίες και θηριομαχίες. Μετά τον θάνατο του συγκεκριμένου προστάτη ήταν εξάλλου σκόπιμο να αναζητηθεί χωρίς συναισθηματισμούς ο αντικαταστάτης του, που θα ήταν βέβαια κατά προτίμηση αυτός που θα επικρατούσε στην επόμενη φάση των πολιτικών ανταγωνισμών και θα μπορούσε να εγγυηθεί τα περισσότερα οφέλη. Ο όγκος του πλήθους είναι εξάλλου ενδεικτικός των γενικών προτιμήσεών του και προφανώς της μικρότερης, ακόμη και σε σχέση με αυτό το θέαμα, ευχαρίστησης που πρόσφεραν στο ίδιο κοινό οι λόγοι του ρήτορα. Και αντικειμενικά ωστόσο προκύπτει από τις αναφορές του Πλουτάρχου, ότι οι δημόσιοι λόγοι του Κικέρωνα ήταν γεμάτοι αηδιαστικά εγκώμια ή υβρεολόγια, μισητά και βαρετά στο ακροατήριο, ενώ οι δικανικοί του λόγοι γελοιοποιούνταν από τα γέλια του ίδιου και τα χωρίς ίχνος ευπρέπειας αστεία του.⁷⁷

Ο Λίβιος στις *Suasoriae* αναφέρεται και αυτός στις αντιδράσεις του συγκεντρωμένου πλήθους, το οποίο «με δυσκολία συγκρατούσε τα δάκρυά του». Έχει προηγηθεί η υπερβολικά εγκωμιαστική φράση, ότι από εκείνο το βήμα δεν είχε ακουστεί ποτέ μέχρι τότε ανθρώπινη φωνή που να προκάλεσε θαυμασμό για την ευγλωττία της, η ουσία της οποίας δεν εξετάζεται καν, αφού το πλήθος δεν έκλαιγε για την απώλεια του ρήτορα, αλλά μπροστά στο αποτρόπαιο θέαμα των ακρωτηριασμένων μελών.⁷⁸ Τα παραθέματα του Κρεμούτιου Κόρδου και του Βρουττέδιου Νίγρου καλύπτουν άλλες πτυχές του συμβάντος σε έναν συνδυασμό πληροφοριών και έμμεσων κρίσεων, που υπο-δηλώνονται εξ αντιθέτου από τις υποτιθέμενες εγκωμιαστικού χαρακτήρα εκφράσεις. Κατά τον Κρεμούτιο Κόρδο, «λύθηκαν με ορμή τα στήθη όλων σε δάκρυα, όταν είδαν κοντά στο κεφάλι, δεμένο το δεξί χέρι του ρήτορα, θεραπευνίδα θεϊκής ευγλωττίας». «Οι σφαγές των άλλων προκάλεσαν πένθος σε ιδιωτικό επίπεδο, ενώ μόνον αυτή του Κικέρωνα κοινό πένθος για όλους». Δεν μπορεί ωστόσο προφανώς να θεωρηθεί κανείς ούτε απότιση τιμών ούτε εκδήλωση πένθους το σάλιο με το

και περιγράφει αυτού του τύπου δικαιοσύνη ως έκφραση της «δυναμικής» της κοινωνίας, που με ένα συγκεκριμένο αίσθημα περί δικαίου και ηθικής ή ωφελιμισμού και χρησιμοθηρίας, ανάλογα με το επίπεδο πολιτισμού και την αντίληψη της περί κοινωνίας, είτε υποβάλλει στους άρχοντές της, στους οποίους καθεφτίζεται η ίδια, συγκεκριμένες πολιτικές και ενέργειες για τη διατήρησή τους, είτε αναλαμβάνει η ίδια πρωτοβουλίες ικανοποίησής τους. Ενδεικτικά βλ. Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.19. Εμφυλ. IV.6.41.

76 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.20.

77 Πλουτ., Κικ. 24.3-4 και Συγκρ. Κικ. και Δημοσθ. 1.5.

78 Sen., Suas. VI,17.

οποίο ο κόσμος έφαινε το κεφάλι και το στόμα του Κικέρωνα.⁷⁹

Στο παράθεμα του Βρουττέδιου Νίγρου αναφέρονται πάλι ο θρήνος και ο στεναγμός του πλήθους και συμπληρωματικά γίνεται λόγος για νεκρικές χοές που υποτίθεται οργανώθηκαν για την περίπτωση. Η αναλήθεια της δήλωσης και ο εξ αντιθέτου ρόλος της στο παράθεμα προκύπτει από την πραγματικότητα που καταγράφεται στη συνέχεια, ότι ο μόνος επικήδειος που εκφωνήθηκε για τον βίο και την πολιτεία του νεκρού ήταν αυτός που αφηγούνταν σιωπηλά τα ακρωτηριασμένα μέλη του. Το γεγονός εξάλλου ότι η έκθεσή τους χαρακτηρίζεται «ένδοξη πράξη, που σημάδεψε όσο καμία άλλη την αγορά», προφανώς προσδίδει μία ειρωνική χροιά και στον χαρακτηρισμό του Κικέρωνα ως *maximus vir*, του οποίου «το μόνο δημόσιο ευεργέτημα ήταν η μικρή κέρνη σελίδα».⁸⁰

Ο Κρεμούτιος Κόρδος σημειώνει πόσο ο επηρμένος ρήτορας ήταν υποτίθεται συνηθισμένος να εκτίθεται περίβλεπτος από κόσμο,⁸¹ πράγμα που συνέχισε να κάνει και νεκρός, για την ακρίβεια μόνον τα ακρωτηριασμένα μέλη του, χωρίς και πάλι με τον θάνατό του να έχει διαπράξει τίποτα πραγματικά άξιο δόξας. Αυτό υπαινίχθηκε ο ιστορικός με το ενδιαφέρον που κέντρισε υποτίθεται στον κόσμο ειδικά το κομμένο δεξί χέρι του ρήτορα. Το ότι ο Κικέρων δεν είχε διαπράξει τίποτα άξιο τιμής, δηλώνεται και από τον Πλούταρχο. Ο βιογράφος σημειώνει ότι ο Κικέρων είχε έντονη τάση αυτοπροβολής, εμφανή στην υπερβολή και την έπαρση που χαρακτήριζε τις αγορεύσεις του. Ο ρήτορας στόχευε, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, στην απόκτηση δόξας «με την τήβεννο και τη ρητορική του δεινότητα, στις οποίες θεωρούσε ότι θα έπρεπε να υποτάσσονται τα όπλα και οι θρίαμβοι».⁸²

Το ίδιο υπαινίσσεται και ο ποιητής Κορνήλιος Σεβήρος, το επιτύμβιο εγκώμιο του οποίου ο Σενέκας δέχεται ειρωνικά ως αυτό που αποδίδει με τον καλύτερο τρόπο τον γενικό θρήνο για την απώλεια του ρήτορα.⁸³ Όλες οι υπερβολικές εγκωμιαστικές

79 Sen., Suas. VI.19.

80 Ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός συνόδευε υποτίθεται άνδρες που είχαν διακριθεί σε πολέμους, από όπου νοείται ότι προέρχεται και η δόξα που καθιστά κάποιον «μεγάλο». Παρότι ωστόσο φαινομενικά δεν ταίριαζε για τον Κικέρωνα, εφόσον δεν υπήρξε ποτέ πολεμιστής, η αξία του τίτλου ίσως αποκτά άλλη βαρύτητα, αρκετή να την «αντέξει» και ο Κικέρων, όταν εξετάσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο ιδιοποιήθηκαν την πολεμική δόξα όσοι απέκτησαν τον συγκεκριμένο τίτλο.

81 Sen., Suas. VI.19. Ο Πλούταρχος περιγράφει τον Κικέρωνα δειλό όχι μόνον στα όπλα αλλά και στις αγορεύσεις του, αφού, όποτε εμφανιζόταν στο πλήθος, έτρεμε ολόκληρος και του κοβόταν η φωνή. Βλ. Πλουτ., Κικ. 35.3 και 35.5.

82 Πλουτ., Συγκρ. Δημοσθ. και Κικ. 2.1, et 3.3-4. Για τη φιλοδοξία του Κικέρωνα, η οποία τον οδηγούσε στη ρητορική υπερβολή πβ. Κικ. 6.5, 25.1. Για τη δειλία του Κικέρωνα στη μάχη στη Φάρσαλο βλ. Κικ., 39.1.

83 Sen., Suas. VI.25-26.

εκφράσεις του, που μιλούν για τον Κικέρωνα ως «στολίδι του αιώνα» που χάθηκε σε μία μέρα, ως «θλιμμένη καλλιπέπια της γλώσσας του Λατίου» που σιώπησε, ειρωνεύονται τον ρήτορα για τη δειλή και χρησιμοθηρική νοοτροπία του. Αυτή αποδίδεται από τον Πλούταρχο στην καταγωγή του και την παιδεία που έλαβε από την ελευθερίων ηθών και εθισμένη στις υλικές απολαύσεις μητέρα του.⁸⁴ Η παιδεία-νοοτροπία του αντανακλάται βέβαια και στον φόβο του για τον θάνατο.

Ο Κορνήλιος Σεβήρος απαριθμεί τις υποτιθέμενες λαμπρές πράξεις του νεκρού, μεταξύ των οποίων αναφέρεται ειρωνικά ο σωτήριος ρόλος του στη λειτουργία του *forum*, των νόμων, των θρησκευτικών τελετών και της ρωμαϊκής τηβέννου,⁸⁵ έννοιες με τις οποίες αποδίδονται τα πεδία και οι μέθοδοι της «πολιτικής» του δράσης.⁸⁶ Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην αθώωση ενός πατροκτόνου, χωρίς να κατονομάζεται ο γνωστός από τις άλλες πηγές Ποπίλιος. Και αυτή, όπως και άλλες ενέργειές του, που εξυπηρετούσαν την απόκρυψη εγκλημάτων και προσωπικά συμφέροντα, έγιναν ύστερα από αισχρές συμφωνίες και δεσμεύσεις που αναλήφθηκαν με όρκους και χειραψίες.⁸⁷ Και ο Κρεμούτιος Κόρδος υπαινίσσεται ότι ο Κικέρων αθώωσε με αθέμιτα μέσα ενόχους που θα έπρεπε να καταδικαστούν, ή καταδίκασε άλλους που ήταν αθώοι, αποβλέποντας σε προσωπικά οφέλη.⁸⁸

Με τη γνωστή του τεχνική ο Σενέκας συνοψίζει αξιολογώντας τη μαρτυρία του Λιβίου, λέγοντας ότι ο ιστορικός δεν διαπιστώνει, υποτίθεται, κάποια οκνηρία ή δει-

84 Ο Κικέρων ήταν αγνώστου πατρός. Βλ. Πλουτ., Κικ. 1.1 και 26.9. Και η Τερεντία, σύζυγος του Κικέρωνα, η οποία ήταν πολύ φιλόδοξη και τον επηρέαζε στις πολιτικές του κινήσεις, ήταν πρώην πόρνη και είχε την ίδια χρησιμοθηρική νοοτροπία με τον Κικέρωνα. Βλ. Κικ., 20.3, 29.2, 41.2-3.

85 Δεν είναι τυχαία η χρήση από τον Κορνήλιο Σεβήρο του τίτλου *vindex* για τον συγκεκριμένο ρόλο του Κικέρωνα, τον οποίο χρησιμοποίησε και ο Αύγουστος.

86 Ο Πλούταρχος αναφέρεται αναλυτικότερα στην προτίμηση του Κικέρωνα για τις φιλοσοφικές σπουδές έναντι της πολιτικής, η οποία του προκαλούσε φόβο. Βλ. Κικ. 3.3, 4.3-4, 5.1, 20.1, 40.1, 40.3.

87 Sen., Suas., VI.26. Η χειραψία είναι άλλη μία ντροπιαστική χρήση του δεξιού χεριού, σε κάθε περίπτωση όχι τιμητική όπως η χρήση ξίφους. Ο Σενέκας σημειώνει ότι το *epitafio* του Κικέρωνα έγινε από τον Λίβιο, η κρίση του οποίου ήταν υποτίθεται φιλοφρονητική προς όλες τις σημαντικές προσωπικότητες, και η μαρτυρία του για τον Κικέρωνα η πληρέστερη και πιο τεκμηριωμένη. Η πληροφορία του Σενέκα δεν μπορεί προφανώς να επιβεβαιωθεί από το λιτό και περιγραφικό, ψυχρά πληροφοριακό απόσπασμα στις *Periochae*, ούτε και από την ίδια την επιστολή του Λιβίου προς τον γιο του με τις σχετικές αναφορές στον Κικέρωνα, η οποία έχει χαθεί.

88 Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση συγκεκριμένων λέξεων από τον Σενέκα, η διττή σημασία των οποίων αποκαλύπτει το πολυσήμαντο και των ίδιων των γεγονότων και της αφετηρίας τους. Σχετικά βλ. Sen., Suas. VI.19. Πβ. Contr. VII.2.2. Πβ. Πλουτ., Κικ. 8.1, όπου γίνεται λόγος ειδικά για την υπόθεση του Βέρρη, στην οποία ο κατηγορός του Κικέρων κατηγορήθηκε ότι δωροδοκήθηκε για να του επιβληθεί ελαφρύτερη ποινή. Για άλλες υποθέσεις στις οποίες συσκοτίστηκε η αλήθεια με διάφορες μεθοδεύσεις του Κικέρωνα πβ. Κικ., 9.1-7, 25.1, 26.6.

λία στη στάση του Κικέρωνα.⁸⁹ Έγινε ήδη λόγος για την απόφαση του Κικέρωνα «να πεθάνει στην πατρίδα που είχε σώσει στο παρελθόν πολλές φορές». Ως μία από αυτές θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εννοείται η περίοδος της υπατείας του, όταν αποκάλυψε και αντιμετώπισε τη συνωμοσία του Κατιλίνα (63 π.Χ.).⁹⁰ Το ίδιο το γεγονός ωστόσο όχι μόνον δεν άλλαξε επί της ουσίας απολύτως τίποτα στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, από την οποία ήταν το ζητούμενο να σωθεί η Ρώμη, αλλά η ίδια η κοινωνική ανέλιξη του πληβείου ρήτορα και ο χειρισμός του στην υπόθεση, με μόνο κριτήριο την προσωπική του ασφάλεια και την πολιτική του επιβίωση, αποτελούσαν, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, αντανάκλαση και διαιώνισή της.⁹¹ Στην πραγματικότητα της ρωμαϊκής πολιτικής ζωής πριν και μετά τον Κικέρωνα αναφέρονται και τα «παραθέματα» των ιστορικών στις *Suasoriae*, ενώ η ίδια αντανakλάται στην ειρωνική διατύπωση και του Κορνήλιου Σεβήρου στην «προστασία» και τη «σωτηρία» που εξασφάλισε το «ένδοξο κεφάλι» για την πατρίδα, αυτό που ήταν τώρα κομμένο στα *rostra*,⁹² ύστερα από την εγκατάλειψή του από τον νέο «σωτήρα», Αύγουστο.

Σχολιάζοντας σε πολιτικό επίπεδο το αποτέλεσμα του θανάτου του ρήτορα, και χωρίς να γίνεται άμεσα κάποια συγκεκριμένης χροιάς αναφορά στην αντιμετώπιση της συνωμοσίας του Κατιλίνα, ο Βρουττέδιος Νίγρος εστιάζει, με την ίδια υπαινικτική λογική του Λιβίου, στη «νέα δουλεία» που επιβλήθηκε από τον Αντώνιο (*servitutum a Catilina dilatam in Antonium*), η οποία σηματοδοτούσε τελικά για το παρόν την ίδια κακοδαιμονία με την εποχή της συνωμοσίας,⁹³ επιβεβαιώνοντας όσα υπαινίχθηκε ειρωνικά ο Λίβιος και όσα σαφώς δηλώνει ο Πλούταρχος. Θα ακολουθούσε στη συνέχεια και η «δουλεία» της Ηγεμονίας του Αυγούστου.⁹⁴ Ο Aufidius Bassus

89 Sen., Suas. VI.17.

90 Άλλες πράξεις «σωτηρίας της πατρίδας» θα μπορούσαν να εντοπιστούν και στους δικανικούς του λόγους, με κριτήριο είτε την επιλογή των προσώπων προς υπεράσπιση ή το αντίθετο, είτε τον τρόπο με τον οποίο ο Κικέρων «υπηρετούσε» τη δικαιοσύνη, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω.

91 Πλουτ., Κικ. 10.5, 14.6-7. Για την ατολμία του Κικέρωνα να αποφασίσει το είδος της ποινής που θα επιβαλλόταν στους συνωμότες, από φόβο για τις συνέπειες της κάθε λύσης, βλ. Πλουτ., Κικ. 19.6-7.

92 Sen., Suas., VI.26. Από την πολιτική ορολογία τόσο του Αυγούστου όσο και των αυτοκρατόρων που ακολούθησαν, προέρχονται και οι έννοιες *tutela* και *salus*.

93 Sen., Suas. VI.21. Ο όρος *servitus* που χρησιμοποιείται για την περιγραφή της κακοδαιμονίας της περιόδου επικράτησης του Αντωνίου, θυμίζει εκείνη που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει γενικά την εποχή της Ηγεμονίας ήδη από την εγκαθίδρυσή της. Η χρήση του όρου αποτελεί εξάλλου σαφή ειρωνικό υπαινιγμό του ιστορικού στην ορολογία του Αυγούστου, που χαρακτήριζε ως *dominatio* την ίδια περίοδο κυριαρχίας του Αντωνίου (RG 1), για να παρουσιάσει αντίθετα ως νομιμοποιημένη τη δική του «δημοκρατική» εξουσία.

94 Κατά τον Πλούταρχο, ο Βρούτος (προσωπικός φίλος του Κικέρωνα) είχε κατηγορήσει τον Κικέ-

ειρωνεύεται τη σωτηρία, την προστασία και την οργάνωση της πολιτείας από τον Κικέρωνα, που ήταν μάλιστα «γεννημένος γι' αυτόν τον σκοπό», από τα χέρια του οποίου όμως στο τέλος «η πολιτεία γλίστρησε, για να πληγωθεί και να προδοθεί από τα σφάλματά του».⁹⁵ Μεταξύ αυτών, όπως αμεσότερα προέκυψε από τον Πλούταρχο, ήταν και η ανάδειξη του Καίσαρα.⁹⁶

Ύστερα από όσα υπαινίχθηκε για το ήθος του ρήτορα, ο Αππιανός καταγράφει στο τέλος της αφήγησης ένα άμεσο, και αυτό ειρωνικό, σχόλιο για τη διαχρονική ένδοξη φήμη της αξίας και των ικανοτήτων του ρήτορα και ανδρός έως την εποχή του.⁹⁷ Ο Αππιανός αναφέρεται και αυτός στο πόσο «χρήσιμος» αποδείχθηκε ο Κικέρων για την πατρίδα, με αναφορά στην υπατεία του και την αντιμετώπιση της συνωμοσίας του Κατιλίνα, με σαφή υπαινιγμό στη χρησιμοθηρική του νοοτροπία. Η υποτιθέμενη απορία του, πώς, ενώ επρόκειτο για έναν τέτοιο άνδρα, υπέστη από τους διώκτες του όσα υπέστη ακόμη και μετά τον θάνατό του, είναι σαφώς ρητορική-ειρωνική, και υποδηλώνει το διάχυτο πολιτικό ήθος της εποχής, το οποίο καταγράφηκε στην προηγούμενη αφήγηση των προγραφών.

Συμπεράσματα

Η συμπερίληψη του Κικέρωνα στις λίστες των προγραφών και ο τρόπος διαφυγής και εκτέλεσής του, με τις επιμέρους λεπτομέρειες της καταγραφής τους σε όλες τις πηγές, αποτελούν αντιπροσωπευτικά γεγονότα τόσο του ήθους του ίδιου του ανδρός όσο και της λειτουργίας της πολιτικής και του ήθους των συγχρόνων του, πληβείας (με κοινωνικές και πολιτισμικές αναγωγές) καταγωγής πολιτικών, με τους οποίους συνεργάστηκε. Η λειτουργία της πολιτικής και όσοι αναρριχώμενοι από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα επιδίωκαν την εξουσία και διαμόρφωναν, με την αναξιοσύνη και τον *πολιτικό* πολιτισμό τους, τους όρους κατοχής και άσκησης της με

ρωνα ότι δεν αγωνιζόταν για την ελευθερία της πατρίδας, αλλά ότι επιθυμούσε έναν δεσπότη φιλόανθρωπο προς τον ίδιο. Βλ. Κικ. 45.2. Η συγκεκριμένη κρίση του Βρούτου διαπιστώνεται ότι έχει για τον Πλούταρχο ακόμη βαθύτερη σημασία, όταν εξετάσει κανείς τον βίο του ίδιου του Βρούτου.

95 Sen., Suas. VI.23. Από τη χρήση του όρου *vitium* είναι σαφής η σύνδεση του συγκεκριμένου «σφάλματος» του Κικέρωνα με την προσωπική του κακία. Η ποιότητα όλων των σωτήρων πολιτικών αυτού του τύπου υποδηλώνεται σαφώς ότι συνδέεται με την καταγωγή τους.

96 Στο ίδιο πνεύμα βρίσκεται και η συνολική αξιολόγηση του ρήτορα από τον Κρεμούτιο Κόρδο και τον Ασίνιο Πολλίωνα, οι οποίοι αναφέρονται επιπλέον στην εριστική διάθεση και την αδιαλλαξία του Κικέρωνα. Βλ. Sen., Suas., VI.23-24.

97 Αππιαν., Εμφυλ. IV.4.20. Κατά τον Gowing, ό.π., σ. 156, ο Αππιανός εγκωμιάζει τη ρητορική δεινότητα του Κικέρωνα, και το μόνο σημείο στο οποίο επικεντρώνεται ως προς την πολιτική του προσφορά είναι η υπατεία του.

συγκεκριμένες πρακτικές, σύμφωνα με όλους τους συγγραφείς, χαρακτηρίζονταν από στυγνό ωφελιμισμό και απρόσωπη καιροσκοπική διαπλοκή. Το κυνήγι των εύκολων τιμών και η κατοχύρωση της προσωπικής ισχύος και ασφάλειας καθόρισαν όλες τις προσωπικές και δημόσιου βίου επιλογές και συνεργασίες του Κικέρωνα με εκείνους που μπορούσαν να του τα εγγυηθούν και για όσο διάστημα οι δικές του υπηρεσίες θεωρούνταν αντίστοιχα απαραίτητες από τους πολιτικούς του συνεργάτες.

Έτσι, καθοριστικός για το τέλος του Κικέρωνα ήταν ο ρόλος του Καίσαρα, που ήταν υπεύθυνος και για την έχθρα που δημιουργήθηκε μεταξύ Κικέρωνα και Αντωνίου. Ο Καίσαρ εγκατέλειψε τον Κικέρωνα, όταν πλέον ο «βρώμικος» προορισμός του πρώην συνεργάτη του στις δικές του πολιτικές επιδιώξεις είχε ολοκληρωθεί. Από την άλλη, η ειδεχθής βαρβαρότητα του Αντωνίου (στον Δίωνα Κάσσιο και της Φουλβίας) στην παραγγελθείσα εκτέλεση και στην έκθεση των ακρωτηριασμένων μελών ήταν αποτέλεσμα της εκδικητικής του μανίας για όσα ο Κικέρων καταφερόταν εναντίον του στους λόγους του εξυπηρετώντας τον Καίσαρα, με αυτήν όμως και ο Αντώνιος επέτρεπε στον Καίσαρα, με τον οποίο είχε ο ίδιος συνασπιστεί στη δημιουργία της Τριανδρίας, να στιγματίζει αποκλειστικά εκείνον για την εκτέλεση του Κικέρωνα και γενικότερα για τις προγραφές. Όλοι οι συγγραφείς αναφέρονται στα πάθη και τις αδυναμίες των επίδοξων εξουσιαστών και την κατάλυση κάθε προηγούμενου (όπως αποδεικνύεται πρόσκαιρου και χρηστικού) δεσμού μπροστά στην απόκτηση ισχύος, δόξας και χρήματος.

Η πολιτική των αμοιβαίων εξυπηρετήσεων και των χρηστικών δημοσίων σχέσεων αντανakλάται εξάλλου στην αντίληψη του Κικέρωνα και των πελατών του για τη δικαιοσύνη, στην απονομή της οποίας δεν διατηρούνταν στο ελάχιστο η ουσία της έννοιας του δικαίου. Η παιδεία και το είδος πολιτισμού στα οποία βασιζόνταν οι συγκεκριμένες πρακτικές, αντανakλώνται εξάλλου αφενός στην πίστη του Κικέρωνα και των δούλων του στον ρόλο των δώδεκα θεών και των οίωνων, στην οποία αναφέρονται χλευαστικά Αππιανός και Πλούταρχος. Τα ίδια αντανakλώνται και στον τρόπο με τον οποίο γίνεται λόγος σχεδόν από όλες τις πηγές ειδικά για το δεξί χέρι του ρήτορα, με το οποίο ο Κικέρων επιδίωκε δόξα όμοια με εκείνη μιας πολεμικής νίκης, με τις κατ' ιδίαν συνεννοήσεις και την ανάδειξη ή καταρράκωση προσώπων μέσω της γλωϊώδους και κακοήθους ρητορείας του. Αφετέρου, οι καταστάσεις και τα πρόσωπα που διαμόρφωναν την πορεία της πολιτικής, αντανakλώνται στη βαρβαρότητα, τη φιλοδοξία-επιδειξιομανία και φιλοχρηματία των διωκτών και του τελικού εκτελεστή του Κικέρωνα. Ομοίως, στη στάση του καταδότη του και στο πώς κατέληξε να παίζει αυτόν τον ρόλο, και στη στάση των πελατών του, που δεν πρόδωσαν τον ρήτορα όσο ήταν εν ζωή, ενώ αντίθετα το πλήθος (νέων υποψήφίων πελατών) στην αγορά εκδήλωσε είτε περιφρόνηση είτε απέχθεια για τα εκθεθειμένα μέλη, εκφράζοντας ίσως με

ειλικρίνεια αλλά προφανώς και με υστεροβουλία την αρνητική κρίση του για το είδος της πολιτικής και της δικηγορίας που άσκησε ο Κικέρων με τη ρητορική του.

Η στάση των συγγραφέων είναι ομόφωνα κριτική για τη δειλία του Κικέρωνα απέναντι στον θάνατο, την οποία επέδειξε τόσο με την απόφαση διαφυγής του και τη ναυτία που τον ανάγκασε τελικά να παραμείνει στην Ιταλία και να κρύβεται στα δάση και στην έπαυλή του, όσο και με τη στάση του τη στιγμή της εκτέλεσής του. Η ίδια ήταν εξάλλου υπεύθυνη και για τη δυσκολία του να αυτοκτονήσει. Στη γενική αποτίμηση του ανδρός, ύστερα από την αμφισβήτηση της αξίας του ως ρήτορα, εκφράζεται από όλους τους συγγραφείς έμμεσα αποδοκιμασία για τις ενέργειές του στη διάρκεια της υπατείας, σε σχέση τόσο με τους χειρισμούς του για την αντιμετώπιση της συνωμοσίας του Κατιλίνα, όσο και στον ρόλο του στην πολιτική επικράτηση του Αυγούστου, αφού με αυτούς διαιωνιζόταν ο φαύλος κύκλος των λαϊκίστικων μοναρχικών εξουσιών ιδιοτελών πολιτικών δεύτερης ποιότητας, που συνιστούσαν την πολιτική ζωή της Ρώμης.

Doukaina G. Zanni

“Cicero’s proscription, escape and execution (43 B.C.) in Titus Livius, Seneca Senior, Plutarch, Appian, and Dion Cassius”

Summary

The fact that Cicero ended to be at the top of the list of the proscribed enemies of the Triumvirate of Caesar, Antonius and Lepidus, the means and route of his rush escape, the fury and the pursuits of his persecutors, and his behaviour towards his executioners, all reflect his own morals as well as the general ethics and the political manner that his contemporary politicians, all of plebeian (with a social as well as cultural semantic weight) origin, were working into roman politics: opportunism and utilitarianism. These are reflected in Cicero’s own friendly and business relations, and constituted the usual creeping practice that his alike unworthy equals, with a concrete political culture, had fixed also as compulsory for everyone of low social class who wanted access to or hold of power. Cicero’s personal and political “bonds” were dictated by his pursuit of effortless honours and his need to consolidate his personal power and security. The people he cooperated with were those who were or would be in the position to guarantee the realisation of his expectations, and their collaboration with him continued as long as his service was necessary to their own aspirations.

So, Caesar did nothing to prevent Cicero's proscription, and was responsible for the hostility opened between the orator and Antonius. Caesar abandoned Cicero when the latter's "filthy assignment" favouring Caesar's own political aspirations was fulfilled. Antonius' savagery (Dion Cassius describes Fulvia as equally monstrous, alluding to women's similar utilitarian character and role) was the offspring of his rage for revenge, caused by the speeches with which Cicero attacked him in order to serve Caesar. Antonius' own empathy towards Cicero, though, served also Caesar, since it permitted Caesar to personally stigmatize his triumvir colleague for Cicero's execution as well as for the proscriptions in general. The sources point to the passions and vices of all persecutors, officers, freedmen and slaves, looking for glory and money, which put aside any pre-existing personal bond, eventually proved to be only temporary and utilitarian.

Politics of public relations, bargains and mutual favours are reflected in Cicero's and his clients' conception of justice, that didn't harmonize nor with law nor with right. These practices were "blessed" by Cicero's culture, reflected also in his and his slaves' faith in the intervening role of the twelve gods and the existence of auspices sent by them, a belief scorned *per se* by Plutarch and Appian. Almost all authors allude to the same culture, when referring to the orator's amputated right hand, traditionally linked with a sword, which, however, Cicero used either to seal private dealings, or to compose adulatory or invective speeches in order to promote or discredit people. With this kind of political game went along also the people, namely clients, who at first tried to give Cicero's persecutors misleading information, in order to save him, but after his death, expressed nothing but contempt for his politics and rhetoric, along with the crowd of new "candidate" clients, looking to the new patron to prevail.

The authors are unanimously critical against Cicero's chicken-hearted attitude towards death, attested by his decision to flee, by his nausea that cancelled his travel by sea and by his fear for his life that made him hide in Italy's countryside and in his villa, and finally, by his facing his executioners. His cowardliness put also aside any thought to commit suicide. Writing down their general valuation of Cicero as a man and orator, all ancient authors document the ever since bad opinion about his rhetoric skill, and ironically eulogize his consulate as a period of "protective" action, that supposedly turned out to be salutary for Rome. In fact, both Cicero's handling Catilinian conjuration and his key-contribution to Caesar's dominance during his own autocratic power are scorned, as both aiming only at Cicero's own power and security and as perpetuating the vicious circle of successive, populist, autocratic, second-class political authorities in Rome.

Στέφανος Κορδώσης

*Κριτική στην άποψη του παντουρκικού πολιτικού κινήματος για την ιστορία των
τουρκικών εθνών μέσα από την πρόιμη ιστορία των Ογούζων και Τούρκων*

Ο παντουρκισμός/παντουρανισμός είναι στην ουσία του μια ρομαντική πολιτική ιδεολογία που αναπτύχθηκε πρώτα στην Ευρώπη¹, κατά τον 19^ο αιώνα, σε διαλεκτική αντιπαράθεση με άλλα, παρόμοιου είδους κινήματα, όπως ο πανσλαβισμός, ο παγ-γερμανισμός, ο πανασιανισμός κ.ο.κ. Εξυπηρετούσε και, εν πολλοίς, εξυπηρετεί, την τακτική των Μεγάλων Δυνάμεων στην πολιτική σκηνή της Ευρασίας.

Η θεωρία συστηματοποιήθηκε από τον κουρδικής καταγωγής Ziya Gökalp και ο «σκληρός πυρήνας» της είναι το όραμα της ένωσης των τουρκικών εθνών, που βασίζεται σε μια ερμηνεία της ιστορίας τους κατά την οποία, όλα, κάποια στιγμή στο παρελθόν ήταν ενωμένα υπό μια πολιτική στέγη². Στην παντουρκική ιστοριογραφική οπτική, που στην ουσία της είναι μια πολιτική οπτική, μια σειρά εθνών, σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, που το καθένα ενσάρκωνε και διαφορετική πολιτική πραγματικότητα στην εποχή που υπήρξε και αυτό με την σειρά του αποτελεί την βάση για τη νομιμοποίηση του μελλοντικού πολιτικού στόχου.

1 Πρωτεργάτης του ρομαντικού αυτού πολιτικού ρεύματος θεωρείται ο Ούγγρος οριενταλιστής Arminius Vambéry, ο οποίος διατέλεσε διπλός πράκτορας της Βρετανίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Περισσότερα για την προσωπικότητα του Arminius Vambéry βλ. στο D. Mandler, "Introduction to Arminius Vambéry", *Shofar: An interdisciplinary journal of Jewish Studies*, τομ. 25, αρ. 3 (2007), σ. 1-15 και L. Alder - R. Dalby, *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambéry*, London, 1979. Επίσης για μια ανάλυση του ρόλου του στο ανταγωνισμό Ρωσίας-Βρετανίας στην Ασία κατά το 2^ο ήμισυ του 19^{ου} αι. βλ. Σ. Κορδώσης, «Από την ιστορία του Παντουρκισμού: Ο Arminius Vambéry, ο Ismail Bey Gasprinski και ο Αγγλο-ρωσικός πολιτικός ανταγωνισμός στην Εσώτερη Ασία», *Journal of Oriental and African Studies*, τόμ. 18 (2009), Αθήνα, σ. 181-244 (στο εξής Κορδώσης, «Από την ιστορία του Παντουρκισμού»).

2 Αναφέρονται ενδεικτικά μερικά αποσπάσματα από το έργο του Ζ. Γκιόκάλπ, *Αρχές τουρκισμού*, (μτφ. Άρης Αμπατζής), Αθήνα, 2005 (στο εξής Γκιόκάλπ, *Αρχές τουρκισμού*), σ. 43: «...Και όντως το ιδανικό του Τουράν στο παρελθόν ήταν πραγματικότητα και όχι όνειρο» στο ίδιο: «Η ένωση 100.000.000 Τούρκων υπό την μορφή ενός έθνους είναι για τους τουρκιστές η πιο ισχυρή πηγή ενθουσιασμού» και ακόμη, στο ίδιο, σ. 44: «Το Τουράν είναι η μεγάλη πατρίδα των Τούρκων που υπήρξε πραγματική στο παρελθόν και ίσως θα είναι και στο μέλλον». Με αυτά τα λόγια, ο κουρδικής καταγωγής, Τούρκος πολίτης Ziya Gökalp μεταφτυεύει στο παρελθόν το μελλοντικό όραμα της πολιτικής ένωσης των τουρκικών εθνών. Έτσι εντάσσονται σε ένα ενιαίο πολιτικό σχήμα, λαοί που είχαν αυτόνομη πολιτική ύπαρξη πριν από την εμφάνιση των Τούρκων αλλά ακόμη και την περίοδο που εμφανίζονται οι Τούρκοι ως πολιτική οντότητα στην ιστορία. Οι Ούννοι (εννοεί τους Hsiung-nu - Xiongnu 匈奴 των κινεζικών πηγών), οι Άβαροι (Ογώρ και Χουνί, λαοί που θεωρούνται μογγολικοί), οι Γκιόκτουρκ (Gök Türk, Ουράνιοι Τούρκοι στις κινεζικές πηγές Tǔjūmé 突厥), οι Ογούζοι (που όπως θα δούμε διακρίνονται ως πολιτική οντότητα από τους Gök Türk και συνυπάρχουν ως ξεχωριστές πολιτικές πραγματικότητες) Κιργίζοι-Καζάκοι (Κιπτσάκοι) και οι Μογγόλοι.

Κεντρικό σημείο της θεώρησης του Gökalp είναι η έννοια του Oğuzluk που στα ελληνικά θα μεταφράζαμε ως ογουζισμό ή τουρκομανισμό (αναφέρεται στο όνειρο της ένωσης των Ογούζων οι οποίοι κατά τον Gökalp είναι «οι Τούρκοι που μπορούν εύκολα να ενωθούν» οι Τουρκμένοι, Αζέροι, οι Τουρκομάνοι του Ιράκ κ.α.)³.

Η κριτική που ακολουθεί εστιάζεται στο μύθο της πολιτικής ταύτισης των Ογούζων και Τούρκων στο παρελθόν, ο οποίος βρίσκεται και στο κέντρο της θεώρησης του Gökalp. Την εποχή του μεγάλου τουρκικού χανάτου (1^η περίοδος: 552-658, 2^η περίοδος: 682-734), όπως θα διαπιστώσουμε, η πολιτική ενότητα αυτή δεν υπήρξε ή, αν υπήρξε, ήταν ασυνεχής και αποτέλεσμα βίας και ισχύος.

Αναφορικά με τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε, τον πρωτεύοντα ρόλο για την ιστορία των οğuz παίζουν οι ίδιες πηγές που αφορούν και την πρώιμη ιστορία των Τούρκων. Από αυτές οι σημαντικότερες είναι οι Κινεζικές πηγές, όπως η δυναστική ιστορία των Wei (Wèishū 魏书)⁴ και η επίσημη δυναστική ιστορία των Sui (το Suīshū隋书)⁵ η παλιά δυναστική ιστορία των T'ang (Jiu Tangshu舊唐書)⁶ και το

3 Ο Gökalp διακρίνει τον τουρκισμό σε τρεις βαθμίδες, ανάλογα με το μέγεθος του ιδανικού του: 1) Türkiyecilik, όρος που μετατράπηκε σταδιακά στο Türkçülük = τουρκικότητα, τουρκισμός, βλ. και το έργο του Akçura, Y., *Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İlgı Kültür Sanat, İstanbul 2007. Επίσης διάφοροι μελετητές του Παντουρκισμού και του έργου του Gökalp, όπως ο Landau, μεταφράζουν το Türkçülük ως τουρκικότητα, τουρκισμός, βλ. Για παράδειγμα J. M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey. A Study of Irredentism*, London 1981. Ο όρος Türkiyecilik/ Türkçülük αναφέρεται στην εθνική ομογενοποίηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας 2) Ογουζισμός ή Τουρκομανισμός, βλ. Γκιοκάλπ, *Αρχές τουρκισμού*, σ. 40. Η προέλευση του εθνωνύμου «Τουρκομάνοι» δεν είναι σαφής. Οι ιστορικοί των αραβικών πηγών ταυτίζουν τους Τουρκομάνους με τους Ογούζους που εξισλαμίστηκαν, για να τους διακρίνουν από αυτούς που παρέμειναν πιστοί στην προηγούμενη θρησκεία τους, βλ. *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle édition, Paris 1971 (στο εξής *EI*), λήμμα *Ghuzz*, σ. 1134: «Cependant, à partir de la fin du IVe/Xe siècle (première attestation dans al-Muḳaddasī, vers 375/985), un nouveau nom fait son apparition, celui de Türkman/Turcoman, appliqué à une grande partie du peuple oghuz/ghuzz et parfois aussi à Karluk... On peut admettre que ce dernier terme désigne exclusivement des Oghuz/Ghuzz musulmans, par opposition d'abord à ceux que l'on continue d'appeler de leur ancien nom et qui ne le sont pas devenus » 3) Τουρανισμός (το όραμα ενοποίησης των τουρκικών εθνών που δεν προέρχονται από τους Ογούζους όπως οι Ουζμπέκοι, οι Τάταροι, οι Καζάκοι, οι Κιργίζοι, οι Γιακούτιοι, οι Ονιγιούροι κ.α.).

4 Συντάχθηκε από το 551 έως το 554 και περιγράφει την ιστορία των δυναστειών των Βορείων και Ανατολικών Wei καλύπτοντας την περίοδο από το 386 έως το 550

5 D. Twitchett, *Cambridge History of China* (στο εξής Twitchett, *C.H.C.*), σ. 42. Συγκαταλέγεται ανάμεσα στις 24 δυναστικές ιστορίες των αυτοκρατορικής Κίνας και περιλαμβάνει την ιστορία της βραχύχρονης ομώνυμης δυναστείας. Η δυναστεία των Sui ήταν κυρίαρχη από το 584 ως το 618.

6 Γράφτηκε το 945 και περιλαμβάνει την περίοδο από το 618-906. Το παλιό χρονικό των Tang αποτελείται από 200 κυλίνδρους και είναι μια πολύ σημαντική πηγή καθώς καλύπτει με σφαιρικότητα την περίοδο της δυναστείας των Tang, δίνοντας πληροφορίες τόσο για πολιτικές όσο και για κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις.

νέο χρονικό των Tang (Xin Tangshu 新唐書)⁷ (οι πληροφορίες εδώ αντλήθηκαν από μετάφραση αποσπασμάτων στη Γαλλική του Chavannes E., *Documents sur les Tou – Kiue (Turcs) occidentaux, recueillis et commentés, suivis des notes additionnelles*, Paris 1900, [ανατύπ. 1969], όπου είναι συγκεντρωμένες όλες οι κινεζικές πηγές που αφορούν στους Δυτικούς Τούρκους). Τέλος, ορισμένες πληροφορίες αντλήθηκαν από το Táng Huìyāo 唐會要, το οποίο είναι μια ιστορία των θεσμών της Κίνας των Τ'ang πριν από το 846. Χρήσιμες είναι και οι επιγραφές που έχουν γίνει γνωστές ως επιγραφές του Orkhon (αρχές 8^{ου} αιώνα), που άφησαν πίσω τους οι Τούρκοι της δεύτερης περιόδου του τουρκικού χανάτου, σκαλισμένες σε στήλες, όπου διακρίνεται ξεκάθαρα και η απογοήτευση και η λύπη τους για την αποστασία των υποτελών τους Ογούζων ενάντια τους. Οι επιγραφές αυτές αποτελούνται από τις στήλες Kül Tigin⁸, Bilge Kagan⁹, Tonyukuk¹⁰, Išbara Tarkan [Ongin] και Küli Çor [Ikhe-Khushotu]¹¹. Αναφορικά με τις δυτικές (Βυζαντινές) πηγές που αναφέρονται στους Τούρκους, οι βασικότερες είναι ο Μένανδρος Προτήκτωρ και ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης (αλλά και άλλοι Βυ-

7 Twitchett, C.H.C., σ. 42 κ.έ. Hirth, F., *China and the Roman Orient. Researches into their Ancient and Medieval Relations as Represented in Old Chinese records*, Leipsig, Munich, Shanghai, Hong – Kong, 1885, σ. 51, 56. Γράφτηκε στα μέσα του 11^{ου} αιώνα (1061), κατά την περίοδο της δυναστείας των Song (960-1279).

8 Βλ. T. Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University 1968, σ. 10 (στο εξής: Talât, *A Grammar*). Η στήλη Kül Tegin (του πρίγκιπα Kül) ανεγέρθηκε γύρω στο 732 (πιθανώς μετά τον θάνατο του πρίγκιπα Kül το 730-31).

9 Talât, *A Grammar*, σ. 10. Πρβλ. R. Giraud, *L'empire des Turcs Celestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilga (680-734)*, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris 1960, σ. 10 (στο εξής: Giraud, *L'empire*). Η στήλη Bilge Khagan, ανεγέρθη περίπου το 735.

10 Βλ. Talât, *A Grammar*, σ. 11. Η στήλη (επιγραφή) Tonyukuk, ανεγέρθηκε γύρω στο 720 (σύμφωνα με τον Giraud, *L'empire*, σ. 9, ανεγέρθη το 715), από τον γεννημένο στην Κίνα στρατηγό και πολιτικό Tonyukuk, ο οποίος ήταν έμπειρος σύμβουλος τόσο στην ειρήνη όσο και στον πόλεμο των δύο πρώτων χαγάνων της δεύτερης περιόδου του τουρκικού χανάτου.

11 Οι επιγραφές αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο γλωσσολογικό και μορφολογικό ενδιαφέρον, αφού είναι ό,τι πιο παλιό μας έχει έρθει από τις τουρκικές γλώσσες (τουλάχιστον μέχρι την ανακάλυψη της επιγραφής του Bugut), βλ. Talât, *A Grammar*, σ. 7, 8, 9. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η γραφή τους, η οποία έχει επικρατήσει να λέγεται τουρκική ρουνική (Turkic runic script, βλ. στο ίδιο σελ. 15, 21). Αναφορικά με την καταγωγή του τουρκικού ρουνικού αλφάβητου υπάρχουν πολλές θεωρίες, όπως για παράδειγμα αυτή που παρουσιάζεται στο άρθρο του Livšits, V. A., “Eski Türk Runik Yazısı Ortaya Çıkışı Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, τόμ. 20, αρ. 31(2000), σ. 37-50 υποστηρίζεται ότι είναι παραλλαγή της σογδιανής γραφής (βλ. τον πίνακα στη σελίδα 50). Ο G. Clauson, “The Origin of the Turkish ‘Runic’ Alphabet”, *Acta Orientalia*, τομ. 32 (1970) Leyden, σ. 52, υποστηρίζει: “We are therefore driven to the conclusion that it was invented on the orders of some Turkish ruler for governmental purposes, and probably more specifically for purposes of communication rather than record.” Ο Barthold αναφέρει ότι ένα μέρος αυτής της γραφής έχει ανεξάρτητη προέλευση με χαρακτήρα ιδεογραφικό, βλ. R. Grousset, *L'Empire des Steppes. Attila, Genghis-Khan, Tamerlan*, Paris 1970, σ. 161 (στο εξής: Grousset, *L'Empire*).

ζαντινοί ιστορικοί όπως οι Θεοφάνης Βυζάντιος, Προκόπιος, Θεοφάνης Ομολογητής κ.λ.π.). Σ' αυτές εντάσσεται και ο Ιωάννης της Εφέσου, αν και η γλώσσα του είναι η συριακή. Οι βυζαντινές πηγές κάνουν λόγο για Ούννους, Σαραγούρους, Ονουγούρους, Κουτριγούρους, Ουτριγούρους, Βούλγαρους κ.λ.π.¹², φύλα, από τα οποία πολλά ανήκαν στην ομάδα των Ογούρων¹³, δεν κάνουν όμως λόγο για τους Ογούζους, παρά πολύ αργότερα. Αναφορά επίσης γίνεται, έμμεσα, και σε έργα Αράβων. Από τα έργα των μουσουλμάνων χρονικογράφων και γεωγράφων στην εργασία μας γίνεται άμεσα και έμμεσα αναφορά στα έργα των al- Muḥaddasī (10^{ος} αι.), al-Balādhurī (9^{ος} αιώνα), Ibn al-Fakih, Ibn al-Asir, στην περσική γεωγραφία *Hudūd al- 'Ālam*¹⁴ (10^{ος} αι.) και στο έργο του Πέρση γεωγράφου και ιστορικού Abu Said Gardizi *Zayn al-akbār* και άμεσα στο έργο του *Marvazī Sharaf al-Zamān Tāhir*¹⁵.

Σήμερα οι περισσότεροι από τους ιστορικούς τείνουν να εκλαμβάνουν τα εθνώνυ-

12 Επικρατεί μια σύγχυση στις Βυζαντινές πηγές καθώς τα ονόματα Ούννοι και Τούρκοι εναλλάσσονται. Από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, οι στέπες βόρεια του Βυζαντίου, κατοικούνται κυρίως από φύλα, από τα οποία πολλά ανήκαν στην ομάδα των Ογούρων, βλ. R. Frye, *The Heritage of Central Asia. From Antiquity to the Turkish Expansion*, Princeton 2001 (Γ' έκδοση), σ. 180. Α. Σαββίδης, *Ούννοι, Βυζάντιο και Ευρώπη. Ο Κόσμος των πρώιμων Τούρκων*, Αθήνα 2004, σ. 12.

13 Α. Σαββίδης, *Από την Ύστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Ιστορικά δοκίμια*, Αθήνα 2006, σ. 141 κ.έ. Επί Αναστασίου, (491-518), Ουτίγουροι και Κοτρίγουροι πέρασαν τον Δούναβη και εισέβαλαν στο Βυζάντιο. Από τις αρχές της βασιλείας του Ιουστινιανού (527-565), οι επιδρομές γίνονται εντονότερες, οπότε ο Ιουστινιανός έστρεψε τους Ουτιγούρους εναντίον των Κοτρίγουρων. Το 558 κινδύνεψε η ίδια η Κωνσταντινούπολη από την επιδρομή των Κοτρίγουρων. Βλ. και G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τόμ. I – II, 2^η έκδ., Berlin, 1958 (ανατύπ. Leiden 1983), σ. 66, 171-72. Γενικότερα για τις μεταναστεύσεις των τουρκικών εθνών (προ της εμφανίσεως του ίδιου του εθνώνυμου, βλ. Α. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο. Α', Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Β' έκδ., Αθήνα 2006, σ. 14, όπου αναφέρεται ότι ως τον 10^ο αιώνα, στην πρώτη μετανάστευση, συμμετείχαν τα φύλα Ούννοι, Κοτρίγουροι, Ουτίγουροι, Ογούζοι, Τούρκοι, των Αλταίων, Άβαροι, Ονόγουροι, Βούλγαροι, Χάζαροι, Ούζοι, Ούγγροι, Πατζινάκες και Κομάνοι. Επίσης βλ. και Α. Σαββίδης, *Βυζαντινοτουρκικά Μελετήματα (Ανατύπωση άρθρων 1981-1990)*, Αθήνα 1991, σ. 137 κ.έ., για τους Πατζινάκες και τους Κουμάνους. H. W. Haussig, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*, Darmstadt, 1988, σ. 37 κ.έ. D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia. Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, τόμ. Α', Oxford 1998, σ. 277-278 (στο εξής: Christian, *A History*). Επίσης ενδιαφέρονσα είναι η αφήγηση του Ζαχαρία Μυτιλήνης, XII, VII, σ. 328, που απαριθμεί πέρα από τις Κάσπιες Πύλες, πολλούς λαούς τουρκικούς και μη: "...the Bulgarians, Alans, Unnogur, Ogor, Sabir, Khorthaiger, Avar, Khasar, Dirmar, Sarugur, Bagarsik, Khulas, Abdel, Ephtalits, the thirteen people dwelling in tents...", βλ. και XII, VII, σ. 329-332, όπου γίνεται λόγος για εκχριστιανισμό των Ούννων από Αρμένιο επίσκοπο. Γενικότερα για τις εθνικές ομάδες και γλώσσες στην Κεντρική Ασία. Επίσης, βλ. J. Harmatta- B. A. Litvinsky, «Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650-750)», *History of Civilizations of Central Asia*, τόμ. 3, έκδ. UNESCO 1996, σ. 383 κ.έ.

14 *Hudūd al- 'Ālam "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, σειρά Islamic Geography, τ. 101 (μτφ. V. Minorsky), The Royal Asiatic Society, London, 1937 (ανατύπωση 1993).

15 *Marvazī on China, the Turks and India*, (μτφ. V. Minorsky), The Royal Asiatic Society, London 1993.

μα Ογούζοι και Τούρκοι ως συνώνυμα, επηρεασμένοι από τα έργα που αναφέρονται στην καταγωγή των Οθωμανών Τούρκων (και, κατ' επέκταση, των σημερινών Τούρκων) από τους Ογούζους¹⁶. Η μελέτη όμως των πηγών που αφορούν στην ιστορία του πρώτου και δεύτερου τουρκικού χανάτου (1^ο τουρκικό χανάτο 552-651, 2^ο τουρκικό χανάτο 683-744) δείχνει ότι τα ονόματα αυτά δε χρησιμοποιούνταν ως συνώνυμα αλλά, αντίθετα, εξέφραζαν διαφορετικές πολιτικές οντότητες και πραγματικότητες¹⁷.

Η ιστορία των Ογούζων μπορεί να διαιρεθεί σε δύο υπο-περιόδους με άξονα τον 7^ο αιώνα μ.Χ. Αυτό, γιατί, ενώ το εθνώνυμο αναφέρεται για πρώτη φορά στις επιγραφές του Orkhon (8^{ος} αιώνας μ.Χ.), ως «Εννιά Ογούζοι – dokuz oğuz», οι Κινέζοι τους γνώριζαν ήδη, όπως αναφέρει ο Pelliot, με το όνομα *εννιά επώνυμα ή φυλές* (jiǔ xìng 九姓)¹⁸ από τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα. Μία από τις εννιά φυλές ήταν και οι Ουιγιούροι (που το 744 καταλύουν την κυριαρχία των Τούρκων στις στέπες της Μογγολίας). Η συνομοσπονδία των εννέα αυτών φυλών με τη σειρά της ανήκε σε μια ευρύτερη συνομοσπονδία γνωστή στους Κινέζους (ήδη από την εποχή των Han και των Toba – 3^{ος} -4^{ος} αι. μ.Χ.) ως T'ō-lo, Dīnglíng 丁零, Dīli 狄隼, Tiele ή T'ie-lo 鐵勒 στην οποία πιθανώς ανήκαν και οι δυτικότεροι Ογούροι¹⁹. Οι T'ie-lo ήταν, σύμ-

16 Υπάρχει και η άποψη ότι το όνομα *Ογούζοι* είναι ένα από τα δύο ονόματα της άρχουσας φυλετικής συνομοσπονδίας των Τούρκων (του πρώτου και του δεύτερου χανάτου), βλ. O. Pritsak, «The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghou», *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, 1952, σ. 280 (στο εξής: Pritsak, «The Decline»): «The name *Oghuz* is immediately associated with that of the *Toquz Oghuz*, one of the two names for the leading federation of the Turks in Mongolia of the sixth to eighth centuries (*Türk and Toquz Oghuz*). Μεταγενέστεροι ερευνητές όμως, όπως θα δούμε, πιστεύουν ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές συνομοσπονδίες που μόνον κατά καιρούς είχαν κοινά συμφέροντα και ζούσαν εν ειρήνη. Βλ. επίσης και Giraud, *L'empire*, σ. 40, όπου αναφέρεται στην παρεξήγηση που δημιουργεί η φράση στην επιγραφή του Kül Tegin σχετικά με τους Ογούζους: «C'est encore dans ce passage que figure l'expression : *toquz oğuz bodun kantiü bodunim arti* 'le peuple Oghouz lui-même était mon propre peuple', qui a prêté à des interprétations multiples et qui a servi à Barthold pour édifier sa théorie de l'identité des Turcs Célestes et des Oghouz ».

17 Βλ. Giraud, *L'empire*, σ. 183: « Les voisins immédiats des Turcs au N.-E. sont les *Oghouz*, qui, au moins à l'époque considérée, sont différents des Turcs ». Γενικώς χρησιμοποιείται ο όρος «Τούρκοι-τουρκικός», για να χαρακτηρίσει φυλές που υπήρξαν αρκετά χρόνια προ της εμφάνισης των Τούρκων, π.χ. του Οτίγυρους ή ακόμη και τους Ούννους.

18 J. Hamilton, «Toquz-Oğuz et On-Uğur», *Journal Asiatique*, τόμ. 250, τεύχ. 1 (1962), σ. 25 (στο εξής: Hamilton, «Toquz-Oğuz»): « Comme le dit Pelliot *supra*, le nom des Toquz-Oğuz était représenté en chinois par 九姓 *kieou-sing*, « les Neuf Clans ». Βλ. επίσης και n. (4), σ. 51: « Dans 'Kyūsei...' un travail de première importance paru en 1919, HANEDA Tōru démontra d'une manière péremptoire que les Toquz-Ouyz des inscriptions Turcs du VIIIe siècle étaient identiques à une confédération de tribus du groupe de 鐵勒 T'ie-lo, connue sous le nom de 九姓 'les Neuf Clans' ».

19 E. G. Pulleyblank, «The "High Carts": A Turkish-Speaking People before the Turks», *Asia Major*, 3^η σειρά, τόμ. 3, τεύχ. 1 (1990), σ. 23 (στο εξής: Pulleyblank, «The 'High Carts'»): «In the seventh century

φωνα με το Tang shu μια άλλη ονομασία των Gaoche 高車 (=ψηλά κάρα)²⁰. Από τις

a new confederacy appeared known to the Chinese as the Nine Surnames (*chiu hsing* 九姓) that is, the Toquzozuz, and were more enduring than earlier confederations”. Ο Hamilton, «Toquz-Ouzuz», σ. 29, προτείνει ως χρόνο εμφάνισης της συνομοσπονδίας αυτής είτε τα πρώτα έτη του 7^{ου} αιώνα (600 – 605) είτε τη δεκατία του '20 του ιδίου αιώνα (628-630). Ειδικότερα, σύμφωνα με το Sui shu, οι φυλές των T'ie-lo ήταν πολυπληθείς και εκτεινόταν μέχρι την «δυτική θάλασσα» (ο Hamilton αναρωτιέται, αν πρόκειται για την Μαύρη Θάλασσα, βλ. Hamilton, «Toquz-Ouzuz», σ. 26). Επίσης, όπως αναφέρει ο Golden, είναι πιθανό ότι και οι Ογούροι ανήκαν σε αυτούς, πρβλ. P. Golden, «The peoples of the south Russian steppes», *Cambridge History of Early Inner Asia*, (επιμ. D. Sinor), Cambridge University Press 1990, σ. 257: “The Oghurs were part of... T'ieh-le (Tölös)...” και σ. 47: “A series of nomadic migrations had introduced new Turkic confederations to the Ponto-Caspian steppes. Driven by the movements of tribes in Western Siberia and Central Asia touched off by the expansion of the Juan-juan in Mongolia, the Oğur Turkic tribes crossed the Volga into the Western Eurasia steppes ca. 463 A. D. These Oğurs, speaking a variant form of Turkic, were part of a larger tribal union, the T'ie-lê of Chinese sources. This policy became more regularized in the course of the sixth century and the names of the tribal groupings involved, the Oğur, Onoğur, Şaragur, Uturgur, appear frequently in Byzantine and Syriac sources”. Σε αυτές τις κινεζικές πηγές αναφέρονται και οι φυλές-φατρίες που αποτελούσαν τις εννιά φυλές (jiu xing 九姓) ή dokuz oğuz, βλ. Hamilton, «Toquz-Ouzuz», σ. 27. Grousset, *L'Empire*, σ. 104.

20 Pulleyblank., «The 'High Carts'», σ. 22: “James Hamilton proposes to interpret this as *Tägräg, a word defined in Kashgaari's dictionary as 'circle, loop'. The Chinese term 'High Carts' (σ.τ.Σ. Gaoche 高車) was therefore probably not merely descriptive of their habits but related to the meaning of the Turkish name). Βλ. επίσης και Hamilton, «Toquz-Ouzuz», σ. 26. Αναφορικά με τους T'ie-lo 鐵勒, το χρονικό της δυναστείας των Sui αναφέρει ότι ήταν απόγονοι των Hsiung-nu (Xiongnu 匈奴) και ότι οι φυλή τους ήταν πολυάριθμη και εκτεινόταν μέχρι τη Δυτική Θάλασσα, βλ. Hamilton, «Toquz-Ouzuz», σ. 26, όπου, αναρωτιέται, όπως είπαμε, αν πρόκειται για την Μαύρη Θάλασσα. Η ιστορία των Gaoche 高車 ή Tiele 鐵勒 συνδέεται με τους Rouan 柔然 (γνωστοί στη βιβλιογραφία ως Joan-joan, πιθανώς οι Άβαροι που γίνονται γνωστοί στη Δύση από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη), τους Τούρκους (Tūjue 突厥), που εμφανίζονται για πρώτη φορά το 545 μ.Χ. και υποκαθιστούν τους Rouan ως ηγέτιδα φυλή στις νομαδικές φυλές βόρεια της Κίνας το 551-552 μ.Χ., τους Tuoba 拓跋 (το τουρκικό φύλο Tabgac που εισήλθε στη βόρεια Κίνα την εποχή των βαρβαρικών εισβολών της κινεζικής ιστορίας 220 μ.Χ. – 580 μ.Χ. και δημιούργησε την δυναστεία των βορείων Wei 北魏 Beiwei, γνωστό στη Δύση από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη ως Ταυγάστ) αλλά και με άλλους. Οι Gaoche ή T'ie-lo λοιπόν (από τους οποίους προκύπτουν ως παρακλάδι οι Ογούζοι) καταγράφονται στην ιστορία αρκετούς αιώνες πριν από τους Τούρκους (Tūjue 突厥). Η προέλευσή των T'ie-lo (ή Gaoche) καλύπτεται από την ασάφεια που χαρακτηρίζει την καταγωγή των περισσότερων από τους νομαδικούς λαούς της στέπας. Το 338 μ.Χ. υποτάχθηκαν στον χάνο των Tabgac και στο τέλος του 4^{ου} αιώνα μετανάστευσαν προς τις περιοχές της Τζουγκαρίας και εξαπλώθηκαν στη δυτική Μογγολία, βλ. JI. H. Гумилев, *Древние Тюрки*, Москва 1967, σ. 17 (στο εξής: Гумилев, *Тюрки*). Ο Hamilton πιστεύει ότι την ίδια περίοδο και καθόλη τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα, ένα μέρος τους μετανάστευσε ακόμη πιο δυτικά, στις στέπες γύρω από την Αράλη και ακόμη στα βόρεια του Καυκάσου, δημιουργώντας μια άλλη συνομοσπονδία γνωστή στη Δύση ως Ονίγουροι (ή Ονόγουρ, Ονουγούρ, Ονογόρ, Ονιγούρ, Ονιγόρ, Ουνουγούρ, Ουννουγούρ), όπου βρίσκονταν φυλές όπως οι Χάζαροι, οι Σαρίγουροι, Κοτίγουροι, Οτίγουροι, Ονογούδουροι, Βούλγαροι, οι Άβαροι (Ουάρ) κ.α. Από τον 7^ο-8^ο αιώνα και μετά, εξαιτίας νέων μεταναστεύσεων προς την Ευρώπη, χάνουν τα ασιατικά χαρακτηριστικά τους, βλ. Hamilton, «Toquz-Ouzuz», σ. 48: « En résumé, il ressort de cette étude qu'aux environs de l'an 400 au plus tard, une confédération de tribus t'ie-lo

αρχές του 7^{ου} αιώνα ή λίγο αργότερα, οι Ογούζοι αναφέρονται ξεχωριστά στις πηγές (πρώτα στις κινεζικές και μετά στις τουρκικές).

Λίγο πριν, το 545-6 μ.Χ., οι Gāoche (Tie-le) επαναστάτησαν ενάντια των Rougan²¹, όμως, παρεμβλήθηκαν οι Τούρκοι, υπέρ των τελευταίων, κάτι που οπωσδήποτε δείχνει ότι Gāoche και Τούρκοι ήταν δύο ευδιάκριτες ομάδες με δική τους πρωτοβουλία κινήσεων²². Ο χαγάνος των Τούρκων Bumin, υποτελής κι αυτός στους Rougan, σκόπευε να αποτινάξει την κυριαρχία τους, αλλά το έκανε με πιο πλάγιο τρόπο, το 551-552, με αφορμή την άρνηση του χαγάνου των Rougan να του δώσει μια από τις κόρες του ως γυναίκα. Τη χρονιά αυτή οι Τούρκοι βοηθούμενοι από τους Gāoche (Tie-le) επαναστάτησαν και ανέτρεψαν τους Rougan²³.

Οι Gāoche (Tie-le, μετέπειτα Ογούζοι) βρέθηκαν έτσι στη θέση του συμμάχου-υποτελούς των Τούρκων, οι οποίοι πήραν με την σειρά τους τη θέση των Rougan, ως της δεσπόζουσας νομαδικής εκείνης δύναμης στα βόρεια της Κίνας. Καθόλη τη διάρκεια της ύπαρξης του τουρκικού χανάτου, και στην πρώτη περίοδο, αλλά και στη δεύτερη, η υπακοή των Gāoche δεν ήταν καθόλου δεδομένη για τους Τούρκους²⁴.

ou *tägräg s'est constitué sous le nom de On-Uyğur, soit probablement les 'Dix Alliés'... Cette migration s'est vraisemblablement accomplie par vagues successives de différents tribus des On-Uyğur, parmi les quelles on peut relever les *Aq-Qazir et les Xazar, les Sariy Uyğur, les Bulğar, les Uturğur avec les Quturğur (Kuturğur), les (On-) Ogundur, les Avar (?), et les Išgil/Isgil/Izgil ».

21 Гумилев, *Тюрки*, σ. 32.

22 Διάφοροι μελετητές αυτού του γεγονότος δίνουν και διαφορετικές ερμηνείες. Ο Grousset, *L'Empire*, σ. 125, αναφέρει ότι ο χαγάνος των Τούρκων Bumin ειδοποίησε τον κυρίαρχό του, χαγάνο των Rougan. Ο Гумилев, *Тюрки*, σ. 32-33, αναφέρει ότι ο Bumin πλευροκόπησε τους Gāoche (Tie-le), καθώς αυτοί διέσχιζαν τα Αλτάια όρη, χωρίς όμως να προκληθεί ρήξη στις σχέσεις του μαζί τους κι ότι συμμαχισε κρυφά μαζί τους έχοντας και την υποστήριξη των δυτικών Wei, οι οποίοι είχαν ήδη στείλει πρεσβεία στους Τούρκους λίγο πριν (545 μ.Χ.): «Западные телеские племена тяжело переносили жужаньское иго. Наконец, их терпение лопнуло: они восстали и из западной Джунгарии двинулись в Халху, чтобы нанести жужаням удар в сердце. Поход был так плохо организован и время так плохо рассчитано, что здесь можно предположить скорее стихийный взрыв народного негодования, чем планомерно организованную войну. История не сохранила даже имен вождей восстания. Когда телесцы были на середине пути, из ущелий Гобийского Алтая выехали стройные ряды тюркютов в пластинчатых панцирях с длинными копьями, на откормленных боевых конях. Телесцы не ожидали флангового удара, а кроме того, они собрались воевать не с тюркютами, от которых они никогда не видели ничего плохого, а с ненавистными жужанями. Поэтому они немедленно изъявили полную покорность Бумыну, а он, приняв ее, совершил второй нелояльный поступок по отношению к Жужани». Βλ και Christian, *A History*, σ. 250. Η συμμαχία των Τούρκων με τους δυτικούς Wei εντάσσόταν στα πλαίσια της στρατηγικής των τελευταίων να αντιμετωπίσουν τους ανατολικούς Wei που είχαν συμμαχήσει με τους Rougan στα βόρεια τους.

23 Grousset, *L'Empire*, σ. 125. Гумилев, *Тюрки*, σ. 33.

24 Από τη μια είχαν να αντιμετωπίσουν πιθανή επίθεση της Κίνας, από την άλλη πιθανή εξέγερση

Όταν, μετά το θάνατο του πρώτου Τούρκου χαγάνου, Bumin, το 552, η επικράτεια του τουρκικού χανάτου μοιράστηκε ανάμεσα στο χανάτο των δυτικών Τούρκων και στο χανάτο των Ανατολικών Τούρκων, οι Gaoche και ειδικότερα η συνομοσπονδία των dokuz oğuz (ανάμεσα στους οποίους οι Ουιγούροι, οι οποίοι ανατρέπουν την κυριαρχία των Τούρκων το 744, ως η πιο ανυπάκουη και δραστήρια φυλή)²⁵ έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις του χανάτου, ειδικότερα μετά το 582, όταν ο χαγάνος των Δυτικών Τούρκων αποφάσισε να απεξαρτηθεί πολιτικά από το χανάτο των Ανατολικών²⁶. Ως πρώτη σημαντική πολιτική πράξη των Gāoche εναντίον των δυτικών Τούρκων καταγράφεται η εξέγερσή τους ενάντια στον χάνο των Δυτικών Τούρκων, Τάρδο, σε συνεργασία με την κινεζική διπλωματία²⁷.

Ένα μέρος από τους Gāoche (Tie-le), αυτό που θα ονομαζόταν dokuz oğuz από τους Τούρκους και *εννιά επώνυμα* (ή φυλές) (jiǔ xìng 九姓) από τους Κινέζους κατά τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, άρχισε να αποκτά δεσμούς με την κινεζική διπλωματία και να μηχανορραφεί ενάντια στους Τούρκους, όπως ακριβώς είχαν κάνει οι τελευταίοι ενάντια στους Rougan. Μετά την επανάσταση εναντίον του χαγάνου των Δυτικών Τούρκων, Τάρδου, οι Tie-le υποτάσσονται πάλι από τον Τούρκο χάνο του χανάτου των Ανατολικών Τούρκων, σύμφωνα με τη νέα δυναστική ιστορία των Tang. Ακολούθησε η επανάστασή τους σε συνεργασία με τους Tardush²⁸, ένα άλλο τουρκικό φύλο, το 627-628, ενάντια του χαγάνου των Ανατολικών Τούρκων, κάτι που οδήγησε γύρω στο 630 στην υποταγή του ανατολικού τουρκικού χανάτου στη δυναστεία των Tang²⁹.

Μετά την υποταγή των Ανατολικών Τούρκων, οι Κινέζοι, άρχισαν επανειλημμένα να εισβάλλουν στα εδάφη των Δυτικών. Το 652 και 656, με την βοήθεια των Ουιγούρων (που όπως είπαμε ήταν η ηγέτιδα φυλή της συνομοσπονδίας των Ογούζων), νίκη-

των Τιελέ, βλ. О Гумилев, *Тюрки*, σ. 67: «Вместе с тем существовала внешняя опасность: с одной стороны, Китай всегда готов был перейти в наступление, с другой - телеские племена только и ждали возможности восстать. »

25 Οι Ουιγούροι (Uyghur) είναι μία από τις φυλές που αποτελούν τους dokuz oğuz. Βλ. Hamilton, "Toquz-Ouz", σ. 27, και Chavannes, *Documents*, σ. 87. Βλ. επίσης Christian, *A History*, σ. 264: "The Uighur empire was founded by a group of T'ieh-le tribes known as the Tokuz Oghuz ('the nine tribes'), who were dominated by the Uighurs."

26 Grousset, *L'Empire*, σ. 134.

27 Grousset, *L'Empire*, σ. 134-135. Christian, *A History*, σ. 259. Από αυτό το σημείο και έπειτα οι T'ieh-le θα συνεργάζονται με τους Κινέζους (Tang) πολύ πιο συχνά.

28 Οι Tardush, τους οποίους ο Chavannes ταυτίζει με τους Sie-yen-t'ò (βλ. Chavannes, *Documents*, σ. 87), πρέπει, κατά τον Hamilton, επίσης να θεωρηθούν μια από τις φυλές που απάρτιζαν τους dokuz oğuz, βλ. Hamilton, «Toquz-Oghuz», σ. 29: « Par ailleurs, rien n'interdit, apparemment, de penser que les Sie-Yen-t'ò et les K'i-pi (les Ādiz?) aint aussi fait partie des Neuf Clans dès le début ; »

29 Grousset, *L'Empire*, σ. 138-140.

σαν κάποια τουρκικά φύλα που ανήκαν στο χανάτο των δυτικών Τούρκων, ανάμεσα στα οποία ήταν και οι Καρλούκοι (καθώς και οι Tch'ou-yue και Chou-ni-che). Τέλος το 657 και πάλι με την βοήθεια των Ουιγούρων εκστράτευσαν εναντίον του ίδιου του χαγάνου των Δυτικών Τούρκων, Ho-lou, τον οποίο και νίκησαν βόρεια του III³⁰. Μέχρι το 659 η Κίνα έγινε επικυρίαρχος όλων των περιοχών των Δυτικών Τούρκων και τις προσάρτησε³¹.

Οι oğuz ή dokuz oğuz (Ογούζοι ή Εννιά Ογούζοι), όπως αναφέραμε, διακρίνονται ακόμη περισσότερο από τους Gaoche (Tie-le), σαν πολιτική οντότητα, στις απαρχές του 7^{ου} αιώνα ή λίγο μετά, εντός του χανάτου των Τούρκων (Tǔjié 突厥). Οι τουρκικές επιγραφές του Όρχον (αρχές 8^{ου} αιώνα) αναφέρουν ξεκάθαρα το όνομα των Ογούζων, ως φυλής (ή σύνολο φυλών) διακριτής από αυτή των Τούρκων (αν και υποαγμένης σε αυτούς). Στα κείμενα αυτά που άφησαν πίσω τους οι Τούρκοι (κινεζικά: Tǔjié 突厥 ή, όπως αναφέρονται οι ίδιοι στους εαυτούς τους, Gök Türkler, Ουράνιοι Τούρκοι) του δεύτερου τουρκικού χανάτου, στις γνωστές επιγραφές του Orkhon, οι

30 Chavannes, *Documents*, σ. 36: « La deuxième année hien-k'ing (657), (l'empereur) chargea le général des colonies militaires de droite *Sou Ting-fang*, le Protecteur de *Yen-jan*, *Jen Ya-siang*, le Protecteur en second *Siao Se-ye*, le grand général des gardes en cheval de gauche, commandant du *Han-hai*, *Hoei-ho P'o-juen* et d'autres de se mettre à la tête de troupes pour le châtier et l'attaquer ; en outre il envoya le grand général des gardes militaires de droite *A-che-na Mi-che* et le grand général des colonies militaires de gauche *A-che-na Pou-tchen* avec le titre de grands envoyés chargés de calmer et de gouverner. (*Sou*) *Ting-fang* s'avança jusqu'à l'ouest de la rivière *Ye-tie* ; *Ho-lou*, à la tête de plus de vingt mille cavaliers du *Hou-lou-kui k'iu tch'ouo*, et d'autres, l'attendaient en bon ordre. (*Sou*) *Ting-fang*, se mettant à la tête de l'officier général en second *Jen Ya-sing* et des autres, lui livra bataille ; la multitude des brigandes essuya une grande défaite ». Βλ. επίσης, σ. 93. E. Chavannes, «Notes additionnelles sur les Tou – Kiue (Turcs) occidentaux», *T'oung Pao*, 5 (1904), σ. 15, 20, 21. Twitchett D. - Wechsler H., «Kao-tsung (reign 649-83) and the Empress Wu: the Inheritor and the Usurper», *Cambridge History of China*, τόμ. 3 (επιμ. D. Twitchett), Cambridge, 1979, σ. 280 (στο εξής: Twitchett-Wechsler, «Kao-tsung»).

31 P. Golden, «The Turkic Peoples and Caucasia», *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs* (σειρά Variorum Collected Studies), Variorum 2003, σ. 50. D. Dunlop, M., *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, N. Jersey 1954, σ. 22. Christian, *A History*, σ. 261. C. I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, 1993, σ. 28. D. Sinor- S. G. Klyashtorny, «The Türk Empire», *History of Civilizations of Central Asia*, τόμ. 3, εκδ. UNESCO 1996, σ. 335. Twitchett-Wechsler, «Kao-tsung», σ. 280. Chavannes, *Documents*, σ. 267-268. Grousset, *L'Empire*, σ. 150: « La cour de Chine nomma alors khan des Tou-lou un Turc à sa dévotion, *A-che-na Mi-chö* (657-665). De leur côté, les tribus nou-che-pi recevaient comme khan un autre client chinois, *A-che-na Pou-tchen* (659-665) ». Για τους δύο χαγάνους, βλ. Chavannes, *Documents*, σ. 38, 39. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το έδικτο στους διάφορους διοικητές, που διορίστηκαν μετά τη συντριβή του Ho-lou, όπου ο Κινέζος αυτοκράτορας εκφράζεται σχεδόν ως κοσμοκράτορας. (Chavannes, *Documents*, σ. 39-40: « Pour moi, mon autorité souveraine gouverne les Quatres mers ; ma bienveillance leur répartit équitablement l'entretien et la nourriture ; »)

Ογούζοι μνημονεύονται ως υποτελείς-σύμμαχοι των Τούρκων ή ως εχθροί τους που επαναστατούν³².

32 Κατά τον 9^ο αιώνα, την εποχή της εδραίωσης του Ισλάμ στις περιοχές της Κεντρικής Ασίας και νότιας Σιβηρίας, το όνομα αυτό παίρνει μια έκταση σημαντική υπό τις μορφές *Toquzγuz* και *Guz* ή *Guzz* στους Άραβες χρονικογράφους και ως Ούζοι στους Βυζαντινούς, βλ. Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 23. Για την περίοδο πριν τον 8^ο αιώνα, τα πράγματα είναι πολύ θολά, καθώς υπάρχουν αρκετοί μελετητές (γλωσσολόγοι) που συνδέουν το εθνώνυμο *oğuz* με το «*Oγur*» και κατ' επέκταση με τα ονόματα φυλών στα βόρειο-ανατολικά του Ευξείνου Πόντου, που αναφέρονται στις βυζαντινές πηγές από τον 5^ο έως τον 7^ο αιώνα (Ουγούρ, Ογώρ, Ονιγούρ ακολουθούμενα από το πρόθεμα *On-On* – ο αριθμός «δέκα» στις τουρκικές γλώσσες: Ονόγουρ, Ονουγουρ, Ονογώρ, Ονιγούρ, Ονιγώρ, Ουνουγουρ, Ουννουγουρ), βλ. Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 30, 37: «C'est ainsi que les spécialistes s'accordaient dès le départ pour reconnaître en *Oγur le forme rhotacisant d'Oguz, lequel était, naturellement, entendu comme un nomme très ancienne et quasiment général du peuple proto-turc. » Βλ. επίσης και υποσημείωση 62, σ. 58: « Voir notamment MU-NKÁCSI, *op. cit.*, p. 90, qui renvoie dans ce travail de 1896 à nombre d'auteurs qui proposaient déjà d'identifier *Oγur avec Oγuz. Au surplus, une fois admise le principe du rhotacisme en vieux turc, il a paru normal de rétablir Uγurγur, autre tribu turque de VIe siècle en *Oγur-Oγur=*Oγuz-Oγuz, 'les trente Oγuz'; tandis que les Kuturγur aurait été tout bonnement une métathèse de *Tokurur, soit *Tokur-Oγur = Toquz-Oγuz, 'les Neuf Clans' bien connus! » Ο Boodberg υποστηρίζει ότι η λέξη προέρχεται από παραφθορά – μετατροπή του -r σε -z, ένα φαινόμενο που ονομάζεται *rhotacisme* – της λέξης *ugur*, που σήμαινε «κέρατο», βλ. Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 24. Κάτι τέτοιο θα έκανε το όνομα *Ογούζοι* περίπου 200 χρόνια παλαιότερο αυτού των *Τούρκων*. Μεταγενέστεροι, όμως, μελετητές (ιστορικοί και γλωσσολόγοι) υποστηρίζουν και αποδεικνύουν ότι όχι μόνο ετυμολογικά είναι διαφορετική λέξη, καθώς προέρχεται από την ρίζα -uy-, η οποία σε διάφορες ρηματικές μορφές σημαίνει «είμαι σύμμαχος», «βοηθώ», «είμαι πιστός» (βλ. Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 41), αλλά και είναι αδύνατο να προέλθει από το εθνώνυμο *Oğur* ή *Uγur*, καθώς αυτό αναφέρεται ξεχωριστά από τους *oğuz* σε πηγές που άφησαν πίσω τους οι ίδιοι οι *dokuz Oğuz* (μέσα του 8^{ου} αι., όταν κατέλυσαν την κυριαρχία των Τούρκων στις στέπες της Μογγολίας), βλ. Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 39-40, όπου αναλύει τις επιγραφές *Šine-usu* και *Qoço* της αυτοκρατορίας των Ονιγούρων (ή *dokuz oğuz*). Αναφορικά με την ετυμολογία της λέξης *Ογούζοι*, επίσης έχει γίνει μεγάλη συζήτηση και υπάρχουν αντιφατικές απόψεις. Από τη μια υπάρχει η άποψη που βρίσκει στο εθνώνυμο *oğuz* τις λέξεις *ok+uz* (*ok*=βέλος, *uz*= άνθρωπος, δηλαδή τοξότης) ή την λέξη *ok* επαυξημένη με το επίθεμα του πληθυντικού αριθμού -z (κατά το πρότυπο *kirk* → *kirğiz*), βλ. L. Bazin, «Notes sur les mots Oγuz et Türk», *Oriens*, τόμ 6, τεύχ. 2 (1953), σ. 315 (στο εξής: Bazin, «Notes sur les mots Oğuz») και Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 24. Στο άρθρο αυτό ο Hammliton κάνει μια γενική επισκόπηση της συζήτησης γύρω από το εθνώνυμο *oğuz*. Ο Bazin, ορμώμενος από κάποιες νεότερες ή μοντέρνες διαλέκτους τουρκικών γλωσσών (Οθωμανική, *Yakut*) υποστηρίζει ότι το νόημα της λέξης είναι «νεαρός ταύρος», βλ. Bazin, «Notes sur les mots Oğuz», σ. 315 Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 24. Ο Hammliton φαίνεται να καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λέξη προέρχεται από παραφθορά της λέξης *oğuz*, που σημαίνει «φυλή» και σε αυτό φαίνεται να συμφωνεί και ο Ρώσος Гумилев, ο οποίος βλέπει στη ρίζα *ok* την αρχαιότερη *oğ* (*oγ*) που σημαίνει «γένος» - «φατρία», και τις παραγόμενες από αυτή λέξεις *oğul* και *oğuz* που σημαίνουν τέκνο, υιός και συγγενείς αντίστοιχα, βλ. Hammliton, «Toquz-Oγuz», σ. 25 (Το *oğuz* μετατρέπεται σε *oğuz* στην πρόταση *dokuz oğuz* → *dokuz oğuz* χάριν ευφωνίας, ενός φαινομένου αρκετά συχνού στις τουρκικές γλώσσες) και Гумилев, *Тюрки*, σ. 70: «К аналогичному пониманию термина 'oγuz' пришел А. Н. Кононов, опираясь на критическое изучение всей литературы вопроса. 'Исходной основой собирательного этнического имени oγuz является *oγ* – род, племя, которое в свою очередь находится в прямой связи

Η ανασύσταση της δύναμης των Τούρκων (εποχή του δεύτερου τουρκικού χανάτου, 682 κ.ε.) προϋπέθετε την υποταγή των dokuz oğuz³³, οι οποίοι, όμως, όπως μας περιγράφουν κι οι επιγραφές του Orkhon, ξεκίνησαν μια σειρά από εξεγέρσεις εναντίον τους από το 716³⁴, οι οποίες, σταδιακά, το 744 οδηγούν στην άνοδο της αυτοκρατορίας των Ουιγιούρων, που όπως είπαμε ήταν το γνωστότερο φύλο των Ογούζων³⁵. Η πολιτική πραγματικότητα, λοιπόν, τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο χανάτο ήταν ρευστή και, παρά τις διακηρύξεις των Τούρκων στις επιγραφές του Orkhon για ενότητα, στην πραγματικότητα αυτή ποτέ δεν υπήρξε ή ήταν πολύ σύντομη³⁶.

Σύμφωνα με τον Pritsak την εποχή της ανέγερσης των μνημείων του Orkhon (αρχές 8^{ου} αι.) η λέξη oghuz/oğuz ήταν περισσότερο μια πολιτική έννοια και δεν πρέπει να εκληφθεί ως εθνοτική ή ως προσδιορισμός μιας γλωσσολογικής ομάδας³⁷. Παρόλα αυτά και εφόσον εξετάζουμε τα γεγονότα από πολιτικής σκοπιάς, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο μια πολιτική έννοια δε σημαίνει και διαφοροποίηση μιας φυλής σε πολιτικό επίπεδο που να μας επιτρέπει να μιλήσουμε όχι για ένα τουρκικό έθνος αλλά για περισσότερα (ακόμη και σήμερα η φυλή στα κράτη της Κεντρικής Ασίας έχει ειδικό πολιτικό βάρος).

Μετά την ήττα τους από τους dokuz oğuz, τα απομεινάρια των Τούρκων διώκονταν στις στέπες, ενώ κάποιοι από αυτούς βρήκαν καταφύγιο στην Κίνα³⁸. Η νέα

со старотюркским словом *оу* – *мать*, к этой же основе восходят слова *огул* – *потомство*, *сын* и *огуш* – *сородич...* Таким образом, слово ‘огуз’ первоначально могло значить просто ‘племена’, ‘объединение племен’, которое впоследствии превратилось в этническое имя с собирательным значением, получившим в известных случаях определение как необходимый детерминатив: *токуз огуз* – ‘девять (разных) племен’, *уч огуз* – ‘три (разных) племени’. Впоследствии термин ‘огуз’ потерял свое значение (как и термин ‘будун’) и превратился в имя легендарного прародителя туркменов – Огуз-хана, введенного в число мусульманских пророков.» Βλ. επίσης τα σχετικά στο Talât, *A Grammar*, index, σ. 358 για το λήμμα *ok*.

33 Christian, *A History*, σ. 261· Grousset, *L'Empire*, σ. 150-151· Giraud, *L'empire*, σ. 39, 48 και 56.

34 Giraud, *L'empire*, σ. 40, 52· Grousset, *L'Empire*, σ. 158.

35 Grousset, *L'Empire*, σ. 161.

36 Αναφορικά με την ένωση Τούρκων και Ογούζων (την περίοδο του δεύτερου χανάτου), ο Giraud, *L'empire*, σ. 69 αναφέρει: « En revanche, n'a pas été une fusion, mais une alliance, la réunion, sous un même chef, des peuples *türük* et *oghouz* ». Το ίδιο ισχύει για πολλούς άλλους τουρκικούς λαούς και φυλές που εντάσσονται στο τουρκικό χανάτο, βλ. Giraud, *L'empire*, σελ.26: « Ayant cette conception remarquable de l'unité, les Turcs ont échoué dans sa application pratique. Les tribus qu'ils annexaient, les peuples qu'ils conquéraient avaient un singulier désir d'indépendance ; les chefs voisins, le même dessein d'hégémonie. »

37 Pritsak, «The Decline», σ. 279-280: “However, this political term derives from a self-designation which may have originally meant man, men, the men or compatriots”. Βλ. επίσης υποσημ. 3: “and perhaps also the designation of a military unit”.

38 Christian, *A History*, σ. 263.

νομαδική αυτοκρατορία των Ουιγιούρων, γνωστή και ως αυτοκρατορία των dokuz oğuz³⁹, έμεινε στην ιστορία ως το πιο πολιτισμένο κρατικό μόρφωμα της στέπας⁴⁰. Στο απόγειο της δύναμής τους, στο τέλος του 8^{ου} και στις αρχές του 9^{ου} αι., η επιρροή των dokuz oğuz έφτανε, ανατολικά, μέσα στην ίδια την Κίνα, και δυτικά, μέχρι την λίμνη Αράλη⁴¹, ερχόμενη σε επαφή με τη σφαίρα επιρροής του Ισλάμ. Αυτοί οι Ογούζοι της Αράλης τον 8^ο αι. (την εποχή του χαλίφη al-Mahdi) διαχωρίστηκαν από τους dokuz oğuz⁴² και ασπάστηκαν το Ισλάμ⁴³, δίνοντας τους πρώτους ισλαμικούς τουρκικούς οίκους της ιστορίας, όπως, πιθανώς, τους Καραχανίδες (δεύτερο ήμισυ 10^{ου}-αρχές 13^{ου} αι.)⁴⁴ αλλά και τους Σελτζούκους, οι οποίοι αρχικά εμφανίζονται ως βοθητικοί των Καραχανιδών⁴⁵. Από αυτούς του Ογούζους, κατά τη διάρκεια του 11^{ου}

39 Hamilton, «Toquz-Ouz», σ. 29: «Vers 744, les Uygur, le plus puissant des Neuf Clans, mirent fin à la domination des T'ou-kieu pour fonder, au nom, des Neuf Clans ou Toquz Oğuz, un nouveau empire». Christian, *A History*, σ. 264: «Though the Uighurs were dominant, all nine T'ieh-le tribes retained important positions within the empire.»

40 Grousset, *L'Empire*, σ. 172-173.

41 Hamilton, «Toquz-Ouz», σ. 50. Christian, *A History*, σ. 264: «By 800, Uighur influence also reached west to Ferghana, and into Tarim Basin» και σ. 295. Αυτή η μετακίνηση οδήγησε στην εμφάνιση των Μαγυάρων στα σύνορα της Ευρώπης και του Βυζαντίου.

42 Οι πληροφορίες αντλούνται από τον Ibn al-Asir, βλ. В. В. Бартольд, «Гузз», *Работы по Истории и Филологии Тюркских и Монгольских Народов*, «НАУКА», Москва, 1968, σ. 524 (στο εξής: Бартольд, «Гузз»). Βλ. επίσης С. Г. Кляшторный, «Огузы Центральной Азии и Гузы Приаралья», *Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история центральной Азии*, Ст-Петербург, 2006, σελ. 509-510, όπου κατά τον Ibn al-Fakih ο ηγεμόνας των Γούζων Balkik, διαχώρισε τη θέση του από τον πατέρα του, χαγάνο των Ογούζων, και έφυγε με ένα μέρος του λαού προς τη Δύση.

43 Ήδη, το 751, στον ποταμό Ταλάς, τα ισλαμικά στρατεύματα νικούν ένα συνασπισμό κεντρασιακών δυνάμεων οργανωμένων από την Κίνα, στην ομώνυμη μάχη του Ταλάς, κάτι που από πολλούς ιστορικούς θεωρείται ως η απαρχή της ισλαμοποίησης της Κεντρικής Ασίας και των πληθυσμών της. Η αρχαιότερη αραβική αναφορά στους Ογούζους, σύμφωνα με την *EI* (βλ. λήμμα *Ghuzz*) είναι στο έργο του Άραβα al-Balādhurī (9^ο αιώνα). Από το δεύτερο ήμισυ του 9^{ου} αιώνα όλοι οι Άραβες γεωγράφοι μιλούν γι' αυτούς και κατά τον 10^ο αιώνα, όταν πλέον αναφέρονται ως *Ghuzz*, βλ. Бартольд, «Гузз», σελ. 524, καταλαμβάνουν περίπου την περιοχή που ορίζεται στα νότια από την λίμνη Αράλη και τον κάτω ρου του Syr Darya (ποταμός Ιαξάρτης), στα δυτικά από τον Ουράλη ποταμό και την Κασπία, στα βόρεια ανατολικά από τον ποταμό Ιρτίς και γειτονεύουν με τους Κιμάκους (κλάδος των Κιπτσάκων), τους Καρλούς, τους Πετσενέγκους, τους Χαζάρους και τους Βουλγάρους (του Βόλγα).

44 Grousset, *L'Empire*, σ. 199. Δεν αποδέχονται όλοι την ταύτιση των dokuz oğuz με τους *Ghuzz* των αραβικών πηγών. Για παράδειγμα στην *EI* (λήμμα *Ghuzz*), ο Cahen αναφέρει: «il résulte de tout cela que les Oghuz/Ghuz de l'Ouest ne sont plus tout à fait identiques aux autres Turcs et en particulier à ceux de l'Est». Μια τέτοια υπόθεση βέβαια στερεί εξαρχής την ιστοριογραφική οπτική του Παντουρκισμού από την ιστορικότητα της πολιτικής (αλλά και πολιτισμικής) ενότητας που θέλει να προσδώσει στην ιστορία των τουρκικών λαών.

45 C. Imber, *The Ottoman Empire 1300-1650. The structure of Power*, New York 2002, σ. 4. Grousset, *L'Empire*, σ. 206. Οι Ογούζοι κατέκτησαν το ανατολικό Ιράν και στη συνέχεια το δυτικό Ιράν και τη

αιώνα, μερικές ανεξάρτητες φυλές εισέβαλαν στη βυζαντινή Μικρά Ασία και σταδιακά άλλαξαν τον φυλετικό της χαρακτήρα, οδηγώντας, σχεδόν τρεις αιώνες μετά, στο οθωμανικό κράτος.

Στην πλειοψηφία τους σήμερα οι ιστορικοί αναγνωρίζουν ότι ο λαός που εισέβαλε στην Μικρά Ασία ήταν μια εθνότητα, οι Ογούζοι⁴⁶ (ή ένα μέρος τους). Αυτό άλλωστε αναφέρουν και τα πρώιμα χρονικά των Οθωμανών. Ο Ογούζ Χαν, μυθικός πρόγονος των σύγχρονων Τούρκων, όπως διασώζουν τα πρώιμα οθωμανικά χρονικά⁴⁷, άφησε υποθήκη στους απόγονούς του να προχωρήσουν προς το Ρούμ (Βυζάντιο)⁴⁸. Επιπλέον αναφέρεται και η παράδοση ότι οι πρώτοι Οθωμανοί ήταν υποτελείς της σελτζουκικής οικογένειας⁴⁹. Αυτό το κομμάτι των Ογούζων (όπως αναφέρει ο Grousset, πρόκειται για ανεξάρτητες ληστρικές ομάδες Ογούζων) αφέθηκε ελεύθερο από τους σουλτάνους των Σελτζούκων να λεηλατήσει τη Μ. Ασία, για να απομακρύνουν από την σελτζουκική ιρανική επικράτεια τις επιδρομές των βίαιων και αδάμαστων νομάδων αδερφών τους και τελικά εγκαταστάθηκε εκεί⁵⁰.

Το ότι το σύγχρονο τουρκικό έθνος αναγνωρίζει τον εαυτό – και αναγνωρίζεται από αρκετούς άλλους – ως η πολιτική συνέχεια των Οθωμανών μάλλον δε χρειάζεται κάποιο σχολιασμό. Φυσικά μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει και να διαφωνήσει πάνω στο τί ήταν και τι δεν ήταν οι Οθωμανοί από πολιτικής απόψεως αλλά κάτι τέτοιο, αν και σημαντικό, έχει δευτερεύουσα σημασία εδώ. Παρά το γεγονός ότι από το 1923 και μετά οι Ογούζοι της Μ. Ασίας ταυτίζονται πολιτικά με του Τούρκους (λόγω της αλλαγής του ονόματός τους), η ταύτιση αυτή, αντίθετα με την θεωρία του παντουρκισμού, δεν προχωρά πέραν του 20^{ου} αιώνα και σίγουρα είναι ανύπαρκτη κατά τη διάρκεια του μεγάλου τουρκικού χανάτου.

Παρά τα ιστορικά άλματα της ρομαντικής προσέγγισης του παντουρκισμού, η παντουρκική/παντουρανική οπτική επηρέασε και επηρεάζει τη σύγχρονη ιστοριογραφία, κυρίως αυτή που παράγεται στη σύγχρονη Τουρκία. Έτσι, εκτός του ότι εμφανίζονται ως Τούρκοι λαοί που είχαν άλλο όνομα την εποχή που πρωτοεμφανίζεται το ίδιο το εθνώνυμο, παρατηρείται και το φαινόμενο να ονομάζονται Τούρκοι (ή παλαιοί ή αρχαίοι Τούρκοι – eski Türk) φυλές και έθνη που υπήρχαν πολύ πριν εμφανιστεί το

Βαγδάτη, παίρνοντας και την αναγνώριση του χαλίφη ως κυριάρχων Ανατολής και Δύσης (11^{ος} αι.), ως επίσημου εκπροσώπου του χαλιφάτου, βλ. Grousset, *L'Empire*, σ. 206-208.

46 Ε. Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρόλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα 1999, σ. 66 (στο εξής: Ζαχαριάδου, *Ιστορία*) . *El* λήμμα *Ghuzz*.

47 Ζαχαριάδου, *Ιστορία*, σελ.. 45.

48 Ζαχαριάδου, *Ιστορία*, σελ.. 61.

49 Ζαχαριάδου, *Ιστορία*, σελ.. 67.

50 Grousset, *L'Empire*, σ. 208-212.

εθνώνυμο στην ιστορία. Έτσι στο βιβλίο του Taşağıl, *Eski Türk Boyları*⁵¹, ως παλαιοί ή αρχαίοι Τούρκοι θεωρούνται οι Ούννοι, οι Wu-sun (Wusun 烏孫), που από πολλούς θεωρούνται πρόγονοι των Αλανών, καθώς και οι Άβαροι που (είτε μιλάμε για την περίπτωση των Αβάρων της Μογγολίας – αλλιώς και Joan-joan [Rouran 柔然] – είτε για την περίπτωση αυτών της Ευρώπης) είναι λαός που συνδέεται με τους μογγολικούς λαούς και όχι με τους τουρκικούς.

Ακόμη και στη βιβλιογραφία, πολλοί μελετητές, παρασυρμένοι από το ιδεολογικό ρεύμα του εθνικισμού μιλούν για την «τουρκικότητα» των Ουζμπέκων, των Καζάκων, Κιργιζίων κ.τ.λ., ξεχνώντας ότι η «τουρκικότητα» ή ο «τουρκισμός» είναι πολιτικά ιδεολογήματα του 20^{ου} ή το πολύ του 19^{ου} αιώνα, που δεν έχουν εφαρμογή σε προηγούμενες εποχές ή σε γεωγραφικές περιοχές που βρίσκονται εκτός των συνόρων της σύγχρονης Τουρκίας. Η κριτική αυτή δεν απορρίπτει βέβαια την πολιτική ενότητα του σύγχρονου τουρκικού έθνους, όπως κι αν την ονομάζει κανείς (τουρκισμό, τουρκικότητα, παντουρκισμό, ογουζισμό κτλ), ούτε την ιστορική συγγένεια των σύγχρονων Τούρκων με τους Αζέρους και τους Τουρκμένους, που είναι η μοναδική που μπορεί να αντέξει σε μια ιστορική έρευνα, λόγω της κοινής καταγωγής τους από τους Γούζους, η οποία διαφυλάσσεται μέσα από τις ισλαμικές πηγές. Επίσης, δεν αμφιβάλλει ως προς την γλωσσολογική συγγένεια των τουρκικών εθνών, όπως ακριβώς δεν υπάρχει αμφιβολία και για τη συγγένεια των σλαβικών, λατινογενών, ιρανικών (και ακόμη μακρύτερα των σημιτικών, ινδο-ευρωπαϊκών και άλλων λαών που ανήκουν σε ευρύτερες γλωσσικές κατηγορίες), αν και σε πολλές περιπτώσεις οι γλωσσολόγοι – ακόμη και αυτοί που είναι ταγμένοι στον παντουρκισμό, όπως ο Α. Vambéry⁵² – αδυνατούν να βρουν αποδείξεις συγγένειας σε κάποιες από τις γλώσσες αυτές. Αυτή όμως η γλωσσολογική συγγένεια δεν αποτέλεσε ποτέ παράγοντα για πολιτική ενοποίηση, ακόμη και την εποχή που τα τουρκικά έθνη μοιράζονταν, ως νομαδικά έθνη, περισσότερα κοινά πολιτισμικά στοιχεία και βρίσκονταν υπό την πολιτική κυριαρχία ενός, των Gök Türk ή Τούρκων.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι από πολιτικής απόψεως ποτέ τα τουρκικά έθνη δεν ήταν ενωμένα (και φυσικά ούτε σήμερα είναι) με τον τρόπο που υποστηρίζει η παντουρκική/παντουρανική πολιτική θεωρία. Το γεγονός αυτό ισχύει και για την περίπτωση των εθνών των Ογούζων και Τούρκων, τους οποίους πολλοί μελετητές ταυτίζουν εν μέρει και λόγω της μετονομασίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (η

51 Α. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

52 Βλ. Κορδώσης, «Από την ιστορία του Παντουρκισμού»: σ. : « Παρότι ο ίδιος παραδέχεται ότι δεν κατάφερε να βρει αποδείξεις που να στηρίζουν τις υποθέσεις του, παρέμεινε οπαδός αυτής της σχολής για όλη του τη ζωή».

οποία ιδρύθηκε από ένα παρακλάδι των Ογούζων στη Μικρά Ασία) σε Τουρκία. Το πιθανότερο είναι ότι, όπως έχουν δείξει και άλλοι μελετητές, η παντουρκική/παντουρανική ιστοριογραφική οπτική είναι μια μεταφορά του σύγχρονου τουρκικού εθνικισμού στο πεδίο της μεσαιωνικής ιστορίας με την οποία η αίσθηση της ενότητας του σύγχρονου τουρκικού έθνους θέλει να καθρεφτιστεί σε εποχές και σε πολιτικές οντότητες στις οποίες η εθνική ενότητα, πιθανώς, δεν υπήρχε καν ως θεωρητική σύλληψη. Φυσικά κάτι τέτοιο μπορεί να είναι να είναι χρήσιμο από απόψεως εφαρμοσμένης πολιτικής, ειδικά για ένα κράτος όπως η σύγχρονη Τουρκία με ευρασιατικές ή παγκόσμιες φιλοδοξίες, που θεωρεί τα τουρκικά έθνη της Κεντρικής Ασίας ως το φυσικό του χώρο, αλλά από ιστορικής πλευράς δεν παύει να είναι μια μη αντικειμενική, πολιτική ερμηνεία της ιστορίας.

Stefanos Kordosis

A critique on the Pan Turk historiographical aspect on the histories of the Turkic nations through the early histories of the Oğuz and Türk.

Summary

Pan Turkism is a modern, romantic political movement which appeared firstly in Europe, and was promoted by European scholars such as the Hungro-Austrian Arminius Vambéry. It was largely used by European powers especially during the rivalry over Eurasia, during the second half of the 19th century.

The theory was systematized by Ziya Gökalp, a Turkish citizen of Kurdish origin, and has three basic levels (or political aims): *Türkiyecilik/ Türkçülük*, a term that referred to the political homogenization of the Ottoman Empire under one nation, the Turkish. *Oğuzluk*, which called for political unity among the Turkic nations that originated from the Oğuz (Ottomans, Azeris, Turkmens) and *Turanlık*, which was the aim of the political unity amongst Turkic nations that did not originate from the Oğuz. The above political aims are based on the assumption that the Turkic nations were politically unified in the past, during the time of the first and second Turkic khanates (552-659 and 690-744).

In this paper, through the examination of sources concerning the early histories of Gök Türk and Oğuz, an attempt is made to deconstruct the aspect of Pan Turkism,

especially on the identification of Turks and Oğuz. Unlike what is suggested by Pan Turkism, the sources, especially the Chinese, and most of the scholars that dealt with the subject indicate that the Oğuz were a distinct political entity, which had its own political motives and will. Despite the fact that for some time they were subjugated by the Turks, they never ceased to look for an opportunity to overthrow their yoke, something that they managed in 744, with Chinese aid.

Having the above in mind, *Oğuzluk*, which is one of the levels of the Pan Turk theory as systematized by Ziya Gökalp based on the identification of the Oğuz and Türk, is not confirmed by the historical research of the medieval sources. Never was there a political unity between the Oğuz and Türk, as suggested by the Pan Turk theory, or if there was any, it was imposed on the Oğuz by the military supremacy of the Turks, for a short period of time.

Despite the fact that it is impossible to find a political unity among the Turkic nations in medieval times as the one suggested by Pan Turkism, even for the cases of Oğuz and Türk, this romantic political theory still exercises a lot of influence on the modern Turkish historiography. Perhaps the reasons for that are to be sought in the misunderstanding that caused the appellation of the Turkic population of Asia Minor (Ottoman Empire), which originated from the Oğuz nation, as Turks (especially after the foundation of the modern Turkish Republic in 1923). Subsequently, a part of the modern Turkish nationalism wishes to see in the past today's national unity, only to a larger extent, in terms of geography. Another reason could be the eurasian or even global ambitions of the modern state of Turkey, which finds such a theory useful, in terms of applied politics. In terms of historical research though, the Pan Turk belief in the unity of the Turkic nations (in our case of Oğuz and Türk) is just a selective interpretation of the sources which far from excludes the opposite, i.e. the political independence of each Turkic nation in history. Needless to say of course that such a non-Pan Turk interpretation does not negate the historical bonds between the nations that originate from the Oğuz (modern Turks, Azeris and Turkmen), as their common origin is attested by the muslim sources, nor any other linguistic or cultural bond between the Turkic nations. Additionally, it leaves unaffected the distinct political unity and entity of the modern Turkish people (as that of any other Turkic nation).

Νίκη Παπαηλιάκη

Γαλλική Ιεραποστολή, ιερός πόλεμος και εμπόριο στο Αιγαίο τον 17ο αιώνα

Το δίκτυο των γαλλικών ιεραποστολών, οι οποίες ιδρύονται στη διάρκεια του 17ου αιώνα στα νησιά του Αιγαίου, επανδρώνεται από στρατιώτες του Χριστού που θεωρούν τους εαυτούς τους συνεχιστές του έργου των Σταυροφόρων, φορείς δηλαδή μίας θρησκευτικής και πολιτικής θέσης, η οποία διακηρύττει τη συσπείρωση των χριστιανικών κρατών εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Εν τούτοις, η εγκατάσταση των ιεραποστόλων εξαρτάται από τη λειτουργία του γαλλικού διπλωματικού μηχανισμού¹, ο οποίος υπηρετεί την ανάπτυξη του γαλλικού εμπορίου και τηρεί ανταγωνιστική στάση απέναντι στις άλλες χριστιανικές δυνάμεις που προσπαθούν να διεισδύσουν στην Ανατολή. Οι γαλλικοί ιεραποστολικοί σταθμοί του Αιγαίου θα αναπτυχθούν σε οθωμανικό έδαφος και εξ αρχής θα αποκλειστούν από αυτούς ιεραπόστολοι άλλων χριστιανικών κρατών². Εξαρτώμενοι από τις διπλωματικές σχέσεις της Γαλλίας με την Οθωμανική αυτοκρατορία, οι γάλλοι ιεραπόστολοι καταλήγουν να θεωρούν τους εαυτούς τους ως ανιχνευτές, οι οποίοι προετοιμάζουν το έδαφος να δεχτεί τα νικηφόρα στρατεύματα του Γάλλου βασιλιά³. Ήδη στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, ο πατέρας Ιωσήφ, ο *άνθρωπος των δικτύων*⁴, αναφέρεται στους «ικανούς και πιστούς ανταποκριτές [του], Έλληνες, ή Γάλλους, σε διάφορα μέρη της Ευρώπης, που υπόκεινται στους Τούρκους, οι οποίοι [τον] πληροφορούν για την κατάσταση των υποθέσεων του Σουλτάνου»⁵.

Η παρούσα εργασία αποτελεί συμβολή στη μελέτη της σχέσης των ιεραποστόλων με το διπλωματικό μηχανισμό και του ρόλου τους στο πληροφοριακό δίκτυο που η Γαλλία εγκαθιστά στην Ανατολή την εποχή αυτή. Τα υπομνήματα, τα οποία

1 B. J. SLOT, *Archipelagus Turbatus, Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 144-166· G. HERING, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή πολιτική (1620-1638)*, Αθήνα 1992, σ. 89-91, 183-188.

2 Για τις προσπάθειες του πατέρα Ιωσήφ (Joseph du Tremblay) να ιδρύσει καθαρά γαλλικές αποστολές στην Ανατολή, βλ. N. PAPAΛΙΑΚΙ, *Aspects de la mission catholique auprès des Grecs de l'Empire ottoman, Archives grecques inédites des Capucins de Paris (XVIIe -XVIIIe siècles)*, Διδ. διατριβή, EPHE, Παρίσι 2009, τ. II, σ. 43-48.

3 G. de VAUMAS, *L'Eveil missionnaire de la France d'Henri IV à la fondation du séminaire des Missions étrangères*, Λυών 1942, σ. 310 σημ. 2.

4 B. PIERRE, *Le père Joseph. L'Eminence grise de Richelieu*, Παρίσι 2007, σ. 291-296 [Ο καπουτσίνογ και η κρατική πληροφόρηση].

5 G. FAGNIEZ, *Le père Joseph et Richelieu*, Παρίσι 1894, τ. II, σ. 473 [Mémoire présenté au Roi par le père Joseph capucin en suite du voyage qu'il a fait vers le Saint Père par ordre de Sa majesté (1616)].

δημοσιεύουμε στο παράρτημα⁶, συντάσσει ο γάλλος ιησουίτης Robert Saulger⁷, ο συγγραφέας της *Ιστορίας των αρχαίων Δουκών και των λοιπών ήγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*⁸, ο οποίος μετά από δεκάχρονη παραμονή στην Κωνσταντινούπολη (1663-1673), ένα ταξίδι που τον έφερε από τα νησιά του Αιγαίου, στην Τρίπολη της Συρίας και στα Ιεροσόλυμα (1673-1675)⁹, διέτριψε στον ιεραποστολικό σταθμό της Νάξου (1675-1686/1699-1709)¹⁰. Το 1686, δυό χρόνια μετά την έναρξη των βενετοτουρκικών συγκρούσεων στο Αιγαίο¹¹, ο Saulger επιστρέφει στη Γαλλία, όπου θα παραμείνει μέχρι τη λήξη του πολέμου. Τα υπομνήματα αυτά τα συντάσσει στο διάστημα 1686-1687, την περίοδο δηλαδή που η Βενετία κατακτά το Ναύπλιο (Σεπτεμβρίου 1686), την Αθήνα (Σεπτέμβριος 1687) και προετοιμάζει την πολιορκία της Χαλκίδας (1688)¹². Ο Γάλλος ιησουίτης δεν απευθύνει στο Βασιλιά του εκκλήσεις για ένωση όλων των χριστιανικών δυνάμεων εναντίον των Οθωμανών, αλλά θέτει στην υπηρεσία του υπουργού Colbert de Seignelay¹³ τις γνώσεις που έχει για την περιοχή και αναπτύσσει επιχειρήματα για την αναγκαιότητα της γαλλικής κατάκτησης των νησιών και της απομάκρυνσης των Βενετών από το Αιγαίο.

Μία προσεκτική προσέγγιση της πορείας των εγγράφων, από το συντάκτη τους μέχρι το Γάλλο βασιλιά, μας αποκαλύπτει ότι ακολουθούν όλους τους δυνατούς δρόμους επικοινωνίας ανάμεσα στην Ανατολή και στη Γαλλία. Στην Κωνσταντινούπολη ενημερώνεται όχι μόνον ο Γάλλος πρεσβευτής, αλλά και ο Ηγούμενος των Ιησουιτών. Στη Γαλλία υποβάλλονται στον Υπουργό του Ναυτικού, στον ιησουίτη François

6 Τά έγγραφα 1-4 βρίσκονται στα Γαλλικά Εθνικά Αρχεία, στο φάκελλο της Μήλου (Archives Nationales Françaises, AE B/I/862, φ. 8-15) και όχι στο φάκελλο 892, όπως αναφέρει ο B. J. SLOT, « Ο ιεραπόστολος Robert Saulger (1637-1709) », *Μνημοσύνη* 6 (1976—1977), σ. 128-129. Τα έγγραφα 5-7 στη Bibliothèque Nationale de France, fr 7170, φ. 265r-266r, 268v-270r.

7 B. J. SLOT, Ο ιεραπόστολος, *art.cit.*, σ. 117-144, όπου και η σχετική βιβλιογραφία· *Idem, Archipelagus Turbatus*, *op.cit.*, σ. 6, 11, 194-198, 223-4, 235-6.

8 R***, *Histoire Nouvelle des Anciens Ducs et Autres Souverains de l'Archipel avec la description des principales isles et des choses les plus remarquables qui s'y voient encore aujourd'hui*, Παρίσι 1698. — *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και των λοιπών ήγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους* : Μετά περιγραφής των κυριωτέρων νήσων και των αξιολογωτέρων μνημείων αυτών. Γαλλιστί μὲν συγγραφείσα κατὰ τὸ 1698 ὑπὸ τοῦ Ἰησουΐτου P. Sauger. μεταφρασθεῖσα δὲ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καράλη. Ἑρμούπολις 1878.

9 B.J. SLOT, Ο ιεραπόστολος, *art.cit.*, σ. 120-121.

10 Για τον ιεραποστολικό σταθμό της Νάξου, βλ. M. CAMPAGNOLO, « La Confrérie de la Sainte-Croix et le monastère des Jésuites à Naxos au début du XVIIIe siècle », *Θησαυρίσματα*, 23 (1993), σ. 290-298, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

11 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ', σ. 19-35

12 *Αυτόθι*, σ. 29-30, 34.

13 Γιός του J.-B. Colbert (1619-1683) και υπουργός του Ναυτικού (1683-1690).

De la Chaize¹⁴ και στο Εμπορικό Επιμελητήριο Μασσαλίας¹⁵.

Τα υπομνήματα συμπίπτουν με την μεγάλη αποστολή χαρτογράφησης και συλλογής πληροφοριών για την Κωνσταντινούπολη και το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, την οποία έχει αναθέσει ο Colbert de Seignelay σε ένα δίκτυο ναυτικών και χαρτογράφων¹⁶, από το 1685 ως το 1687. Τα χρόνια αυτά, η Γαλλία τηρώντας πάντα ουδέτερη στάση στη σύγκρουση μεταξύ Βενετών και Οθωμανών, επιδιώκει στην απόκτηση συγκεκριμένων γνώσεων για την Οθωμανική αυτοκρατορία σχετικά με την πλοήγηση, την κατάσταση των λιμανιών, των οχυρών θέσεων της Ανατολικής Μεσογείου¹⁷, και επεξεργάζεται ένα μυστικό σχέδιο κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης. Αν το χαρτογραφικό υλικό και τα υπόλοιπα έγγραφα τα οποία αναφέρονται στο Αιγαίο έχουν χαθεί¹⁸, η έκθεση για την Κωνσταντινούπολη που έχει διασωθεί¹⁹, καταλήγει σε σχέδιο διαμελισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σύμφωνα με το οποίο η Βενετία θα απομακρυνόταν από το Αιγαίο και θα περιοριζόταν στις Δαλματικές ακτές. «*Με τον τρόπο αυτό απομακρύνουμε τους Βενετούς από το Αρχιπέλαγος, όταν θα το κατακτήσουμε, και δεν θα πρέπει να τους αφήσουμε να πλησιάσουν, δεν θα πρέπει να τους επιτρέψουμε να έχουν ούτε λιμάνια, ούτε καταφύγια, επειδή οι ναυτικές δυνάμεις τους, οι οποίες είναι ήδη σημαντικές, θα μπορούσαν να αυξηθούν και να μας βλάψουν*»²⁰. Παράλληλα, η γαλλική έκθεση αποτρέπει από οποιαδήποτε ενέργεια στα νησιά, η οποία θα έθετε σε κίνδυνο τη μυστική προετοιμασία της εκστρατείας για την κατάκτηση της οθωμανικής πρωτεύουσας²¹.

Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει ο Saulger· επισημαίνει την αμεσότητα της βενετικής

14 Το πρώτο υπόμνημα απευθύνεται στον ιησουίτη François De La Chaize, πνευματικό του Λουδοβίκου ΙΔ' (1675-1709). Παράρτημα, Επιστολή αρ. 6· B.J. SLOT, Ο ιεραπόστολος, *art.cit.*, σ. 128· *Idem*, *Archipelagus Turbatus*, σ. 236.

15 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 1.

16 H. OMONT, « Projets de prise de Constantinople et de fondation d'un empire français d'Orient sous Louis XIV », *Revue d'histoire diplomatique*, 7 (1893), σ. 195-246· M.-F. AUZEPY, J.-P. GRÉLOIS (εκδ.), *Byzance retrouvée, érudits et voyageurs français (XVIIe-XVIIIe siècles)*, Παρίσι 2001, σ. 39-43· J.-P. GRELOIS, « Louis XIV et la mission d'Orient (1685-1687) », in M.-F. AUZEPY (εκδ.), *Byzance en Europe*, Παρίσι 2003, σ. 31-41· F. BILICI, *XIV Louis ve Istanbul' u fetih tasarısı / Louis XIV et son projet de conquête d'Istanbul*, Άγκυρα 2004.

17 H. OMONT, Projets, *art.cit.*, σ. 197-8.

18 Bibliothèque Nationale de France, fr. 7176. Ο δεύτερος τόμος του έργου που περιλάμβανε την περιγραφή του Αρχιπελάγους δέν σώζεται.

19 Εκδίδεται από τον H. OMONT, Projets, *art.cit.*, σ. 195-246. Το ίδιο κείμενο εκδίδει ο F. BILICI, *XIV Louis ve Istanbul' u fetih tasarısı*, όπ.π., σ. 175-310.

20 *Αυτόθι*, σ. 301.

21 *Αυτόθι*, σ. 302.

απειλής στο Αιγαίο και θέτει στην υπηρεσία του βασιλιά τις γνώσεις που έχει αποκτήσει σχετικά με την περιοχή. « *Η επιθυμία που έχω να υπηρετήσω τη Μεγαλειότητα του και η εμπειρία μου στις υποθέσεις της Ανατολής, όπου παρέμεινα 25 χρόνια, μου δίνουν την ελευθερία να του παρουσιάσω αυτό το υπόμνημα...* »²².

Ο Γάλλος ιεραπόστολος θεωρεί ότι η γαλλική κατάκτηση των νησιών είναι απαραίτητη για τη διάδοση της χριστιανικής πίστης, την πολιτική υπεροχή του βασιλιά και την ενίσχυση του γαλλικού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο²³. Θεωρεί καταστροφική τη βενετική κυριαρχία στο Αιγαίο, αφού αυτή θα σήμαινε τη μονοπώληση των εμπορικών δρόμων από τους Βενετούς και τον αποκλεισμό των Γάλλων από τα λιμάνια της περιοχής²⁴.

Για να αποτραπεί η διαταραχή των διπλωματικών σχέσεων της Γαλλίας με την Οθωμανική αυτοκρατορία και τη Βενετία, ο Saulger προτείνει την ανασύσταση του τάγματος της Ημισελήνου, το οποίο είχε ιδρύσει ο Κάρολος Α΄ ο Ανδεγαυός²⁵ και τη δωρεά των νησιών, ως ιπποτικών φέουδων (commanderies), στους ιππότες του τάγματος αυτού. Στα υπομνήματα του 1686 συνάπτει αίτηση του Κρουσίνο Σομαρίπα²⁶ προς τον Λουδοβίκο ΙΔ΄. Ο Σομαρίπα, ο οποίος θεωρεί τον εαυτό του ως νόμιμο διάδοχο των Δουκών του Αιγαίου, υπενθυμίζει στο Γάλλο βασιλιά την συγγένεια τους και του παραχωρεί τα δικαιώματα του στα νησιά²⁷.

Η πρόταση του Saulger για την μετατροπή των νησιών σε ιπποτικά φέουδα θα πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της νέας οικονομικής πραγματικότητας του 17ου αιώνα. Το κούρσος δεν αποφέρει κέρδη. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, οι ιππότες της Μάλτας είναι εισοδηματίες γής. Ο λόγος που συνεχίζουν τον ιερό πόλεμο είναι η ανάγκη εξασφάλισης φέουδων τα οποία τους παραχωρούν είτε ο Πάπας, είτε οι Ευρωπαίοι βασιλείς²⁸.

Η αναφορά στον Κάρολο τον Ανδεγαυό, παραπέμπει στο χαρισματικό μεσσιανι-

22 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 2.

23 *Αυτόθι*, Εγγραφο, αρ. 5. —Για την πολιτική θέση που εγκαινιάζει ο Richelieu, η οποία συνδέει την ανάπτυξη του εμπορίου στην Ανατολή με την διάδοση της θρησκείας βλ. G. HERING, *Οικουμενικό Πατρι-αρχείο*, ό.π., σ. 186-187.

24 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 2.

25 Τό τάγμα αυτό που ιδρύθηκε από τον Κάρολο το 1268, δεν επέζησε του ιδρυτή του. J.-M. GASSIER, *Histoire de la chevalerie française*, Παρίσι 1814, σ. 393-394. —Για την δράση του Καρόλου στην Ανατολή βλ. Μαρία ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, Αθήνα 1987, σ. 49-74.

26 B.J. SLOT, Ο ιεραπόστολος, *art.cit.*, σ. 120.

27 Παράρτημα, Επιστολή, αρ. 4.

28 M. FONTENAY, « Corsaires de la foi ou rentiers du sol ? Les chevaliers de Malte dans le “corso” méditerranéen au XVIIe siècle », *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 35 (1988), σ. 361-384.

κό ρόλο που του απέδιδαν από τον 13ο αιώνα οι προφητείες των φραγκισκανών, οι οποίοι έχοντας έρθει σε σύγκρουση με την επίσημη Εκκλησία²⁹ έβλεπαν στο πρόσωπο του τον ηγεμόνα που θα εξουδετέρωνε τον γερμανικό αυτοκρατορικό οίκο, θα προσηλύτιζε τους μουσουλμάνους και θα ένωνε τον κόσμο³⁰. Οι προφητείες αυτές συνεχίζουν και μετά την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης να αποδίδουν στον Κάρολο και στους διαδόχους του το ρόλο του σωτήρα του Χριστιανισμού. Τον 17ο αιώνα, η φιλοδοξία του Λουδοβίκου ΙΔ΄ για αναγνώριση του τίτλου του αυτοκράτορα και της δικαίωσης των διεκδικήσεων του στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, για την οποία εργάζονται ιστορικοί, νομικοί, λιβελλογράφοι και στο πλαίσιο της οποίας θα γίνουν οι εκδόσεις των έργων του Du Cange³¹, νομιμοποιεί τις γαλλικές βλέψεις στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης³². Τόσο στα υπομνήματα, όσο και στην *Ιστορία τῶν Δουκῶν*, ο Saulger επιμένει στους συγγενικούς δεσμούς του γαλλικού βασιλικού οίκου και των τοπικών αυθεντών του Αρχιεπαγγέλου, και συγκεκριμένα των απογόνων του οίκου των Σομαρίπα³³.

Ο Saulger δεν παραλείπει να αναφερθεί στη σημασία των νησιών ως σταθμών τροφοδοσίας³⁴, στις υψηλές φοροδοτικές δυνατότητες³⁵ και στο πλούσιο υπέδαφος τους³⁶. Επιπλέον αναφέρεται διεξοδικά στον πληθυσμό των νησιών, τον οποίο θεωρεί ικανό να τροφοδοτήσει το γαλλικό ναυτικό με μεγάλο αριθμό ναυτικών, πιλότων και σκλάβων³⁷.

Το 17ο αιώνα, στα νησιά του Αιγαίου και ιδιαίτερα στη Νάξο και στη Πάρο, Γάλλοι ιησούιτες και καπουτσίνιοι παρουσιάζονται να παρεμβαίνουν σε περιπτώσεις λεηλασίας ή αρπαγής ντόπιων από τους χριστιανούς πειρατές. Την ίδια εποχή όμως που

29 Alexandre Y. HARAN, *Le lys et le globe, Messianisme dynastique et rêve impérial en France à l'aube des temps modernes*, Παρίσι 2000, σ. 27

30 *Αυτόθι*, σ. 135.

31 J.-M. SPIESER, « Du Cange and Byzantium », in R. CORMACK, E. JEFFREYS (εκδ.), *Through the Looking Glass, Byzantium through British Eyes*, Papers from the Twenty-ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, London, March 1995, Society for the promotion of Byzantine Studies, Publications 7, 2000, σ. 199-210· M.-F. AUZÉPY, J.-P. GRÉLOIS (εκδ.), *Byzance retrouvée, όπ.π.*, σ. 17-18, 37-39.

32 *Ibidem*, σ. 39.

33 R***, *Histoire Nouvelle, όπ.π.*, σ. 325-356.

34 Παράρτημα, Υπομνήματα, αρ. 1, 2.

35 Archives Nationales Françaises, AE/ B/I/862, φ. 11. Στο recto η μνεία « *Relatione delle isole che sono Beilichi et di quello che il turco li mette pagare per ogni anno alli bei* ».

36 *Αυτόθι*, φ. 10ν. Αυτόγραφο του καθολικού επισκόπου Μήλου Giovanni Camillis, της 17ης Ιουλίου 1686, στο οποίο ο καθολικός επίσκοπος αναφέρει την ανακάλυψη από Βενετό ορυχείου ασημιού στη Σίφνο και ορυχείων ασημιού και σμαραγδιών στη Μήλο.

37 Παράρτημα, Υπομνήματα, αρ. 1, 2.

οι Ιησουίτες διακηρύττουν στους δρόμους της Παροικίας της Πάρου³⁸ την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων τους στους χριστιανούς πειρατές και τις προθέσεις τους να καταγγείλουν στο Γάλλο βασιλιά τις βιαιότητες, ο Saulger απευθυνόμενος στον Υπουργό Ναυτικών επιβεβαιώνει τη δυνατότητα προμήθειας σκλάβων για το γαλλικό ναυτικό. Η επικύρωση της πρακτικής αυτής φωτίζει διαφορετικά τη στάση των ιεραποστόλων απέναντι στους ντόπιους πληθυσμούς και μας οδηγεί στην υπόθεση ότι οι παρεμβάσεις των ιεραποστόλων δεν αφορούν τον ορθόδοξο πληθυσμό³⁹. Εξ άλλου, την εποχή αυτή στην Ευρώπη, οι καταδίκες προτεσταντών στις γαλέρες είναι συχνές⁴⁰. Με την ίδια λογική, οι «σχισματικοί» μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως σκλάβοι από το γαλλικό ναυτικό.

Η πρόταση του Saulger για προμήθεια σκλάβων από τα νησιά υποδηλώνει τις στρατηγικές βίας στις οποίες δεν διστάζει να ανατρέξει η ιεραποστολή. Για να γίνει όμως αυτό, πρέπει η ύπαρξη της να συνδέεται με μία εξουσία, η οποία μπορεί να ασκήσει βία. Η αναφορά στον Κάρολο τον Ανδεγαυό προδίδει τις φραγκισκανικές καταβολές της ιδεολογίας του ιησουίτη, ο οποίος βλέπει στο Γάλλο βασιλιά τον λυτρωτή της Εκκλησίας και έναν πιστό στρατιώτη στην υπηρεσία του Πάπα, που όχι μόνον θα απελευθερώσει τον τόπο από τους απίστους, αλλά θα βοηθήσει και το προσηλυτιστικό έργο της ιεραποστολής. Οι στρατηγικές αυτές είναι δυσδιάκριτες πίσω από τον ποιμαντικό ιεραποστολικό λόγο, ο οποίος διακηρύττει την αποτελεσματικότητα της αγάπης σε αντίθεση με το φόβο και καταδικάζει τις παρεκτροπές των κοσμικών αρχόντων, ως αιτία των εξεγέρσεων στους λαούς που «αγαπούν την ελευθερία τους»⁴¹.

Στα υπομνήματα του 1686, ο ιησουΐτης μοναχός θεωρεί τον πληθυσμό των νησιών, «ο οποίος αναστενάζει σήμερα υπό την τυραννία των Τούρκων και υπό τον αβάσταχτο ζυγό των Βενετών, οι οποίοι απαιτούν ανελέητα μια δεύτερη φορολογία που δεν μπορούν να πληρώσουν»⁴², έτοιμο να εξεγερθεί και να δεχτεί την προστασία του Γάλλου βασιλιά. Ο Saulger δεν διστάζει να αναφερθεί στις διασυνδέσεις που έχει αποκτήσει στη Κρήτη: «όλοι οι Έλληνες είναι στην ίδια διάθεση, και γνωρίζω το

38 Π. ΖΕΡΑΝΤΗΣ, *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω καπουκίνων*, Ερμούπολη 1922, σ. 115-116.

39 Για τη δυσκολία των ορθόδοξων χριστιανών, οι οποίοι είχαν αιχμαλωτισθεί από τους κουρσάρους, να αποδείξουν την χριστιανοσύνη τους μπροστά στον Ιεροδικαστή της Μάλτας, βλ. Μ. GREENE, *Catholic pirates and greek merchants, A maritime history of the Mediterranean*, Πρίνστον 2010, σ. 115, 161, 211.

40 L. -J. NAGY, «Prisonniers protestants hongrois sur les galères de Naples et leur rédemption (1675-1676)», *Cahiers de la Méditerranée*, 65 (2002), *L'esclavage en Méditerranée à l'époque moderne* (ηλεκτρονική έκδοση).

41 YVES de Paris, *La conduite du religieux*, Ρεν 1653, σ. 607.

42 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 1.

μέσον για να κάνω να πετύχει το πράγμα, έχοντας ιδιαίτερη φιλία και αλληλογραφία με μερικούς κρητικούς, οι οποίοι συχνά μου μίλησαν κρυφά για τα σχέδια τους»⁴³.

Τον 17ο αιώνα η γαλλική ιεραποστολή διαφημίζει την αποτελεσματικότητα της στη χειραγώγηση των ντόπιων πληθυσμών και στην αποφυγή εξεγέρσεων⁴⁴. Συγχρόνως όμως, διακηρύττει την ικανότητα της να υποκινεί ή να πληροφορεί για επαναστατικά κινήματα, εκμεταλλευόμενη τη δυσaréσκεια των πληθυσμών απέναντι στις φορολογικές πρακτικές των εκάστοτε κυρίαρχων της περιοχής⁴⁵. Ας σημειώσουμε ότι οι αναφορές στις εξεγέρσεις των ντόπιων πληθυσμών είναι κοινός τόπος στα έργα του πατέρα Ιωσήφ, του Savary de Brèves, του Leibnitz και του Jean Corpin⁴⁶.

Το 1686, οι προτάσεις των υπομνημάτων απορρίπτονται από τον βασιλιά, επειδή σύμφωνα με τον Saulger δεν «θεώρησε την στιγμή κατάλληλη για την εκτέλεση τους, μη θέλοντας προς το παρόν ούτε να έρθει σε ρήξη με τον Τούρκο, ούτε να δώσει στους Βενετούς αφορμή δυσaréσκειας»⁴⁷. Την επόμενη χρονιά όμως, το 1687, και ενώ οι Βενετοί απειλούν την Αττική, ο ίδιος ο βασιλιάς⁴⁸ στέλνει στη Κωνσταντινούπολη τα υπομνήματα που ο Saulger είχε υποβάλει στον Υπουργό Ναυτικών. Και την ίδια μέρα (14 Νοεμβρίου 1687) που ο Γάλλος πρεσβευτής παραλαμβάνει την επιστολή του βασιλιά και τα υπομνήματα του Saulger, παραλαμβάνει και την επιστολή του προξένου της Αθήνας, Νικολό Δελαγραμμάτικα, στην οποία τον πληροφορεί για την κατάκτηση της Αθήνας και την καταστροφή της Ακρόπολης από τους Βενετούς⁴⁹.

Στα υπομνήματα του 1687, ο Saulger προτείνει να ζητηθεί από τους Οθωμανούς

43 Ibidem.

44 YVES de Paris, *La conduite du religieux*, op. cit., σ. 607.

45 T. G. DJUVARA, *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*, Παρίσι 1914, σ. 225-229. — Για τις καταγγελίες της φορολογίας που επέβαλαν οι Βενετοί, από έλληνες πρόκριτους στους Οθωμανούς και στο Γάλλο πρεσβευτή στη Κωνσταντινούπολη, βλ. Bibliothèque Nationale de France, fr 7166, φ. 36 « Le 19 septembre 1686 la prise de Napoly de Romanie s'est rendue publique par l'arrivée des députés d'Athènes lesquels sont venus représenter au Kizlar aga, qui a leur pays pour apanage, qu'ils ne pouvaient plus continuer de luy payer leur redevance ordinaire de 40 mille escus par an, parce que les Vénitiens leur demandoient une contribution de pareille somme, à faute de quoi ils étaient menacés d'être mis au pillage et de perdre tous leurs biens » Ibidem, fr 7166 381r, [Επιστολή του Κρουσίνo Κορονέλλο, Προξένου της Γαλλίας στη Νάξο, στόν πρεσβευτή, 22 Σεπτεμβρίου 1686] : « ... cependant je prie votre excellence d'avoir quelque bonté pour ce pays affligé et opprimé par deux mauvais maîtres et de nous favoriser de la protection auprès des Turcs ».

46 Για τά σχέδια επαναστάσεων στη περιοχή βλ. F. BILICI, *XIV Louis ve Istanbul'u fetih tasarısı*, op. cit., σ. 63-103. —Για τις προσπάθειες των Αυστριακών να προκαλέσουν επαναστατική αναταραχή στα Βαλκάνια βλ. εν συντομία *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 17.

47 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 6.

48 Ibidem, αρ. 5.

49 Bibliothèque Nationale de France, fr 7170, φ. 274v.

να αποδοθεί η Άνδρος, έναντι καταβολής φόρου υποτέλειας στον Αντόνιο Σομαρίπα⁵⁰. Κατά τη γνώμη του, οι Οθωμανοί, θα προτιμήσουν τη λύση αυτή, παρά να αφήσουν το νησί στους Βενετούς. «Ο Τούρκος που βρίσκεται στις παραμονές της απώλειας του τόσο ευχάριστου αυτού νησιού, το οποίο δεν του αποφέρει τίποτε προς το παρόν, θα είναι πολύ ευχαριστημένος να έχει κάθε χρόνο τον ίδιο φόρο υποτέλειας που είχε επιβάλει στον καιρό του ο Σουλεϊμάν στον Αυθέντη του τόπου»⁵¹. Για το λόγο αυτό συνάπτει στην επιστολή που απευθύνει στο Γάλλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη γαλλική μετάφραση μπερατιού, και τον διαβεβαιώνει ότι πρόκειται για μετάφραση αυθεντικού εγγράφου σύμφωνα με το οποίο, το 1539, ο Σουλεϊμάν Α΄, αποκαθιστούσε τον Κρουσίνιο Σομαρίπα ως ηγεμόνα της Άνδρου έναντι καταβολής ετήσιου φόρου⁵².

Η νέα πρόταση του Saulger μολονότι αναφέρεται μόνο στην Άνδρο, αποσκοπεί, όπως και οι προτάσεις του 1686, στη γαλλική κατάκτηση των νησιών. Οι Γάλλοι θα μπορούσαν να εκμεταλλευθούν τα δικαιώματα των Σομαρίπα στα υπόλοιπα νησιά και να τα δωρίσουν σε πρόσωπα που έχουν υπηρετήσει το βασιλιά ή να τα δώσουν ως φέουδα σε ένα ιπποτικό τάγμα, το οποίο με τον τρόπο αυτό θα γινόταν ισχυρό σε όλη την Ανατολή⁵³.

Δεν γνωρίζουμε, αν ο γάλλος πρεσβευτής προχώρησε σε διαπραγματεύσεις με τους Οθωμανούς σχετικά με την παραχώρηση της Άνδρου στον Αντόνιο Σομαρίπα. Η εγκατάλειψη όμως της Αθήνας από τους Βενετούς τον Απρίλιο του 1688, και αργότερα, τον Οκτώβριο του 1688, η αποτυχία της βενετικής πολιορκίας της Χαλκίδας, καθιστούσε το σχέδιο του Saulger ανεφάρμοστο.

Τα υπομνήματα τα οποία δημοσιεύουμε, ακολουθούν τη συνήθη πορεία εγγράφων πληροφοριοδότησης για την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση της στιγμής και εντάσσονται στις πληροφορίες που μεταδίδει η γαλλική διπλωματική γραφειοκρατία. Δεν πρόκειται για γραπτά ενός μοναχικού κήρυκα της Σταυροφορίας που απευθύνει μια χιλιοστή έκκληση σε ένα χριστιανό ηγεμόνα για την συνέχιση του ιερού πολέμου εναντίον των απίστων. Εδώ ο ιεραπόστολος μεταμορφώνεται σε έναν από τους παρα-

50 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 6· B.J. Slot, *Ο ιεραπόστολος*, *art.cit.*, σ. 121.

51 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 5.

52 Bibliothèque Nationale de France, fr 7170, φ. 270 r -272v : Commandement du Sultan Soliman pour l'isle d'Andros. [Αντίγραφο]. —Το κείμενο δημοσιεύει ο B.J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, *όπ.π.*, σ. 76-77, ο οποίος θεωρεί το έγγραφο αυθεντικό. Ο Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου*, Άνδρος 1995, σ. 19-20 συμφωνεί με την άποψη του Slot. Πρβλ. Η. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο Οθωμανικό πλαίσιο, Πρώτη προσέγγιση με βάση τα οθωμανικά έγγραφα της Καϊρείου βιβλιοθήκης (1579-1821)*, *Ανδριακά Χρονικά*, 39, Άνδρος 2006, σ. 35-36, 37, σημ. 48.

53 Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 7.

τηρητές που διαθέτει η Γαλλία στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Παραμερίζοντας την ένωση των χριστιανών ηγεμόνων, κολακεύει τις αυτοκρατορικές βλέψεις του Γάλλου βασιλιά, του αναθέτει την ηγεμονία του ιερού πολέμου και υπηρετεί τον αποκλεισμό της Βενετίας από την περιοχή. Από την άλλη μεριά, η γαλλική εξουσία δεν θα διστάσει να χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες που μεταδίδει ο ιεραπόστολος, θέτοντας τελικά στην υπηρεσία της το στρατιώτη του Χριστού που η ίδια εγκατέστησε στην Ανατολή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Archives Nationales Françaises, AE/ B/I/862, φ. 12v._

Αυτόγραφο. Υπογραφή : Robert Saulger.

Επιστολή της 4ης οκτωβρίου 1686. Ο παραλήπτης της επιστολής είναι πιθανώς ο ιησουίτης François de La Chaize⁵⁴.

Ο Saulger απαριθμεί τα πλεονεκτήματα της Γαλλικής κατάκτησης των νησιών και μεταδίδει στον παραλήπτη της επιστολής πληροφορίες σχετικές με την Κρήτη.

La supplique que j'envoie à Votre Révérence a été lue et approuvée de monsieur Girardin, notre ambassadeur à Constantinople, et de monsieur Bergon, Intendant à Marseille et tous deux m'ont assuré que la chose ne pouvait être que très agréable au Roy, dont il se pourroit servir en temps et lieu avec avantage.

L'avantage que le Roy peut retirer de ces isles se peut connaître dans les deux mémoires que je renvoie à Votre Révérence avec la supplique. Le premier fait voir tous les deniers que les Turcs tirent toutes les années de ces isles par une liste qui est très exacte. Le second est une attestation de l'évêque de Milo touchant la mine d'argent et de cuivre qui s'est trouvée à Sifanto et, quand le Roy voudrait être informé de cette vérité, il faudroit se servir d'un homme capable et intelligent et non pas d'un marchand qui n'a autre connaissance que celle de son trafic.

Ces isles qui entretiennent plusieurs galères au Grand Seigneur peuvent donner un nombre considérable de mariniers et de soldats à Sa Majesté et mesme plusieurs esclaves dont les Vénitiens fournissent leurs galères aujourd'hui avec un avantage fort considérable. Elles peuvent entretenir dix galères au Roy qui peuvent suffire pour la défense de l'Archipel et ces isles peuvent servir dans une occasion d'autant de

54 Βλ. Παράρτημα, Υπόμνημα, αρ. 6.

magasins non seulement pour les bons ports qui se trouvent dans l'Archipel, mais à cause des grandes provisions de bouche que ces isles peuvent fournir.

Il y a plus de cent mille chrétiens dans ces isles qui gémissent aujourd'hui sous la tyrannie des Turcs et sous le joug intolérable des Vénitiens qui exigent d'eux implacablement un second tribut qu'ils ne peuvent pas payer. Ils prient Dieu publiquement pour notre monarque dans leurs églises qu'ils appellent leur Roy et leur souverain avec beaucoup de tendresse et d'affection.

Maintenant pour prouver que le sieur Summaripa est l'unique héritier des isles de l'Archipel, il n'y a rien de plus clair et cela se voit par les papiers qu'il m'a confiés et que je ne puis pas envoyer à Votre Révérence dans la crainte que j'aie qu'ils ne se perdent. Je les lui ferai voir quand l'occasion s'en présentera.

Si Votre Révérence veut être instruite du présent état de Candie, elle saura qu'il n'y a pas présentement dix mille hommes d'armes dans toutes les forteresses de l'île.

Les Sfachiotes qui sont dans cette île comme les Magniotes dans la Morée et qui sont en très grand nombre n'attendent qu'un chef et des armes pour se révolter. Tous les Grecs sont dans la même disposition et je sais le moyen de faire réussir la chose, ayant une particulière amitié et correspondance avec quelques Candiotes qui m'ont souvent parlé en secret de leur dessein.

Cette isle qui d'ailleurs est très abondante et très fertile est une isle bien avantageuse pour la traite du Levant pour les marchands qui négocient en Seyde, en Syrie, en Grèce, à Constantinople et à Smyrne, étant le passage de tous les vaisseaux qui vont ou viennent du Levant. Elle entretenoit autrefois 25 galères aux Vénitiens qui souhaitaient la reprendre après avoir conquis la Morée. Après cette conquête, ils seront bien redoutables au Levant et les maîtres de tout le commerce, ce qui ne sera pas trop avantageux pour le nôtre.

Votre très humble serviteur R. Saulger de la Compagnie du Jésus.

Ce 4e octobre 1686.

2. Archives Nationales Françaises, AE/ B/I/862, φ. 14-15v.

Αντίγραφο. Δίχως ημερομηνία.

Υπόμνημα του Robert Saulger προς τον Υπουργό των Ναυτικών Υποθέσεων Colbert de Seignelay.

Ο Saulger αναφέρεται στα μέσα με τα οποία θα μπορούσε η Γαλλία να κατακτήσει τα νησιά και να εμποδίσει την πρόοδο του βενετικού ναυτικού.

Mémoire pour Monseigneur le Marquis de Seignelay

Supposant que vous êtes, Monseigneur, pleinement informé par le mémoire très

exact que j'ai donné touchant les isles de l'Archipel, des avantages que le Roy en tirera, il n'est question ici que des moyens de s'en servir, sur quoi je prends la liberté de vous proposer cet expédient.

Si Sa Majesté ne croit pas devoir se mettre en aucun engagement pour ces isles, la donation ne peut-elle pas être acceptée par quelqu'un des ordres de chevalerie de son royaume ? Ce seront alors des particuliers qui agiront pour leurs intérêts et Sa Majesté n'y sera mêlée que pour la nécessité indispensable où elle est de protéger ses sujets et de les aider dans les avantages qu'ils peuvent acquérir.

Les Vénitiens pourront-ils trouver à redire que le sieur de Sommerive dispose, en faveur de qui bon lui semblera, d'un bien qui, par un décret de leur Sénat, ils ont déclaré lui appartenir légitimement ? Et les Turcs pourront-ils se formaliser qu'un ordre de chevalerie qui n'est établi que pour lui faire la guerre s'empare de son pays ?

Si au lieu de se servir des ordres qui sont sur pied, vous vouliez, Monseigneur, relever celui du Croissant établi par Charles d'Anjou, frère de saint Louis, (ce qui serait très aisé à l'exemple de celui de saint Lazare), vous pourriez accepter la donation au nom dudit ordre, dont vous vous feriez chef et formeriez des commanderies considérables de ces isles dont le revenu se trouve exactement expliqué dans le mémoire déjà cité ; et comme je suppose que vous soyez pleinement informé de ce qui regarde la facilité de relever ledit ordre, il ne reste qu'à vous dire que six vaisseaux armés au nom de cet ordre sont suffisants pour cette entreprise. Les isles prendront les armes aussitôt qu'elles se verront assurées de ce secours et pourveu qu'on leur donne un chef, elles se rendront en état de secouer le joug des Turcs et de refuser la domination des Vénitiens.

Il n'y a que la première dépense de l'armement à faire, parce qu'on tirera ensuite des isles mesmes de quoi entretenir cet armement. Je ne doute pas, Monseigneur, qu'un peu de réflexion sur ces propositions ne vous les fasse goûter.

Réflexions sur ce dessein

1° Il y a plus de cent mille âmes dans les isles de l'Archipel que le Roy délivrera par ce moyen de la tyrannie du Turc ainsi que de celle des Vénitiens. Tous ces pauvres insulaires ne réclament depuis longtemps que la protection de notre monarque qu'ils appellent leur empereur, pour lequel ils prient Dieu avec autant de zèle, d'amour et de tendresse que s'ils étaient françois et sujets de Sa Majesté.

2° Ces isles peuvent dans une occasion pourvoir de très bons pilotes, plusieurs mariniers, quelques soldats et mesme des esclaves et, en étant mieux cultivées qu'elles ne le sont, peuvent donner beaucoup plus que ce qu'elles donnent aujourd'hui au Grand Seigneur.

3° Les François occupant les ports de l'Archipel, le commerce en serait bien

plus assuré, car il faut nécessairement passer par ces isles pour aller à Smyrne et à Constantinople, et nos vaisseaux vont ordinairement mouiller à Milo, à Sira et à Miconi à cause des vents contraires. Que si les Vénitiens en sont les maîtres, ils nous fermeront leurs ports quand bon leur semblera.

4° Ces isles étant occupées par les commandeurs de notre ordre, le Roy sera toujours en état de mortifier tant les Turcs que les Vénitiens, car dans une entreprise considérable chaque île peut servir de magasin de blé, de vin, d'huile et de sel, y ayant plusieurs bons ports dans l'Archipel capables de tenir une armée royale.

5° Je ne sais s'il est de l'intérêt de la France que les Vénitiens se rendent si puissants, car ayant la Morée, Negrepont, les royaumes de Candie et d'Egypte et toutes les isles de l'Archipel, ils seront les maîtres de la mer et de tout le commerce.

6° Il y a des mines d'argent et de cuivre dans l'isle de Sifanto et une mine d'émeraudes à Milo comme on peut voir dans l'attestation que monseigneur Camillo, évêque dudit lieu m'a donnée conformément au rapport qu'en a fait un habile ingénieur mandé depuis peu par les Vénitiens dans ces isles-là.

7° Si les Vénitiens croient avoir droit sur les isles de l'Archipel à l'exclusion de la maison de Sommerive, à cause que les Turcs en sont les maîtres, on pourrait par la mesme raison s'emparer des royaumes de Candie et de Chipres qui sont entre les mains des Turcs, mais les Vénitiens qui prétendent en être les seigneurs légitimes le permettraient-ils ?

8° Si on veut joindre aux vaisseaux de l'ordre six galiotes qu'on peut construire et armer dans le pays, on fera une petite armée navale capable de désoler toutes les villes maritimes de l'Europe et de l'Asie et de porter la consternation jusques dans le milieu de l'empire ottoman.

9° Si on avait dessein d'augmenter cet ordre par des nouvelles conquêtes qui sont si faciles en ce temps, on pouvait s'emparer de l'île de Scio qui donne au Turc deux cens livres de rente.

Le désir que j'ai de servir Sa Majesté et l'expérience que j'ai des affaires du Levant où j'ai demeuré vingt-cinq ans m'ont fait prendre la liberté de vous présenter, Monseigneur, ce mémoire dans lequel elle ne trouvera rien que de véritable et qui ne se puisse exécuter avec avantage.

3. Archives Nationales Françaises, AE/ B/I/862, φ. 8-9.

Περύληψη του εγγράφου αρ. 2 από άγνωστο γραφέα.

Στο φ. 9r η μνεία : *Mémoire concernant les isles de l'Archipel. On peut avec les*

droits cédés du sieur Sommerive armer six vaisseaux au nom de quelqu'un des ordres de chevalerie qui sont en France et se rendre maître des isles de l'Archipel. La chose est aisée, ces peuples souhaitant la protection de Sa Majesté pour secouer le joug du Turc et refuser la domination des Vénitiens. Il n'y aura que la dépense du premier armement à faire, après quoi on tirera de ces isles les moyens d'entretenir ces vaisseaux.

1686 Mémoire concernant les isles de l'Archipel. Le Roy ne croit pas devoir se mettre en aucun engagement pour les isles ; la donation en peut être acceptée par quelqu'un des ordres de chevalerie de son royaume, et ainsi, Sa Majesté n'y sera mêlée que pour protéger ses sujets et les aider dans les avantages qu'ils peuvent acquérir.

Les Vénitiens ne pourront trouver à redire que les seigneurs de Sommerive disposent en faveur de qui bon lui semblera d'un bien que la République a déclaré lui appartenir légitimement, et les Turcs ne pourront se formaliser qu'un ordre de chevalerie, qui n'est établi que pour leur faire la guerre, s'empare de leur pays.

Si au lieu de se servir des ordres qui sont sur pied, on voulait relever celui du Croissant établi par Charles d'Anjou, frère de saint Louis, on pourrait accepter la donation au nom dudit ordre et former des commanderies considérables desdites isles. Six vaisseaux au nom de cet ordre sont suffisants pour cette entreprise et lesdites isles prendront les armes aussitôt qu'elles se verront assuré de ce secours afin de secouer le joug des Turcs et refuser la domination des Vénitiens. Il n'y a que la première dépense de l'armement à faire vu qu'on tirera ensuite des isles mesmes de quoi entretenir cet armement. Il y a plus de 100 mille âmes dans lesdites isles qui ne réclament depuis longtemps que la protection de Sa Majesté.

Ces isles peuvent beaucoup servir et les François occupant les ports de l'Archipel, le commerce en serait beaucoup plus assuré, au lieu que si les Vénitiens en sont les maîtres, ils fermeront leurs ports quand bon leur semblera et feront seuls tout le commerce. Il y a des mines d'argent et de cuivre dans l'île de Sifanto, et une mine d'émeraudes à Milo.

Si les Vénitiens croient avoir droit sur les isles de l'Archipel à l'exclusion de la maison de Sommerive à cause que les Turcs en sont les maîtres, on pourrait par la raison s'emparer des royaumes de Candie et de Chipres qui sont entre les mains de Turcs.

Si on veut joindre aux vaisseaux de l'ordre les 6 galiotes qu'on peut construire et armer dans le pays, on sera dans l'état de désoler toutes les villes maritimes d'Europe et d'Asie. Si on avait dessein d'augmenter cet ordre par de nouvelles conquêtes, on

pourrait s'emparer de l'île de Scio qui donne aux Turcs 200 000 piastres de rente.

4.— Archives Nationales Françaises, AN/ B/I/862, φ 13v.

Επιστολή του Κρουσίνου Σομαρίπα προς τον Λουδοβίκο ΙΔ΄.

Δίχως ημερομηνία. Υπογραφή : Corsino Sumarippa.

Ο Σομαρίπα, μπροστά στον κίνδυνο να καταλάβουν οι Βενετοί τα νησιά από τους οθωμανούς, δωρίζει στον Λουδοβίκο ΙΔ΄ τα δικαιώματα του στην Άνδρο και στο Δουκάτο του Αρχιπέλαγους.

Sire,

Coursin Summaripa, qui était seigneur absolu de l'île d'Andros, était encore le légitime héritier du duché de Naxie et de l'Archipel comme Votre Majesté se peut informer auprès de celui qui examinera l'arbre de ma généalogie. Il fut dépouillé de tout son bien aussi bien que de toutes ses prétentions par sultan Soliman avec toute sorte d'injustice. La possession tyrannique que le Turc en a eu jusques à présent ne m'ôte pas le droit que j'aie d'y prétendre dans ce bouleversement de l'Empire ottoman, étant petit neveu du sieur Coursin Summaripa, et par conséquent son légitime héritier ; mais l'état où le Turc m'a réduit ne me permet pas de m'opposer à la puissance des Vénitiens qui sont à la veille de s'emparer de mon bien comme d'une conquête sur leurs ennemis. J'aime mieux que Votre Majesté le possède plus qu'aucun autre, le préférant pour ses royales qualités à toutes les puissances du monde, outre que j'ai l'honneur d'être son sujet étant du côté des femmes des descendants de Guillaume de Villehardouin, prince d'Achaïe. Et ainsi, je lui cède tous mes droits et toutes mes prétentions tant de la Seigneurie d'Andros que du Duché de l'Archipel, lui offrant encore comme à mon souverain le peu de bien que Dieu m'a laissé, ma personne et mes enfants, m'estimant heureux de vivre et mourir au service du plus grand monarque du monde.

Corsino Sumarippa

5. Bibliothèque Nationale de France, fr 7170 , φ. 265r-266r.

Αντίγραφο.

Αίτηση του Αντόνιο Σομαρίπα στον Λουδοβίκο ΙΔ΄ που ο Saulger παρουσίασε στον βασιλιά, ο οποίος με τη σειρά του την έστειλε στο Γάλλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Pierre Girardin. Βλ. Bibliothèque Nationale de France, fr 7170 , φ. 265v° [Επιστολή του βασιλιά της 25ης Σεπτεμβρίου 1687 στον πρεσβευτή Pierre Girardin] : « *Je vous envoie le placet qui m'a été présenté au nom du sieur Coursin de Sommerive et je désire que vous l'appuyez de vos services si ce qu'il expose vous*

paroit véritable. »

Ο Αντόνιο Σομαρίπα ζητά από τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ να παρέμβει στην Υψηλή Πύλη για να του επιστραφεί η νήσος Άνδρος αντί ετήσιου φόρου 350 σκούδων.

Au Roy,

Sire,

Le sieur Coursin de Sommerive fut dépossédé de l'isle d'Andros dont il était seigneur par sultan Soliman. Et quelque temps après, il fut rétabli par ce mesme empereur par un commandement exprès à condition qu'il donnerait tous les ans un tribut de trente-cinq mille aspres qui font 350 écus de nostre monnoye. Mais les Grecs, qui sont ennemis de l'Eglise romaine et qui ne peuvent se résoudre à obéir à un prince latin, firent tout auprès de Soliman pour qu'il fît chasser ledit sieur de Sommerive de tous ses Etats au détriment de la foy catholique qui en mesme temps en fut bannie. Il est très facile à Votre Majesté de faire fleurir de nouveau en ce pays la religion chrétienne, en y rétablissant Antoine de Sommerive qui en est l'unique et légitime héritier : ce qui se peut facilement exécuter en faisant agir pour cet effet votre ambassadeur à la Porte. Le Turc, qui est à la veille de perdre cette isle si agréable dont il ne retire rien présentement, sera ravi d'avoir tous les ans lemesme tribut que Soliman avoit imposé de son temps au seigneur du lieu. Cela sera non seulement avantageux à la propagation de la foy dans le Levant, mais encore très glorieux à Votre Majesté et très utile au commerce, puisque cette isle est située dans la route que tiennent ordinairement les vaisseaux françois qui trafiquent tant à Smirne qu'à Constantinople ; les Vénitiens à l'exemple de votre Majesté ne manqueront pas d'être favorables au sieur Antoine de Sommerive dans l'exécution de ce dessein, le voyant sous la protection d'un si grand monarque. Elle obligera par une action si généreuse tous les catholiques romains et particulièrement la plus illustre famille qui soit au Levant ; laquelle est dévouée depuis un siècle aux services de vos glorieux ancêtres et de Votre Majesté.

6. Bibliothèque Nationale de France, fr 7170 , φ. 268v-269v.

Αντίγραφο.

Επιστολή του Robert Saulger της 29ης Σεπτεμβρίου 1687 στον Γάλλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Pierre Girardin. Στο φ. 268v η μνεία : « *Lettre du père Saulger reçue le 14 novembre 1687. Le supérieur des jésuites m'a peu après rendu la lettre suivante du père Saulger, datée de Paris le 29 septembre, avec deux pièces qui concernent l'affaire du sieur Coursin de Sommerive dont il est parlé dans la lettre du Roy.*»

Ο Saulger παρακαλεί τον Πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη να ενερ-

γήσει για την παραχώρηση από τους Οθωμανούς της νήσου Ανδρου στον Αντόνιο Σομαρίπα.

J'eus l'honneur d'entretenir Votre Excellence dans le dernier voyage que je fis à Constantinople sur les prétentions que monseigneur de Sommerive a sur les isles de l'Archipel. Je lui montrai mesme le placet que ce gentilhomme avoit dessein de se présenter au Roy, lequel fut agréé de Votre Excellence. Le révérend père de La Chaize le présenta à Sa Majesté à mon arrivée à Paris, qui donna ordre qu'on le consignât à monsieur de Seignelay pour être examiné. Ce ministre que j'ai eu l'honneur de voir plusieurs fois pour l'exécution de ce dessein étoit fort porté pour cela, mais le Roy n'a pas cru que le temps fut propre pour l'exécuter ne voulant point présentement rompre avec les Turcs, ni donner aux Vénitiens aucun sujet de mécontentement. C'est ce qui m'a obligé à présenter un second placet au Roy dans lequel il n'est fait mention que de la seule île d'Andros, priant Sa Majesté de vouloir bien employer son crédit pour y faire rétablir le sieur Antoine de Sommerive, petit fils du sieur Coursin de Sommerive qui en fut chassé par sultan Soliman et quelque temps après remis en possession de son bien moiennant la somme de trente-cinq milles aspres de tribu annuel qui font 350 écus de notre monnoye. C'est pour ce sujet qu'il a fait écrire à Votre Excellence et c'est ce qui m'a obligé de la prier très humblement de vouloir bien se servir de son autorité pour faire réussir cette affaire qui sera si glorieuse au Roy et si utile au commerce par la situation avantageuse de cette île dans un temps où les Vénitiens sont à la veille de se rendre maîtres de tous les ports des isles de l'Archipel. Elle obligera une très illustre famille dévouée depuis tant d'années au service de la France qui ne sera jamais ingrate d'une faveur si signalée. C'est la grâce que nous demandons à votre Excellence et que nous attendons de sa bonté et générosité.

7. Bibliothèque Nationale de France, fr 7170 , φ. 269v-270 r.

Αντίγραφο. Δίχως ημερομηνία.

Υπόμνημα του Robert Saulger στον Υπουργό Ναυτικών Υποθέσεων Colbert de Seignelay. Το υπόμνημα αποστέλλεται στον Γάλλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Pierre Girardin και είναι ένα από τα δύο συνημμένα έγγραφα στην επιστολή του Saulger την οποία παραλαμβάνει ο πρεσβευτής την 14^η Νοεμβρίου 1687 (έγγραφο αρ. 6). Το δεύτερο συνημμένο έγγραφο είναι η μετάφραση του μπερατιού που αναφέρεται στην Ανδρο⁵⁵.

55 Βλ. σημείωση 52.

Ο Saulger θεωρεί ότι η παραχώρηση της Ανδρου στον Αντόνιο Σομαρίπα είναι όχι μόνον απαραίτητη για το γαλλικό εμπόριο, αλλά και η ευκαιρία να αποκτήσει ο βασιλιάς πρόσβαση στα υπόλοιπα νησιά, εκμεταλλευόμενος τα δικαιώματα των Σομαρίπα στο Αιγαίο.

Mémoire pour Monseigneur de Seignelay

La proposition qu'on fait au Roy touchant l'isle d'Andros ne porte aucun préjudice à la paix que Sa Majesté a avec le Turc et les Vénitiens, car le Turc qui est à la veille de perdre cette belle isle sera ravi de la rendre à celui qui en étoit autrefois le maître, et à qui il l'a enlevée contre toute justice pourveu qu'on lui paie tous les ans le tribut dont Soliman étoit convenu. Pour les Vénitiens, ils sont trop amateurs de la justice, pour s'opposer à ce qu'un gentilhomme dépouillé depuis tant de temps de tout son bien puisse rentrer en possession d'une partie de son patrimoine.

L'exécution de ce projet est facile pourveu que Sa Majesté veuille en écrire un mot à son ambassadeur qui est à la Porte et donner une recommandation au Senat de Venise et au capitaine général François Morosini, et c'est l'unique chose qu'on demande à Sa Majesté pour venir à bout de ce dessein.

Cela ne sera pas peu utile et avantageux au commerce, parce que l'isle d'Andros, dont le Roy sera absolument le maître, est située dans une grande voie que tiennent les vaisseaux qui veulent aller de France aux Echelles de Tessalonique, de Smirne et de Constantinople et il faut passer nécessairement au-dessus et au-dessous du vent de cette isle qui a de très bons ports et qui peut par sa grande fertilité et abondance de toutes choses fournir toute sorte de rafraîchissements aux vaisseaux qui sont souvent obligés d'y venir mouiller l'ancre.

Le Roy y peut avoir un consul qui y sera mieux pour le trafic, qu'en aucune isle de l'Archipel, tant à cause de la grande quantité de soye qu'on y fait, qu'à cause du voisinage de la grande isle de Negrepont et de la terre ferme où il y abondance de marchandises.

Ce sera chose glorieuse et honorable à Sa Majesté puisqu'il s'agit de remettre à Andros la foy catholique qui est bannie depuis longtemps en y rétablissant la plus illustre famille du Levant qui est depuis un siècle au service de la France.

Les François peuvent se servir de ce poste comme d'un lieu de refuge pour se mettre à l'occasion à l'abri des insultes de leurs ennemis, et je crois que ce mesme poste ne servira pas à tenir continuellement les Vénitiens dans leur devoir et dans le respect qu'ils doivent à notre monarque.

Le droit que monseigneur de Sommerive prétend avoir sur Andros est hors de controverse puisque le Turc mesme, par un écrit authentique qui se voit encore

aujourd'hui, le déclare.

Le Roy ayant un pied dans l'Archipel, il lui sera aisé dans l'occasion de se servir des droits que monseigneur de Sommerive a sur les autres isles, pour gratifier qui bon lui semblera et récompenser plusieurs personnes de qualité qui, après plusieurs années de services, seroient ravies d'avoir en propre une de ses isles ; ou bien pour les joindre, comme autant de commanderies, à quelque ordre militaire qui se rendroit avec le temps puissant et redoutable dans tout le Levant.

Niki PAPAİLIAKI

*Mission catholique française, guerre sainte et commerce dans la mer
Egée au XVIIe siècle*

Sommaire

Notre communication souhaite contribuer à l'étude de la relation des missionnaires français avec le réseau de renseignements que la France installe au Levant au XVIIe siècle. Nous publions les mémoires envoyés par le jésuite Robert Saulger, au Ministre de la Marine Colbert de Seignelay en 1686 et 1687. Durant les premières années de la guerre turco vénitienne (1684-1699), le jésuite français n'adresse pas à son roi un appel pour l'union des chrétiens contre les *infidèles*, mais met à sa disposition les connaissances qu'il acquies durant son séjour en Orient, afin d'éloigner les Vénitiens de l'Archipel. Le missionnaire se transforme en un des observateurs que la France envoie en Orient ; en mettant de côté l'union des rois chrétiens, il flatte les ambitions impériales de Louis XIV et veut promouvoir la conquête française des îles de la mer Egée. D'autre part le Roi n'hésite pas à utiliser les renseignements que le missionnaire lui transmet, mettant finalement à son service le soldat du Christ qu'il a lui-même installé en Orient.

Πέτρος Τζίμας

*Έξι επιστολές ανάμεσα στο Νικόλαο Μαυροκορδάτο και τον
Αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι William Wake*

Ανάμεσα στους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού το όνομα του Νικόλαου Μαυροκορδάτου κατέχει ιδιαίτερα σημαντική θέση. Ειδικότερα αν θέλουμε να προσδιορίσουμε τις σχέσεις των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με το ευρύτερο κίνημα του Διαφωτισμού, μπορούμε να αντλήσουμε πολύτιμες πληροφορίες από την αλληλογραφία τους με Ευρωπαίους εκπροσώπους του Διαφωτισμού. Στην παρούσα εισήγηση θα ασχοληθώ με την αλληλογραφία του Νικόλαου Μαυροκορδάτου με τον Αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι William Wake (Γουίλιαμ Γουέικ). Πρόκειται για έξι επιστολές στα λατινικά, που καλύπτουν τα έτη 1722-1724. Αρχικά θα γίνει σύντομη αναφορά στα πρόσωπα που εμπλέκονται στην επιστολική αυτή σχέση και στο περιεχόμενο των επιστολών. Στη συνέχεια, αφού αναλυθούν οι σκοποί αυτής της αλληλογραφίας, θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάγνωσή τους. Τέλος θα επιχειρηθεί μια μετάφραση των επιστολών στα ελληνικά για πρώτη φορά. Οι επιστολές αυτές έχουν δημοσιευτεί από τον Jacques Bouchard.¹

1. ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ

Ο **Νικόλαος Μαυροκορδάτος** (1670-1730) ήταν γιος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του εξ απορρήτων, που κατείχε το αξίωμα του Μεγάλου Διερμηνέα στην Υψηλή Πύλη. Είναι ο πρώτος Έλληνας ηγεμόνας στις παραδουνάβιες ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Στις περιοχές αυτές μετατοπίζεται τώρα η δράση των Φαναριωτών και για περίπου 100 χρόνια «οι αυλές των Ελλήνων ηγεμόνων θ' αποβούν κέντρα ελληνικής παιδείας και πνευματικής ακτινοβολίας». ² Θεωρείται από τους πρωιμότερους εκφραστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, γεγονός που οφείλεται στην κοσμοπολίτικη ευρωπαϊκή συνείδησή του. Είχε αναπτύξει ένα «ευρύ δίκτυο» αλληλογραφίας με Ευρωπαίους Διαφωτιστές και έτσι είχε εξασφαλίσει περίοπτη θέση στην ευρωπαϊκή «πολιτεία των γραμμάτων», στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. ³

1 J. Bouchard, «Les relations épistolaires de Nicolas Mavrocordatos avec Jean Le Clerc et William Wake», *Ερανιστής* 11 (1974), σ. 67-92.

2 Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, σ. 90.

3 Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1999, σ. 40. Περισσότερα για τις πνευματικές αναζητήσεις του Μαυροκορδάτου και το πρότυπο ηγεμόνα που ενσαρκώνει βλ. Μ. Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Αδαμάντιος Κοραΐς*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 21-76.

Ο **Γουίλλιαμ Γουέικ** (1657-1737) διετέλεσε Αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρι από το 1716 μέχρι το θάνατό του. Η αλληλογραφία του καταλαμβάνει 31 τόμους και το μεγαλύτερο μέρος της είναι γραμμένο στα λατινικά, τη γλώσσα της εκκλησιαστικής διπλωματίας. Παράλληλα με τα ποιμαντικά του ενδιαφέροντα, είχε και ιστορικά ενδιαφέροντα και θεωρείται οπαδός του οικουμενισμού, της ειρήνης και του πλουραλισμού.⁴

Καταλυτικό ρόλο για τη γνωριμία, αλλά και την αλληλογραφία των δύο ανδρών έπαιξε ο **Jean Leclerc (Ζαν Λεκλέρκ)**. Θεολόγος, καθηγητής στο Άμστερνταμ, λόγιος και ελληνιστής, είχε αλληλογραφία τόσο με το Μαυροκορδάτο, όσο και με τον Αρχιεπίσκοπο και μέσω αυτού ήρθαν σε επαφή οι δύο άνδρες. Η αλληλογραφία τους μάλιστα καθώς και ό,τι έστελνε ο ένας στον άλλο γινόταν μέσω αυτού.⁵ Υπήρξε εκδότης του περιοδικού του πρώιμου Διαφωτισμού «*Nouvelles de la republique des lettres*».⁶

2. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ⁷

Στην 1^η επιστολή, από αυτές που διαθέτουμε, (7 Ιανουαρίου 1722) ο Μαυροκορδάτος αναφέρει στον Γουέικ ότι έλαβε το γράμμα του, το οποίο δε μας σώζεται, και παράλληλα τον ευχαριστεί για τα βιβλία που έλαβε.

Ακολουθεί η 2^η επιστολή (24 Σεπτεμβρίου 1722), όπου ο Γουέικ του στέλνει κι άλλα βιβλία θεολογικού περιεχομένου. Πρόκειται για μια έκδοση της Παλαιάς Διαθήκης των 70 και πραγματείες Ελλήνων πατέρων, που εκδόθηκαν στην Αγγλία στα ελληνικά. Παράλληλα του υπόσχεται ότι θα του στείλει κι άλλα βιβλία, όταν επιστρέψει στο Καντέρμπουρι, καθώς η επιστολή αυτή στέλνεται από το προάστιο Κρόιντον. Τέλος δηλώνει ότι περιμένει να του στείλει ο Μαυροκορδάτος το έργο του «*Περί Καθηκόντων*»

Η 3^η επιστολή είναι πάλι του Γουέικ (3 Ιουλίου 1723). Στέλνει κι άλλα βιβλία και εκφράζει την ανησυχία του, γιατί δεν έλαβε το «*Περί Καθηκόντων*». Εγκωμιάζοντας το ενδιαφέρον του Μαυροκορδάτου για τα βιβλία αναφέρει πόσο σημαντικό είναι να φιλοσοφούν οι ηγεμόνες. Η φράση αυτή παραπέμπει στην «*Πολιτεία*» του Πλάτωνα

4 Περισσότερα για τον Γουέικ βλ. N. Sykes, *William Wake, Archbishop of Canterbury 1657-1737*, Cambridge 1957.

5 J. Bouchard, *ό.π.*, σ. 67-68 και 80. Το Άμστερνταμ ήταν συνήθης ενδιάμεσος προορισμός στην πνευματική επικοινωνία της Ρουμανίας με την Αγγλία. Βλ. P. Cernovodeanu, "București - Canterbury via Amsterdam", *Magazin Istoric* 31 (1997), τεύχος 9 (Sept), σ. 52-54.

6 Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σελ. 40.

7 J. Bouchard, *ό.π.*, σ. 81-90.

και αποτελεί μια παραδοχή του Γουέικ ότι ο Μαυροκορδάτος είναι ένας εκπρόσωπος της «πεφωτισμένης δεσποτείας», που εμφανίστηκε στην Ευρώπη υπό την επίδραση του Διαφωτισμού.

Στην 4^η επιστολή (23 Δεκεμβρίου 1723) ο Μαυροκορδάτος ευχαριστεί για τα βιβλία και στέλνει στον Γουέικ δύο χειρόγραφα σε περγαμηνή. Πρόκειται για έναν κώδικα των Τεσσάρων Ευαγγελίων κι έναν με το έργο του Ιωάννη της Κλίμακος. Παράλληλα, ζητά τη γνώμη του Γουέικ για το «*Περί Καθηκόντων*».

Στην 5^η επιστολή (πρώτο μισό Σεπτεμβρίου 1724) ο Γουέικ ευχαριστεί για τα χειρόγραφα και εκφράζει την ευγνωμοσύνη του, χρησιμοποιώντας δύο χωρία από το «*Περί Καθηκόντων*». Μ' αυτόν τον τρόπο δηλώνει πόσο πολύ του άρεσε, αλλά και πόσο πολύ διδάχτηκε από το έργο του Μαυροκορδάτου.

Τέλος στην 6^η επιστολή (21 Νοεμβρίου 1724) ο Γουέικ αποκαλώντας το Μαυροκορδάτο «προθυμότατο προστάτη όλων των ευγενών και πολυμαθών ανδρών» παρακαλεί να λάβει υπό την προστασία του τον Άγγλο περιηγητή Έβεραρντ Φάλκνερ κατά την παραμονή του τελευταίου στο Βουκουρέστι. Ο Αρχιεπίσκοπος φαίνεται να γνωρίζει ότι μ' αυτή την κολακεία θα άγγιζε το ευαίσθητο σημείο του ηγεμόνα και σπεύδει να το εκμεταλλευτεί.

Οι δύο τελευταίες δεν έχουν χρονολογία, αλλά μπορούν να χρονολογηθούν από τη θέση των προσχεδίων τους στους τόμους της αλληλογραφίας του Γουέικ. Οι επιστολές του Μαυροκορδάτου είναι χρονολογημένες με το παλιό ημερολόγιο.

3. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ο Μαυροκορδάτος είχε δημιουργήσει στο Βουκουρέστι μια πολύ αξιόλογη Βιβλιοθήκη την οποία διαρκώς ήθελε να εμπλουτίζει. Σ' αυτήν υπάρχουν βιβλία της αρχαία κλασικής λογοτεχνίας (ελληνικής και λατινικής), βιβλικά και πατερικά βιβλία, καθώς και βιβλία επιστημόνων και φιλοσόφων της εποχής του Διαφωτισμού. Τα ενδιαφέροντα του Μαυροκορδάτου ήταν πολλά και ποικίλα από τη νομισματική και την επιγραφική μέχρι τις φυσικές επιστήμες και τη βοτανική, από την εβραϊκή λογοτεχνία μέχρι τη σύγχρονή του πολιτική φιλοσοφία.⁸ Από την αλληλογραφία του με το Ζαν Λεκλέρκ φαίνεται ότι ενδιαφέρθηκε να αποκτήσει την «*Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*» του Τζων Λοκ. Αυτή είναι η πρώτη μαρτυρία σχετικά με την παρουσία του Λοκ στην ελληνική πνευματική παράδοση.⁹ Ο Λεκλέρκ ήταν ο πλέον κατάλληλος να ικανοποιεί τη «λαιμαργία» του Μαυροκορδάτου για βιβλία, καθώς το Άμστερνταμ

8 J. Bouchard, *ό.π.*, σ. 71-77.

9 Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 40.

ήταν τότε σταυροδρόμι πολιτισμού. Φυσικά κάθε παραγγελία βιβλίων συνοδευόταν από χρυσά δουκάτα. Μάλιστα ο Μαυροκορδάτος ήταν τόσο ανυπόμονος, που αν ο Λεκλέρκ δεν μπορούσε να του βρει αμέσως το βιβλίο που είχε παραγγείλει, του ζητούσε να του δώσει το δικό του αντίτυπο ή το αντίτυπο κάποιου φίλου, πληρώνοντας αδρά φυσικά.¹⁰

Απ' όλα τα παραπάνω μπορούμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για το χαρακτήρα του Μαυροκορδάτου. Φαίνεται πόσο αποφασισμένος ήταν να εμπλουτίσει τη Βιβλιοθήκη του και πόσο σημαντική θεωρούσε την απόκτηση βιβλίων, ώστε έκανε τα πάντα, για να πετύχει το σκοπό του. Με το δέλεαρ του χρήματος, που είχε άφθονο, μπορούσε να ξεπεράσει τα εμπόδια της απόστασης και να πείσει τους «πεφωτισμένους» της Δύσης να τον εξυπηρετούν άμεσα. Αν δεν υπήρχαν τέτοιοι άνθρωποι, σαν τον Μαυροκορδάτο, πρόθυμοι να πληρώσουν αδρά, ο Διαφωτισμός ίσως θα αργούσε να έρθει στην Ανατολή, καθώς η διακίνηση των βιβλίων ήταν δύσκολη υπόθεση και οι γεωγραφικές αποστάσεις την καθιστούσαν δυσκολότερη.

Έχοντας λοιπόν αποκτήσει από τη Δύση τα απαραίτητα εφόδια γνώσης, ο Μαυροκορδάτος μπορούσε πλέον να συγγράψει τα δικά του έργα. Και φυσικά ενδιαφερόταν για την προώθηση στη Δύση των δικών του συγγραμμάτων. Με τη μεσολάβηση του Γουέικ κατά πάσα πιθανότητα, όπως υποστηρίζει ο Bouchard,¹¹ εκδόθηκε η δίγλωσση έκδοση του Λονδίνου του «*Περί Καθηκόντων*», γι' αυτό ο Μαυροκορδάτος ενδιαφέρεται τόσο πολύ για τη γνώμη του Γουέικ πάνω στο έργο του. Είχε προηγηθεί η δίγλωσση έκδοση της Λειψίας. Παράλληλα, ο Μαυροκορδάτος είχε ενδιαφερθεί να μεταφραστεί στα γαλλικά και το έργο του «*Φιλοθέου Πάρεργα*» και γι' αυτό το σκοπό είχε στείλει στο Λεκλέρκ περίπου 60 χρυσά δουκάτα. Τελικά η ιδέα της γαλλικής μετάφρασης καθυστέρησε να υλοποιηθεί και τελικά εγκαταλείφθηκε.¹²

Από την πλευρά τους οι Δυτικοί, και εν προκειμένω ο Γουέικ, έχουν την ανάγκη του Μαυροκορδάτου για να πλουτίσουν τις Βιβλιοθήκες τους με χειρόγραφα, γι' αυτό έχουν κάθε λόγο να καλοπιάνουν και να εξυπηρετούν ένα λόγιο ηγεμόνα της Ανατολής. Ήταν συνηθισμένη η παρουσία ξένων περιηγητών στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή, που σκοπός τους ήταν να αγοράσουν ή να υπεξαιρέσουν τέτοια χειρόγραφα. Παρόμοιο περιστατικό αναφέρει και ο Κοραΐς στον *Παπατρέχα*.¹³ Η παρουσία του Άγγλου περιηγητή στην 6^η επιστολή και το ενδιαφέρον του Γουέικ να έχει αυτός ο περιηγητής την «προστασία» του ηγεμόνα της Βλαχίας ίσως να συνδέεται με παρό-

10 J. Bouchard, *ό.π.*, σ. 74.

11 *Αυτόθι*, σ. 86.

12 *Αυτόθι*, σ. 78-79.

13 Α. Κοραΐς, *Ο Παπατρέχας* (επιμ. Άλκης Αγγέλου), Αθήνα 1999, σ. 27.

μοιες αναζητήσεις χειρογράφων.

Η αλληλογραφία των δύο ανδρών ξεκίνησε όταν ο Μαυροκορδάτος ζήτησε από τον Λεκλέρκ μια έκδοση της Οξφόρδης των Ψαλμών και ο Λεκλέρκ τον παρέπεμψε στον Γουέικ. Η αλληλογραφία τους γινόταν μέσω του Λεκλέρκ.¹⁴

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΟΥ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΕΞΑΓΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Με τις επιστολές αυτές δίνεται η αίσθηση ότι γεφυρώνεται η κλασική αρχαιότητα με τη χριστιανική πίστη και η «πεφωτισμένη» Δύση με την «αναπτυσσόμενη» Ανατολή. Αυτή η γεφύρωση θα οδηγήσει στην ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς τα πρώτα σπέρματά του βρίσκουν γόνιμο έδαφος στις παρίστριες ηγεμονίες. Η μακρά σειρά των Ελλήνων ή εξελληνισμένων ηγεμόνων δίνει στις ηγεμονίες αυτές έντονο ελληνικό χαρακτήρα, αλλά και συνάμα εξίσου έντονη δυτική χροιά, καθώς οι ηγεμόνες αυτοί φιλοδοξούν να δημιουργήσουν στις Αυλές και στις επικράτειες τους όρους ανάλογους μ' εκείνους που επικρατούν στις δυτικές Αυλές. Έτσι αναδεικνύονται ως ενδιάμεσοι μεσολαβητές ανάμεσα στην οθωμανική αυτοκρατορία και το δυτικό κόσμο.¹⁵

Η χριστιανική πίστη είναι πανταχού παρούσα, καθώς τα χειρόγραφα και τα βιβλία που αναφέρονται είναι θεολογικού περιεχομένου και προέρχονται από τη βιβλική ή πατερική γραμματεία. Η αναφορά στο Σωτήρα Χριστό και στη μεταθανάτια ζωή στο τέλος της επιστολής 5 είναι χαρακτηριστική των πεποιθήσεων των δύο ανδρών, οι οποίες συμπυκνώνονται στη φράση: «δώρο άξιο να προσφέρεται από Χριστιανό Επίσκοπο σε Χριστιανό Ηγεμόνα» (επιστολή 2). Αυτό είναι εύλογο για τον Γουέικ, που κατέχει ύψιστο θρησκευτικό αξίωμα, αλλά και για το Μαυροκορδάτο, ο οποίος, ακολουθώντας τη φαναριώτικη παράδοση, αναζητά την ιδεολογική νομιμοποίηση της εξουσίας του στην παράδοση της χριστιανικής βασιλείας.¹⁶

Αλλά και η κλασική φιλοσοφία είναι φανερή στην 3^η Επιστολή, όπου ο Γουέικ επιχειρώντας μια φιλοσοφική προσέγγιση του ρόλου του ηγεμόνα, αναφέρει ιδέες που παραπέμπουν στην πλατωνική φιλοσοφία και στην τέλεια «Πολιτεία», όπου οι ηγεμόνες φιλοσοφούν. Ο Μαυροκορδάτος ήταν οπαδός της πλατωνικής φιλοσοφίας, αλλά

14 J. Bouchard, *ό.π.*, σ. 80.

15 Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1998, σ. 7.

16 Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 40.

ανοιχτός και σε νεότερα φιλοσοφικά ρεύματα. Με γνώμονα τη φιλοσοφία ασκούσε τη διακυβέρνηση του κράτους του. Ο Δημήτριος Προκοπίου σημειώνει ότι ο «Νικόλαος, υιός Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου», υπήρξε «μάλιστα Πλάτωνος εραστής, αλλ' ανιχνευτής και των νεωτέρων και επαινέτης».¹⁷ Ενώ ο Ευγένιος Βούλγαρης είπε ότι ο Μαυροκορδάτος «φιλοσοφίαν έσχηκεν επί του θρόνου δια βίου συμπάρεδρον».¹⁸

Επίσης τα βιβλία που στέλνει ο Γουέικ στο Μαυροκορδάτο στην ίδια επιστολή είναι βιβλία αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Σ' αυτή τη λογική του συγκερασμού της χριστιανικής πίστης με την κλασική αρχαιότητα κινείται και το έργο του Μαυροκορδάτου «*Περί Καθηκόντων*», το οποίο αναφέρεται στις επιστολές και εγκωμιάζεται από το Γουέικ. Το έργο αυτό, όπως λέει ο Δημαράς, είναι «φιλοσοφικό σύγγραμμα, όπου συνδυάζεται η κλασική διδασκαλία των αρετών με τη χριστιανική και η βιβλιογραφία του Μαυροκορδάτου είναι σχεδόν αποκλειστικά γραφική - πατερική και αρχαία».¹⁹ Απ' αυτό φαίνεται ότι ήδη στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, σχεδόν έναν αιώνα πριν από το Ρήγα, ο οποίος έδωσε στο νέο ελληνισμό νέα επιχειρήματα για να εμμείνει στην παράδοση των αρχαίων, έχουν πλέον δημιουργηθεί κατάλληλες συνθήκες για την ανανέωση της ελληνικής σκέψης.²⁰

Στις επιστολές όμως φαίνεται και μια άλλη γεφύρωση, αυτή της «πεφωτισμένης» Δύσης με την «αναπτυσσόμενη» Ανατολή. Στην 4^η Επιστολή ο Μαυροκορδάτος αναφέρει ότι η επικοινωνία και η αποστολή εκλεκτών βιβλίων από μέρους του Γουέικ δεν εμποδίζεται από τη γεωγραφική απόσταση και τις μεγάλες εκτάσεις από στεριά και θάλασσα που παρεμβάλλονται. Αυτό σημαίνει ότι ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός είναι σε θέση να ξεπεράσει τα γεωγραφικά εμπόδια και να επεκταθεί προς ανατολάς. Αυτό μπορεί να γίνει με την ύπαρξη «πεφωτισμένων» ηγεμόνων, όπως ο Μαυροκορδάτος, στην Ανατολή. Επίσης στην 1^η και στην 4^η επιστολή ο Μαυροκορδάτος αναρωτιέται πώς μπορεί να υπηρετήσει τον Γουέικ, και κατ' επέκταση τον Διαφωτισμό, *ex his partibus* (από αυτά τα μέρη). Αφήνει δηλαδή να εννοηθεί ότι θέλει να σημειώσει και τα δικά του μέρη στο χάρτη του Διαφωτισμού. Τέλος η αγωνία του Γουέικ να διαβάσει το «*Περί Καθηκόντων*» και η αδημονία του για την καθυστέρηση (2^η και 3^η επιστολή) πιθανόν να εκφράζει το ενδιαφέρον ενός «πεφωτισμένου» για να δει πώς μεταλαμπαδεύεται ο Διαφωτισμός στη μακρινή Ανατολή. Παράλληλα, ίσως να εξυπηρετούν και

17 *Bibliotheca Graeca*, I. A. Fabricii, τ. XI, Αμβούργο 1722, σ. 793.

18 Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησης του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, επιμ. Α. Αγγέλου – Φ. Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. 108.

19 Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 275.

20 Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 6.

ευρύτερους εθνικούς – πολιτικούς λόγους της Αγγλίας για διείσδυση στην Ανατολή.

Στις επιστολές του ο Μαυροκορδάτος, θέλοντας να καλοπιάσει τον Γουέικ, χαρακτηρίζει το Γένος και το Βασίλειο των Άγγλων με το στερεότυπο επίθετο *inclytus* (=ένδοξος). Είναι γνωστός ο θαυμασμός του Μαυροκορδάτου για την αγγλική φιλοσοφικό στοχασμό, ιδιαίτερα του Βάκωνα και του Χομπς. Υποστηρίζει μάλιστα ότι ο Αριστοτέλης, αν ξαναγεννιόταν, δε θα δίσταζε να γίνει μαθητής των νεωτερικών δυτικών φιλοσόφων.²¹ Στρέφεται λοιπόν στην Αγγλία και προσδοκεί από αυτήν «χείρα βοηθείας» στην προσπάθεια που κάνει να μεταλαμπαδεύσει τα φώτα της Δύσης στην Ανατολή. Και συγκεκριμένα από τον Γουέικ, που κατέχει ένα υψηλότατο αξίωμα, αλλά είναι και «*conspicuous toti Literario Orbi*», δηλαδή περίβλεπτος σε όλο τον Κόσμο των Λογίων (4^η επιστολή). Ο Μαυροκορδάτος προσπαθεί διακαώς και έχει καταφέρει να εισχωρήσει κι αυτός σ' αυτόν τον κύκλο των πολυμαθέστατων και φιλομαθέστατων λογίων, στον κύκλο των *eruditi*, στον οποίο ο Γουέικ και ο Λεκλέρκ κατέχουν διακεκριμένες θέσεις. Κι αυτός με τη σειρά του θα παίζει το δικό του ρόλο στη διεύρυνση του κύκλου των *eruditi* στην «αναπτυσσόμενη» Ανατολή, φέρνοντας σε επαφή τον Γουέικ με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθο Νοταρά. Μάλιστα μιλώντας στο Νοταρά για τον Αρχιεπίσκοπο Γουέικ, ο Μαυροκορδάτος εκφράζει την άποψη που έχει σχηματίσει, λέγοντας ότι «φαίνεται εκ πολλών σημείων ότι είναι φιλέλλην».²²

Αλλά και οι Άγγλοι αποδέχονται το ρόλο αυτό, δηλαδή να μεταδώσουν τη πνευματική αναγέννηση, που αργότερα ονομάστηκε Διαφωτισμός, στην υπόλοιπη Ευρώπη. Στη 2^η και 3^η επιστολή ο Γουέικ μιλά για ελληνικά βιβλία που τυπώθηκαν στη χώρα του, την Αγγλία. Εδώ ο Γουέικ διεκδικεί για την Αγγλία μια πατρωνία του ελληνικού πολιτισμού, εφόσον οι Άγγλοι προσφέρουν την τυπογραφική προστασία των ελληνικών έργων. Η Ελλάδα, όντας κάτω από τον οθωμανικό ζυγό, δεν μπορεί τη δεδομένη χρονική στιγμή να έρθει σε επαφή με το έργο της παρελθόν. Μπορούν όμως οι Άγγλοι, που έχουν τη φώτιση, αλλά και τα τυπογραφικά μέσα, να αναπαράγουν τα ελληνικά έργα. Και φυσικά για το Μαυροκορδάτο, που θέλει να πλουτίσει τη Βιβλιοθήκη του και τα πνευματικά του ενδιαφέροντα, τέτοιες προσφορές είναι πολυτιμότες και δεν ξεπληρώνονται όσα χρυσά δουκάτα κι αν στείλει στους «πεφωτισμένους» Δυτικούς.

Η αγγλική πατρωνία πολιτισμού φαίνεται επίσης καθαρά και στην 6^η επιστολή, όπου ο Γουέικ, αναφερόμενος στον Άγγλο περιηγητή Φάλκνερ, αναφέρει ότι «μέσα

21 Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 8.

22 J. Bouchard, *ό.π.*, σ. 84.

από τη συναναστροφή του με διάφορα έθνη, πόλεις και λαούς, πολλές φορές τους εκπολίτισε». Χαρακτηριστική είναι εδώ η χρήση του ρήματος *perpolio*, που κυριολεκτικά σημαίνει λειαινώ. Φανερώνει δηλαδή το πώς αντιλαμβάνονταν οι Άγγλοι τη μεταλαμπάδευση των «φώτων» στους μη «πεφωτισμένους» λαούς: σαν μια λείανση και εκλέπτυνση του τραχέος και απολίτιστου χαρακτήρα τους. Αυτή βέβαια η πνευματική ανωτερότητα των Άγγλων εκφράζεται στις επιστολές πολύ κεκαλυμμένα, ώστε να μην προσβάλει και να μην προκαλέσει, πάντα μέσα από τη μετριοπάθεια και τη σεμνότητα που η ρητορική των επιστολών επιβάλλει.

Πάντως η αναφορά στον Φάλκνερ, που αργότερα ανέλαβε και πολιτικό αξίωμα, καθώς διετέλεσε και πρεσβευτής της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η διείσδυση των Άγγλων στην Ανατολή δεν ήταν μόνο πνευματική αλλά και πολιτική. Μέσα από την επιδίωξη καλών σχέσεων με ηγεμόνες της Ανατολής, όπως ο Μαυροκορδάτος, οι Άγγλοι επιδίωκαν να εξυπηρετήσουν τα δικά τους εθνικά συμφέροντα στο χώρο. Και φυσικά παράλληλα εξυπηρετούσαν και τον πλουτισμό σε χειρόγραφα των Αγγλικών Βιβλιοθηκών.

Ο Μαυροκορδάτος με τη σειρά του εξυπηρετούσε κι αυτός τα δικά του συμφέροντα τόσο τα πνευματικά, όσο και τα πολιτικά. Από τη μια εξασφάλιζε τα βιβλία που εκδίδονταν στη Δύση και που ο ίδιος λαίμαργα αναζητούσε. Από την άλλη επιζητούσε την αγγλική πολιτική υποστήριξη κατά των Αυστριακών που επιβουλευόνταν την ημιαυτόνομη ηγεμονία του. Ειδικά τη δεύτερη περίοδο της ηγεμονίας του ο Μαυροκορδάτος ήταν αποφασισμένος να διατηρήσει την ακεραιότητα του κράτους του και να μην επαναληφθούν γεγονότα, όπως η αυστριακή εισβολή του 1716.²³

Τέλος από τις επιστολές αντλούμε πληροφορίες και για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται η επιστολογραφία. Η επιστολή ήταν το μόνο μέσο επικοινωνίας των πνευματικά ανωτέρων, αλλά η γεωγραφική απόσταση ανάμεσα στη Δύση και τη Βλαχία κάνουν το έργο δυσχερές. Στην αλληλογραφία του Λεκλέρκ με τον Γουέικ αναφέρεται ότι ένα γράμμα για τη Βλαχία το χειμώνα κάνει 60 μέρες για να φτάσει στον προορισμό του.²⁴ Η δυσκολία αυτή φαίνεται και από τις προκείμενες επιστολές, καθώς ο Γουέικ περιμένει από το Σεπτέμβριο του 1722 το «*Περί Καθηκόντων*», και τον Ιούλιο του 1723 δεν το έχει λάβει ακόμα. Προφανώς χάθηκε κάπου στο δρόμο. Ο Λεκλέρκ όμως έχει λάβει από τη Λειψία κάποια αντίτυπα και αναλαμβάνει να τα προωθήσει στον Γουέικ. Το Δεκέμβριο του 1723 ο Μαυροκορδάτος έχει πληροφορηθεί από τον Λεκλέρκ ότι το έργο του έφτασε τελικά στον Γουέικ. Γι' αυτό ο Γουέικ

23 Ν. Μαυροκορδάτος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, Αθήνα –Μόντρεαλ 1989, σ. 25 (εισαγωγή).

24 J. Bouchard, *ό.π.*, σ. 82.

στην Επιστολή 3 εκφράζει την ελπίδα ότι ο δικός του φάκελος θα φτάσει στη Βλαχία «με καλύτερους οiwονούς» σε σχέση με το απολεσθέν «*Περί Καθηκόντων*». Αλλά και τα χειρόγραφα που στέλνει ο Μαυροκορδάτος φτάνουν «εντέλει σώα» στα χέρια του Γουέικ, όπως μαρτυρείται στην Επιστολή 5, «μετά από μακρά δρομολόγια και διάφορες περιπλανήσεις που έγιναν στη στεριά και τη θάλασσα». Η αβεβαιότητα για την τύχη της αλληλογραφίας συνόδευε κάθε αποστολή. Γι' αυτό ο Μαυροκορδάτος στην Επιστολή 4 αισθάνεται υποχρεωμένος που ο Γουέικ του στέλνει επιστολές και βιβλία παρά «το διάστημα που έχει δημιουργηθεί από τη στεριά και τη θάλασσα».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

1^η επιστολή

Εκλαμπρότατε και Αιδεσιμότατε Κύριε, Κύριε Αξιοσέβαστε

Έλαβα την τιμητικότερη επιστολή της Εκλαμπρότατης και Αιδεσιμότατης Δεσποτείας Σας με την πρόπουσα τιμή. Και επειδή αξιώνει όχι μόνο να με κοσμήσει με μοναδικά τεκμήρια της φιλίας της, αλλά επιπλέον να με τιμήσει με ευαρεστότατο δώρο, δηλαδή την αποστολή σπανιότερων βιβλίων (τα οποία μόλις έφτασαν τα αναγιγνώσκω με χαρούμενη και πρόθυμη ψυχή), ομολογώ ότι είμαι βαθύτατα υποχρεωμένος.

Εγώ βέβαια, επειδή εξάλλου έχω πάντα σε πολύ μεγάλη εκτίμηση το ένδοξο Γένος των Άγγλων, που έχει αφθονία σε τόσο λαμπρότατα πνεύματα, τόσο περισσότερο σέβομαι την Εκλαμπρότατη και Αιδεσιμότατη Δεσποτεία Σας, τον Ιεράρχη και Πρωτεύοντα των Χριστιανών. Και ασπαζόμενος τη φιλία αυτής, επιζητώ να την υπηρετήσω με ισάξιες υπηρεσίες από τη δική μου πλευρά: Θα το θεωρούσα τιμή μου, αν η Εκλαμπρότατη και Αιδεσιμότατη Δεσποτεία Σας μου υποδείκνυε το έργο και το δρόμο, μέσω του οποίου θα μπορούσα να την υπηρετήσω από αυτά τα μέρη, εγώ που διατελώ με μοναδικό σεβασμό προς την Εκλαμπρότατη και Αιδεσιμότατη Δεσποτεία Σας.

Βαθύτατα υποχρεωμένος δούλος σας

Βουκουρέστι 7 Ιανουαρίου 1722

Ιω. Νικόλαος Μαυροκορδάτος ντε Σκαρλάτι

Ηγεμόνας της Βλαχίας

2^η επιστολή

Προς τον Εκλαμπρότατο και Εξοχότατο Ηγεμόνα Ιωάννη Νικόλαο Μαυροκορδάτο,
Βοεβόδα της Ουγγροβλαχίας:

Ο Γουλιέλμος, μέσω της θείας πρόνοιας Αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρι και Πρωτεύων και Μητροπολίτης ολόκληρης της Αγγλίας.

Εξοχότατε Ηγεμόνα,

Μου επισήμανε πρόσφατα ένας άνδρας πολυμαθέστατος, ο Ζαν Λεκλέρκ, ότι εγώ θα έκανα κάτι ευχάριστο για την Εξοχότητά σας, αν μαζί με την Έκδοση των Εβδομήκοντα της Παλαιάς Διαθήκης έστελνα σε Σας κάποιες άλλες πραγματείες Ελλήνων Πατέρων, που τυπώθηκαν στα ελληνικά στη δική μας χώρα.

Λάβετε λοιπόν, Εξοχότατε Ηγεμόνα, αυτό το ασήμαντο μικρό δώρο, ελάχιστο βέβαια «τεκμήριον» του σεβασμού μου προς Εσάς, όμως άξιο να προσφέρεται από Χριστιανό Επίσκοπο σε Χριστιανό Ηγεμόνα.

Πολλά τέτοια βιβλία θα πρόσθετα, αν είχα λίγο περισσότερο χρόνο να τα αναζητήσω. Μάλιστα, αμέσως μόλις θα έχω επιστρέψει στην Πόλη, θα προσπαθήσω να φροντίσω γι' αυτά και να τα προσφέρω σύντομα στην Εξοχότητά σας.

Επειδή όντως η Εξοχότητά σας μου έκανε την τιμή να με διδάξει και να με κοσμήσει με το βιβλίο σας «Περί Καθηκόντων», το οποίο περιμένω εδώ και μέρες με μεγάλη επιθυμία, αφήστε με, Εκλαμπρότατε Ηγεμόνα, να σας εκφράσω τη μέγιστη ευγνωμοσύνη μου για την τόσο σημαντική εύνοιά σας προς εμένα. Ομολογώ ότι θα είμαι βαθύτατα υποχρεωμένος προς εσάς για πάντα.

Σταλμένο από την οικία μου στο Κρόνιντον

24 Σεπτεμβρίου του Έτους Κυρίου 1722

3^η επιστολή

Εξοχότατε Ηγεμόνα, Κύριε Εκλαμπρότατε,

Από τότε που έλαβα την επιστολή σας με τον πρόποντα σεβασμό, τίποτα δεν ήταν πιο επιθυμητό για μένα απ' το να στείλω στην Εξοχότητά σας κάποια ελληνικά βιβλία που εκδόθηκαν στη χώρα μας και τυπώθηκαν πριν λίγο, ως απόδειξη της ευγνωμοσύνης μου. Γιατί τι άλλο θα μπορούσα εγώ, ένας απλός άνθρωπος, να προσφέρω σε Σας, έναν τόσο σπουδαίο ηγεμόνα; Τι άλλο θα προτιμούσατε να λάβετε Εσείς, που διακατέχετε από την ύψιστη φιλομάθεια, παρά τέτοιους συγγραφείς, τους οποίους ξεφυλλίζοντας θα μπορούσατε να περάσετε τον ελεύθερο από δημόσιες ασχολίες χρόνο σας με τρόπο και ωφέλιμο και ευχάριστο;

Λάβετε λοιπόν, Γαληνότατε Ηγεμόνα, αυτό το ασήμαντο μικρό δώρο, από έναν άνθρωπο βαθύτατα αφοσιωμένο στην Εξοχότητά Σας, ο οποίος βέβαια θεωρεί ότι ο

έρωτας για τα καλά βιβλία σε έναν άνδρα που βρίσκεται σε τέτοιο αξίωμα πρέπει όχι μόνο να επιδοκιμάζεται, αλλά να καλλιεργείται και να επιζητείται. Πόσο ευτυχισμένοι θα ήμασταν εμείς, ο εξουσιαζόμενος λαός, αν όλοι οι άλλοι ηγεμόνες ενημέρωναν έτσι τις ψυχές τους. Αν δεν άναβαν μόνο στους άλλους τη σπουδή της φιλοσοφίας, αλλά επιπλέον και οι ίδιοι φιλοσοφούσαν, πράγμα που κάνετε Εσείς.

Δεν ξέρω για ποια κακή μου τύχη δεν συνέβη μέχρι τώρα να δω εκείνο το έξοχο βιβλίο σας «Περί των καθηκόντων», αν και στάλθηκε σε μένα με την ύψιστη φροντίδα από τον κύριο Ζαν Λεκλέρκ, Επιφανέστατο άνδρα. Εγώ λοιπόν προσδοκώ μεγάλη απόλαυση από την ανάγνωσή του, εξαιτίας τόσο του συγγραφέα, αλλά και των συλλογισμών σας που είναι εντελώς αντάξιοι του αντικειμένου της πραγματείας Σας.

Με καλύτερους οиωνούς, όπως ελπίζω, εκείνος ο πολυμαθέστατος άνδρας θα φροντίσει να διεκπεραιωθεί αυτός ο φάκελός μου στην Εξοχήτητά σας. Εσείς κάντε μου την τιμή να λάβετε αυτόν, όχι τόσο για την αξία του που δεν είναι τίποτα, αλλά για την εύνοια σας προς εμένα και (αν επιτρέψετε να προσθέσω κι αυτό) για τη φιλοτιμία μου προς εσάς μαζί με τον ύψιστο σεβασμό.

Ο Θεός να σας έχει αβλαβή για πολύ, από την ψυχή του το εύχεται,

Εξοχότατε Ηγεμόνα,

ο φιλοτιμότατος υπηρέτης της Γαληνότητάς Σας Ουίλιαμ του Καντέρμπουρι

Σταλμένο από την οικία της Αρχιεπισκοπής μας

3 Ιουλίου του Έτους Κυρίου 1723

4^η επιστολή

Εκλαμπρότατε και Αιδεσιμότατε Κύριε, Κύριε Αξιοσέβαστε,

Έλαβα την πολυτιμότερη επιστολή της Εκλαμπρότατης και Αιδεσιμότατης Δεσποτείας Σας, που της ταιριάζει κάθε σεβασμός και το μοναδικό αίσθημα μιας ευγνωμονούσας και υποχρεωμένης ψυχής.

Γιατί τι ενδοξότερο θα μπορούσε να μου συμβεί απ' το να τιμηθώ ακόμα και με επαίνους, παράλληλα με δείγματα μεγάλης εύνοιας, από αυτόν τον οποίο οι τεράστιες αξίες του τον οδήγησαν στο Πρωτεύον αξίωμα στο Ένδοξο Βασίλειο της Αγγλίας; Η γνώση όμως και η φιλομάθειά του τον κατέστησαν περίβλεπτο σε όλο τον Κόσμο των Λογίων.

Αυτό όμως δεν μπορώ να κρύψω, καθώς διατρέχω με τα μάτια μου την επιστολή Του, και μάλιστα κοκκινίζοντας από ντροπή, ότι δηλαδή βλέπω τον εαυτό μου να είναι κατώτερος απ' αυτήν (την επιστολή) και με μεγάλη διαφορά.

Αξία βέβαια για θαυμασμό η παιδεία της Εκλαμπρότατης και Αιδεσιμότατης Δεσποτείας Σας λάμπει και αντανακλάται, γιατί ούτε το φορτίο των φροντίδων του Υψίστου Αξιώματος που της έχει ανατεθεί, ούτε η γεωγραφική απόσταση, ούτε το δι-

άστημα που έχει δημιουργηθεί από τη στεριά και τη θάλασσα δεν Την εμποδίζουν από το να δελεάζει με θαυμαστό τρόπο εμένα τον υπηρέτη Της με χρυσές επιστολές, να με σπρώχνει στην καλλιέργεια των γραμμάτων και να πλουτίζει τη βιβλιοθήκη μου με εκλεκτότατα βιβλία. Αυτά εγώ τα έλαβα ήδη και είμαι βαθύτατα υποχρεωμένος και τα ξεφυλλίζω νύχτα και μέρα, όταν μου το επιτρέπουν οι δημόσιες ασχολίες μου.

Εξάλλου ο Κύριος Ζαν Λεκλέρκ, Επιφανέστατος Άνδρας, μας διαβεβαίωσε ότι το λεπτό βιβλιαράκι μου «Περί Καθηκόντων» έφτασε επιτέλους στα χέρια της Εκλαμπρότατης και Αιδεσιμότατης Δεσποτείας Σας. Για το βιβλιαράκι μου αυτή ήταν μεγάλη στιγμή και τιμή, εφόσον αξιώθηκε να διαβαστεί από έναν τόσο σπουδαίο Ιεράρχη και να κερδίσει την ευμενή αποδοχή Του. Αυτό όμως με αγχώνει πάρα πολύ, μήπως με αυτό το βιβλιαράκι φανώ σε καλλιεργημένους άντρες «ότι ασχημονώ προς τον αιώνα» (Λογγίνος, τόμος 4).

Επιθυμώντας εξάλλου να συνεισφέρω κάπως επάξια στην ψυχαγωγία ενός Εξοχότατου Άνδρα, στέλνω δύο Ελληνικά Χειρόγραφα: δηλαδή τον αρχαιότατο περγαμηνό κώδικα των Τεσσάρων Ευαγγελιστών και τον κώδικα του Ιωάννη Σχολαστικού, που από το έργο του πήρε το προσωνύμιο Κλίμακος, με πρόσθετα σχόλια, περγαμηνό κι αυτόν.

Αυτοί οι δύο κώδικες λοιπόν σε ένα φάκελο κατευθύνονται στο Ζαν Λεκλέρκ, Επιφανέστατο Άνδρα. Εκείνος βέβαια θα αναλάβει τη φροντίδα να προωθηθούν στην εκλαμπρότατη και Αιδεσιμότατη Δεσποτεία Σας. Υπόσχομαι ότι αυτοί θα γίνουν αποδεκτοί από την Εκλαμπρότατη και Αιδεσιμότατη Δεσποτεία Σας με χαρούμενο πρόσωπο.

Εξάλλου θα είναι πολύ ευχάριστη για μένα κάθε στιγμή που θα μπορούσα να παρέχω μεγαλύτερες υπηρεσίες στην Εκλαμπρότατη και Αιδεσιμότατη Δεσποτεία Σας από αυτά τα μέρη, αν μπορεί κάποια υπηρεσία να προέλθει από μένα, και να αποδεικνύω ότι εγώ ο υπογράφων διατελώ με μοναδικό σεβασμό.

Ταπεινότατος και βαθύτατα υποχρεωμένος δούλος της Εκλαμπρότατης
και Αιδεσιμότατης Δεσποτείας Σας

Ιω. Νικόλαος Μαυροκορδάτος ντε Σκαρλάτι

Βουκουρέστι 23 Δεκεμβρίου (με τον παλιό τρόπο ημερολογίου) 1723

5^η επιστολή

Γαληνότατε Ηγεμόνα, Κύριε εν Χριστώ Αξιοσέβαστε,

Μετά από μακρά δρομολόγια και διάφορες περιπλανήσεις που έγιναν στη στεριά και τη θάλασσα, έφτασαν εντέλει σώα στα χέρια μου τα χειρόγραφα βιβλία που η Εξοχήτητά Σας μου έκανε την τιμή να μου στείλει ως έξοχη υπενθύμιση της ευνοιάς σας προς εμένα, δώρο αντάξιο σε ηγεμόνα, αιώνια τιμή και στολίδι της Βιβλιοθήκης μου. Ας μην αναφέρω τι αξίας είναι το έξοχο εκείνο αντίγραφο του Ιωάννη της

Κλίμακος ή ποιος θα μπορούσε να εκτιμήσει ικανοποιητικά το λαμπρό απόγραφο των Τεσσάρων Ευαγγελίων, βιβλίο σεβαστό από την ίδια του την όψη: λόγω της αρχαιότητάς του, της κομψότητάς του και λόγω της λαμπρότητάς του ακόμα και σήμερα μετά από τόσους αιώνες, βιβλίο αξιοθαύμαστο για πολλά χρόνια. Εγώ πράγματι, Γαληνότητα Ηγεμόνα, τα σκέφτομαι αυτά με την ευγνωμοσύνη που τους ταιριάζει. Όμως πέρα απ' όλα αυτά εγώ περισσότερο προτιμώ την εύνοιά σας προς εμένα, που βεβαιώνεται μ' αυτή τη λαμπρή απόδειξη. Την προτιμώ περισσότερο και ελπίζω και εύχομαι ότι θα είναι αιώνια.

Γιατί βέβαια τι πιο ευχάριστο ή τι πιο τιμητικό θα μπορούσε να μου συμβεί από το να προσφωνούμαι από ένα τόσο λαμπρό και τόσο φιλομαθή Ηγεμόνα και να γίνομαι δεκτός σε κάποιο μέρος της εύνοιάς Σας; Αυτό θα μου δώσει επίσης δόξα ανάμεσα στους μεταγενέστερους, όταν θα έχουν δει αυτά τα τέτοια αξίας βιβλία να είναι σημειωμένα με το όνομά Σας και να έχουν σταλεί σε μένα από Εσάς προθύμως, παρόλο που είστε τόσο μακριά από μας και έχετε υψωθεί σε τόσο ψηλό αξίωμα πάνω από μένα.

Ακόμα την επιστολή της Γαληνότητάς Σας ευγνώμων ασπάζομαι και θα φροντίσω να διατηρηθεί ανάμεσα σε πολυτιμότερα «κειμήλια» τέτοιου είδους, ώστε όταν δε θα μπορώ να σας ανταποδώσω κάτι άλλο αντάξιο του αξιώματός Σας, τουλάχιστον να δείχνω ότι δεν μου λείπει καθόλου η ευγνωμονούσα ψυχή: «Γιατί η δύναμη του καθενός είναι ο κανόνας της ευεργεσίας, δηλαδή ανάλογα με την πρόθεση του καθενός μετριέται το πράγμα», όπως έμαθα με Σας δάσκαλο από το χρυσό βιβλίο σας «Περί Καθηκόντων». «Και είναι οφειλή η χάρη που έγινε σε οποιονδήποτε και η ανταπόδοση είναι χρέος απαραίτητο. Και αν ο ευεργετηθείς αδιαφορεί για την ανταπόδοση της χάρις αυτό είναι φανερή παρανομία».

Βλέπετε, Ηγεμόνα «Πολυμαθέστατε», πόσο ωφελήθηκα από τις παραινήσεις Σας. Πόσα χρωστώ σε Σας που ταυτόχρονα και εμένα τον ευεργετημένο καθιστάτε βαθύτατα υποχρεωμένο σε Σας και διδάσκετε σοφότερα με ποιο τρόπο να Σας δείξω την ευγνωμοσύνη μου για τις τόσο μεγάλες ευεργεσίες σας προς τη μετριότητά μου.

Μου λείπουν οι δυνάμεις, η τύχη μου μού αρνείται να προσφέρω «αντίδωρο» σε τόσο σπουδαίο ηγεμόνα. Αυτό όμως μένει κυρίως, η επιθυμία για ανταπόδοση μιας ευγνωμονούσας ψυχής δεν θα λείπει ποτέ από μένα. Δεν θα σταματήσω να αναφέρω στους ανθρώπους την ευεργεσία Σας, ούτε να ζητώ με προσευχές από το Θεό, που δωρίζει όλα τα καλά, να φυλάει Εσάς και το λαό Σας, δηλαδή την Εκκλησία Του, να σας αξιώνει με τη χάρη Του να υγιαίνετε και να αυξάνεστε. Με τη χάρη Του να είστε μεγάλο παράδειγμα για τους άλλους ηγεμόνες και όταν εντέλει θα Σας καλέσει ο θάνατος (γιατί βέβαια και οι μέγιστοι άνδρες, το ίδιο όπως και εμείς οι κατωτέρων θέσεων άνθρωποι, πρέπει κάποτε να πεθάνουν), αντί για το διάδημα με το οποίο εδώ είστε στολισμένος, να λάβετε στον ουρανό αιώνια κορόνα, με την τιμή και τη με-

σολάβηση του Μακαριοτάτου Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού. Στην προστασία Του Σας εμπιστεύομαι ταπεινά και εύχομαι από ψυχής να συνεχίσετε να με απариθμείτε ανάμεσα στους βαθύτατα υποχρεωμένους υπηκόους Σας.

Αυτά εύχεται, αυτά ζητά, Γαληνότατε Ηγεμόνα, ο Ταπεινότατος εν Χριστώ δούλος της Εξοχότητάς Σας.

6^η επιστολή

Ο Ουίλιαμ, Αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρι, στον Εξοχότατο Ηγεμόνα Μαυροκορδάτο, πάρα πολλούς χαιρετισμούς εκφράζει.

Συγχωρέστε με, Εξοχότατε Ηγεμόνα, αν, επειδή είμαι υποχρεωμένος στην Εξοχότητά Σας για τις τόσες ευεργεσίες, νομίζω ότι δεν πρέπει να αφήνω καμιά ευκαιρία να αναγνωρίζω την εύνοιά Σας, με την ευγνωμοσύνη που της ταιριάζει.

Επειδή λοιπόν άκουσα ότι ο ευγενής Άγγλος άνδρας Κύριος Φάλκνερ επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη από την περιοδεία του στην Ανατολή και από εκεί για να έρθει στην πατρίδα του από την ξηρά θα περάσει από το Βουκουρέστι, θεώρησα ότι αυτό το καθήκον πρέπει να εκπληρωθεί: δηλαδή να μεταφέρει εκ μέρους μου στην Εξοχότητά Σας την ευγνωμοσύνη μου για τις εξαιρετικές ευεργεσίες Σας προς εμένα και να Σας διαβεβαιώσει από πόσο μεγάλο σεβασμό προς Εσάς διακατέχομαι και πόσο μεγάλη τιμή θεωρώ ότι είναι για μένα να με εκτιμά κάπως ένας τόσο πολυμαθής, ευσεβής και φιλόανθρωπος Ηγεμόνας.

Συγχωρέστε μου, παρακαλώ, την προπέτεια, Εκλαμπρότατε Ηγεμόνα, αν τολμήσω να αναθέσω υπό την προστασία της Εξοχότητάς Σας αυτόν τον έξοχο οδοιπόρο, το στολισμένο με πάρα πολλές αρετές, ο οποίος έχοντας από τη φύση του έξοχο πνεύμα, μέσα από τη συναναστροφή του με διάφορα έθνη, πόλεις και λαούς, πολλές φορές τους εκπολίτισε. Εφόσον αυτός κριθεί άξιος αυτής της χάρης Σας, κι εσείς θα φανείτε ότι είστε προθυμότερος προστάτης όλων των ευγενών και πολυμαθών ανδρών.

Δεχτείτε λοιπόν αυτόν στο όνομα του συνηθισμένου ανθρωπισμού Σας. Θα είναι χρήσιμο για Σας, όταν κάποτε επιστρέψει στην πατρίδα του, να μιλήσει εξίσου και για Σας και για τη δική Σας πραότητα, αρετή, σοφία και με μια λέξη την έξοχη πολυμαθειά Σας σε κάθε είδους επιστήμη. Αυτά, που θα χαιρόμασταν να λέμε ότι μας ενδιαφέρουν αμοιβαία, θα φανούν στους άλλους άπιστευτα στο άκουσμα, αλλά βέβαια άξια θαυμασμού.

Ο Θεός ας έχει αβλαβή την Εξοχότητά Σας, ας μακραίνει τη ζωή Σας και ας αυξάνει την ευτυχία Σας. Αυτά είναι τα τάματα και οι προσευχές,

Εκλαμπρότατε Ηγεμόνα,

του Ταπεινού υπηρέτη Σας και βαθύτατα υποχρεωμένου δούλου Σας.

Ουίλιαμ του Καντέρμπουρι

Petros Tzimas

*Six epistles between Nikolaos Mavrokordatos and William Wake,
Archbishop of Canterbury*

Summary

The name of Nikolaos Mavrokordatos possesses particularly important place in the representatives of Modern Greek Enlightenment. More specifically if we want to determine the relations of his representatives with the European Enlightenment, we can draw precious information from their correspondence with European representatives of Enlightenment. In the present statement I will deal with the correspondence of Nikolaos Mavrokordatos with the Archbishop of Canterbury William Wake. It is six epistles written in Latin, that cover the years 1722-1724. They were published for first time by Jacques Bouchard in 1974. Initially a short report will be made about the persons that are involved in this epistolary relation. Afterwards will be presented the content of letters and the aim for what the epistles were written. After are waived the abundant elements of epistolary oratory, that undeniably dominate in the epistles, we can export interesting conclusions on the international political and intellectual relations. The presentation of these conclusions will be the mainly subject of this statement. Finally in the appendix I make an effort to translate the six epistles in Greek for first time.

Μαρία Βανταράκη - Γεώργιος Δ. Παναγόπουλος

*Ανέκδοτη επιστολιμαία πραγματεία Δωροθέου Βουλησμά περί της
γνησιότητας των επ' ονόματι Μακαρίου του Αιγυπτίου φερομένων 50
πνευματικών ομιλιών (απάντηση στον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη)*

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

α. Χειρόγραφη παράδοση

Η εδώ το πρώτον εκδιδόμενη επιστολιμαία πραγματεία παραδίδεται από τον κώδικα της Ιεράς Μονής Παντελεήμονος υπ. αριθμ. 519¹, ο οποίος έχει γραφεί από τον ίδιο τον συγγραφέα, τον Δωρόθεο Βουλησμά, είναι δηλ. αυτόγραφος.² Ο κώδικας είναι χαρτώος, μεγέθους 8^{ου} (0,24 – 0,17), εγγραφή μεταξύ του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αι. και αριθμεί 96 φύλλα, στα οποία, πλην της εδώ εκδιδόμενης *Επιστολής*, περιέχεται και η *Ἐπίκρισις εἰς τὸ τοῦ Μακαρίου Αἰγυπτίου Ἐγχειρίδιον* (για την οποία περισσότερα θα πούμε κατωτέρω), αλλά και αποσπάσματα από πονήματα των Συμεών του Νέου Θεολόγου, Ισαάκ του Σύρου και Γενναδίου Σχολαρίου.

β. Σύντομη βιογραφική αναφορά στον συγγραφέα

Ο συγγραφέας του εκδιδόμενου πονήματος Δωρόθεος Βουλησμάς³ γεννήθηκε στην Ιθάκη περί τα μέσα του 18ου αιώνα. Υπήρξε απόφοιτος της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης, όπου άκουσε μαθήματα του συμπατριώτη του Ιεροθέου Δενδρινού.

1 Υπ. αριθμ. 6026 στο: Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τομ. II, Κανταβριγία Αγγλίας 1900, 388.

2 Ο Β. Ψευτογκάς («Ἡ γνησιότης συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου. Συζήτησις Ἑλλήνων λογίων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος», σε: *Θεολογικὸν Συμπόσιον. Χριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Π. Κ. Χρήστου*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, 200) συνέκρινε το κείμενο της *Επιστολής* αυτής ως προς τον γραφικὸ χαρακτήρα με ἄλλα χειρόγραφα περιέχοντα πιστοποιημένως αυθεντικὲς Επιστολὲς του Δωροθέου, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περί γνήσιας.

3 Αντλούμε τα σχετικὰ στοιχεῖα ἀπὸ την κλασικὴ μονογραφία του Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλου, *Δωρόθεος Βουλησμάς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν* (ιδιδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1969. Ἐπὶ μέρους στοιχεῖα βρίσκει κανεὶς και στα: Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλὰς ἢ τὸ ἑλληνικὸν θέατρον*, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Κρέμου, Ἐν Ἀθήναις 1872· Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 613 (στοιχεῖα για τις σπουδὲς του)· Τρ. Ε. Εὐαγγελίδου, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καπποδιστρίου, τόμος Α'*, σ. 16 (για τη σχολαρχία του στην Μεγάλη του Γένους Σχολή) και 240· Α. Ἀγγέλου, «Πρὸς τὴν ἁκμὴν τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ», στο: Του Ἰδίου, *Τῶν Φώτων. Ὅψεις τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ* (Νεοελληνικὰ Μελετήματα. Νέα σειρὰ 9), Ἀθήνα 1988, 260-262· (για τη διαμάχη του με το Βενιαμὴν το Λέσβιο)· G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, München 1988, σ. 384 και Α. Camariano-Cioran, *Les académies principières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs* (Institute for Balkan Studies 142), Thessaloniki 1974, 654 επ. (για τη διαμάχη του με το Στέφανο Δούγκα).

Στη συνέχεια υπηρέτησε δίπλα στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Εφραίμ, ενώ μεταξύ 1770-1773 έδρασε ως ιεροκήρυκας της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια θα περιοδεύσει με ιεραποστολικό σκοπό ανά την κυρίως Ελλάδα και ακολούθως θα βρεθεί στη Βιέννη και την Αγία Πετρούπολη. Το 1781 θα ενδιατρίψει στη Βενετία, όπου θα δοκιμάσει να άρει το σχίσμα που προέκυψε μεταξύ της ορθόδοξης Εκκλησίας της πόλεως και του οικουμενικού Πατριαρχείου. Λίγο αργότερα (1783) θα μεταβεί μέσω Βιέννης στη Λειψία προς έκδοση έργων του Νικηφόρου Βλεμμύδη, για να επιστρέψει κατόπιν στα Βαλκάνια και να παραμείνει για λίγο στη Μολδαβία (Ιάσιο, 1784-1785). Συνεχείς μετακινήσεις θα τον φέρουν εκ νέου στη Ρωσία και στην Κωνσταντινούπολη, όπου θα σχολαρχήσει στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το 1809 θα επισκεφθεί τη Μόσχα και το Κίεβο με σκοπό τη συλλογή υλικού για τις εκδόσεις πατερικών έργων που προετοιμάζε. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του θα τα περάσει στο Ιάσιο, όπου και θα εμπλακεί σε έριδα με τον καθηγητή της εκεί πριγκιπικής Ακαδημίας Στέφανο Δούγκα. Ο θάνατος θα τον βρει γύρω στα μέσα του 1818.

2. Περιεχόμενο

Το πόνημα που εκδίδουμε εδώ απευθύνθηκε από τον Δωρόθεο Βουλευσμά στο γνωστό πατριάρχη του φιλοκαλικού κινήματος, τον Ουκρανό Παΐσιο Βελιτσκόφσκι⁴, την περίοδο κατά την οποία αυτός ο τελευταίος ήταν ηγούμενος της ιεράς Μονής Νεάμτσου στη Ρουμανία. Θέμα της *Επιστολής* είναι η γνησιότητα δύο κεντρικών κειμένων–μνημείων της ορθόδοξης ασκητικής γραμματείας: α) Οι επ' ονόματι Μακαρίου του Αιγυπτίου (4^{ος} αι.) παραδιδόμενες 50 *Πνευματικές Ομιλίες* και β) η συνοπτική «Μετάφρασις», δηλ. παράφραση, αυτών των *Ομιλιών* σε 150 *Κεφάλαια* (ο αριθμός των κεφ. κυμαίνεται στη χειρόγραφη παράδοση), που εκπόνησε τον 10ο αι. ο γνωστός διασκευαστής πατερικών και κυρίως αγιολογικών κειμένων άγιος Συμεών ο Μεταφραστής.⁵

Αφορμή για τη συγγραφή της εκδιδόμενης εδώ *Επιστολής* του Βουλευσμά στάθηκε ένα κείμενο του εβραϊκής καταγωγής Πελοποννήσιου μοναχού και λογίου Νεοφύτου

4 Βλ. Αντ.-Αιμ. Ν. Ταχιάου, *Ο Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722-1794) και η άσκητικοφιλοσοφική σχολή του*, Θεσσαλονίκη 1964.

5 Βλ. για σύντομη γενική ενημέρωση H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuches der Altertumswissenschaft, 2. Teil, 1. Band), München 1959, 570-572· αλλά και ειδικότερα την πρώτη σχετική μονογραφία: Christian Högel, *Symeon Metaphrastes: Rewriting and Canonization*, Copenhagen 2002.

του Καυσοκαλυβίτη, που προσφάτως εκδώσαμε.⁶ Πρόκειται για την «*Ἐπίκρισιν εἰς τὸ τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου ἐπιγραφόμενον ἐγχειρίδιον*», σύντομο πόνημα, που κατά την εκτίμησή μας γράφτηκε κατά το χρονικό διάστημα 1782-1783, κατά πάσα πιθανότητα εξ αφορμής της εκδόσεως το 1782 στη Βενετία της περιώνυμης *Φιλοκαλίας τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν* από τους αγίους Νικόδημο Αγιορείτη και Μακάριο πρώην Κορίνθου, στην οποία συμπεριλήφθηκαν και τα *150 Κεφάλαια* του Συμεών του Μεταφραστή.

Ο Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης α) για πρώτη φορά στην ιστορία της έρευνας των μακαριανών συγγραφών διατυπώνει ήδη από το 1782-83 τη θέση ότι ο συντάκτης των *50 Πνευματικών Ομιλιών* δεν είναι ο υπό της παραδόσεως υποδεικνυόμενος, δηλ. ο ασκητής του 4^{ου} αιώνα Μακάριος ο Αιγύπτιος, αλλά ο μεσσαλιανός αιρεσιάρχης Συμεών, τον οποίο ο Νεόφυτος εμμέσως πλην όμως σαφώς θεωρεί ως τον κορυφαίο μεταξύ των αρχηγών της εν λόγω αιρέσεως που αναφέρουν οι παλαιότεροι αιρεσιολογικοί κατάλογοι των Θεοδωρήτου Κύρου και Ιωάννου Δαμασκηνού. Ειρήσθω εν παρόδω ότι ως προς την αμφισβήτηση της μακαριανής πατρότητας των *50 Πνευματικών Ομιλιών* είχαν προηγηθεί στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι Oudin και Semler· όμως ουδείς μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα δεν είχε προβεί σε εμπεριστατωμένη αμφισβήτηση της γνησιότητάς τους ορμώμενος από τον εντοπισμό σε αυτά μεσσαλιανικών δοξασιών επί τη βάσει των αιρεσιολογικών καταλόγων δύο αρχαίων συγγραφέων. Έτσι ο Πελοποννήσιος λόγιος προλαμβάνει κατά ενάμιση αιώνα τις θέσεις που θα διατυπώσουν τον 20^ο αιώνα ερευνητές όπως οι Villecourt και Dörries.⁷ Επιπλέον ο Καυσοκαλυβίτης μοναχός ταυτίζει τον μεσσαλιανό αιρεσιάρχη Συμεών με τον μεγάλο βυζαντινό μυστικό άγιο Συμεών τον νέο Θεολόγο – στο σημείο αυτό ομολογουμένως παραμένει μόνος μέχρι σήμερα, αφού ένας τέτοιος ισχυρισμός στερείται προδήλως ερείσματος. β) Αναφορικά με την «μεταφραστική» σύνοψη των

6 Βλ. Γ. Δ. Παναγόπουλος, «Ανέκδοτο πόνημα Νεοφύτου Πελοποννησίου του Καυσοκαλυβίτου περί της γνησιότητας των επ' ονόματι Μακαρίου του Αιγυπτίου φερομένων Πνευματικών Ομιλιών», στο: *Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών*, Γαστούνη Ηλείας, Σεπτέμβριος 2008, Πύργος 2011 (υπό έκδοση). Του εκδιδόμενου κειμένου προτάξαμε εκτενή εισαγωγή, όπου διαλαμβάνουμε εκτενώς τα σχετικά με την ιστορία της έρευνας του μεσσαλιανισμού και του μακαριανού Corpus.

7 Βλ. επισκόπηση και κριτική ανάλυση της σύγχρονης έρευνας για τις μακαριανές συγγραφές στους: Kl. Fitschen, *Messalianismus und Antimesalianismus. Ein Beispiel ostkirchlicher Ketzergeschichte*, Göttingen 1998, 158 επ' C. Stewart, "Working the Earth of the Heart". *The Messalian Controversy in History, Texts, and Language to AD 431*, Oxford 1991. Θαυμάσια συνοψίζει τις κατά καιρούς σχετικές διατυπωθείσες απόψεις ο Ιλარიον Αλφеев (Ιλαρίων Αλφέεγιεφ), *Χριστός-Ποδεδιτελ' ада. Тема сошествия во ад в восточно-христианской традиции* (Ο Χριστός νικητής του Άδη. Το θέμα της εις Άδου καθόδου στην ανατολική χριστιανική παράδοση), Αγία Πετρούπολη 2000, 67, υποσ. 2.

50 *Πνευματικών Ομιλιών* σε 150 *Κεφάλαια* (ο αριθμός κυμαίνεται), η οποία σήμερα ομόφωνα αποδίδεται στο Συμεών τον Μεταφραστή, ο Νεόφυτος αποφαινεται ότι το έργο δεν μπορεί να εξήλθε από τη γραφίδα ενός ορθοδόξου αγίου, όπως ο Συμεών ο Μεταφραστής· έτσι θεωρεί ψευδή την επιγραφή χειρογράφου που έπεσε στα χέρια του, σύμφωνα με την οποία συντάκτης της παραφράσεως είναι ο ανωτέρω άγιος. Αντ' αυτού ο Νεόφυτος, πάλι σε μια παράτολμα ακροβατική αναζήτηση αιρετικών συγγραφέων, προτείνει έναν άλλον συγγραφέα, Συμεών ονομαζόμενο και αυτόν και αυτονοήτως μεσσαλιανό· αυτόν λοιπόν τον Συμεών, πιστεύει, ότι οι ομόφρονές του αιρετικοί αποκάλεσαν εξαιτίας της «*μεταφράσεώς*» του ομοίως «*Μεταφραστήν*» για να τον αντιδιαστείλουν από τον ομώνυμό του νέο Θεολόγο.

Ο Δωρόθεος Βουλησμάς, τώρα, στην εδώ εκδιδόμενη απάντηση-ανασκευή του, θα αναγνωρίσει εν πρώτοις ότι στα μακαριανά συγγράμματα ανιχνεύονται όντως απόψεις όμοιες με εκείνες τις οποίες οι αρχαίοι αιρεσιολόγοι υπέδειξαν ως μεσσαλιανικές. Δεν προτίθεται εν τούτοις εκ μόνου του δεδομένου τούτου να απορρίψει την πατρότητα του Μακαρίου του Αιγυπτίου, όσον αφορά τις 50 *Πνευματικές Ομιλίες*, και αυτήν του Συμεών του Μεταφραστή (10^{ος} αι.), όσον αφορά τα 150 *Κεφάλαια*, ισχυριζόμενος ότι οι εν λόγω δοξασίες ενεσπάρησαν στις *Ομιλίες* από τους αιρετικούς. Επιπλέον, θα αναπτύξει δια βραχέων μια αξιοπρόσεκτη, αν και όχι πρωτότυπη στη νεοελληνική Θεολογία της Τουρκοκρατίας, θέση, σύμφωνα με την οποία είναι ανεπίτρεπτο να απορρίψει κανείς έργα μεγάλων Πατέρων μόνο επειδή εντοπίζονται σε αυτά συγκεκριμένες μη ορθές απόψεις.⁸ Πέραν τούτου, επί τη βάσει αυτοψίας χειρογράφων τόσο στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη της Βιέννης, όσο και στα Τρίκαλα (Τρίκκη), όπου «*παρά τῷ νῦν ἐπίσκοποῦντι ἀγίῳ Τρίκκης κυρίῳ ... Ἀμβροσίῳ*» βρήκε και αντέγραψε «*παλαιούς*», όπως δηλώνει, κώδικες,⁹ άγεται στο συμπέρασμα, ότι τα μεταφραστικά *Κεφάλαια* αποτελούν όντως έργο του Συμεών του Μεταφραστή (10^{ος} αι.), παρότι αρκετά χειρόγραφα δεν αναγράφουν το όνομά του. Στο σημείο αυτό η

8 Πρβλ. Κ. Α. Μανάφη, «Αθανασίου του Παρίου, Άνέκδοτος Έπιστολή άντιρρητική γενομένη πρὸς τήν παρὰ τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ Σώματος κακοδοξίαν», στο: Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας. Ιερὸν προσκόνημα Παναγίας Εκατονταπυλιανῆς Πάρου (επιμ.), *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος. Πρακτικά επιστημονικοῦ συνεδρίου* (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1998), Πάρος 2000, σ. 234. Η θέση αυτή βέβαια έχει μακρά ιστορία: πρβλ. π.χ. από τον 5^ο αιώνα την απόφαση του Vicentius Lerins (Βικέντιος Λειρίνου), *Adversus profanas omnium novitates haereticorum commonitorium 7: «quod est erratum sancti viri nec approbasse nec prodidisse»*.

9 Ο Δωρόθεος βρέθηκε στην επισκοπή Τρίκκης, όπου και έδρασε ως ιεροκήρυκας προ της μεταβάσεώς του στην Αθήνα το Μάιο του 1777. Στα Τρίκαλα συνδέθηκε με στενή φιλία με τον εκεί επίσκοπο Αμβρόσιο, λόγιο ιεράρχη και βοηθό του συγγραφέα μας στην αντιγραφή χειρογράφων, όπως ο ίδιος ο Δωρόθεος δηλώνει στην *Επιστολή* του. Πρβλ. Ζαχαρόπουλου, *όπ.π.*, 123-124.

νεώτερη έρευνα δικαιώνει τον Δωρόθεο και τους εκδότες της *Φιλοκαλίας* και όχι τον Κανσοκαλυβίτη καλόγυρο.

Ο ίδιος ο Δωρόθεος δεν δηλώνει σαφώς ποιος ή τι του παρέσχε την αφορμή για την σύνταξη του κειμένου αυτού· φρονούμε, ωστόσο, ότι η απάντηση στο ερώτημα αυτή δεν είναι ιδιαιτέρως δυσχερής. Είναι κάτι περισσότερο από προφανές ότι ο αποδέκτης της «*Επιστολής*», ο Ουκρανός ηγούμενος της εν Νεάμτσου της Μολδαβίας Μονής Παΐσιος Βελιτσκόφσκι, πληροφορηθείς την αμφισβήτηση της πατρότητας των μακαριανών κειμένων από το Νεόφυτο, αλλά και την επίθεση αυτού του τελευταίου κατά του αγίου Συμεών του νέου Θεολόγου, θα ζήτησε από το λόγιο ιεροκήρυκα Δωρόθεο, ο οποίος κατά καιρούς ενδιέτριψε στη Μολδαβία, την τεκμηριωμένη άποψη ενός ειδήμονος.

3. Χρονολόγηση κειμένου

Επί τη βάσει των ανωτέρω εκτεθέντων είναι προφανές ότι ο *terminus post quem* ορίζεται από την ημερομηνία 17/6/1783, επειδή τότε ακόμα ο Νεόφυτος ο Κανσοκαλυβίτης βρίσκεται εν ζωή¹⁰, ενώ ο Βουλησμάς τον αναφέρει ως «*μακαρίτη*» στην *Επιστολή* του. Τον *terminus ante quem* μας υποδεικνύει η ιερά κοίμηση του οσίου Παΐσιου Βελιτσκόφσκι, αποδέκτη της *Επιστολής* Βουλησμά, η οποία συνέβη στις 15/11/1794 στην ιερά Μονή Νεάμτσου, στην οποία είχε εγκαταβιώσει από το 1779.¹¹ Με την ιδιότητά του ως ηγουμένου της Μονής τον προσφωνεί, εξάλλου, ο Βουλησμάς στην *Επιστολή* του. Όμως, λαμβάνοντας υπ' όψιν τη δήλωση του Βουλησμά, ότι τη στιγμή που γράφει την *Επιστολή* του, επίσκοπος Τρίκης είναι ο φίλος του Αμβρόσιος, μας επιτρέπεται να ορίσουμε ως *terminus ante quem* το 1793, επειδή αυτό το έτος ο Αμβρόσιος αποσύρθηκε από την επισκοπή του στο Άγιον Όρος.

Εικάζουμε, εντούτοις, ότι το υπό έκδοση πόνημα γράφτηκε την περίοδο κατά την οποία ο Δωρόθεος βρισκόταν στο Ιάσιο της Μολδαβίας, δηλ. μεταξύ του τέλους του 1784 και του τέλους του θέρους του 1785.¹² Τούτο μπορεί να υποστηριχθεί λαμβανομένων υπ' όψιν α) της αίσθησης που θα προκάλεσε στον όσιο Παΐσιο, γνωστό υπέρμαχο του Ησυχασμού και επομένως άμεσα ενδιαφερόμενο για νηπτικά-ασκητικά κείμενα,¹³ όπως τα μακαριανά συγγράμματα, η εκπονηθείσα μάλλον μετά το 1782

10 Βλ. Ζαχαρόπουλου, *ό.π.π.*, 97, υποσ. 2.

11 Βλ. σχετικώς Ταχιάου, *ό.π.π.*, σ. 51-56.

12 Βλ. Ζαχαρόπουλου, *ό.π.π.*

13 Ας μην λησμονούμε ότι ο Βελιτσκόφσκι θα μεταφράσει στην σλαβονική το μεγαλύτερο μέρος από την *Φιλοκαλία* των Αγίων Νικοδήμου και Μακαρίου («*Добротолюбие*»). Το έργο θα εκδώσει στη Ρωσία μετά από σχετική άδεια της συνόδου της ρωσικής Εκκλησίας στις αρχές του 1793 (ένας τόμος σε τρία

και σίγουρα προ του τέλους του 1783¹⁴ από τον Νεόφυτο μελέτη για τη γνησιότητά τους και β) ότι ο γνωστός για την εκδοτική του δραστηριότητα Δωρόθεος Βουλησιμάς έζησε μεταξύ του τέλους του 1784 και του τέλους του θέρους του 1785 στο Ιάσιο της Μολδαβίας, βρέθηκε δηλ. σε τοπική εγγύτητα με τη μολδαβική Μονή Νεάμτσου, της οποίας προϊστάτο ο όσιος Παΐσιος, και άρα είναι εύλογο να δεχθούμε ότι η μέσω επιστολών επικοινωνία τους ήταν σχετικά εύκολη.

Κατακλείδα

Κατά την περίοδο που μας απασχολεί ο ορθόδοξος κόσμος διανύει περίοδο αυτοσυνειδησιακής αφύπνισης εκφραζόμενης με τη μορφή της επιστροφής «επί τας πηγάς». Είναι πρόδηλο, λοιπόν, ότι η επιστολιμαία πραγματεία του Δωροθέου Βουλησιμά, αποτελεί και αυτή με τη σειρά της γνήσιο τέκνο των πνευματικών θεολογικών και φιλολογικών ζυμώσεων αυτής της τόσο σημαντικής ιστορικής περιόδου του εθνικά αφυπνιζόμενου Νέου Ελληνισμού: Τόσο η «*Επίκρισις*» του Νεοφύτου, όσο και η «*Επιστολή*» του Βουλησιμά, καθώς εμφανίζονται ως μάρτυρες του εσωτερικού διαλόγου μεταξύ Νεοελλήνων λογίων του 18^{ου} αι., καταγράφουν μια όλως ιδιαίτερη και εξάπαντος ενδιαφέρουσα πτυχή της διαδικασίας εκείνης που προσφυώς αποκλήθηκε «ορθόδοξος εκκλησιαστικός Διαφωτισμός» και η οποία, βαίνοντας παράλληλα και εν πολλοίς αντιστικτικά προς το γνωστό διαφωτιστικό ρεύμα «μετακένωσης» των εξ Εσπερίας νέων ιδεών στο χώρο της τουρκοκρατούμενης Ρωμοσύνης,¹⁵ οδήγησε

μέρη) ο ηγούμενος της Μονής Βαλαάμ (Valamo) Ναζαρίας. Πρβλ. Ταχιάου, *όπ. π.*, 112-119.

14 Τότε γράφτηκε ο κώδικας EBE 1297, ο οποίος περιέχει την «Επίκρισιν» του Νεοφύτου· πρβλ. Παναγόπουλος, *όπ. π.*

15 Πρβλ. Ζαχαρόπουλου, *όπ. π.*, 88· βλ. γενικότερα: Α. Κ. Παπαδερός, *Μετακένωσις. Ελλάδα, Ορθοδοξία, Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο* (μτφρ. από τη Γερμανική Ε. Γεωργουδάκης), Αθήνα 2010, *passim*· Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Νεοελληνικά Μελετήματα 2), Αθήνα 2002⁸, *passim*· D. Dakin, *The Unification of Greece (1779- 1923)*, London 1972, 16 επ.· Α. Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», Έκδοτική Αθηνών (έκδ.), *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους (περίοδος 1669-1821), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Τόμ. ΙΑ', Αθήνα χ.χ. 433-451· Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οί φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, 15-45 και *passim*· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οί πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, 428-466 και *passim*· P. M. Kitromilidis, «Orthodoxy and the West: Reformation to Enlightenment», στο: M. Angold (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity*, Vol. 5: Eastern Christianity, Cambridge 2008, 202-209· Α. Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, 61-73· πρβλ. επίσης τις ειδικές μελέτες: E. Knapp, *Evgenios Vulfaris im Einfluss der Aufklärung. Der Begriff der Toleranz bei Vulfaris und Voltaire*, Amsterdam 1984, *passim*· Α. Αγγέλου, *όπ. π.*, 211-291· Ρ. Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν ο Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα* (Βιβλιοθήκη Ιστορίας των ιδεών 2), Αθήνα 2003, 65-82 (Βενιαμίν Λέσβιος, άγιος Αθανάσιος Πάριος και Βουλησιμάς)· πρβλ. και την πρόσφατη

αφενός στην νεοησυχαστική- φιλοκαλική αναγέννηση του εκκλησιαστικού φρονήματος σε ολόκληρο τον ορθόδοξο κόσμο, αλλά και επισφράγισε αφετέρου, κατά τρόπο οδυνηρό, το πολιτισμικό χάσμα που από μακρού είχε αρχίζει να διχάζει τον ελληνικό κόσμο, καθώς η ανάγκη για εθνική χειραφέτηση και πνευματικό αναπροσανατολισμό παγίδευε αναπότρεπτα το υπόδουλο και εμπερίστατο γένος στη διαλεκτική μέγγενη μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού.¹⁶

μελέτη του Γ. Καραμπελιά, *Κοραΐς και Γρηγόριος Ε΄. Κοινωνικές συγκρούσεις και Διαφωτισμός στην προεπαναστατική Σμύρνη (1788-1820)*, Αθήνα 2009.

16 *Τεχνική παρατήρηση*: Κατά την συγκρότηση του apparatus fontium παραιτηθήκαμε απ' τις παραπομπές σε εκδόσεις έργων που χρησιμοποίησε ο Βουλησμάς, οσάκις ο ίδιος υποδεικνύει τα σχετικά χωρία σε εκδόσεις προσιτές σ' αυτόν· αντιθέτως, σημειώσαμε τις σχετικές παραπομπές σε όσες περιπτώσεις ο συγγραφέας δεν δίδει καμία βιβλιογραφική παραπομπή.

**<Ανέκδοτος Ἐπιστολὴ Δωροθέου Ἰθακησίου τοῦ Βουλευσῆ περὶ τοῦ
ζητήματος τῆς γνησιότητος τῶν ἐπ' ὀνόματι Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου
φερομένων Ν' Πνευματικῶν Ὁμιλῶν>**

(Cod. 519 Ἱερᾶς Μονῆς Παντελεήμονος [Κατάλογος Λάμπρου 6026], φφ. 1v-10v)

[1r] Τῷ σεβασμιοποθῆτω μοι γέροντι κοινοβιάρχῃ τῶν ἐν τῇ Νιάμτζα ἱεραγίᾳ Μονῇ
συνασκουμένων μοναστῶν κυρίῳ Παΐσιῳ, τὸν ἐκ βαθέων ψυχῆς μου ἐν Ἁγίῳ
Πνεύματι ἀμοιβαῖον ἀσπασμόν.

Ὁ μὲν ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, σεβασμιώτατε γέρον, ἐν τῷ Α' αὐτοῦ τόμῳ,
5 σελ. 95,¹⁷ τὰ ἐκ τοῦ τῶν Μασσαλιανῶν βιβλίου συνειλοχῶς ἐκτίθεται δόγματα.
Τούτων δὲ οὐκ ὀλίγα τοῖς παρ' ὑμῶν μοι ἀποσταλεῖσι τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου
γραικολατινιστὶ συγγράμμασιν ἐγκατέσπαρται. Ἐν γὰρ τῷ Β' αὐτοῦ τόμῳ ὁμιλ. κζ',
κεφ. ιθ', σελ. 388, προδήλως πᾶς τις ὁρᾷ τὸ β' τῶν Μασσαλιανῶν δόγμα, ὡς ὁ ἱερὸς
ἐκτίθησι Δαμασκηνός, ὅτι δηλαδὴ ὁ Σατανᾶς καὶ οἱ δαίμονες κατέχουσι τὸν νοῦν τῶν
10 ἀνθρώπων καὶ ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων κοινωνικὴ ἐστὶ τῶν πνευμάτων τῆς πονηρίας.
Αὐτὸ δὲ τοῦτο κἂν τῇ κστ' ὁμιλ., κεφ. ψ', σελ. 352 ἴδοι τις ἄν.

Ἴδοι δ' ἂν τις καὶ τὸ γ' ὑπὸ τοῦ θεσπεσίου Δαμασκηνοῦ ταττόμενον τῶν
Μασσαλιανῶν δόγμα (δῆλον ὅτι συνοικοῦσιν ὁ Σατανᾶς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐν
τῷ ἀνθρώπῳ). Ἐν τῷ *Περὶ ὑπόσεως τοῦ νοῦς* λόγῳ, τομ. Α', κεφ. ιγ', σελ. 126 (ἐστὶ
15 δὲ τοῦτο ἐν τῇ *Φιλοκαλίᾳ* εἰς τὴν τῶν ν' *Λόγων* τοῦ Μακαρίου *Παράφρασιν*, κεφ. οε',
οστ', σελ. 724 καὶ ηε' 731 καὶ ριδ', ριε' 736, 737) καὶ κεφ. ιδ', σελ. 127 καὶ ἐν τῷ
Περὶ ἀγάπης, κεφ. ιβ', σελ. 152 καὶ κεφ. λ', λα', σελ. 175 καὶ ἐν ὁμιλ. ιστ', τομ. Β',
κεφ. στ', σελ. 247 καὶ ιζ' ὁμιλ., κεφ. δ', σελ. 261 καὶ κζ', κεφ. ιθ', 388 καὶ μγ', κεφ.
η', 498. Ἐν γε μὴν τῷ Α' τόμῳ, *Περὶ ὑπόσεως τοῦ νοῦς*, κεφ. ιζ', 129 (*Φιλοκαλία*
20 σὴ', 725) κἂν τῷ Β' ὁμιλ. ιζ', κεφ. ζ', 264 καὶ ὁμιλ. κζ', κεφ. ι', 377. Τὰ λοιπὰ τοῦ γ'
δόγματος, ὅτι οὐδὲ οἱ Ἀπόστολοι, δηλαδὴ, καθαροὶ ἦσαν τῆς ἐνεργουμένης ἐνεργείας,
πλαγίως πως ὑπαινίττεται.

[2v] Ἐτι παρίσταται τοῖς εἰρημένοις συγγράμμασι τό τε ι' καὶ ιβ' καὶ ιζ' τῶν
Μασσαλιανῶν δόγμα καθάπερ ὁ ἐκ Δαμασκοῦ φωστὴρ συναγροχῶς διέξεισιν ἐν
25 πάσῃ, δηλαδὴ, πληροφορίᾳ καὶ πάσῃ ἐνεργείᾳ ὁρᾷ αὐτοὺς αἰσθητῶς τὸν Χριστὸν
καὶ τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐν μὲν γὰρ τῷ Α' τόμῳ, *Περὶ ὑπόσεως τοῦ*

¹⁷ *De haeresibus* 80, ed. Kotter IV, 42-46.

- νοός, κεφ. στ', σελ. 113 (*Φιλοκαλία*, κεφ. ξζ', ξη', ξθ', 720, 721) λεπτά τινα και βαθέα ἐπαγγελλλόμενος διελθεῖν, οὐκ οἶδ' ὅπως φθέγγεται τάναντία. Φησὶ γὰρ ὅτι σωματοποιεῖ ἑαυτὸν ὁ ἄπειρος καὶ ἀσώματος Κύριος διὰ χρηστότητα ἄπειρον καὶ σμικρύνει¹⁸, ὡς ἂν τις φαίη, ὁ μέγας καὶ ὑπερούσιος τοῦ δεηθῆναι τοῖς νοεροῖς αὐτοῦ
- 5 κτίσμασι συγκραθῆναι, ψυχαῖς ἁγίων, φημί, καὶ ἀγγέλων, ἵνα δυναταὶ γένοιτο καὶ αὐταὶ ζωῆς ἀθανάτου τῆς αὐτοῦ θεότητος μετασχεῖν κτ. Ὅρα μοι παρακατιῶν τό τε ζ' καὶ ἡ κεφ., 116 καὶ ἐν τῷ *Περὶ ἀγάπης* λόγῳ τὸ ιζ', 158 (*Φιλοκαλία* κεφ. ρα', 732) καὶ ἐν τῷ *Περὶ ἐλευθερίας* νοός τὸ ιβ', 193 (*Φιλοκαλία* ρκη', 741)· ἐν δὲ τῷ Β' τόμῳ ὁμιλ. δ', κεφ. θ', ι', ια' καὶ ιγ' 47, 48, 49, 50· ἐτι ὁμιλ. ιγ', κεφ. β', 174 καὶ ὁμιλ. κη',
- 10 κεφ. ε'. Τὰ αὐτά, κατὰ Μασσαλιανούς, ἐνσώματα καὶ σωματόμορφα παρεισάγεται. Παρὰ ταῦτα, καὶ τὸ ιη' τῶν Εὐχιτῶν Μασσαλιανῶν δόγμα ἐν τῷ Β' τόμῳ, ὁμιλ. η', κεφ. γ', 108 καὶ κεφ. στ', 112, ὡς ὁ θειότατος καταλέγει Δαμασκηνός, ἀριδῆλως παρίσταται, ἡγουν ὅτι δύναται φανεροῦσθαι τοῖς εὐχομένοις ὁ Σταυρὸς ἐν φωτὶ καὶ κατὰ τινα καιρὸν εὐρεθῆναι ἄνθρωπον παρεστῶτα τῷ θυσιαστηρίῳ καὶ προσηνέχθαι
- 15 αὐτῷ τρεῖς ἄρτους δι' ἐλαίου πεφυρμένους. Ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ ἕτερα τῶν Μασσαλιανῶν δόγματα ἐν τοῖς ἐπιγρα[2r]φομένοις τοῦ ἁγίου Μακαρίου συγγράμμασιν ὁ μακαρίτης συνεῖρε Νεόφυτος, δι´σχυριζόμενος οὐ τοῦ ἁγίου εἶναι Μακαρίου ταῦτα, εἰ καὶ κάλλιστ' ἅττα περιέχει, ἀλλ' ἢ τινος τῶν μασσαλιανιστῶν, ἢ τοῦ παρ' αὐτοῖς ἐπονομαζομένου¹⁹ Συμεῶν τοῦ νέου Θεολόγου.
- 20 Τούτου δὲ μᾶλλον εἶναι πείθεται ταῦτα, ἐπεὶ φησιν, ὁ τε ἱερὸς Θεοδόρητος ἐν τῇ *Ἐκκλησιαστικῇ* αὐτοῦ *Ἱστορίᾳ*, βιβλ. δ', κεφ. ι' καὶ ἐν τῷ περὶ *Αἰρετικῶν κακομνησίας*, βιβλ. δ', κεφ. ια' καὶ ὁ θεῖος Δαμασκηνός, τομ. Α',²⁰ Συμεῶνος μνημονεύουσιν ὀνόματος.
- Μενοῦνγε οὐχ οὗτοι μόνον τὰ τῶν Μασσαλιανῶν στηλιτεύοντες τὸ τοιοῦτον
- 25 παρεισάγουσιν ὄνομα, ἢ τοῦτο μόνον, ἢ τῶν λοιπῶν τῆς αἰρέσεως ὀνομάτων προκρίτων τὸ προεξάρχον· ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ Δοσίθεος, βιβλ. γ', κεφ. ιδ', 278 *Τόμος Ἀγάπης* 427, Βλάσταρης, *Στοιχ.* Α', κεφ. β', Μελέτιος ὁ Ἀθηνῶν, βιβλ. δ', κεφ. ιζ', § 7, 8, 9, 10 καὶ βιβλ. ε', κεφ. γ', § 9, 10, Εὐθύμιος Ζυγαβίνος, *Δογματικὴ Πανοπλία*, τίτλος κστ', 167, Ἐπιφάνιος, τομ. Α', βιβλ. γ', τεῦχ. β', 1067,
- 30 Κωνσταντίνος Ἀρμενόπουλος, *Αἵρεσ.* ιη', καὶ πλεῖσθ' ἕτεροι λόγους κατὰ Μασσαλιανῶν κινουῦντες ἓνα μὲν εἶναι τοῦ τῆς ἐκείνων αἰρεσιαρχίας καταλόγου

¹⁸ σμικρύνει coddexi· σμικρύνει cod.

¹⁹ ἐπονομαζομένου coddexi· ἐπονομαζομένου cod.

²⁰ σελ. 99: in margine.

- Συμεώνην καθιστοροῦσιν, οὐ μὴν δ' αὐτόν, καθάπερ Νεόφυτος, τὸν τῆς αἵρεσιάρχας
 πρόκριτον, ἢ νέον Θεολόγον ἀποκαλεῖσθαι παρὰ τῶν Μασσαλιανῶν βεβαιοῦσιν.
 Οὔτε γάρ που τοῖς εἰρημένοις τῶν ξυγγραφέων ἢ νέος Θεολόγος αὕτη φωνὴ
 παρεισέχθη μετὰ τὸ κύριον ὄνομα Συμεώνης ἢ Συμεὼν ὡς ἐπώνυμος, οὔτε μὴν
- 5 Φωτίῳ τῷ πάνυ, ἵνα καὶ ἡμεῖς Νεοφύτῳ συνάσωμεν.
- Συνάγει μέντοι ἐν τῇ *Βιβλιοθήκῃ* αὐτοῦ (βίβλῳ νβ' 17 ἔκδοσ. [3v] ἐν Αὐγούστ. τῶν
 Βινδελ.) ὁ πολὺς Φώτιος, ὑπὸ τριῶν Μασσαλιανῶν ἢ καὶ τεττάρων κατακριθῆναι
 Συνόδων· τῆς τε ἐν Σίδῃ, φημί, ἔξαρχον ἐχούσης τὸν Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον· τῆς τε ἐν
 Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ τοῦ τότε ἐν αὐτῇ ἱεραρχοῦντος ἀγιωτάτου Φλαυιανοῦ, καὶ τῆς κατὰ
- 10 θέσπισμα τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τὴν Σισινίου
 πατριαρχεῖαν συγκροτηθείσης, ἐν ᾗ οὕτως ἐξεφωνήθη, *Εἴ τις μετὰ τὸν ἀναθεματισμὸν
 φωραθεῖ τῷ χρόνῳ, ἢ διὰ ῥημάτων, ἢ διὰ πραγμάτων εἰς τὴν ὑποψίαν τῆς νόσου
 ταύτης ἐμπίπτων, μηκέτι λοιπὸν αὐτὸν χώραν ἔχειν, μηδ' ἂν μυριάκις ἐπαγγέλληται τὴν
 τάξιν ἀναπληροῦν τῶν μετανοούντων*²¹.
- 15 Τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἐν Ἀντιοχείᾳ κατ' ἐκείνων ἐψηφίσατο Σύνοδος. Μετάνοιαν γὰρ ἐν
 αὐτῇ ἐπαγγελλόμενον τὸν Ἀδελφίον (ἐξ αὐτοῦ γὰρ οἱ Ἀδελφianoί, καὶ τοῦτον εἶναι
 τὸν τῶν Μασσαλιανῶν προεξάρχοντα, μετὰ δὲ τοῦτον τοὺς δύο Σάββας κᾶτα
 Εὐστάθιον τε καὶ Δαδώνην, Ἑρμᾶν τε καὶ Συμεώνην, ὕστατον τῶν ἐξ ὀνόματος
 ἐγκατελειγμένων μασσαλιανιαρχῶν, συνφθὰ πάντες φθέγγονται) οὐκ ἐδέξαντο, οὐδὲ
- 20 τὴν αἵρεσιν ἀπαρνούμενον προσήκαντο. Διότι ἐγγράφως, οὗς αὐτὸς τε καὶ οἱ περὶ
 αὐτὸν ἀναθεμάτισαν ὡς Μασσαλιανούς, τούτοις ὡς ὁμόφροσιν ἐφωράθησαν
 κοινωνήσαντες. Ὅθεν καὶ ἡ Γ' ἐν Ἐφέσῳ οἰκουμένη Σύνοδος, ὀρικῶς κεκίνηται
 κατ' αὐτῶν, ὡς ἐν τοῖς εἰρημένοις διατρανοῖ τόποις ὁ τε Φώτιος καὶ Δοσίθεος.
- Ἐπουλότατον τὸ γένος τουτωνὶ τῶν αἵρετικῶν. Δι' ὅπερ οὐκ Εὐχῆται μόνον καὶ
- 25 Ἐνθουσιασταὶ καὶ Πνευματικοὶ πολυνύμως προσαγορεύονται, ἀλλὰ καὶ ἕτερ' ἅττα
 τῶν ἀπὸ τῶν τερατευομένων αὐτοῖς θεοστυγῶν ἔργων καὶ φρονημάτων ὀνόματα
 ἐπωνύμως παρὰ τε Μελετίῳ καὶ Ἐπιφάνιῳ, ἐν οἷς διείληπται [3r] ἀνωτέρω, ἔστιν
 ἐπονομαζομένους²² αὐτοὺς ἰδεῖν. Ὡν ὁ μὲν, ἀπὸ Μασυλίας τῆς ἐν Γαλλίᾳ πόλεως τὴν
 ἀρχὴν φησιν εἰληφέναι· ὁ δ' Ἐπιφάνιος, οὔτε ἀρχὴν οὔτε τέλος, οὔτε κεφαλὴν, οὔτε
- 30 ῥίζαν διέξεισιν ἔχειν,²³ ἀλλὰ τὰ πάντα εἰσὶν ἀστήρικτοι, ἄναρχοι, καὶ ἡπατημένοι
 ἀναμῖξ ἄνδρες ἅμα γυναιξὶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καθεύδοντες· ἢ τοι δὲ προφήτην εἶναι

²¹ Photii, *Bibliotheca*, cod. LII, PG 103, 89· Cf. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 4, 542.

²² ἐπονομαζομένους correxi· ἐπονομαζομένους cod.

²³ Adv. *Haereses*, ed. K. Holl, III, 487.

ἐπερωτήσης τινὰ ἐξ αὐτῶν, ἢ Χριστόν, ἢ πατριάρχην, ἢ ἄγγελον, τὸ αὐτὸ ἑαυτὸν ἀναιδῶς ὀνομάζει. Νηστείαν μὲν οὐδ' ὅλως οἶδασι. Μυρία δ' ἅττα τῶν πολυνύμων καὶ πολυκεφάλων αἱρέσεων δόγματα ἔχουσι, κἄν ἀναιδὴν, ὡς δῆθεν οὐκ ἔχοντες, ἐπιπορευόμενοι ὀμνύουσι καὶ τῷ ἀναθέματι ἐκεῖνα καθυποβάλλουσιν.

- 5 Ἐφ' οἷς ἰστέον, ὅτι οὔτε τοιαύτης ἀκμασάσης τὸ πρῶτον ἐπὶ Οὐαλεντινιανοῦ καὶ Οὐάλεντος (κατὰ τοὺς ἄνωθεν συγγραφεῖς) πολυκεφάλου αἱρέσεως Συμεῶν τις ἐπονομασθῆναί²⁴ που εὕρηται νέος Θεολόγος καὶ τὰ Μασσαλιανῶν γεννήσας τε ἢ φρονήσας καὶ ἐπομένως αὐτοῖς συγκατακριθεὶς, οὔτε παρακμασάσης σχεδὸν ἐν τῷ φανερῷ ὁ κατὰ τὸν Ἀθηνῶν Μελέτιον (βιβλ. ι', κεφ. η', § 3) ἐπ' ἀρετῇ καὶ ἀγιότητι
- 10 περιβόητος Συμεὼν ἀκμάσας ὁ νέος Θεολόγος, ὁ τῆς Μονῆς τῆς ἐπιλεγομένης Ξυλοκέρκου τοῦ ἁγίου Μάμαντος θεοδίδακτος ἡγούμενος (οὗ γὰρ εἶχεν αὐτὸς ἑαυτόν, καθάπερ Νικήτας ὁ τὸν αὐτοῦ *Βίον* πολυστίχως συγγράψας ὁ Σιηθάτος καὶ αὐτοῦ μαθητῆς φανεροῖ, ἀλλ' ἢ τοῦ Θεοῦ χάρις ὅλον αὐτὸν πρὸς ἑαυτὴν ἐπεσπάσατο, τὴν μὲν γλῶτταν αὐτοῦ κάλαμον ὀξυγράφων, τὴν δὲ διάνοιαν πηγὴν σοφίας Θεοῦ
- 15 ἀπειργάσατο) τοῖς Μασσαλιανῶν [4v] ἁλούς πω πεφώρταται δόγμασιν, οὔτε μὴν Νεόφυτος τοῦτον μασσαλιανιστὴν ἀποκαλῶν φωραθεὶς ἐκ τῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων ἀπέδειξεν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐπιγραφομένων τοῦ Μακαρίου, Συμεὼν εἶναι γνωματευῶν ἐκεῖνα γόνους μᾶλλον ἢ ἐτέρου τοῦ Μασσαλιανοῦ τῇ τοῦ Μακαρίου ἐπωνυμίᾳ συστήσαι ταῦτα θελήσαντος.
- 20 Ἀλλ' εἶχε μὲν τοὺς πλείους²⁵, ἵνα μὴ φῶ καὶ ζύμπαντας, ἐν μέρει συγγνωματεύειν αὐτῷ, Μασσαλιανοῦ τινος εἶναι δηλαδὴ τὰ Μακαρίου συγγράμματα, εἴ γε, ὥς φησιν, ἐν τούτοις τὰ πάντα ἢ τὰ πλείω τῶν Μασσαλιανῶν κατέσπαρται δόγματα, καθάπερ ὁ ἐκ Δαμασκοῦ φωστὴρ καταλέγει· ἐπεὶ καὶ τότε μάλιστα ἀναφανδὸν τὰ Μασσαλιανῶν περιεβομβοῦντο, ὅτε καὶ ὁ μέγας ἔτι περιῆν τῷ βίῳ Μακάριος, τῷ δ' ὀφλόν ὅτι αἰῶνι.
- 25 Ὅτι δ' οὐ πάντα ἢ τὰ πλείω ἐκείνοις ἐνέσπαρται, πρόδηλον μὲν ἐκ τῶν ἡδη ἀπρηριθμηθέντων ἔξ, δηλωθήσεται δὲ καὶ ἐφεξῆς ἐν οἰκείῳ τόπῳ.
- Ὡσπερ δὲ ἐργῶδες ἐν τῷ μέρει τούτῳ συγγνωματεύοντας ἔχειν ἡμᾶς Νεόφυτον, οὕτως ἄρα καὶ πολλῶ μᾶλλον ἐν τῷ ἐτέρῳ Συμεὼν εἶναι δηλαδὴ τοῦ νέου Θεολόγου συναποφαινομένους εὐρεῖν ἐκεῖνῳ τὰ Μακαρίου συγγράμματα, καὶ Μασσαλιανὸν
- 30 εἶναι, ὡς αὐτὸς οἶεται, τὸν αὐτὸν Συμεὼν. Οὐδένα γὰρ οἶμαι τῇ συναρπαστικῇ ταύτῃ προλήψει συνήγορον ποθ' ἔξιν τῶν μὴ πάντα εἰδόντων ἀκριβῶς ἔτι τοῦ Θεολόγου Συμεὼν τὰ πραγματευθέντα πονήματα καὶ τῶν εὖ εἰδόντων διακρίνειν καιροῦς καθ'

²⁴ ἐπονομασθῆναι coptexi· ἐπονομασθῆναί cod.

²⁵ πλείους coptexi· πλείω cod.

οὓς τὰ τῶν θεοστύγων Μασσαλιανῶν ἀκμάζειν ιστόρηται καὶ τὰ τοῦ θεολήπτου Συμεών.

- Ποῦ πρὸς Θεοῦ γὰρ Συμεὼν ὁ νέος Θεολόγος, καὶ ποῦ Θεοδώρητός τε καὶ Δαμασκηνὸς καὶ Φώτιος, οἱ πρὸ πάντων τὰ τῶν ἐξαρχόντων Μασσαλιανῶν ὀνόματα
- 5 παρεισάγον[4r]τες καὶ μασσαλιανάρχου του Συμεὼν μετὰ τῶν λοιπῶν μνημονεύοντες; Πέμπτου μὲν γὰρ ἦν αἰῶνος Πατὴρ Θεοδώρητος (Συνόδου Δ', πρᾶξ. η' 167, ἔκδ. Βενετ., Μελέτιος, βιβλ. ε', κεφ. 2, § 6), Δαμασκηνὸς δ' ὀγδόου (ἐν τῷ αὐτοῦ βίῳ παρὰ Ἰωάννου συγγραφέντι πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Μελέτιος, βιβλ. η', κεφ. στ', § 3), ἐνάτου Φώτιος, (Δοσίθεος, βιβλ. ζ', κεφ. ιγ', παραγρ. δ', 705,
- 10 Μελέτιος, βιβλ. θ', κεφ. στ', § 5) καὶ δεκάτου Συμεὼν ὁ νέος Θεολόγος, (Φιλοκαλία, 753, Μελέτιος, βιβλ. ι', κεφ. η', § 3) ὃν, κἂν ἐν τοῖς κατ' ἐκείνου²⁶ καιροῦ τῶν Μασσαλιανῶν περιεῖναι δῶμεν, ὅπερ οὐκ ἔστι (πρὸ τῶν περὶ αὐτοῦ δηλὸν ὅτι ἐκείνου τοῦ Μασσαλιανοῦ Συμεὼν διαλαβόντων Πατέρων ὑπάρξει καὶ αὐτόν), πῶς ποτ' ἂν οἱ τοῦνομα τοῦ Εὐχίτου Συμεὼν σημειώσαντες ἐπ' ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ καὶ ἀγιότητι
- 15 ὀνομαστότατοι²⁷ ἄνδρες τοιοῦτοι εἶεν, εἰ καὶ τουτονὶ τὸν θεολόγον Συμεὼν ἀντὶ τοῦ Μασσαλιανοῦ ἐκείνου²⁸ τῷ καταλόγῳ συνέταττον τῶν Μασσαλιανῶν καὶ καθεῖλον μὲν αὐτὸν τῆς ἀγιότητος, συνίστων δὲ τὸν μέγαν Μακάριον μόνον, καθάπερ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς ἡδὴ αἰῶνι, τῷ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, οἴμοι, συναρπαγεῖς ζήλω, ὁ ἀδελφὸς ἡμῶν ἐπράξατο Νεόφυτος, συστήσαι δῆθεν τὸν Μακάριον ἐκπυρούμενος καὶ Συμεὼν
- 20 καθελεῖν οὐκ οἶδ' ὅθεν οἰστρηλατούμενος;
- Ἐν χειρογράφῳ εὔρεν αὐτόν φησι βίβλῳ λέγοντα: εἴ τις μὴ αἰσθηται ἐν ἑαυτῷ αἰσθητῶς οἰκοῦντα καὶ ἐνεργοῦντα τὸν Χριστόν, σωτηρίαν οὐκ ἔχει. Ἄλλ' ἵνα τί Μασσαλιανῶν τοῦτο οὐκ ἔφη εἶναι σπέρμα καὶ οὐχὶ Συμεών; Ἐν γὰρ τοῖς τοῦ Μακαρίου ἐπιγραφόμενοις συγγράμμασι ἐσπάρθη φησὶ μικροῦ δεῖν ὅσα ὁ ἐκ
- 25 Δαμασκοῦ φωστήρ ἐκ τοῦ τῶν Μασσαλιανῶν βιβλίου ἀναλαβὼν δυσσεβῆ κατέλεξε δόγματα. [5v] Εἰ οὖν τοσαῦτα τοῖς ἐκεῖ ἐγκατέσπαρται, μέγα εἰ ἐν τοῖς τοῦ Συμεών, καίπερ οὐπω μέχρι τοῦδε τοιούτῳ ἡμεῖς ἐνετύχομεν.

- Ἄλλ' ἔρεῖ τις ὅτι οὐκ ἦσαν ἄχρι Συμεὼν Μασσαλιανοὶ ἵνα ἐν τοῖς ἐκείνου τὸ κακὸν τοῦτο ζιζάνιον σπείρωσι. Καὶ μὴν εἰ οὐκ ἦσαν, πῶς αὐτὸς ἦν Συμεών; Πότερον, ἀπὸ
- 30 τοῦ διδασκάλου καὶ ὁμωνύμου αὐτῷ Συμεὼν τοῦ ἐπικαλουμένου εὐλαβοῦς, ἢ ἀπὸ τῶν αὐτοῦ μαθητῶν; Ἄλλ' οὐδ' ἐτέρωθεν ἔγνωσται. Ἄρ' ἔγνωσται ἐκ τῶν

²⁶ ἐκείνου *correcti*: ἐκείνο *cod*.

²⁷ ὀνομαστότατοι *correcti*: ὀνομαστώτατοι *cod*.

²⁸ ἀντὶ τοῦ Μασσαλιανοῦ ἐκείνου: *in margine*.

- συγγραμμάτων αὐτοῦ; Οὐπω κὰκ τούτων ἄχρι τοῦδε πεφώραται, μὴ οὐδὲ Μασσαλιανός. Αὐτὸν μὲν οὐδεὶς πλὴν ἔτι Νεοφύτου ἐπέγνω. Μασσαλιανῶν δὲ αἱ μισαρῳτάται καὶ ἀγνωσιμάχῃτοι παραφράδες οὐδέποτ' οἶμαι ἄχρι καὶ νῦν ἐκκλειοίπασι. Ταύτῃ τοι καὶ Μελέτιος (βιβλ. ε', κεφ. γ', § 10) πολλοὶ φησιν ὕστερον
- 5 τῶν Σχολαστικῶν καὶ διδασκάλων Μασσαλιανοῖς συνείποντο καὶ ἐκ τῶν μεταγενεστέρων Οὐϊκτωρίνος, Περιγέλοιος καὶ οἱ λοιποὶ τῶν λεγομένων Συνεργιστῶν. Δι' ὅπερ καὶ ὁ ἱερὸς ἔλεγεν Ἐπιφάνιος, *οὔτε ἀρχὴν αὐτοῦς, οὔτε τέλος ἔχειν*. Καὶ μάλᾳ εἰκότως. Οὐδὲ μία γὰρ αἵρεσις μὴ Μασσαλιανισμοῦ μετέχουσα. Καὶ αὐτοὶ γὰρ οἱ λεγόμενοι τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ Βαΐζιδες κατὰ Μασσαλιανούς ἐνθουσιῶντες
- 10 *ἐπαφρίζουσιν* οὐ σιέλους μόνον ἀπὸ τῆς ἐναγωνίου εὐχῆς αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τὰς αὐτῶν *αἰσχύνας*²⁹ ἵππων δίκην θηλυμανῶν.
- Βογομίλων δὲ τὴν μισαρὰν καὶ σατανικὴν αἵρεσιν, τὴν ἐπὶ Ἀλεξίου ἀναφεῖσαν τοῦ Κομνηνοῦ περίπου τὸ ἀπ' ἔτος, ἀπὸ τῆς ἀποπτύστου ἀναφύειν τῶν Μασσαλιανῶν ῥίξης ὁμοφώνως πάντες φασιν· ὦν Ἀρμενόπουλος, *Αἰρέσ.* ιθ', Βλάσταρης, *Στοιχ.* Α',
- 15 κεφ. β', Ζυγαβινός, ἐν τῇ *Δογματικῇ Πανοπλίᾳ*, τίτλ. κζ', σελ. ρξά', Μελέτιος, βιβλ. ια', κεφ. θ', Δοσίθεος, βιβλ. η', κεφ. ε', παραγρ. ε' καὶ πλείστοι ἕτεροι μετὰ τούτων ἀποφαινόμενοι ἐκ τῶν Μασ[5r]σαλιανῶν εἶναι τοὺς Βογομίλους³⁰, ὡς *ἐξ ἀσπίδων ὄφεις πετόμενοι*,³¹ οὐδὲν ἥττον ὁμολογοῦσιν ἐπὶ τοῦ εἰρημένου βασιλέως καὶ Νικολάου τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κατακριθῆναι συνοδικῶς, τὸν τε
- 20 αἵρεσιάρχην αὐτῶν ἐμπρησθῆναι καὶ πάντας τοὺς μὴ μεταγρόντας ἐν φυλακαῖς τὸ ζῆν καταστρέψαι.
- Ἐπὶ μέντοι Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ Λέοντος πατριάρχου τοῦ Στυπῆ, κατὰ τὸ ἀρμ' ἔτος βεβαιοῦται (*Συνοδ. Ἐπιτομή*, ἔκδ. Βενετ. τομ. β', σελ. 987) δι' οὐδὲν ἕτερον τὴν κατὰ τῶν διακοσίων Κεφαλαίων καὶ ἐπέκεινα Κωνσταντίνου τοῦ Χρυσομάλου
- 25 συγκεκριθῆσθαι Σύνοδον, εἰμὴ διότι ἀνάμεστα ἦσαν αἵρέσεων τῶν ἐνθουσιαστῶν Μασσαλιανῶν τε καὶ Βογομίλων. Πλὴν οὐχ ὅτι οὕτως οὐκ ἀπεσβέσθη τὸ πολλοῖς ἐνδομυχοῦν τουτωνῶν τῶν θεοστυγῶν αἵρέσεων ὑπουλότατον πῦρ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὸ μᾶλλον ἐξῆψεν, ὡς κατ' αὐτῶν ἐνθεαστικώτατα ἐν τῇ *Κατὰ Αἱρέσεων* (κεφ. ια', σελ. 14, 15, 16, 17, 25) ὁ Θεσσαλονικέων φωστήρ Συμεὼν στηλιτεύει, πλησίον ὄντων
- 30 αὐτῶ, καθάπερ λέγει, τῇ κατοικίᾳ· ἐν οἷς πάντων ἔστιν ἰδεῖν τοὺς δυσσεβεῖς Βογομίλους, τοὺς καὶ Κουδουγέρους καλουμένους, τῶν μασσαλιανικῶν καὶ

²⁹ *Ιουδ.* 13.³⁰ Βογομίλους *conghxi*: Βογομίλους *cod.*³¹ *Ησ.* 14, 29.

ἀποπτύστων δογμάτων ἀπόζοντας, τοὺς τ' ἐνθουσιασμοὺς ὑποκρινομένους καὶ τὰς ἐν κρυπτῷ προσευχὰς καὶ ἐπιδόους μιὰς καὶ ἄλλα ἄθεα ἐνεργοῦντας καὶ ἐναγῇ καὶ ἀμβέβηλα, ἅτινα οὐδὲ θεμιτὸν φησι γραφῇ παραδοῦναι.³²

- Εἰ οὖν οὕτως ἔπειτα καὶ ἐγγὺς τοῦ Μακαρίου τοῦ μεγάλου καὶ Συμεὼν τοῦ νέου
 5 Θεολόγου οἱ θεοστυγεῖς τε καὶ πολυώνυμοι ἤκμασαν Μασσαλιανοί, τίς εὖ φρονῶν οὐκ ἂν εἴποι, εἴ τινα τούτων ἐν τοῖς ἐκείνων τῶν μακαρίων ἀνδρῶν συγγράμμασιν εὑρηγνται δόγματα, αὐτῶν εἶναι τούτων τῶν κακοσχόλων Μασσαλιανῶν σπέρματα, ὡς ἂν ἔχοιεν ἀπὸ τοιούτων ἐν κόσμῳ λαμπάντων φωστήρων οὐ τὰ ἐκείνων κρατύνειν μόνον καὶ [6v] πολλαπλασιάζειν ζιζάνια, ἀλλὰ καὶ πάσαις εἰ δυνατόν ἐμφυτεύειν
 10 ταῦτα ταῖς ἀπολιδοτέροις τῶν ὀρθοδόξων καρδίαις καὶ πάμπολλα συλλέγειν ἐντεῦθεν τῶν πονηρῶν σπερμάτων τὰ δράγματα;

- Μὴ γὰρ ξένον αἰρετικοῖς τοῦτό γε καὶ καινὸν, Γραφάς τε στρεβλοῦν εἰς τὸν αὐτοῖς σκοπὸν, καὶ τὰς τῶν θεοφόρων ἡμῶν Πατέρων φωνὰς μεταποιεῖν καὶ διαστρέφειν ὡς βούλονται; Ἀρχαῖον τοῦτο αὐτοῖς καὶ σύνηθες καὶ τὸ μέγιστον τῆς ἐκείνων αἵρέσεως
 15 τρόπιον· ὡς ἔστιν ἰδεῖν παρὰ Βαλσαμῶνι καὶ Ζωναρᾷ ἐν τῇ τοῦ ξ' κανόνος τῶν Ἀποστόλων ἐξηγήσει κἄν τῇ τοῦ ρστ' τῆς ἐν Καρθαγένης καὶ παρὰ τῷ νθ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καὶ θ' τῆς Ζ' Συνόδου καὶ γ' καὶ δ' Νικηφ. Κωνσταντινουπόλεως κἄν τῇ πρὸς Ἰωάννην τὸν Ἀντιοχ. Ἐπιστ. Κυρίλ. Ἀλεξανδρείας ἥς ἡ ἀρχή, *Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοὶ* παρὰ τε Ἰωσήφ Βρυεννίου, τομ. Α', σελ. 280 καὶ παρὰ Δοσιθέου, βιβλ. α',
 20 κεφ. ιε', παραγρ. β', σελ. 52, βιβλ. β', κεφ. ε', παραγρ. ιστ', ιζ' 146, βιβλ. γ', κεφ. ε', παραγρ. στ' 243 καὶ κεφ. ιγ', παραγρ. στ' 272 καὶ κεφ. ιε', παραγρ. λη' 309, βιβλ. δ', κεφ. γ', παραγρ. ιγ' 377, βιβλ. στ', κεφ. θ', παραγρ. δ' 569, βιβλ. ζ', κεφ. α', παραγρ. κζ' 655, βιβλ. η', κεφ. β', παραγρ. δ' 763, βιβλ. θ', κεφ. α', παραγρ. ιδ' 843, βιβλ. ι', μέρ. α', κεφ. ε' 908 καὶ μέρ. στ', κεφ. δ' 1144 καὶ παρὰ τῷ Θεοτόκῃ, τομ. Α', *Σειρᾷ*
 25 *τῶν Πατέρων*, σελ. θ'.

- Ἐπεὶ οὖν οὐ καινὸν αἰρετικοῖς οὔτε ἄηθες στρεβλοῦν καὶ παραχαράττειν κατὰ τὸ αὐτοῖς δοκοῦν τὰ τε τῶν ἱερῶν δέλτων καὶ τὰ τῶν ἁγίων Πατέρων βιβλία, βέλτιόν μοι ἄρα δοκεῖ καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν εἰρημένων ἁγίων ἀνδρῶν, ὅπου περ ἂν μασσαλιανικὸν τι δόγμα τούτοις ἐνῇ τῶν Μασσαλιανῶν εἶναι λέγειν σπέρμα,
 30 γινώμονα πρὸς ταῦτα χρωμένους εὐθύτατον καὶ δοκίμιον ἔχοντας καθαρώτατον τοὺς τὰ τῶν Μασσαλιανῶν στηλιτεύοντας δόγματα, ὡς ὁ ἐκ Δαμασκού φωστήρ ταῦτα ἀπαριθμεῖ, ἢ μετὰ Νεοφύτου συγγνωματεύειν ἐκά[6r]τερα ὀβελίζοντας καὶ διὰ τῆς

³² Symeon Thessalonicensis, *Dialogus contra haereses* XI, PG 155, 68.

καθαίρεσέως τοῦ ἐνὸς ἁγίου συνιστῶντας τὸν ἕτερον· καὶ ταῦτα εὖ εἰδόμενος πολλοὺς τῶν τε ἁγίων καὶ ἱστορικῶν εἰς μαρτυρίαν ἐκεῖνα χρωμένους, καὶ οὐδένα ἐς δεῦρο τῶν ὀρθοδόξων βασιλέων ἢ θεοφόρων Πατέρων ἢ Συνόδων ἢ τινα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν ἢ σοφῶν ἀνδρῶν αὐτὰ ὀβελίσαντα³³.

- 5 Οὐ τοῦτο δέ μοι οὕτω δοκεῖ λέγειν βέλτιον, ἀλλ' εἰ καὶ οὐδέποτε ἐβλάστησεν ἂν ἡ τῶν Μασσαλιανῶν αἵρεσις καὶ ἡμεῖς τισιν ἐντυγχάνομεν τοῖς τε τοῦ Μακαρίου καὶ Συμεῶν συγγράμμασιν οὔτε τῇ ἀληθείᾳ οὔτε τῷ ὀρθῷ δοκοῦσι συμβιβάζεσθαι λόγῳ, ἐξῆν ἄρα διὰ τοῦτο ἡμῖν τὰ ἐκείνων ἀποδοκιμάζειν ἅπαντα· ἀλλ' ἐχρῆν πρώτως τὸν νοῦν τῶν δοκούντων ἀσυμβιβάστων ἐς τὸ ἀκριβὲς βασανίσαι καὶ ὡς δύναμις
- 10 ἐπαγωνίσασθαι εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ αἰχμαλωτίσαι ὑπακοὴν καὶ τῷ λοιπῷ συμβιβάσαι τῶν Πατέρων ὁμίλῳ. Εἶτα, εἰ οὐκ ἐνῆν οὕτω διαιτῆσαι τὸ πρᾶγμα, οὐ τὰ πάντα ἐνῆν ἡμῖν ἀποδοκιμάζειν (ἦμεν γὰρ ἂν ὥδέ πως καὶ τὰ κάλλιστα τῆς ἀληθείας φρονήματα, ἅπερ ἐστὶ ἐν τούτοις ἰδεῖν τοῖς συγγράμμασι, συναποδοκιμάζοντες), ἀλλ' ἂ μόνον τοῦ ἀληθοῦς ἀπεσχοίνισται· τὰ δ' ἀληθείας ἐχόμενα καὶ πολυωφελῆ καὶ σωτήρια ὑπὲρ
- 15 χρυσίου τιμῶντας δοκιμάζειν *σουφίρ καὶ λίθους τιμίους*³⁴. Οὕτως ὁ κριτικώτατος ἐπραγματεύσατο Φώτιος· οὕτω Γρηγόριον τὸν θαυματουργὸν ἐξαιτιώμενος ὁ οὐρανοφάντωρ Βασίλειος (*Επιστολὴ τοῖς κατὰ Νεοκαισάρειαν λογίωτ.*) οὐκ ἠδυνήθησάν φησι *συνιδεῖν οἱ ἐπὶ λεπτότητι τῶν φρενῶν ἑαυτοὺς μακαρίζοντες, ὅτι οὐ δογματικῶς, ἀλλ' ἀγωνιστικῶς*³⁵ διηνέχθη ὁ ἅγιος· Διονύσιον δὲ τὸν Ἀλεξανδρείας
- 20 ἱερομάρτυραν διημαρ[7ν]τηκέναι τοῦ μέσου ἀποφηνάμενος (*Επιστ. Μαξίμῳ τῷ φιλοσόφῳ*)³⁶ ὡς ἀντιβαίνοντα σφοδρῶς τῇ ἀσεβείᾳ τοῦ Λίβυος, οὐ τὰ αὐτοῦ ὄπται ἀποδοκιμάσας συγγράμματα. Μάλιστα ἐκατέρων τουτωνὶ τῶν ἀνδρῶν τοὺς ὅρους ἢ τε Στ' Σύνοδος ἐν τῷ β' αὐτῆς κανόνι καὶ ἡ Ζ' ἐν τῷ α' ἐπεσφραγίσαντο. Ὁμοίως δ' ἐπὶ τούτοις καὶ τοὺς τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, εἰ καὶ οὐκ ὀρθῶς φρονεῖν περὶ τε ψυχῆς
- 25 καὶ ἄλλων (ἅπερ ὁ θεὸς πρὸς τὸν εὐσεβῆ πειρᾶται μεταρρυθμίζειν νοῦν Μάξιμος) ἔδοξεν ὁ ἀνὴρ. Ἐκεῖνο γὰρ μόνον ὃ τῷ τῆς ἀληθείας κανόνι οὐχ ὑπάγεται οὐ παραδέχεσθαι ὑποτίθηναι ὁ σοφὸς Σχολάριος (*Τόμ. Ἀγάπης*, 262) τὸ πρὸς τοὺς εἰπόντας τοῦτο ἀφιλονείκως ἁγίους διαφυλάττοντας σέβας. Ἐχει δὲ τοῦτω συνάδοντα καὶ τὸν θεϊότατον Αὐγουστίνον ἐν τῇ *πρὸς τὸν Φουρτουνάτον Ἐπιστολῇ*· ὃς κἄν φησι
- 30 καθολικοὶ τινες ἄνδρες ὧσι καὶ περιβόητοι καὶ φοράσαι μὲν τι τῶν ἐν αὐτοῖς συγγραμμάτων ἄλλως ἔχον ἢ ἡ ἀλήθεια, τῇ τοῦ Θεοῦ βοήθειᾳ ἢ παρ' ἄλλων ἢ παρ'

³³ ὀβελίσαντα *corr.*· ὀβελίσαντα *cod.*

³⁴ *Reg III*, 10, 11.

³⁵ Basilii Magni, *Epist.* 210, 5, ed. Courtonne II, 195.

³⁶ Basilii Magni, *Epist.* 9, 2, ed. Courtonne I, 38.

- ἡμῶν νοηθεῖσα, σφριζομένης τῆς ὀφειλομένης αὐτοῖς τιμῆς, ἀποδοκιμαστέον ἐκεῖνο. Ἐγὼ γὰρ τοιοῦτός εἰμι ἐν τοῖς τῶν ἁγίων συγγράμμασιν, οἷους εἶναι θέλω τοὺς τὰ ἡμέτερα μετιόντας. Τούτῃ συνάδων καὶ ὁ Νυσσαῶν φωστήρ, τὰ δὲ ἡμέτερά φησιν (ἐν τῇ περὶ τῆς *Ἑξαήμερου ἀπολογίᾳ*) ὡς ἐν γυμνασίᾳ τινὶ σχολαστικῶς ἐπιχειρούμενα
- 5 τοῖς ἐντυγχάνουσι προκείσθω, μηδεμιᾶς μηδενὶ διὰ τοῦτο βλάβης προσγινομένης, εἴ τι παρὰ τὴν κοινὴν ὑπόληψιν ἐν τοῖς λεγομένοις εὐρίσκειτο.³⁷ Δι' ὃ δὴ καὶ ταῖς τῶν μακαρίων ἐκάτεροι τιμῶνται τιμαῖς, καίτοι δοξῶν αὐτῶν ἐνίων ἀποδοκιμαζομένων οὐ φιλονείκως αὐτῶν ἀντεχόμενοι. Οὕτως ἦσαν οἱ ἅγιοι φιλόθεοι· οὕτω τὰ ἑαυτῶν ἐν πᾶσιν ἅπαντες παρητοῦντο τῆς ἀποστολικῆς ἐ[7r]κείνης παραινέσεως μεμνημένοι τοῦ
- 10 μακαρίου λέγοντος Παύλου, *μηδεὶς τὸ ἑαυτοῦ ζητεῖτω, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος*³⁸ πρὸς τὸ συμφέρον· δι' ὃπερ οὐ τὰ τῶν ἁγίων συγγράμματα κῆρὰς που ἔχοντα βραχυτάτας κατέκρινον, ἀλλὰ τὰς κῆρας ἀπεδοκίμαζον μόνον, κατέκρινον δὲ τὰ τῶν αἵρετικῶν· καὶ ταῦτα οὐχ ἀπλῶς οὐδὲ ἀβασανίστως, ἵνα μὴ ἕκαστον τῶν ἐν αὐτοῖς περιεχομένων ὀρθόν που καὶ ὑγιὲς συγκατακρίνηται. Ὅθεν ὁ πάμμεγλης Ἀθανάσιος
- 15 ἰδίᾳ ἐπραγματεύσατο ἅ τε οἱ περὶ τὸν Ἀρειὸν ὀρθῶς ἔλεγον καὶ ἅ μὴ, μήποτε τὴν Ἀρείου τις κατακρίνων δέλτον καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ὀρθῶς λεγόμενα μετὰ τῶν μὴ ὀρθῶς εἰρημένων συγκατακρινεῖ. Λέγεται δὲ τὸ ὅλον γράμμα καταδικάζεσθαι, *διὰ τὸ ἐκ παντὸς, ὡς φασιν, ἐλλείμματος*³⁹ τὸ κακὸν ἀναφύεσθαι. (Βρυνένιος, τόμος γ', 190).
- Ὅ γε μὴν μακαρίτης Νεόφυτος οὔτε γόνους εἶναι λέγει τοῦ Μακαρίου τὰ ἐπὶ τῷ
- 20 ὀνόματι αὐτοῦ ἐπιγραφόμενα συγγράμματα καὶ αὐτοῦ ὡς ἀνθρώπου, κατὰ τοὺς εἰρημένους ἁγίους, εἶναι καὶ τὰ ἐν τούτοις τῇ ἀληθείᾳ ἀσυμβίβαστα, οὔτε κἂν τὰ τῇ ἀληθείᾳ συμβιβάζόμενα γόνους εἶναι γνησίους αὐτοῦ ἀποφαίνεται, τὰ δὲ μὴ οὕτως ἔχοντα καθάπερ καὶ ἄλλων, ὡς διείληπται, πολλῶν νόθα. Ἀλλ' οὔτε μὴν αὐτόχροημα εἶναι γνωματεύων ταῦτα αἵρετικοῦ, καὶ τούτου πρὸ πάντων Συμεῶν τοῦ νέου
- 25 Θεολόγου, τὴν κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον διαίρεσιν ἐποιήσατο· δηλητηρίους δὲ μόγις παρειακάσας ἐκεῖνα δευθεῖσι μέλιτι φευκτέα διὰ τὴν πικρολογίαν εἶναι ἅπαντα ἀπεφρίνατο. Ὅθεν ὥσανεῖπερ ἐκεῖνοις πλημύρας ἐνούσης τῶν μασσαλιανικῶν ρευμάτων, εἰπεῖν ὥρμηται μὴ Μακαρίου εἶναι [8v] ἀλλ' ἢ τοι Συμεῶν τοῦ Θεολόγου μᾶλλον ἢ τοῦλάχιστον Μασσαλιανοῦ ἑτέρου, πολλοῦ γε καὶ δεῖ Μακαρίου τὰς
- 30 πεντήκοντα *Ὁμιλίας* ἢ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστοῦ τὰ ἐκ τῶν *Ὁμιλιῶν* τουτωνὶ πονηθέντα *Κεφάλαια*.

³⁷ Gregorii Nysseni, *Apol. in Hexameron* PG 44, 68.

³⁸ *4' Κορ.* 10, 24.

³⁹ ἐλλείμματος correxi· ἐλλείματος cod.

- Ἀλλ' ὅτι μὲν Μακαρίου γόνου αἱ ν' *Ὁμιλῖαι* καὶ τοῦ Μεταφραστοῦ Συμεὼν τὰ ἐντεῦθεν παραφρασθέντα *Κεφάλαια* ἐχέγγυοι ἀξιόπιστοι ἢ ἐκ διαφόρων κωδίκων ἔν τε Παρισίοις δὶς πού τι καὶ τρίς καὶ ἐν Λειψία ἅπαξ ἑκδοσίς τῶν ν' *Ὁμιλῶν* μετὰ τῶν *Κεφαλαίων* ὁμοῦ, ὥς ἐν προοιμίῳ αὐτῇ ἡ γραικολατινιστὶ βίβλος, ἦν ὁ ἀδελφὸς ἔχων
- 5 ἀνὰ χειρὸς Νεόφυτος τὰ περὶ Μακαρίου ἀνέκρινε, διεσάφησεν (§ IX, XI, XII), ἦτις καίτοι αὐτοῦ Μακαρίου εἶναι καὶ τὰ *Κεφάλαια* ἐπανατείνεται ἐκ τῆς τῶν κωδίκων ὀτρυνομένη ἐπιγραφῆς τῆς τε βινδοβονενσιακῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Πέτρου Ποσίνου, ἀλλ' οὖν τὴν λέξιν *ἔφη* εὐρίσκουσα ἐν αὐτοῖς καὶ μὴ ἐτέρου ἐπιτυγχάνουσα κώδικος ἀκριβεστέρου τὸν Μεταφραστὴν ἐπιγράφοντος, οὐ διστάζει μὲν μὴ εἶναι
- 10 ἔκγονα Μακαρίου, συμβαίνοντα ἐν πᾶσιν ὁρῶσα⁴⁰ ταῖς αὐτοῦ *Ὁμιλίαις*, κρίνει δὲ ἀπὸ στόματος εἶναι καὶ ταῦτα Μακαρίου, παραλιμπάνουσα ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν τῇ λατινίδι τὴν λέξιν *ἔφη* διὰ τὸ ἀσύγχυτον. Τοιούτων δῆπου χειρογράφων τὴν ἐπιγραφὴν ἔχόντων τοῦ Μακαρίου καὶ ἡμεῖς ἐν τε Βιέννῃ παρὰ τῇ καισαρικῇ βιβλιοθήκῃ καὶ ἐν Τρίκῃ παρὰ τῷ νῦν ἐπισκοποῦντι ἀγίῳ Τρίκης κυρίῳ ἐτύχομεν
- 15 Ἀμβροσίῳ καὶ διὰ τῆς αὐτοῦ τότε συνεργίας μετὰ καὶ ἄλλων συγγραμμάτων ἀξιολόγων ἐτέρᾳ διὰ σπουδῆς γραφῇ παρεδώκαμεν· ἃ μεθ' ἑαυτῶν ἔκτοτε περιφέροντες εὕρομεν μὲν ἐλάττω τὰ **[8r]** ἐν τούτοις τοῦ Μακαρίου *Κεφάλαια* τῶν ἐν χειρὶ κατὰ τὸ ἀψιδ' ἔτος ἐν Λειψία γραικολατινιστὶ ἐκδοθέντων ὥς μὴ καὶ τὸν *Περὶ φυλακῆς καρδίας* ἐν τέσσαρας καὶ δέκα συμπληρούμενον κεφαλαίοις λόγον ἔχοντα, εἰ
- 20 καὶ τίνα τούτου κεφάλαια ἐν τοῖς λοιποῖς σποράδην εὑρηται κεφαλαίοις, ἐξισούμενον δὲ πῶς τοῖς ἐν νεωστὶ τῇ ἐκδοθείσῃ ἐν Ἑνεταῖς *Φιλοκαλία* κεφαλαίοις μετὰ τῶν θεωρουμένων τὸν πολὺν ἄνθρωπον ἱερῶν Νηπτικῶν⁴¹, ἐλαττοῦται γεμὴν αὐτῇ τε καὶ ἢ ἐν Λειψία ἑκδοσίς καὶ τὰ ἐν Τρίκῃ μοι γραφέντα τῆς ἐν τῇ καισαρικῇ βιβλιοθήκῃ παλαιᾷς χειρογράφου βίβλου· πλεονάζει γὰρ αὕτη τῶν εἰρημένων⁴² ἐν διακοσίῳ που
- 25 κεφαλαίοις συμποσούμενῃ, τῶν λοιπῶν, τῶν μὲν ἐν ἑκατὸν πεντήκοντα μόνον, τῆς δὲ ἐν Λειψία ἐκδόσεως ἐν ἑκατὸν ἐξήκοντα κεφαλαίοις ἀπαρτιζομένων.⁴³ Ὡς οὖν ὁρῶμεν ἀπὸ τῶν τῆς βινδοβονενσιακῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Πέτρου Ποσίνου κωδίκων καὶ τῶν ἐν Λειψία καὶ καισαρικῇ βιβλιοθήκῃ καὶ Τρίκῃ παλαιῶν χειρογράφων Μακάριον συνάγεται ἐπιγράφεσθαι πατέρα τῶν *Κεφαλαίων*.⁴⁴

⁴⁰ ὁρῶσα correxi· ὁρᾶσα cod.

⁴¹ νηπτικῶν correxi· νηπτικῶν cod.

⁴² εἰρημένων correxi· ἀρημένων cod.

⁴³ ἀπαρτιζομένων - Ὡς οὖν ὁρῶμεν: sunt nonnulla inter ea verba ab ipsa manu auctoris extincta.

⁴⁴ post verbum *Κεφαλαίων* sunt nonnulla extincta.

- Ἐπεὶ δ' αὐτὸς Νεόφυτος ἔνθεν μὲν *ἀρχαίῳ* φησὶ *τινὶ χειρογράφῳ ἐν Ἀθῶ* ἐνέτυχε ταῦτά τε περιέχοντι καὶ Συμεῶνα τούτων ἐπιγραφομένῳ παραφραστήν, τὸν Μεταφραστήν, ἔνθεν δὲ ξυνορῶν μήτοιγε τὸν αὐτὸν τῇ [9v] τῶν Μασσαλιανῶν συντάξῃ μερίδι διὰ τὰ ἐν αὐτοῖς, ὡς αὐτῷ δοκεῖ, ὑποπτευόμενα μασσαλιανικά
- 5 δόγματα, ὥσπερ τοῦ ἀπὸ δ' αἰῶνος μασσαλιανάρχου Συμεὼν τοῦνομα ἀφελὼν, Συμεῶνι δέδωκε τῷ ἐν τῷ ι' ἀκμάσαντι αἰῶνι νέῳ Θεολόγῳ, οὕτω τοῦ ἐν τῷ θ' λάμψαντος αἰῶνι Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ τὴν *Μεταφραστῆς* ἀφαρπάσας κλῆσιν, αὐτῷ πάλιν τῷ Θεολόγῳ δίδωσι Συμεῶν, Μεταφραστήν ἀποφαινόμενος παρὰ τοῖς Μασσαλιανοῖς ἐπονομασθῆναι⁴⁵, δι' ἣν, ὡς οἶεται, τοῦ ψευδεπιγράφου βιβλιαρίου
- 10 μετάφρασιν ἐποίησατο· ὥστε τὸν αὐτὸν εἶναι, κατ' αὐτόν, καὶ Μασσαλιανὸν καὶ νέον Θεολόγον καὶ Μεταφραστήν καὶ οὕτω τὰ *Κεφάλαια* μὴ εἶναι λοιπὸν τοῦ Μεταφραστοῦ, ὥσπερ δὴ, κατ' αὐτόν, οὔτε τὰς ν' *Ὀμιλίας* Μακαρίου, τοῦ αὐτοῦ εἶναι λέγειν Μακαρίου δεῖν.
- Ἀλλ' ἐπεὶ περ ἡ νεωστὶ διαληφθεῖσα τῆς *Φιλοκαλίας* ἔκδοσις τὸν τῇ Ἐκκλησίᾳ
- 15 καθωμυλημένον διαμαρτύρεται Μεταφραστήν (οὕτω γὰρ αὕτη προανακρούουσα λέγει, 692: *ὁ ἐν ἀγίοις ἡμῶν Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος... εἰς ἄκρον ἐκπαιδευθεὶς τὰς θείας Γραφάς, λόγους πολυειδεὶς συνεγράψατο ψυχικῆς ὠφελείας καὶ θεοσοφίας πεπληρωμένους τοῦ Πνεύματος· πενήκοντα δ' οὗτοι πάντες εἰσὶν· οὓς Συμεὼν ὁ Μεταφραστῆς, ὁ ἐπὶ Βασιλείῳ τοῦ Μακεδόνοιο κατὰ τὸ ὠξ' ἔτος ἀκμάσας, τῆς ἐν αὐτοῖς*
- 20 *κοινωφελοῦς διδασκαλίας καὶ πνευματικῆς σοφίας ἀποθανυμάσας μετέφρασεν, εἰς πενήκοντα καὶ ἑκάτον κεφάλαια διελὼν διὰ τὸ εὐσύννοπον κ.τ.ε. Οὐκ οἶδα δὲ ἥτοι παρ' αὐτοῦ μόνου οὗ καὶ Νεόφυτος ἔτυχε χειρογράφου ἢ καὶ παρ' ἄλλων τοιούτων συγκροτούμενη κωδίκων τὴν τοῦ Μεταφραστοῦ ἐχόντων ἐπιγραφὴν μετ' αὐτῆς ἐν[9r]τυπωθῆναι ταύτης διέγνω ἡ σοφὴ ὄντως καὶ ἱερὰ τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας*
- 25 *μέλισσα, ὁ πρῶην, λέγω, Κορίνθου Μακάριος, ὁ τοῦ ὄντος μεγάλου Μακαρίου συνώνυμος. Συνάδει δὲ τῇ διαγνώσει τοῦ χριστομιμήτου τούτου ἀνδρὸς καὶ πᾶς ὀρθὸς λόγος. Πῶς γὰρ ἄλλως τὸ φησὶ καὶ ἔφη θεραπευθήσεται, ἔστιν ὅπου τῶν ρν' *Κεφαλαίων* παρεισαγόμενον, ἐὰν μὴ τὸ ἀκριβέστερον τῶν ἄλλων διαφυλάττειν δῶμεν τοὺς ἐν τοῖς εἰρημένους *Κεφαλαίοις* τὴν τοῦ Μεταφραστοῦ Συμεῶνος ἐπιγραφὴν*
- 30 *ἐπιφέροντας κώδικας; Ἐπεὶ οὖν ταῦθ' οὕτως ἔχει, φημί, τίς ἄρα πεισθῆναι βέλτιον, τοῖς τὸ τοῦ Μακαρίου ἢ τοῖς τὸ τοῦ Μεταφραστοῦ ἐπιγραφομένοις ὄνομα, ἢ Νεοφύτῳ τῷ τὸ παρ' αὐτοῦ γνωματευόμενον μόνου τοῖς τ' ἐν χειρογράφοις καὶ ἐντύπῳ*

⁴⁵ ἐπονομασθῆναι *correcti*: ἐπωνομασθῆναι *cod.*

- διαληφθεῖσι βιβλίοις ὄνομα ἐπιτιθεμένῳ; Ἀλλὰ γὰρ τοὺς πλείους⁴⁶ καὶ τὸν ὀρθὸν ἐγκαταλιμπάνειν λόγον καὶ ἐνὶ προστίθεσθαι τῷ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ἀληθῶς ζηλῶ γνωμοδοτοῦντι, ἔσχατον τοῦτ' ἂν εἴη διανοίας ἀρρώστημα. Καὶ αὐτοὶ γὰρ οἱ ἐν οὐδενὶ μὲν τῶν παρ' αὐτοῖς κωδίκων τῷ τοῦ Μεταφραστοῦ Συμεῶνος ἔχοντι ὄνομα
- 5 ἐντυχόντες ἐκδύται τὴν δὲ λέξιν ἔφη πλεισταχοῦ τῶν *Κεφαλαίων* ἰδόντες καὶ ἐν πάσαις ταῦτα συνάδοντα ταῖς Μακαρίου, ὡς εἴρηται, *Ὀμιλίας* τῶν ἀκουστῶν τισι τοῦ αὐτοῦ Μακαρίου εἶναι διακεκρίκασιν. Πόσης ἄρ' ἂν εἴμεν ἀκρισίας ἡμεῖς ὑπεύθυνοι, οἱ καὶ ὡς ἄλλον ἀκουστήν Μακαρίου τὸν ἐκ τῶν *Ὀμιλιῶν* αὐτοῦ ὡς ἀπὸ τοῦ ἰδίου στόματος ἐνηχηθέντα τὰ εἰρημένα *Κεφάλαια* καὶ συντάξαντα, Συμεῶνά φημι τὸν
- 10 Μεταφραστήν, οὐκ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἀγνοήσαντες, ἂν οὐχὶ τοῦτον, ἀλλ' ὃν πλάττει Νεόφυτος Συμεωνοθεολογομασσαλιανομεταφραστήν εἶπωμεν; Πειστέον ἄρ' οὖν ἡμᾶς τῷ τε ὀρθῷ λόγῳ καὶ τοῖς τὸ τοῦ Μεταφραστοῦ ἐπιγραφομένοις ὄνομα ἐκδεδομένοις τε καὶ ἀνεκδότοις βιβλίοις. Τὸ δὲ μὴ κἄν τοῖς διαληφθεῖσιν εὐρίσκεσθαι κώδιξι τὸ τοῦ Μεταφραστοῦ ὄνομα, τῆς αὐτοῦ οἶμαι μετριότητος εἴη τοῦτ' ἂν, οὐ
- 15 [10ν] κρίναντος ἴσως ἑαυτῷ ἀλλὰ Μακαρίῳ τὰ ἐκ τῶν ἐκείνου *Ὀμιλιῶν* ἐπιγράψασθαι *Κεφάλαια*. Τῶν δ' αὐτὰ τότε προσφάτως μεταγραφάντων καὶ τὸν Μεταφραστήν εἰδόντων εἶναι τούτων παραφραστήν, οἱ μὲν τυχὸν παράφρασιν εἶναι τούτου, οἱ δέ, ὡς αὐτός, Μακαρίου εἶναι γόνους ἐπιγεγράφασιν, ἣ ἐπετιλῶσατο μὲν αὐτὸς ταῦτα ὁ Συμεῶν, ὡς ἐν τῇ *Φιλοκαλῖα* ἐκδέδοται, τῶν ἀντιγράφων δὲ μὴ πᾶσαν
- 20 ἐπιγραφάντων τὴν ἐπιτίτλωσιν, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ἁγίου Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου συνέβη γενέσθαι τὴν ταύτης ἀπὸ τῶν εἰρημένων κωδίκων ἔλλειψιν.
- Ταῦτα δ' οὐ διῆσχυρίζομενοι, ἀλλὰ τεκμαιρόμενοι λέγομεν. Ἐκεῖνο δὲ λοιπὸν οὐ τεκμαιρόμενοι, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν μαρτυρουμένων ἄνωθεν κωδίκων τε καὶ ἐκδόσεων καὶ χειρογράφων βιβλίων συνωθοῦμενοι: Μακαρίου μὲν εἶναι τὰς τε πεντήκοντα *Ὀμιλίας*
- 25 καὶ τὰς γεροντικὰς *Διηγήσεις* καὶ *Ἀποφθέγματα* (πολλῶν γὰρ τοῦτο παλαιῶν τε καὶ νέων Πατέρων χρήσεις ἐκ τῶν τοῦ Μακαρίου *Ὀμιλιῶν* καὶ *Ἀποφθεγμάτων* καὶ *Διηγήσεων* βεβαιουῖσιν, Ἰσαὰκ μὲν ἐκ τῶν πάλαι ὁ Σύρος, Λόγ. μθ' 295, 301 καὶ Ἐπιστολ. δ', 550, Γρηγόριος δὲ ἀπὸ τῶν νέων, ὁ Θεσσαλονικέων φωστήρ, ἐν τε τῇ *Πρὸς μοναχὴν Ἐξήνῃ*⁴⁷ ὁμῖλ. κἄν τῇ *Υπερ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων* [*Φιλοκαλῖα*, 948,
- 30 957] καὶ Μελέτιος ἐπὶ τούτοις ὁ Ἀθηνῶν ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν, βιβλ. δ', κεφ. η')· Συμεῶνος δὲ τοῦ Μεταφραστοῦ τὴν ἐν ἑκατὸν πεντήκοντα *Κεφαλαίοις*, ἣ καὶ πλείω, *Παράφρασιν* τῶν πεντήκοντα Μακαρίου *Ὀμιλιῶν* λίαν ἰσχυρίζομεθα. Οὐχ'

⁴⁶ πλείους correxi· πλείω cod.

⁴⁷ Ἐξήνῃ correxi· ζήνῃ cod.

ἤττον δὲ ἐπὶ τούτοις καὶ Συμεὼν τὸν νέον Θεολόγον παντὸς εἶναι Μασσαλιανισμοῦ κρείττω, καθόσπερ ὃ τε μέγας Μακάριος καὶ ὁ Μεταφραστὴς Συμεών. Εἰ δέ ποῦ τινα τύχη ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν Μασσαλιανῶν δόγματα, αὐτῶν εἶναι δεῖ ἐκείνων τῶν Μασσαλιανῶν βέβηλα σπέρματα.

5

Maria Vantaraki / Georgios D. Panagopoulos

Unpublished Dissertation of Dorotheos Voulismas concerning the problem of the authenticity of the Ps. Macarian Corpus

Summary

The text we edit for the first time is a dissertation in form of Epistle directed from the Greek scholar and preacher Dorotheos Voulismas (ca. 1740-1818) to the Ukrainian monk Paisios Velitskovski (1722-1794) and concerning the authenticity of the Ascetical Works (50 Spiritual Homilies) which traditionally have been ascribed to the ancient ascetic Father Macarius the Egyptian (4th Century AD). To the Dorotheos' Epistle gave rise a short work of Neophytos Kavsokalyvitis (a monk of Athos of Jewish origin and scholar), in which he had challenged the traditional view about the author of the macarian corpus. Neophytos, after having taken into account the similarities between this corpus and characteristic views of the ancient messalian heresy (as these have been presented by earlier Church Fathers), had suggested that as real author of the macarian writings should be considered a certain Symeon, an old messalian heretic.

In the text that we edit Dorotheos sides with the Church's tradition and thus he insists, against Neophytos, on the macarian origin of the corpus, although he is fully aware of the similarities mentioned above. On the basis of various arguments, we propose that the Epistle of Voulismas must have been written between 1783-1784, short after the appearance of Neophytos' dissertation (a text we have already edited and assumed to have been written between 1782 and the middle of 1783).

Voulismas' Epistle together with Neophytos' dissertation are of great interest for more than one reason: Both texts provide a unique account of the way in which a quite complex philological and theological problem has been dealt with by two Greek

scholars at the end of 18th Century, almost 150 years before modern scholars have attempted to resolve it (e.g. Villecourt and Dörries); nevertheless both texts shed light on important aspects of the so-called “Church Enlightenment” in a highly critical period of the history of the Greek people under ottoman occupation.

Ελευθέριος Λ. Βέτσιος

*Η ίδρυση νέων βενετικών προξενείων στον ελληνικό χώρο
μετά τη συνθήκη του Passarowitz (1718)*

Η Δημοκρατία της Βενετίας, παλιά βασίλισσα της Μεσογείου και του ανατολικού εμπορίου, βρίσκεται, τον 18^ο αιώνα, σε πλήρη πολιτική και εμπορική παρακμή. Οι συνεχείς πόλεμοι της Δημοκρατίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έως το 1718, είχαν αποδιοργανώσει το εμπόριό της. Επιπλέον στις περιόδους της ειρήνης είχε να αντιμετωπίσει τις μόνιμα απειλητικές βλέψεις της Αυστρίας και τον ανταγωνισμό των άλλων ιταλικών πόλεων, της Γένοβας, του Λιβόρνου, της Αγκώνας, ακόμα και της Ραγούζας, στην άλλη όχθη της Αδριατικής. Έπειτα οι μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στην αρχή και αργότερα της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ολλανδίας πέραν του Ατλαντικού, περιθωριοποίησαν εμπορικά τη Βενετία, που αδυνατούσε να ανταπεξέλθει, όπως στο παρελθόν, στον μεγάλο ανταγωνισμό της ξένης ναυσιπλοΐας. Η Βενετία δε βρισκόταν πια στην πρωτοπορία της τεχνολογικής και πνευματικής κίνησης της υπόλοιπης Ευρώπης. Επιπρόσθετα, η σταδιακή οικονομική διείσδυση των βόρειων ανταγωνιστών της στην Ανατολή, χώρο στον οποίο κυριαρχούσε εμπορικά από την υστερομεσαιωνική περίοδο, τοποθέτησε τη Βενετία σε ρόλο περιφερειακό και σε θέση κατώτερη από τα μεγάλα λιμάνια της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Ολλανδίας¹. Η ισχύς της Γαληνότητας κυρίως επλήγη

1 OF. C. Lane (βλ. *Βενετία - η θαλασσοκράτειρα, Ναυτιλία-Εμπόριο-Οικονομία*, Αθήνα 2007, Μετάφραση από την αγγλική του πρωτοτύπου με τίτλο : *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore and London 1973, σ. 591) αναφέρει χαρακτηριστικά : «Επί σχεδόν ογδόντα χρόνια, από το 1718 ως το 1797, ενώ οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης διεξήγαν πολέμους μείζονος σημασίας, η Βενετία ζούσε ειρηνικά (εκτός από τις ενέργειες της εναντίον των πειρατών). Θα περίμενε κανείς να επαινούνται οι Βενετοί πολιτικοί ηγέτες που απέφυγαν τη φρίκη του πολέμου, δεδομένης της προσφοράς της εκείνα τα χρόνια στη μουσική, στη λογοτεχνία και στις καλές τέχνες· κι όμως, οι ιστορικοί αποκάλεσαν τον δέκατο όγδοο αιώνα της Βενετίας «αιώνα της παρακμής» της. Οι Βενετοί εκείνης της εποχής αποκαλούσαν τους εαυτούς τους παρακμασμένους, επειδή δεν έκαναν αυτά που είχαν κάνει άλλοτε οι προγονοί τους. Οι σημερινοί ιστορικοί τους αποκαλούν παρακμασμένους επειδή ακριβώς τους απασχολούσε τόσο πολύ το να κάνουν αυτά που είχαν κάνει άλλοτε οι προγονοί τους, αλλά κι επειδή δεν έφτιαζαν νέους θεσμούς που να συμβάλουν στη δημιουργία του μελλοντικού ιταλικού έθνους». Επίσης βλ. G. Luzzatto, *Studi di Storia Economica Veneziana*, Padova 1954, σ.14· F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*-Μετάφραση από τη γαλλική του πρωτοτύπου με τίτλο: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, Paris 1979), Μετάφραση Κ. Μιτσotάκη, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 344-347· D. Sella, «Crisis and transformation in Venetian trade», *Crisis and change in the Venetian economy in the 16th and 17th centuries*, a cura di Pullan B., London 1968, σσ 104-105· W. H. McNeill *Venice. The Hinge of Europe 1081-1797*, Chicago/London 1974, σ. 217, 222· Γ. Σιορόκας, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1798)*, Ιωάννινα 1981, σ. 26. Για την εμπορική πολιτική της Βενετίας στη Μεσόγειο βλ. M. Costantini, «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας έναντι των κτήσεών της στην Ανατολική Μεσόγειο», *Κέρκυρα, μία μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινο περιβάλλον, 16^{ος}-19^{ος}αι.*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου,

από την αδυναμία της να ολοκληρώσει τα προγράμματά της και να διατηρήσει τις κατακτήσεις της ειδικά μετά το 1718, όταν η συνθήκη του Passarowitz (ή Požarevac) της αφαίρεσε το βασίλειο του Μοριά (Πελοπόννησος) και την περιόρισε στην Αδριατική, στα Ιόνια νησιά και στην απέναντι περιοχή της Ηπείρου². Ο 18^{ος} αιώνας άρχισε άσχημα για τη Γαληνότητα και τελείωσε με την πτώση της.

Ωστόσο, παρά την πολιτική παρακμή της Γαληνότητας Δημοκρατίας τον 18^ο αιώνα, το βενετικό εμπόριο διατήρησε μια σημαντική θέση στην Ανατολή³. Ορισμένα βιοτεχνικά προϊόντα της Βενετίας, όπως τα δαμασκηνά⁴, υφάσματα με άνθη κεντημένα με χρυσό ή ασήμι, των οποίων κράτησε το μυστικό της κατασκευής ως το τρίτο τέταρτο του αιώνα, τα γυαλικά, οι καθρέφτες και άλλα πολυτελή προϊόντα, άρεσαν στους Τούρκους, στους Έλληνες και στους άλλους ανατολίτες και έσωσαν το βενετικό εμπόριο από την καταστροφή⁵. Για να διαδραματίσει μάλιστα σημαντικό ρόλο στις συναλλαγές και να διατηρήσει την εμπορική της δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο στράφηκε στη δημιουργία νέων προξενείων στην ανασύσταση παλαιότερων⁶.

Κατά πάγια βενετική αρχή, όταν οι Βενετοί αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν στους Οθωμανούς τις κτήσεις της Ανατολής, επανέρχονταν σε αυτές ως έμποροι για να συνεχίσουν, υπό άλλη μορφή, την εκμετάλλευση της παραγωγής τους και να διαθέσουν σ' αυτές τα προϊόντα τους. Τα μόνα μέσα που διευκόλυναν αυτή τη διεύθυνση

Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1996, (Επιμ. Α. Νικηφόρου), Κέρκυρα 1998, σ. 71-79.

2 Η συνθήκη του Passarowitz υπογράφηκε στις 21 Ιουλίου 1718 από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Κάρολο ΣΤ' και τον σουλτάνο Αχμέτ Γ'. Η ομώνυμη εμπορική συνθήκη υπογράφηκε λίγες μέρες αργότερα στις 27 Ιουλίου. Σχετικά βλ. V. Bianchi, *Istorica relazione della Pace di Posarowitz*, Πάντοβα, Manfrè, 1719, σ. 169-214 και 222-236 *Raccolta dei Trattati e delle principali convenzioni concernenti il commercio e la navigazione dei sudditi Austria cineglisati della Porta Ottomana*, Βιέννη 1844, σ. 4-32. G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, τ. 1 (1300-1789), Paris 1897, No 19 *Traité de paix avec l'Autriche*, σ. 208-216 και No 20 *Traité de commerce et de navigation avec l'Autriche* σ. 220-227. I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les Puissances étrangères*, τ. 9 (Autriche), Paris 1898, σ. 73-89. Δ. Χατζόπουλος, *Ο τελευταίος Βενετο-Οθωμανικός πόλεμος 1714-1718*, Αθήνα 2002 (Μετάφραση από τη γαλλική του πρωτοτύπου με τίτλο: *La dernière guerre entre la République de Venise et l'Empire Ottoman (1714-1718)*, Montréal 1999²), σ. 456-481.

3 R. Mantran, «La navigation vénitienne et ses concurrentes en Méditerranée orientale aux XVIIe et XVIIIe siècles», *Mediterraneo e OceanolIndiano, Atti del Sesto Colloquio Internazionale di Storia Marittima*, tenuto a Venezia dal 20 al 29 Settembre 1962, σ. 389.

4 Για τα δαμασκηνά υφάσματα βλ. Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, μτφ. Ε. Γαρίδη, Αθήνα 1974, σ. 208-209.

5 Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα*, (Μετάφραση από τη γαλλική του πρωτοτύπου με τίτλο: *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956), Αθήνα 1996, σ. 199.

6 Για την παρουσία Βενετών εμπορικών προξένων στον ελλαδικό χώρο βλ. Μ. Οικονόμου, *Ο θεσμός του προξένου των Ελλήνων εμπόρων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας—Το εμπόριο του Αρχιεπισκόπου και το ελληνικό προξενείο της Βενετίας*, (αν. διδ. διατρ.), τ. 3, Αθήνα 1990, σ. 6-9.

και εξασφάλιζαν το βενετικό μονοπώλιο ήταν τα εμπορικά προξενεία που ιδρύονταν στις πρώην βενετικές κτήσεις, σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές, μετά τη βενετική αποχώρηση. Οι βενετικές διπλωματικές ενέργειες που αναλαμβάνονταν κάθε φορά, μετά την ειρήνευση, έτειναν απαρέγκλιτα προς την κατεύθυνση της ανανέωσης των προνομίων που επέτρεπαν την ελεύθερη εμπορία στα εδάφη του σουλτάνου και την εγκατάσταση σ' αυτά βενετικών προξενείων⁷. Έτσι μετά τη συνθήκη του Passarowitz, όταν στη Γαληνότητα είχαν απομείνει πια μόνο τα νησιά του Ιονίου, τα Κύθηρα, η Πρέβεζα και η Πάργα, οι CinqueSavi alla Mercanzia, μετά από εισήγηση των Capitoli Piazza⁸, με επιστολή τους προς το δόγη επισημαίνουν την ανάγκη που υπήρχε για τόνωση του βενετικού εμπορίου στην Ανατολή. Για το λόγο αυτό πρότειναν την ίδρυση νέων ή την ανασύσταση παλαιότερων προξενείων σε περιοχές που άλλοτε κατείχαν ή που βρίσκονταν σε εμπορικά σταυροδρόμια. Συγκεκριμένα πρότειναν την επαναλειτουργία των προξενείων στο Δυρράχιο, τη Σμύρνη, την Κρήτη και την Πελοπόννησο, αλλά και την ίδρυση δύο νέων προξενείων στη Θεσσαλονίκη⁹ και στην Άρτα.

Οι λόγοι ίδρυσης νέων προξενείων ήταν πολλοί και ουσιαστικοί. Η Θεσσαλονίκη, ένα από τα μεγαλύτερα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, και φυσικό επίνειο της πλούσιας σε πρώτες ύλες βαλκανικής ενδοχώρας, ήταν επόμενο να κινήσει το ενδιαφέρον των Βενετών για τη σύσταση εμπορικού προξενείου. Η μακεδονική πρωτεύουσα, παλιά κτήση του βενετικού κράτους κατά το 15^ο αιώνα, ποτέ δεν έχασε το ενδιαφέρον της για τους Βενετούς, που προμηθεύονταν από το μακεδονικό χώρο πρώτες ύλες, αλλά και πωλούσαν τα θαυμάσια προϊόντα της βιοτεχνικής τους παραγωγής στις εμποροπανηγύρεις του¹⁰.

Σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές μετά τη συνθήκη του Passarowitz η Βενετία με την ίδρυση προξενείου στη Θεσσαλονίκη θα προσπαθούσε να είναι παρούσα στις εμπορικές συναλλαγές της περιοχής κερδίζοντας ένα μεγάλο μέρος του εξαγωγικού εμπορίου πρώτων υλών που σχετίζονται κυρίως με τις βιοτεχνίες υφασμάτων της. Τέτοιες πρώτες ύλες ήταν το βαμβάκι (στα μέσα του αιώνα η Βενετία κατείχε τη

7 Βλ. Μ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 6.

8 Το σώμα των Capitoli Piazza αντιστοιχεί με το σημερινό εμπορικό επιμελητήριο και έδρευε στην Βενετία. Για τον συμβουλευτικό ρόλο των Capitoli Piazza στη διαδικασία εκλογής προξένων βλ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η Ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866) – Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 42.

9 Αναφέρεται ύπαρξη βενετικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη και τον 15^ο, 16^ο και 17^ο αιώνα, σχετικά βλ. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 201, υποσ. 130.

10 Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1-4, Βενετία 1815-17 – Ανατύπωση Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, τ. 4, σ. 259-261· Ν. Σβορώνος, «Διάγραμμα Οικονομικής Ιστορίας της Θεσσαλονίκης (4^{ος}-19^{ος} αιώνας)», *Αρχαιολογία* 1983, τ. 7, σ. 66.

δεύτερη θέση στο συγκεκριμένο αυτό εξαγωγικό εμπόριο μετά τη Γαλλία), το μαλλί και το μετάξι (απαραίτητο για την παραγωγή των περιφημων δαμασκηνών υφασμάτων τους). Ας τονιστεί ότι κατά τον 18^ο αιώνα είναι χαρακτηριστική η τάση προώθησης από τους Ευρωπαίους των βιοτεχνικών ειδών μαζικής κατανάλωσης, έναντι του εμπορίου ειδών πολυτελείας, προϊόντων δηλαδή της παραδοσιακής τεχνικής που προοριζόνταν για την άρχουσα τάξη. Έτσι η Βενετία για να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες και να αντιμετωπίσει τους πολλούς ανταγωνιστές της προσπάθησε να περάσει από την παραγωγή ακριβών αγαθών στη μαζική παραγωγή φτηνών προϊόντων για πολλούς, αφού παράλληλα με την κατασκευή πολυτελών υφασμάτων (βελούδων, σατέν, μπροκάρ) όπου από παράδοση διακρινόταν, ενδιαφέρθηκε και για την παραγωγή υφασμάτων κατώτερης ποιότητας (λοντρινών). Ακόμη η Βενετία έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον για την εξαγωγή καπνού καθώς η Μακεδονία ήταν από τους πιο κατάλληλους χώρους για την καπνοκαλλιέργεια και απέφερε μεγάλα κέρδη στους εμπόρους. Τέλος η εξαγωγή σιτηρών, κεριού, δερμάτων, χαλιών και λαδιού ενδιέφεραν ιδιαίτερα τη βενετσιάνικη εμπορική πολιτική¹¹.

Επιπρόσθετα σοβαρό ρόλο στην επιδίωξη ίδρυσης προξενείου στην πόλη διαδραμάτισε και η επέκταση του γαλλικού εμπορίου, αλλά και άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο, οπότε με τον προξενικό σταθμό στη Θεσσαλονίκη οι Βενετοί έλπιζαν να αποκτήσουν μεγάλο μερίδιο του βαλκανικού εμπορίου¹². Επιπλέον η απουσία βενετών προξένων, έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, δημιουργούσε προβλήματα στους καπετάνιους των βενετικών πλοίων, επειδή σε περίπτωση που οι καπετάνιοι συναντούσαν δυσκολίες, αναγκάζονταν να στραφούν για προστασία σε ξένους προξένους και ιδιαίτερα κρατών που περισσότερο ευνοούνταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Προκειμένου λοιπόν να προωθηθεί το βενετικό εμπόριο, αλλά και να αποφευχθούν οι αξιώσεις των κρατών που είχαν προξένους και γι' αυτό αποκτούσαν αποκλειστικά δικαιώματα στο εμπόριο υπερέχοντας των κρατών που δεν είχαν, οι Βενετοί αποφάσισαν να ιδρύσουν προξενείο στην Θεσσαλονίκη. Αλλά έτσι είχαν να αντιπαλέψουν τις επιδιώξεις της Αγγλίας και της Γαλλίας κυρίως, που επιδίωκαν να δοθούν διπλώματα βενετών υποπρόξενων στους δικούς τους προξένους, για να επωφελούνται και από τις συναλλαγές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Βενετία. Αυτή η πολιτική είχε εφαρμοσθεί στο παρελθόν, αλλά σε δυσχερείς συνθήκες για το βενετικό εμπόριο στη Θεσσαλονίκη. Ιδιαίτερα οι Γάλλοι εποφθαλμιούσαν την προστασία των βενετικών συμφερόντων στη Θεσσαλονίκη, επειδή εκτός των κερδών

11 Για τα εξαγόμενα από τη Θεσσαλονίκη προϊόντα προς τη Βενετία περισσότερα βλ. Μ. Αθανασιάδου, *Εμπορικές σχέσεις Θεσσαλονίκης – Βενετίας κατά τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 171-210.

12 Βλ. R. Mantran, «Venezia e i Turchi (1650-1797)», *Venezia e i Turchi*, Milan 1985, σ. 266.

από προξενικά δικαιώματα στην ουσία προωθούσαν μόνο το δικό τους εμπόριο¹³.

Πέραν της Θεσσαλονίκης οι Βενετοί εκδήλωσαν ενδιαφέρον για ίδρυση προξενείου και στην Άρτα. Δεν επρόκειτο στην πραγματικότητα για ίδρυση νέου προξενείου, αλλά για μεταφορά της έδρας του ήδη ιδρυθέντος από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα στη Ναύπακτο. Το νέο προξενείο θα είχε στη δικαιοδοσία τα Σάλωνα, τη Ναύπακτο, καθώς και όλες τις ακτές και σκάλες φόρτωσης και εκφόρτωσης των πλοίων που βρίσκονταν στις περιοχές αυτές. Οι λόγοι εκδήλωσης αυτού του ενδιαφέροντος ήταν αρκετοί. Αρχικά το άνοιγμα των εμπορικών δρόμων και η επανάληψη των συναλλαγών μετά τη συνθήκη του Passarowitz, όπως και η σημαντική γεωπολιτική θέση της Άρτας, κατέστησαν την πόλη πόλο έλξης και σημείο εκκίνησης ενός πλήθους προϊόντων, που άρχισαν να διακινούνται μεταξύ της τουρκοκρατούμενης περιοχής της Άρτας και της Βενετίας. Παράλληλα οι Βενετοί ήθελαν να υποχρεώσουν τους εμπόρους της Ηπείρου, που χρησιμοποιούσαν τα λιμάνια του Αμβρακικού κόλπου για την εξαγωγή των εμπορευμάτων τους προς τα Επτάνησα να καταβάλλουν τους φόρους εξαγωγής που τους αναλογούσαν (*unbezzoperlirasottitolididaci* *od' uscita*). Οι ηπειρώτες έμποροι προφασιζόμενοι ότι τα εμπορεύματα προορίζονταν για τις αγορές των νησιών του Ιονίου δεν υποχρεούνταν στην καταβολή φόρου, αφού δεν υπήρχε βενετική αρχή στην περιοχή, που θα μπορούσε να ελέγξει τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Η εγκατάσταση, λοιπόν, διπλωματικής αρχής της Βενετίας στην Άρτα θα διευκόλυνε τον έλεγχο της διακίνησης των εμπορευμάτων και την επιβολή των ανάλογων φόρων¹⁴.

Κατά δεύτερο λόγο η υπεροχή της Βενετίας, από τις αρχές του 18ου αιώνα, στο εμπόριο που διεξαγόταν από τις σκάλες της Ηπείρου και της δυτικής Στερεάς Ελλάδας αμφισβητούνταν κυρίως από τους Γάλλους, με ένα πλέγμα προξενείων και υποπροξενείων που ίδρυσαν στις περιοχές αυτές. Με κέντρο την Άρτα, όπου εγκαταστάθηκε γάλλος πρόξενος στα 1702, με αρμοδιότητες από τους Αγίους Σαράντα ως τη Ναύπακτο και με υποπροξενεία που ιδρύθηκαν στην Αυλώνα, τη Σαγιάδα, τη Λευκάδα, την Πρέβεζα, το Μεσολόγγι και τη Ναύπακτο, ξεκίνησε από την αρχή του 18^{ου} αιώνα η εκμετάλλευση του ηπειρωτικού και στερεοελλαδίτικου εμπορίου από τους γάλλους εμπόρους και καπετάνιους¹⁵.

13 Βλ. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, σ. 178-180· Μ. Αθανασιάδου, *ό.π.*, σ. 35-36.

14 A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda Serie, b. 31, Quaderno 250, Parte prima Console Veneto in Lepanto et negotio dell' Arta per consolato, soprintendenza e titolo, *χ.α.*, 23 Μαρτίου 1720. Για τους εμπορικούς δρόμους που ακολουθούσαν οι ηπειρώτες έμποροι και για τα προβλήματα που είχαν με τη φορολογία βλ. Γ. Παγκράτης, «Γιαννιώτες έμποροι στη Βενετία στα μέσα του 16^{ου} αιώνα (1550-1567)», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σ. 129-174.

15 Βλ. Γ. Σιρόκας, *ό.π.*, σ. 37-38 και 56-77· Μ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 182-183.

Οι δραστήριοι γάλλοι πρόξενοι είχαν καταφέρει να προσελκύσουν τους ηπειρώτες εμπόρους και να τους πείσουν να χρησιμοποιούν γαλλικά πλοία στις μεταφορές τους, γεγονός που σήμαινε για τη Βενετία νέα μείωση των αναμενόμενων εσόδων της από το ζωτικό γι' αυτήν χώρο της Ηπείρου. Λόγω μάλιστα των διομολογήσεων οι Γάλλοι είχαν άριστες σχέσεις με την τοπική οθωμανική διοίκηση, που τους παρείχε ποικίλες διευκολύνσεις. Επιπλέον, κατά την πρώτη δεκαετία της λειτουργίας του γαλλικού προξενείου ο πρόξενος υποκινούσε σε λιποταξία βενετούς στρατιώτες οι οποίοι αφού έβρισκαν αρχικά καταφύγιο κοντά του, στη συνέχεια προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο γάλλο βασίλειό ή σε άλλους ευρωπαίους ηγεμόνες¹⁶.

Η Βενετία αντιδρούσε στη διείσδυση των Γάλλων στις πρώην περιοχές της εμπορικής δικαιοδοσίας και της θαλάσσιας κυριαρχίας της. Οι αντιδράσεις της συνεχίστηκαν σε όλο σχεδόν τον αιώνα και εκτείνονταν σε διάφορα επίπεδα: από το «νόμιμο» ανταγωνισμό μέσω της ίδρυσης και λειτουργίας αντίστοιχων βενετικών προξενείων και τις ενέργειες της βενετικής διπλωματίας στην Πύλη ή στις τοπικές αρχές, ως την παρεμπόδιση της γαλλικής ναυσιπλοΐας, τη διευκόλυνση των Άγγλων και λοιπών ανταγωνιστών της Γαλλίας, τον προσεταιρισμό και τη χρησιμοποίηση των ελλήνων εμπόρων στην υλοποίηση των βενετικών σχεδίων. Στα πλαίσια λοιπόν, αυτής της αντίδρασης εντάσσεται και η ίδρυση προξενείου στην Άρτα, που θα παρείχε τη δυνατότητα στους προξένους της Βενετίας να συλλέγουν και να μεταβιβάζουν στις βενετικές αρχές διάφορες πληροφορίες, σχετικά με τις κινήσεις των Γάλλων στην περιοχή¹⁷.

Η πρόταση των Cinque Savi alla Mercanzia¹⁸ περιλάμβανε επίσης την ανασύσταση του βενετικού προξενείου στην Κρήτη με έδρα τα Χανιά¹⁹. Η εγκατάσταση προξενικών αρχών στο νησί θα διευκόλυνε το εμπόριο του λαδιού, που ήταν το σπουδαιότερο προϊόν εξαγωγής του κρητικού χώρου. Το λάδι υπήρξε ανέκαθεν ένα από τα προϊ-

16 Κ. Μέρτζιος, «Η Άρτα εις τα Αρχαία της Βενετίας», *Σκουφάς*, τ. 1 σ. 244' Χ. Παπακώστα, ό.π., σ. 258.

17 Βλ. Ε. Βέτσιος, *Η Διπλωματική και Οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18° αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 18, 33-38.

18 Οι Cinque Savi alla Mercanzia ήταν μια δημόσια υπηρεσία που δημιουργήθηκε στα 1520 και επιμελούνταν τα θέματα του εμπορίου, ακόμη και της βιομηχανίας, όπου αυτά άπτονταν του εμπορίου. Κύριος σκοπός των Cinque Savi alla Mercanzia ήταν η εύρεση νέων δρόμων και τρόπων για την ανάπτυξη του εμπορίου και γι' αυτό συμβούλευαν τη Γερουσία πριν τη λήψη σχετικών αποφάσεων και τη χορήγηση προνομίων. Οι κανονισμοί μάλιστα που θέσπιζαν, κατά την άποψη έγκυρων σύγχρονων ιστορικών, «ήταν πολύτιμα συγγράμματα, όπου φαίνεται η ειλικρίνεια των απόψεών τους και το πάθος τους για τελειότητα και όπου κάλλιστα θα μπορούσε να στηριχθεί μια εμπεριστατωμένη Ιστορία του βενετικού εμπορίου», βλ. A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21, Copia 11 Αυγούστου 1724, αρ. 2, όπου αναφέρεται η διαδικασία εκλογής τους' S. Romanin, *Storia Documentata*, τ. 8, Venezia 1974, σ. 247.

19 Το διάστημα 1670-1684 συναντούμε ως πρόξενο της Βενετίας στην Κρήτη τον Γάσπαρο Κοντόσταυλο, βλ. σχετικά Ε. Μοάτσος, «Το βενετικόν προξενείον Κρήτης επί Τουρκοκρατίας», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 242.

όντα που ενδιέφεραν τη βενετική πολιτική, επειδή πρόσφερε ναύλους στα πλοία της, αλλά κυρίως επειδή ήταν απαραίτητο για τις σαπωνοποιίες της. Κι αυτές πάλι ήταν το απαραίτητο συμπλήρωμα της υφαντουργίας, αφού το πλύσιμο του μαλλιού και του βαμβακιού ήταν από τις προϋποθέσεις της ύφανσής τους. Επίσης το λάδι απέδιδε σημαντικά κέρδη με τη προώθησή του στην Κεντρική Ευρώπη μέσω της βενετσιάνικης αγοράς. Ένας ικανός μάλιστα αριθμός βενετών εμπόρων, ακόμη και την περίοδο που η Βενετία βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Τούρκους ήταν εγκατεστημένος στα Χανιά, που ήταν η σπουδαιότερη ελαιοπαραγωγική περιοχή. Παρά την απαγόρευση εμπορίας συναντούμε τους Βενετούς πολύ συχνά εμπορευόμενους. Συνιστούν συνήθως εταιρείες με έλληνες εμπόρους, εποχιακά, για ένα, δύο ή περισσότερα ταξίδια. Συχνά συνόδευαν το εμπόρευμα στη Βενετία ή σε άλλα λιμάνια απ' όπου προμηθεύονταν σε αντάλλαγμα άλλα εμπορεύματα. Για η διευκόλυνση μάλιστα του εμπορίου λαδιού οι Βενετοί σκέφτονταν τη μείωση των δασμών διακίνησής του προϊόντος, αλλά και την παραχώρηση διευκολύνσεων στους εμπόρους. Ας τονιστεί ότι η βενετική Δημοκρατία που έδινε μεγάλη σημασία σ' αυτό το προϊόν, σύστησε ιδιαίτερη αρχή στην πόλη, τους *Provveditori sopra olii*, υπηρεσία που προνοούσε για τις εισαγωγές του λαδιού και την κάλυψη των αναγκών²⁰.

Αλλά επίσης προϊόντα του κρητικού χώρου που ενδιέφεραν τους Βενετούς ήταν το τυρί και το μετάξι. Στο τυρί της Κρήτης, που ήταν φημισμένο από παλιά, οι Βενετοί έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση. Οι κυριότερες περιοχές παραγωγής ήταν τα Σφακιά, όπου υπήρχαν εκτεταμένες βοσκές, καθώς και οι επαρχίες Αγ. Βασιλείου και Μυλοποτάμου στο Ρέθυμνο, όπου η κτηνοτροφία ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη. Επιπλέον, είδος εξαγωγής, πρώτη ύλη για τη βενετσιάνικη υφαντουργία, ήταν και το μετάξι, παρότι οι εξαγωγές του από το νησί ήταν σε περιορισμένες ποσότητες²¹.

Στην αναφορά των *Cinque Savi alla Mercanzia* ακόμη δηλώνονταν ότι ήταν επωφελές για τα βενετικά συμφέροντα να τοποθετηθούν δύο πρόξενοι στο Μοριά (Πελοπόννησος), που απώλεσαν με τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο. Ο ένας κρινόταν σωστό να διοριστεί στη Μεθώνη (*Modon*) με δικαιοδοσία σε όλα τα λιμάνια και τις ακτές του Μοριά μέχρι το Ναύπλιο (*Napoli di Romania*) και ο άλλος στην Πάτρα με

20 Π. Μιχαηλάρης, «Η εμπορική εταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη-Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Γεωργίβαλων (1732-1737) – (Ο ρόλος και η εμπορική δράση του εμπορικού πράκτορα Δημ. Χαμόδρακα)», *Μνήμων* 8 (1980-1982), σ. 213, 259, 261· Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της Οθωμανικής Κυριαρχίας έως το τέλος του 18^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο Κρήτης 1988, σ.129-130, 133-166· Μ. Αθανασιάδου, ό.π., σ. 208-210. Σχετικά με την ανάπτυξη του εμπορίου του λαδιού στη Βενετία, βλ. S. Ciriaco, «Olio ed Ebrei nella Repubblica Veneta del settecento», *Miscellanea di Studi e Memorie*, τ. 16, Venise 1975.

21 Βλ. Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, ό.π., σ. 202-204.

δικαιοδοσία σε όλες τις ακτές και τα λιμάνια του κόλπου της Ναυπάκτου και όλα τα παράλια μέχρι τη Μεθώνη. Η χωρο-οικονομική σημασία της έδρας των προξενικών αρχών ήταν ότι η δυτική Πελοπόννησος είχε ιδιαίτερη σπουδαιότητα, καθώς από τα λιμάνια της πλευράς αυτής γινόταν το κυριότερο εμπόριο πρώτων υλών της Πελοποννήσου και των γύρω περιοχών και ότι ακόμη αυτές ήταν οι σκάλες απ' όπου τα εισαγόμενα εμπορεύματα θα διοχετεύονταν καλύτερα στις αγορές τόσο της Πελοποννήσου όσο και της Στερεάς. Από τα προϊόντα που ενδιέφεραν το βενετικό εξαγωγικό εμπόριο της Πελοποννήσου κυριότερα ήταν το μετάξι, το μαλλί, το σιτάρι, το τυρί, τα βελανίδια καθώς και άλλα προϊόντα σε μικρότερες ποσότητες. Για το λάδι, για το οποίο στη διάρκεια της κυριαρχίας τους στην Πελοπόννησο οι Βενετοί έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, έπαψαν να ενδιαφέρονται μετά την αποχώρησή τους²². Τέλος οι Cinque Savi alla Mercanzia πρότειναν την ανασύσταση των βενετικών προξενείων στη Σμύρνη²³ και το Δυρράχιο, δύο από τα σπουδαιότερα οικονομικά λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ αναζήτησαν τρόπους επαναλειτουργίας των προξενείων στο Χαλέπι της Συρίας (Aleppo) και της Αλεξάνδρειας²⁴.

Η εκλογή των προξένων στις προαναφερθείσες πόλεις θα γινόταν από το Collegio ύστερα από εισήγηση των Cinque Savi alla Mercanzia²⁵. Την επιλογή του προξένου της Σμύρνης, αναλάμβανε ο βάιλος της Κωνσταντινούπολης²⁶. Ας τονιστεί εδώ ότι ο βάιλος πέραν του δικαιώματος να προτείνει στους ανωτέρους του τον πρόξενο που θεωρούσε ως πλέον κατάλληλο, ήταν αρμόδιος να υποδείξει και τους τόπους για την ίδρυση βενετικού προξενείου. Άλλωστε αυτός γνώριζε καλύτερα τα πράγματα της

22 Οι Βενετοί καθώς ενδιαφέρονταν να απορροφούν όλα τα λάδια των κτήσεών τους στα Επτάνησα, απαγόρευαν την εισαγωγή άλλων λαδιών επιβάλλοντας βαρύτατους εισαγωγικούς δασμούς, βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα (1715-1792) – Με βάση τα Γαλλικά αρχεία*, Αθήνα 1972, σ. 286.

23 Για το εμπόριο της Σμύρνης τον 18^ο αιώνα βλ. Ε. Φραγκάκη-Syrett, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18^ο αιώνα (1700-1820)*, μτφ. Δ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα 2010.

24 A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia: Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21, 23 Φεβρουαρίου 1719.

25 Η συμμετοχή των Cinque Savi alla Mercanzia στην οργανωτική διαδικασία της εγκατάστασης των βενετικών προξενείων, λανθασμένα τοποθετείται στην αρχή του 18^{ου} αιώνα. Στην πραγματικότητα κατοχυρώνεται νομοθετικά με το διάταγμα της 7^{ης} Μαρτίου 1586 της βενετικής Γερουσίας, με το οποίο, εκτός των άλλων τους ανατίθεται και το κύριο εισηγητικό έργο της εκλογής των προξένων (A.S.V., Senato Mar, reg. 47, 7 Marzo 1586). Το διάταγμα ανανεώνεται με εκείνο της 1^{ης} Ιουνίου 1715 (A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, N. Ser., b. 26, quad. 215).

26 Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda Serie, b. 32, φακ. Memoria mercantile No. 116, Consoli Veneti in Rodi, Saragosa e Millo, 11 Ιανουαρίου 1714 (1713 β. έ.). Οι βενετοί πρόξενοι διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: στους μεγάλους προξένους με διπλωματικές αρμοδιότητες, όπως αυτοί που έδρευαν στο Χαλέπι και στο Κάιρο, οι οποίοι εκλέγονταν από το Maggior Consiglio μεταξύ των ευγενών και σε όλους τους άλλους, τους γνωστούς ως εμπορικούς προξένους, που εκλέγονταν από το Collegio και εκπροσωπούσαν τα εμπορικά συμφέροντα των Βενετών ως επίσημοι εμπορικοί πράκτορες, βλ. σχετικά Μ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 6-7. Για την εκλογή των προξένων στη βενετική επικράτεια το 18ο αιώνα βλ. A.S.V., Senato Mar, reg 185, φφ. 28r-30v.

Ανατολής λόγω και της θέσεως του στη σουλτανική πρωτεύουσα, όπου λαμβάνονταν οι αποφάσεις και παίζονταν οι τύχες του οθωμανικού κράτους, αλλά και γιατί ήταν ο ανώτερος εκπρόσωπος της χώρας του στο Λεβάντε. Ο βάιλος, μετά την επίσημη έγκριση της Γερουσίας, ήταν υπεύθυνος για την αποστολή και την εγκατάσταση του προξένου στον τόπο της εκλογής του. Τέλος, ο βάιλος εξέδιδε και το έγγραφο του διορισμού, του βερατίου, που ήταν και δίπλωμα προστασίας. Αυτό μεταφραζόταν από το διερμηνέα και παραδιδόταν στον πρόξενο. Παράλληλα, ο βάιλος φρόντιζε και για την παροχή εκ μέρους του σουλτάνου φερμανιού, που επίσημα θα επικύρωνε τις επιλογές του²⁷.

Όσον αφορά στην εκλογή των προξένων απαραίτητη προϋπόθεση για να εκλεγεί κάποιος στο προξενικό αξίωμα ήταν να είναι βενετός υπήκοος και γηγενής πολίτης (*cittadino originario*²⁸). Μετο διάταγμα του 1719²⁹ γίνονταν δεκτές και αιτήσεις ξένων υπηκόων, που όμως η μακρά τους διαμονή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τους καθιστούσε γνώστες των προβλημάτων της. Μπορούσαν να επιλεγούν και Οθωμανοί υπήκοοι, που η κοινωνική τους θέση τους έδινε αυτό το προνόμιο. Οι Cinque Savi alla Mercanzia κάθε φορά κοινοποιούσαν με προκηρύξεις την πρόθεση τους να εκλέξουν νέους προξένους. Οι ενδιαφερόμενοι υπέβαλλαν τα δικαιολογητικά τους και ένα μήνα μετά την προκήρυξη γινόταν η εκλογή. Ο νεοεκλεγείς έπρεπε σε σύντομο χρονικό διάστημα να μεταβεί στη θέση του και να παρουσιαστεί στις εκεί βενετικές αρχές. Σύμφωνα με διατάγματα του 1699 και 1714³⁰ είχε ήδη καθορισθεί και ο χρόνος παραμονής ενός προξένου στο αξίωμα του, που δεν θα υπερέβαινε τα πέντε έτη. Έξι μήνες όμως πριν την εκπονή αυτού του διαστήματος έπρεπε να γίνει η εκλογή άλλου προξένου ή η ανανέωση της πενταετίας του ήδη υπάρχοντα, αν είχε κριθεί κατάλληλος για την εξυπηρέτηση των βενετικών συμφερόντων. Σε διαφορετική περίπτωση οι Cinque Savialla Mercanzia προχωρούσαν στην εκλογή νέου προσώπου. Βασικός περιορισμός, που έπρεπε να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη οι νέοι πρόξενοι, ήταν η ρητή απαγόρευση να αναγορεύουν οι ίδιοι τους υποπρόξενους, χωρίς την προηγούμενη έγκριση των προϊσταμένων τους στη Βενετία. Είχαν όμως τη δυνατότητα να προτείνουν άτομα κατάλληλα γι' αυτό το αξίωμα. Επιπλέον, οι

27 X. Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει Βενετού βαίλου (168-1453)*, Αθήνα 1970, σ. 28-31.

28 Για τους *cittadini originarii* βλ. A. Zannini, *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: i cittadini originarii* (sec. XVI-XVIII), Venezia 1993.

29 Βλ. Παράρτημα Έγγραφο 2. Επίσης A.S.V., Senato Mar, reg. 185, ff. 1-3v. Το διάταγμα αυτό αναφέρεται στους σκοπούς και τη λειτουργία των υπό ίδρυση βενετικών προξενείων σε διάφορα εμπορικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

30 A.S.V., Senato Mar, reg. 165, f. 207, 10 Δεκεμβρίου 1699. Το διάταγμα του 1699 (10 Δεκεμβρίου) ανανεώθηκε με το αντίστοιχο της 21 Φεβρουαρίου 1714. Αντίγραφό του βλ. A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, N. Serie, b. 26, Quaderno 215. Επίσης A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21, 23 Φεβρουαρίου 1718 - Prima Serie, Consoli, Diversorum, b. 400, ap. 87.

υποχρεώσεις των προξένων θα καθορίζονταν ρητά στα προξενικά διπλώματα, με τα οποία θα τους εφοδίαζε αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων τους η βενετική διοίκηση.

Παράλληλα οι Cinque Savi alla Mercanzia φροντίζοντας για την απρόσκοπτη λειτουργία των νέων βενετικών σταθμών υποδείκνυαν την παραχώρηση στους προξένους του 1 % από την αξία των εμπορευμάτων τόσο των βενετών υπηκόων όσο και των ξένων που διακινούνταν με βενετικά πλοία στα λιμάνια και τις σκάλες της δικαιοδοσίας τους. Για το προξενείο όμως του Δυρραχίου, σύμφωνα και με προηγούμενες αποφάσεις της Γερουσίας της 4^{ης} Οκτωβρίου 1704 και 7^{ης} Μαρτίου 1705 αντίστοιχα, πρότειναν το ύψος των προξενικών δικαιωμάτων να ανέρχεται στο 2% στις τιμές των προϊόντων. Συγκεκριμένα προτάθηκε το ένα τέταρτο του εισπραττόμενου ποσού να παραχωρείται στον πρόξενο για τη συντήρηση του και τα τρία τέταρτα να δίνονται στο βενετικό Δημόσιο, που θα τα χρησιμοποιούσε στην κάλυψη χρέους που δημιουργήθηκε λόγω ατυχημάτων σε βενετικά πλοία³¹.

Όσο απαραίτητη ήταν, όμως, η λειτουργία των εμπορικών προξενείων για την εγκαθίδρυση και την εξυπηρέτηση των εμπορικών σχέσεων της Βενετίας στα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άλλο τόσο ήταν επιβαρυντική για το ίδιο το εμπόριο του οποίου αύξανε το κόστος, και καταπιεστική για τους εμπόρους, κυρίως όσους είχαν τις δυνατότητες να χρησιμοποιούν μέσα πιο αποδοτικά στη διεκπεραίωση των συναλλαγών τους. Αυτό το τελευταίο γινόταν εφικτό με την πάροδο του χρόνου, την εξοικείωση με την αγορά, τις συνήθειες του τόπου και τη συνεργασία με τους ντόπιους εμπόρους, που ήταν ταχύτερη και αποτελεσματικότερη, λόγω του αμοιβαίου και αποκλειστικού ενδιαφέροντος, και συνάμα λιγότερο δαπανηρή. Επειδή όμως η υπαγωγή των εμπόρων στο εθνικό τους προξενείο ήταν υποχρεωτική, η συνεργασία με τους ντόπιους εμπόρους, όταν επιτρεπόταν προϋπέθετε την πληρωμή των προξενικών δικαιωμάτων, που δεν ήταν καθόλου αμελητέα, ιδίως στα προξενεία κάποιας σημασίας. Έτσι οι προσπάθειες των εμπόρων να αποφεύγουν τα προξενικά δικαιώματα ήταν κοινός τόπος· το ίδιο και οι διαμαρτυρίες των προξένων στις προϊστάμενες αρχές τους.

Συμπερασματικά, για το βενετικό εμπόριο ο προξενικός θεσμός, παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισε και τα μειονεκτήματα που συνεπαγόταν η εφαρμογή του, στάθηκε το μέσο που το βοήθησε να διοχετευτεί με ασφάλεια στις αγορές της Ανατολής. Η ίδρυση προξενείων σε λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φανερώνει από τη μια πλευρά την τελευταία προσπάθεια της Βενετίας να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις εμπορικές συναλλαγές της Ανατολικής Μεσογείου, αφού η ύπαρξη τους δικαιολογείται μόνο στην περίπτωση που υπάρχουν σταθερές και πυκνές εμπορικές επαφές, και από την άλλη, εκφράζει τις προθέσεις της να διεισδύσει και να εκμεταλλευτεί την πλούσια οθωμανική αγορά.

31 Βλ. Παράρτημα Έγγραφο 2. Επίσης A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda Serie, Consoli Veneti in Levante, b. 31, Quaderno 250, χ. αρ. (1719, Φεβρουαρίου27) Ε. Βέτσιος, *ό.π.*, σ. 376.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1

[illegible]

Cogniti in

Ducato

Sinné

Candia

Nouva Anon, Papho

Hem

Sionichis

Sira

Duo

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

an

In Sinima in Candia Sea in Mion come. ecc
 auant nel quel Regno, siano diti da destra si
 per Modon, e Sphaxo, rimandandosi d'acconti qua:
 rinamente auo. all'ellectione d'ano a Salonicchio
 se alio. all'itua come suggeriscono C. M. S. S. S. S.
 all'hoia che l'ambasciatore nro. istruito: giunto
 a Cogniti habba concertato la maniera per ven
 praticarla.

Al tal passo non si lascia anzi d'excitare la cognizione, e l'itua
 denza de S. S. S. S. d'perder l'anni e riferiti intorno
 li die Candia auant d'Alcandria, in Aleppo
 suggerendo keto quello nonessario a rispetto per
 ualeu rinuamente se fore possibile ripigliato della
 Verace Inregne. il Canonecio con quella Scala

l'ellectore de Cogniti ne luoghi sudeti. Lascia a farsi
 nel Colleggio nro. con l'incensato e ballotazione
 de l'itua alla mercantia in conformita d'quanto se e
 in in questi ultimi tempi praticato per Ducato
 N. B. Questa però accettato quello di Sinima, la scelta del quale
 e rinera, secondo la pratica, all'itua nro. Ex. no.
 alla data et a diti successori per sempre, onde
 dal luogo più prossimo. Desina jorno Desina capa:
 et et adattata ad una Scala molto importante
 e frequentata nell'Arcipelago.

Lasciano ad esse annessi al Canone de Cogniti. C. S. S. S.
 Lno Originarij della Dominante et albi Sudeti
 d'intera conditione, esclusa la Desina Inregne,
 et anco quelle che per la ragion d'Incolato, e
 d'una lunga habitatione foras state debitate.

Alcandria Originarij della Dominante
 della Dominante
 d'intera conditione, esclusa la Desina Inregne,
 et anco quelle che per la ragion d'Incolato, e
 d'una lunga habitatione foras state debitate.

Alcandria Originarij della Dominante
 della Dominante
 d'intera conditione, esclusa la Desina Inregne,
 et anco quelle che per la ragion d'Incolato, e
 d'una lunga habitatione foras state debitate.

Villette di Durazzo
che
il Duca ha preso errore

alla data stabilirò il solito con quello
di Durazzo l'averà a consegnare l'idea per cento
fino a tanto però s'estingua il noto de l'ho
contrattori per la Solacca Stella Matutina
e l'ave. B. B. e dopo il quale il mag.
venderà le Douce notizie a q. Con. per con-
certar il più conveniente.

Villette dei Condi
di
Mora e Candia

Alli Condi per l' Mores, e l' Candia resti assegnato
un per cento sopra tutti gli effetti, tanto che
Suedici, quanto de gl' Esteri che fossero caricati
ne Strumenti Veneti e co. per concessione;
Per certo questo Consiglio che di proporzione delle
congiunture e dei tempi, il mag. l'averà l'at-
tentione d'estinguerne; quando si possa di più
le misure.

Venire nelle Tariffe
Universalis de
Comiti

Questa però a tal passo chiamato il suo noto per cento
solo a' uenire nelle Tariffe universalis de Condi
e estender le regolazioni fossero convenienti
come acutamente hanno dimostrato aver stabili-
to per Durazzo, col viaggiaglio alla Mesen-
tia e con l'oggetto d'venderla meno aggraviata
che sia possibile acuiando tutto quello che nell'
avere l'incasso proprio d' diminuire, nella
più primario, che sollevare il Commercio.

All' effetto Ambasciatore Estorato alla data il 17 d' Agosto
Rob. Nio e Carlo d'Aliphan l'averà, e l'averà, sia
dato in copia il parte devoto non meno che
la sua sopra cui è la nota errore, onde col
lume della materia abbia la notizia della fa-
colta.

A.S.V, Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21

1718 8 Febbraio

Illustrissimi, et Eccellentissimi Signori Deputati al Commercio e Cinque Savi alla Mercanzia

Posta che sia in una probabile sicurezza la navigatione per tutto il Levante, ò con li modi humiliati dalla fedeltà di noi Capi di Piazza, e de parcenevoli nel'ultima nostrascrittura, ò come meglio fosse conosciuto dalla sapienza dell' EE.VV., ripigliato perconseguenza il negotio con le scale ottomane servirà sempre di grande appoggio alcommercio la residenza de Consoli Veneti nelle scale più frequentate dalle navimercantili di questa Piazza con carichi, che là conducono, e di là estraggono, ondegoder possano l'assistenza de Consoli Veneti nazionali, senza ricorrere à quella degl'esteri, che per maggiormente promuovere le loro corrispondenze pur troppoavanzate, fanno la figura de Consoli, per cosi dire in ogni spiaggia, dove approdarpossano bastimenti.

Oltre dunque li soliti due Consoli, l' uno in Durazzo, l'altro in Smirne ritornati àquesta Dominante nelle mosse di questa ultima passata guerra, l'ellettione dell'uno, el'altro de quali si rende premurosa per la loro partenza, doppo la rattificazione peròdella pace, e doppo, che da gl'Eccellentissimi Baili saranno stati impetrati dalla Portai loro baratti, massime per poter principiare anche la nostra natione à contribuire li treper cento accordati in vece delli 5 di dacio che si pagava, crederebbe la nostrahumiltà, che fossero molto giovevoli alla negotiatione due Consoli nel Regno dellaMorea, come già habbiamo con altra scrittura rassegnato abbondante per tanti generidi mercantie, particolarmente di sede, di lane, di grane, di vallonie, di formaggi, ed'altro, l'uno de quali Consoli fosse di residenza à Modon con la Sopraintendenza intutti li porti, e spiagge di Morea sino à Napoli di Romania; l'altro di residenza àPatrasso con la Sopraintendenza da una parte per tutte le spiagge della Morea dentroil Golfo di Lepanto, e dall'altra parte per tutte le spiagge della Morea sino alTerritorio di Modon.

In aggiunta à questi si crederebbe proficuo al negotio tanto premuroso dei ogli haveleun Console veneto nel Regno di Candia, che avesse la sua residenza nella Canea peroccasione dei ogli predetti molto accomodati al bisogno della Dominante, et alla loroestrazione da questa Città.

Similmente utile alla negotiatione si considera dalla nostra humiltà la residenza di unaltro Console veneto à Salonicchio à riguardo dei gottoni, delli tabacchi, et altremerci di quella scala.

Stante poi l'aquisto del Golfo intitolato della Prevesa divenuto di publica ragione, nelquale vi è l'Arta, scala (può dirsi) poco men che principale della Grecia, checorrisponde con questa Città viene reputata molto giovevole la esistenza di unConsole ve-

neto con la Soprintendenza di Salona, Lepanto, e loro spiagge. Servirà l'institutione di questo Console à far contrapunto à quello di Francia, che senza misurarsi fa lecito di aggravar le merci destinate per questa parte.

Resta hora accennare circa le utilità, che si potessero assegnare à predetti Consoli per il loro honesto mantenimento con la mira però del minor possibile aggravio alnegotio.

Per quello adunque riguarda ai due Consoli di Durazzo, e di Smirne, non vi è motivo di riflesso, havendo ogn'uno di essi le loro ordinarie utilità.

Quanto alli due di Morea, si crede proprio, che possa continuare la pratica acostumata in quel Regno in tempo, che era pure soggetto all' Imperio Ottomano (cioè prima che emanassero le ducali dell' Eccellentissimo Senato 1608 4 Luglio) che era diesiger indistintamente un per cento sopra tutti e cadauni effetti andanti, e venienti, che fossero caricati sopra qualsi voglia bastimento veneto; e ciò provisionalmente, per dover poi in altro tempo prendere le misure, e ripieghi che saranno reputati più conferenti dalla maturità publica affine, che non restino pregiudicati i Consoli veneti à fronte de gl'esteri.

Quanto à gl' altri 3 Consoli di Candia, Salonichio, et Arta credessimo (quando cosipiacesse alla prudenza incomparabile dell' EE.VV.) che à questi si potesse parimente per hora assegnare un per cento tanto sopra i effetti dei sudditi, quanto sopra gl' altri, che fossero caricati ne legni veneti andanti, e venienti, per dover poi à misura delle emergenze, accidenti, e tempi, che anderanno succedendo esser dalla maturità publica prescritto quel più, ò meno, che fosse più conferente alla materia.

1718 8Febrero

Presentata al Magistrato Eccellentissimo de V Savii alla Mercantia, e Deputati al Commercio.

1718

8
Feb 1960

~~Don Smith~~

№ 1

Al Signor Deputato al Commercio
Chiuso Signor alla Mercantile.

Impia Saggi alla Mercantia.

ne sia in una probabile sicurezza. La Navigazione per
tutto il Levante, o con li modi humiliati dalla fedeltà
di S. M. I. di Spagna e de Principi nell'ultima
non sarà o come meglio forse conveniva dalla capi-
tola dell'Ed. V. V. impedito per conseguenza il
commercio con la Scala Ottomana. Saremo sempre di
grande appoggio al commercio la S. M. di Con-
soli Veneti nella Scala più frequentata della Stati
Mauritili. Di questa Piazza con canichi, che la con-
ducono, e di là straggono, onde godere, vorano l'as-
sistenza de Consoli Veneti. Nazionali senza neppure
di quella de gli Esteri, che per maggiormente pro-
movere le loro corrispondenze per mezzo avanzata
fanno la figura de Consoli, per così dire in ogni
spiaggia due appropinquano. Batimenti.
Siccome l'isola due Consoli, l'uno in draggio, l'altro
in brime nominati a posta, domo nella mora di
quest'ultima parata nuova, l'ellettione dell'oro,
e l'altro de quali si vende per la loro
partenza dopo la varificazione però della pace
e dopo che da gli Esteri d'alti saranno stati impie-
tati dalla Porta e loro Principi, maxime per poter
permettere anche la nostra Nazione a contribuire.
he per cento accordati in uoce delli S. d. d'acci
che si regna. credendo che la nostra humiltà che
forniremo li principii alla negoziazione due Consoli
nel Regno della Mecca, come già habbiamo con-
cesso sarà variegato, abbondante per tanti generi
di mercantie particolarmente d'edile, d'ore, d'incense
d'arabie, d'incensi, e d'altro, l'uno de quali

Consoli forse di Residenza a Modon con la sopra-
Intendenza in tutti li Porti e spiagge di Morea
fino a Napoli di Romania, l'altro di Residenza a
Patras con la sopra Intendenza da una parte per
tutte le spiagge della Morea dentro il Golfo di Ne-
groponto, e dall'altra parte per tutte le spiagge
della Morea sino al Territorio di Modon.

In aggiunta a questi si vedrebbe proficuo al negotio tanto
premiato dei Turchi l'aver un Consule Veneto nel
Regno di Candia, che hauesse la sua Residenza
nella Candia per occasione dei quali potesse molto
accommodar al bisogno della Dominante et alla
sua estrazione da questa Città.

Similmente utile alla negoziazione si considera della sua
humiltà la Residenza d'un altro Consule Veneto
a Salonichio a riguardo dei Turchi della Bal-
chia et altre merci di quella Scala.

Stante poi l'acquisto del Golfo intitolato dalla Sirena che
fu di Publica ragione nel quale vi è l'istituto
ekalyticio di un Porto men che principale della
Dacia, che corrisponde con questo Porto viene seguita
in molto giovante la esistenza d'un Consule Veneto
con la sopra Intendenza di Salona, peranto e loro
spiagge. Sembrava la Institutione di questo Con-
sule a far contrapunto a quello di Trania che
senza misura si fa l'aceto e aggrava le merci
destinate per quella parte.

Questa hora accennare circa le utilità che si potevano ave-
gnare a poter con li pesi di loro honesto maneri-
mento con la mira per il minor perito aggravi

al Negozio.

De questo adunque. riguarda ai due Consoli d'Amazgo,
 L'ordine non vi è molto d'inflessa, havendo
 ogni uno d'essi la loro ordinaria abilità.

Quanto alli due d'Amazgo si crede meglio che possa
 continuare la pratica accostumata in quel Regno
 in tempo, che era pure soggetto all'Imperio
 Ottomano [cioè prima che emanassero le dis-
 cali dell'Impero Ven? 1608 = 4 Febr? 1609] che ora
 d'esser indistintamente un per cento sopra tutti
 e cadaveri effetti andanti e venienti, che fossero
 caricati sopra qualsiasi doglia Diritto Veneto;
 e ciò particolarmente, per dove poi in altro
 tempo prendere le misure, e i ricogli che siano
 no reputati più convenienti dalla Matruità Pub-
 affine, che non restino pregiudicati i Consoli Veneti
 a fronte de gl' Esteri.

Quanto a gl'altri 3 Consoli d'Amazgo, Salonichio, et
 tutta - credessimo [quando con piacere alla
 Suederza incomparabile dell'E. E. V. V.] che a
 questi si potesse parimente per hora assegnare
 un per cento tanto sopra i effetti dei Sudoli, quò
 sopra gl'altri, che fossero caricati ne Regni Veneti
 andanti e venienti, per dove poi a misura delle
 circostanze accidentali, e tempi che ardeano suc-
 cedendo esser dalla Matruità Pub- pervenito quel
 più, o meno, che fosse più conveniente alla materia?

1718 = 8 Feb?

Intabata al magro di Bro de V. V. alla M^a, e degli al Comm^{io} intab

Consoli
 Salonichio
 Amazgo

A.S.V, Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21

1719 2 Marzo

Fornisce d'ogni lume più desiderabile alla cognitione del Senato l'esatta informatione hora letta, che la virtù, e zelo de Deputati al Commercio, e 5 Savi alla Mercantia in obbedienza alle pubbliche commissioni son venuti di rendere intorno la materia de Consolati veneti nel paese ottomano e ponendo in vista tutto quello potevaconsiderarsi sopra la conditione delle persone da scieglersi, il tempo da preffigerselenegl' impieghi, gl'abusi da regolarsi nell'essercitio delli medesimi, rivolgonoleproprie considerationi sopra le scale, che più precisamente devono essere provedeutate. Stante li ricorsi anche de Capi di Piazza; cosi che individuando con le particolaricircostanze dell'occasione, e del tempo il bisogno d'ogni Consolato, si d'antica, ched' institution nuova; somministrano all'autorità publica col fondamento degl'esempio della ragion, e delli decreti argomenti li più opportuni, e condegni alle suedeliberationi.

Come però s'aggradiscono le applicationi molto utili, et egualmente benemerite de Magistrati sudetti che riputano la publica commendatione, cosi convenendosidistinguere, e prescrivere à parte à parte il più aggiustato, e conferente al Publicoserv(iti)o.

L' anderà parte, che confermandosi la massima di rimetter nella presente situatione di

pace li Consolati nel stato ottomano per promover e tutelar il commercio habbanod' esser ristabiliti li Consoli soliti in Durazzo, in Smirne, in Candia, et in Morea, come per avanti, nel quel Regno, siano due da destinarsi per Modon, e Patrasso, risservandosi di devenir opportunamente anco all'ellettione d'uno à Salonicchio etaltro all'Arta, come suggeriscono li Magistrati sudetti all' hora che l' Ambasciatornostro Estraordinario à Costantinopoli habbia concertato le maniere per benpratticarla.

A tal passo non si lascia anzi d'eccitar la cognitione, e prudenza de 5 Savi à prender lumi, e riferirli intorno li due Consolati ancora d'Alessandria, et Aleppo, suggerendotutto quello riconoscessero à proposito per veder nuovamente se fosse possibile ripigliato dalle venete insegne il commercio con quelle scale.

L' ellettione de Consoli ne luoghi sudetti haverà à farsi nel Collegio nostro conl'intervento, e ballotatione de Savi alla Mercanzia in conformità di quanto si è sin inquesti ultimi tempi praticato per Durazzo.

Resta però ecettuato quello di Smirne, la scielta del quale è rimessa, secondo laprattica, all'Ambasciator nostro Estraordinario alla Porta, et à Baili sucessori pròtempore, onde dal luogo più prossimo destinar possino persona capace, et addattata ad una scala molto imputante e frequentata nell' Arcipelago.

Haveranno ad esser ammessi al concorso de Consolati li Cittadini Originarii della Dominante et altri sudditi d' honesta conditione, escluse le persone forestiere, et ancoquelle, che per la ragion d'incolato, e d'una lunga habitatione fossero state dichiarate per Cittadini, e per sudditi, come considerano prudentemente nella scrittura li Magistrati sudetti.

Con tali espressioni la pontualità de V Savi medesimi haverà à far estender, e publicar i proclami d'invito con le altre formalità consuete per le nuove ellettioni, allequali si devenirà un mese doppo la publicatione del proclama stesso coll' intervallo d'otto giorni dall'una all'altra; il che haverà à dichiarirsi, et esser espresso nel proclama, dovendo ben intendersi il Magistrato con li Savi, che sarà in settimana per l'assegnatione delle giornate; e doppo le quali ellettioni si prescriverà ancora il tempo

della speditione de Consoli al luogo proprio.

Gl'elletti non haveranno à permanere nel carico che il solito quinquennio giusta li decreti di questo Consiglio 1699, e 1714, doppo il quale haverà à passarsi ò alla loro confirmatione ò nuova sostituzione.

Non doveranno questi haver ne usar altra facoltà che quella, le sarà conferita da V Savi sudetti nelle commissioni, che oltre le solite patenti troveran d'estenderle, con dichiarazione, che non possino prendersi arbitrio di poner Vice Consoli in verun luogo senza una precisa saputa, e permissione del Magistrato medesimo, onde più non succedino gl'espressi inconvenienti, e passati abusi.

Quanto alle loro utilità resta decretato, che come per quello di Smirne l'Ambasciator Estrordinario, ò Bailo nostro alla Porta stabiliranno il solito, così quello di Durazzo haverà à conseguir due per cento sino à tanto però s'estingua, il noto debito contrattosi per la polacca Stella Matutina e nave 3 Rè doppo il quale il Magistrato renderà le dovute notizie à questo Cons(olat)o per concertar il più conveniente.

Alli Consoli di Morea, e di Candia resti assegnato un per cento sopra tutti gl'effetti, tanto de sudditi, quanto de gl'esteri, che fossero caricati ne bastimenti veneti, e ciò provisionalmente; ben certo questo Consiglio, che à proportion delle congiunture, e dei tempi, il Magistrato haverà l'attentione di restringerne, quando si possa di più le misure.

Resta però à tal passo chiamato il suo noto fervido zelo à versar nelle tariffe universali de Consoli, et estender le regolazioni, fossero convenienti, come saviamente hanno dimostrato esser stabilito per Durazzo, col ragguaglio alla mercanzia, e con l'oggetto di renderla meno aggravata che sia possibile, avvisando tutto quello che nell'essame trovassero proprio di diminuire, nulla più premendo, che sollevar il commercio. All'elletto Ambasciator Estrordinario alla Porta il Dilettissimo Nobile Nostro ser Carlo Ruzzini Kavalier, e Procurator, sia dato in copia il presente decreto non meno,

che la scrittura sopra cui è lo stesso emanato, onde col lume della materia habbia la notitia della facoltà appoggiatale per l'ellettione del Console à Smirne; all' hora che s'attroverà à Costantinopoli; e così vedrà la qualità delli commandamenti che coll' esempio del Precursor suo Kavalier, e Procurator Ambasciator Estrordinario Soranzo occoresse ottener dalla Porta per la corrisponsion del cottimo alli Consoli veneti dalla quale sarà sua parte ottener pur li baratti per l' essercitio de Consolati, e stessamente procurare con li maneggi della sua desterità sul luogo l' admission di due Consoli à Salonicchio, et Arta, dove per i riguardi della sempre utile dilatation del commercio vien suggerito dal zelo de Magistrati Deputati al Commercio, e 5 Savi alla Mercanzia di farne l' introduzione.

E del presente sia similmente dato copia all' eletto Bailo alla Porta Emo
Zuanne Cavanis Nodaro Ducale

Eleftherios L. Vetsios

*The establishment of new Venetian Consulates in the Hellenic Area
after the Passarowitz Convention in 1718*

Summary

After the Passarowitz Convention in 1718 when only the Ionian Islands, Preveza and Parga were left under the Venetian rule, the Cinque Savialla Mercanzia (the public service which served the commerce of Venice) in a letter to the Doge pointed out the necessity of strengthening the Venetian commerce in the East. For this reason, they suggested the establishment of new consulates in areas which they occupied in the past or in areas in merchant crossroads. The suggestion included Heraclion of Crete (Candia), because of its importance of oil, cheese and silk, Thessaloniki, because of its economic privileges regarding the abundance of tobacco, cotton, textile salonic and other products of the Macedonian area and Arta. In Arta's case, firstly the Venetians wanted to make the merchants who used the Amvrakikos ports for the exportation of products pay taxes, and secondly, they wanted to compete the French who had already established their own consulate in the city since 1702. Concerning Arta's consulate, the Venetians wanted to run again the consulate which stopped its service when Morozini began his campaign to the Morea. The existing consulates in Dyrrachio and Smyrni should continue to work. The Cinque Savi all Mercanzia, in parallel, providing for

the easy working of new Venetian stations, indicated the contribution of the 1% of the value of the imported and exported products which were transferred by Venetian ships to these ports. In addition, they pointed out the need to develop the Passarowitz Convention aiming at the collection of cottimo up to 2% on the price of products, demanding the implementation of this measure first to the port of Dyrrachio. They also emphasized that, with the contribution of Bailo of Venice in Constantinople, they would assure the necessary berat which would confirm the election of the Consul and, simultaneously, the beginning of the consulate's service.

Νίκος Φ. Τόμπρος

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση της Πάτρας τον 19^ο αιώνα ως φορέας εξέλιξης της πόλης

Η πορεία ενός αστικού συνόλου - είτε αυτό λογίζεται ως δομημένος ή υπό δόμηση χώρος, είτε ως πληθυσμιακή συγκέντρωση - είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την Τοπική του Αυτοδιοίκηση. Οι ρόλοι μάλιστα και οι λειτουργίες που οι δημοτικές αρχές επιτελούσαν τον 19^ο αιώνα υπήρξαν -συγκριτικά με σήμερα- πολύ πιο σημαντικοί, αφού οι αστικές περιοχές του ελληνικού βασιλείου διατήρησαν έως και τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα -εξαιτίας και των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων του Κράτους- μια σχετική αυτονομία στη διαχείριση των τοπικών τους ζητημάτων. Με τις αποφάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων -και κυρίως με την εφαρμογή τους- οι δημοτικοί άρχοντες προγραμματίζουν και υλοποιούσαν όσα έργα ήταν αναγκαία στην πόλη τους και την ευρύτερη περιοχή της, ενώ παράλληλα μεριμνούσαν για την ποιότητα ζωής των πολιτών της¹. Οι ανωτέρω δράσεις εύρισκαν σύμφωνη την Πολιτεία, αφού η τελευταία απαλλασσόταν σε μεγάλο βαθμό από το κόστος των δημοσίων έργων και της κοινωνικής πρόνοιας στην περιφέρεια. Καθ' όλη, τέλος, τη διάρκεια του αιώνα αυτού το Κράτος διατήρησε για τον εαυτόν του το δικαίωμα να εγκρίνει ή να απορρίπτει τα όποια αιτήματα των Δήμων, ελέγχοντας με αυτόν τον τρόπο την όποια πολιτική οι δημοτικές αρχές εφάρμοζαν².

Στις πηγές πληροφόρησης για την ιστορία μιας πόλης ανήκουν και τα Πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων, καθώς στις σελίδες τους καταγράφονται αφενός η εκάστοτε οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και πολεοδομική πολιτική που οι δημοτικοί άρχοντες ακολουθούσαν και, αφετέρου, αποτυπώνονται τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοί της, αλλά και οι μέθοδοι επίλυσής τους. Με γνώμονα λοιπόν τα προαναφερθέντα ερευνώνται στην παρούσα εργασία οι συνεδριάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων του Δήμου Πατρέων που έλαβαν χώρα τον 19^ο αιώνα. Επιπρόσθετα

1 Οι αποφάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων δεν ήταν άμεσα εκτελέσιμες, αφού για την υλοποίησή τους χρειαζόταν η έγκριση του Νομάρχη. Αν ο τελευταίος δεν εξέδιδε εντός δεκαπέντε ημερών αρνητική απόφαση, αυτές θεωρούνταν έγκυρες και πραγματοποιούνταν. Σε περίπτωση απόρριψης τα Δημοτικά Συμβούλια μπορούσαν να προσφύγουν κατά του Νομάρχη στον Υπ. Εσωτερικών, ο οποίος ακύρωνε ή τροποποιούσε την εντολή του πρώτου. Ε. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος (1833-1912). Σχηματισμός-σύσταση-εξέλιξη-πληθυσμός-εμβλήματα*, Αθήνα 1994, σ. 6. Από την έρευνα στα Πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων του Δήμου Πατρέων (στο εξής Π.Δ.Σ.) είναι έντονη η εξάρτηση των ενεργειών του Δήμου από την *Βασιλικήν Διοίκησιν Αχαΐας*. Ενδεικτικά βλ. Π.Δ.Σ. 4.10.1845, 8.11.1846, 29.1.1849, 10.10.1852, 22.12.1857, 6.3.1865, 6.10.1876.

2 Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική Αυτοδιοίκηση και ελλαδικός χώρος*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 13. Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα (1828-1860)*, Αθήνα 1988, σ. 22, 41.

το εν λόγω αρχειακό υλικό προσφέρει τη δυνατότητα προσέγγισης -από την οπτική των επίσημων τοπικών αρχών (δήμαρχοι, πάρεδροι, δημοτικοί σύμβουλοι)³- της οικονομικοκοινωνικής προόδου της αχαϊκής πρωτεύουσας τα έτη 1828-1903 και κατανόησης της συμβολής της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην πορεία αυτή. Στην εργασία επίσης εξετάζονται η πολιτική ιδεολογία των Δημοτικών Συμβουλίων, τα οράματά τους για την πόλη όπου εκλέγονταν, η επαγγελματική τους σύνθεση. Όσον αφορά, τέλος, τα χρονικά όρια της μελέτης, αυτά συμπίπτουν με τη μετατροπή της πόλης από ένα προεπαναστατικό αστικό κέντρο -και μάλιστα κατεστραμμένο από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας- στο μεγαλύτερο εξαγωγικό λιμάνι της ελληνικής επικράτειας⁴, με την πληθυσμιακή της έκρηξη⁵ και τις όποιες θετικές ή αρνητικές συνέπειες αυτό συνεπάγετο, με την αστικοποίησή της⁶, με την υιοθέτηση από τα ανώτερα κοινωνικά της στρώματα δυτικότροπων συνθηθειών και συμπεριφορών⁷, με τη βίωση από τους Πατρινούς -μικρότερων ή μεγαλύτερων- οικονομικών κρίσεων⁸, κλπ. Καταληκτήρια χρονολογία είναι το 1903, αφού έκτοτε τροποποιούνται οι ρόλοι των δημοτικών αρχών, το Κράτος αναλαμβάνει αρμοδιότητες που ανήκαν έως τότε στον Δήμο και αλλιάζει η οικονομία της Πάτρας⁹.

Τα στοιχεία για τη διαπραγμάτευση των ανωτέρω θεμάτων αντλούνται από τα Πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων του Δήμου Πατρέων, τα οποία φυλάσσονται

3 Για τις τάξεις των Δήμων (α', β', γ') στο ελληνικό βασίλειο (1833-1862), οι οποίες καθορίζονταν βάσει του πληθυσμού τους, τις δημαιρεσίες, τις αρμοδιότητες και τον αριθμό των δημοτικών παρέδρων και συμβούλων στους Δήμους βλ. Ε. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 5-6, 79-80, όπου και η βιβλιογραφία. Χ. Μπαμπούνης, *Η Τοπική Αυτοδιοίκηση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862). Θεσμικό πλαίσιο, οργάνωση και λειτουργία*, Αθήνα 2009, σ. 145-152.

4 Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 21, 68. Χρ. Μούλιας, *Το λιμάνι της σταφίδας. Πάτρα 1828-1900*, Πάτρα 2000, σ. 79.

5 Ο πληθυσμός της αχαϊκής πρωτεύουσας αυξήθηκε τον 19^ο αιώνα από τους 5.469 κατοίκους (1836) στους 37.985 (1896). Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. Α, μέρος II, Αθήνα 1974, σ. 14, 31, 41, 67, 129, 197, 277.

6 Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο. Αιγαιαία τέλη 19^{ου} αιώνα*, τόμ. 1, Αθήνα 1990, σ. 116, 121.

7 Ν. Τόμπρος, *Τα σχολεία τα λαϊκά... Πατραϊκοί σύλλογοι και η φιλεκαπιδευτική τους πολιτική (1876-1915)*, Πάτρα 2007, σ. 12-13, 65-66. Χρ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 111-115.

8 Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας (1851-1912). Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Αθήνα 1988, σ. 13-27. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 13-16, 161.

9 Σύμφωνα με τον Χρ. Λυριντζή η σταφιδική κρίση (1892/3) οδήγησε σε νέες ισορροπίες οι οποίες αποκρυσταλλώθηκαν τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Χρ. Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1991, σ. 182. Βλ. επίσης Κ. Πανίτσας, «Η πόλη των Πατρών τον 20^ο αιώνα», *Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα, Συλλογικός τόμος*, Αθήνα 2005, σ. 323-326. Ν. Τόμπρος, «Πατραϊκός Τύπος (1862-1915): Χαρακτηριστικά, ιδεολογία, πολιτικοί προσανατολισμοί, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (29-31.5.2009)», Θεσσαλονίκη 2010, σ. 115-116.

στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης¹⁰. Το αρχειακό υλικό αποτελείται από 13 κατάστιχα που καλύπτουν τις συνεδριάσεις των ετών 1845-1903¹¹. Τα εν λόγω τεκμήρια δημιουργούν όμως κάποιες δυσκολίες στους ερευνητές, οι οποίες σχετίζονται με την αποσπασματικότητά τους¹². Συγκεκριμένα για τα έτη 1845-1850 οι σωζόμενες συνεδριάσεις είναι ελάχιστες (92), ενώ και στα επόμενα έτη του αιώνα παρατηρούνται πολλά και μεγάλα χρονικά κενά. Παρόλη πάντως την απώλεια σημαντικού μέρους των Πρακτικών, το χειρόγραφο υλικό από τις 1.073 συνεδριάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων επιτρέπει την ανίχνευση των ενεργειών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για την Πάτρα και κατ' επέκταση της συμβολής της στις εξελίξεις που συντελέστηκαν στην πόλη τον 19^ο αιώνα, των προβλημάτων -τοπικών ή εθνικών- που την απασχόλησαν, του προσανατολισμού που επιδίωξε να δώσει στην αχαϊκή πρωτεύουσα.

Τα *Πρακτικά* ακολουθούν συγκεκριμένη δομή, η οποία δεν μεταβάλλεται αισθητά με την πάροδο των ετών. Ως προμετωπίδα τίθεται η λέξη *Συνεδριάσεις* και η ημερομηνία τέλεσής της. Η πρώτη παράγραφος αρχίζει σχεδόν πάντα με φράση που δηλώνει αν η συνεδρίαση είναι πλήρης ως προς τον αριθμό των δημοτικών συμβούλων ή όχι: *Το Δημοτικόν Συμβούλιον συνελθόν σήμερον εις πλήρη συνεδρίασιν παρόντος του Δημάρχου Πατρέων... ή του αναπληρωτού του Δημάρχου... ή Εν τη σημερινή πλήρει συνεδριάσει του Δημοτικού Συμβουλίου, προεδρεύοντος του κ. ... και του Δημάρχου κ. ... ή Εν Πάτραις και εν τω δημοτικώ καταστήματι, παρόντων του Δημάρχου, του κ. προέδρου και 10 μελών του Δημοτικού Συμβουλίου και καταρτισθείσης απαρτίας, το Συμβούλιον προέβη εις τας ακόλουθους συζητήσεις:...* Στις επόμενες παραγράφους καταγράφονται καθένα από τα προς συζήτηση θέματα της συνεδρίασης, οι προτάσεις, οι τυχόν ενστάσεις και οι αποφάσεις που λαμβάνονταν. Το κείμενο ολοκληρώνεται με τις υπογραφές των δημοτικών συμβούλων. Στα *Πρακτικά* επίσης συχνή είναι η χρήση εκφράσεων όπως *Το Δημοτικόν Συμβούλιον προνοούν υπέρ των συμφερόντων του Δήμου...*, *Το Δημοτικόν Συμβούλιον, πιστός διερμηνεύς των αισθημάτων των οποίων αντιπροσωπεύει κατοίκων*

10 Ο Β. Λάζαρης εξέδωσε μέρος των Π.Δ.Σ. του Δήμου Πατρέων στο έργο του *Πατραϊκή δημαρχία στον δέκατο ένατο αιώνα. Από τα σωζόμενα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου*, Έκδοση Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρέων, Πάτρα 2006. Η παράθεση όμως αποσπασμάτων από τις συνεδριάσεις και η επιλογή 183 από τις 1.073 συνεδριάσεις δεν επιτρέπουν να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τις ενέργειες των δημοτικών αρχών στην Πάτρα.

11 Σε κάθε κατάστιχο εμπεριέχονται οι περίοδοι: 29.4.1845-15.12.1850 (1^ο), 17.1.1851-14.7.1855 (2^ο), 11.8.1855-29.12.1857 (3^ο), 27.8.1862-26.4.1866 (4^ο), 14.7.1866-6.4.1870 (5^ο), 15.11.1871-3.7.1873 (6^ο), 27.7.1873-22.3.1874 (7^ο), 3.4.1875-22.12.1876 (8^ο), 20.12.1877-5.7.1878 (9^ο), 11.1.1885-2.3.1887 (10^ο), 3.1.1894-20.8.1896 (11^ο), 14.2.1900-1.10.1902 (12^ο), 1.10.1902-30.12.1903 (13^ο).

12 Πρόσθετα προβλήματα προκύπτουν από το δυσανάγνωστο αρκετών κειμένων και τις φθορές στη γραφική τους ύλη.

του Δήμου τούτου... κλπ, που καταδεικνύουν -τουλάχιστον θεωρητικά- πως απώτερος σκοπός των όποιων αποφάσεων ήταν το δημόσιο συμφέρον της πόλης.

Βάσει των σωζόμενων Π.Δ.Σ. επιχειρείται ένας υπολογισμός του μέσου όρου των κατ' έτος συνεδριάσεων των Δημοτικών Συμβουλίων. Τα αποτελέσματα (1845-1865: 18, 1866-1903: 33) αποτυπώνουν μια σαφή αύξηση των συνεδριάσεων στα μετά το 1866 έτη. Η αύξηση αυτή μπορεί να αποδοθεί αφενός στη μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων που είχαν οι εκλεγμένοι πλέον δημοτικοί άρχοντες μετά το 1862 και αφετέρου στη ραγδαία ανάπτυξη της αχαϊκής πρωτεύουσας που ανάγκαζε τις δημοτικές αρχές να ενεργούν άμεσα για την επίλυση των όποιων τοπικών προβλημάτων¹³.

Τοπική Αυτοδιοίκηση Πατρών: Δήμαρχοι και δημοτικά συμβούλια

Η ίδρυση του ελληνικού βασιλείου σηματοδότησε αλλαγές και στον τομέα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης¹⁴. Οι μακραίωνοι θεσμοί των κοινοτήτων και των δημογερο-

13 Φορολογούμενος, Πάτρα 21.3.1875, 1.4.1876, 24.12.1876, 4.2.1877, 25.2.1877, 29.2.1880, 8.3.1882, 14.5.1882, 21.5.1882, 5.8.1883, 12.1.1890. Νεολόγος, Πάτρα 16.4.1896, 23.5.1897, 17.8.1897.

14 Η διοίκηση του βασιλείου οργανώθηκε σε τρία επίπεδα (νομός, επαρχία, δήμος) στα οποία επικεφαλής ήταν ο νομάρχης, ο έπαρχος και ο δήμαρχος αντίστοιχα (3/15.4.1833). *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ναύπλιο 6/18.4.1833. Το εν λόγω διάταγμα όριζε επίσης πως σε καθέναν από τους 280 Δήμους του βασιλείου θα υπήρχε δημοτικό συμβούλιο, τα μέλη του οποίου θα εκλέγονταν με άμεση εκλογή, όχι όμως από όλους τους δημότες, ούτε καν από όλους εκείνους που πλήρωναν άμεσους φόρους. Ο J. Petropoulos υποστηρίζει πως σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο εν ενεργεία δήμαρχος και το συμβούλιο του όριζαν ένα ορισμένο τμήμα φορολογούμενων πολιτών ως εκλεκτορες σε κάθε εκλογή. Μετά την εκλογή του το συμβούλιο, μαζί με έναν ίσο αριθμό εκλεκτόρων, επέλεγε τρία πρόσωπα ως υποψηφίους για το δημαρχιακό αξίωμα... J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, σ. 206. Στην περίπτωση δηλαδή των δημάρχων ίσχυε το μικτό σύστημα -εκλογής και επιλογής- του τριτοπροσώπου. Αυτός που πλειοψηφούσε έναντι των αντιπάλων του δεν ήταν δεδομένο ότι θα διοριζόταν δήμαρχος, αφού ο βασιλιάς ήταν αυτός που τελικά θα επέλεγε ποιος θα καταλάμβανε τον δημαρχιακό θώκο. Στην ουσία πάντως η εκλογή δημάρχων ήταν διορισμός, καθώς ευνοούνταν οι αρεστοί στο βασιλικό περιβάλλον. Με αυτόν τον τρόπο διευκολυνόταν η υπαγωγή των δημοτικών αρχόντων στην κεντρική εξουσία και ευνοούνταν οι παρεμβάσεις της στα τοπικά ζητήματα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του υποψηφίου δημάρχου Πατρέων Αντ. Αντωνόπουλου, ο οποίος αν και κέρδισε τις δημοτικές εκλογές του 1847 η Κυβέρνηση ακώρωσε την εκλογή του. Π. Ψωμάς, *Δήμαρχοι Πατρέων (1836-2006)*, έκδ. Το Δόντι, Πάτρα 2006, σ. 142. Για τη σχετική με τις αρμοδιότητες του δημάρχου και του δημοτικού συμβουλίου νομοθεσία, βλ. *Νόμος περί συστάσεως των Δήμων* (27.12/8.1.1834), *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ναύπλιο 10/22.1.1834. *Περί εκλογής των Δημοτικών Αρχών* (24.4/6.5.1834), *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ναύπλιο 16/28.5.1834. *Περί των οδηγιών των Δημαιορυσίων* (8/20.6.1834), *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ναύπλιο 25.7/6.8.1834. Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική Διοίκησης εν Ελλάδι*, Αθήνα 1859². Ε. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 3-11, 15-16, 24-33. Ηβ. Μαυρομούστακου, «Το Ελληνικό Κράτος (1833-1871). Πολιτικοί θεσμοί και διοικητική οργάνωση», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1870-2000*, τόμ. 4, Αθήνα 2003, σ. 32-33. Ηβ. Μαυρομούστακου, «Πολιτικοί

ντιών αντικαταστάθηκαν σύντομα από νέους. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές -επί Αντιβασιλείας και Όθωνα- αποσκοπούσαν όχι μόνο στη ρήξη με το εγγύς παρελθόν, αλλά και στην εξάλειψη του τοπικιστικού πνεύματος που έως τότε κυριαρχούσε¹⁵. Το τελευταίο θα υλοποιείτο -κατά τους κυβερνώντες- ταχύτερα μέσω του ελέγχου των περιφερειακών κέντρων εξουσίας. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό καθορίστηκαν το 1833 -και επαναπροσδιορίστηκαν αρκετές φορές αργότερα¹⁶- τα όρια των Δήμων του βασιλείου. Στους δημαρχιακούς επίσης θώκους της επικράτειας τοποθετήθηκαν -ή καλύτερα διορίστηκαν- πρόσωπα φίλα προσκείμενα στο βασιλικό περιβάλλον. Οι Δήμοι διατήρησαν πάντως μια σχετική ελευθερία σε ζητήματα όπως η εκλογή δημοτικών παρέδρων και συμβούλων. Ο διορισμός δημάρχων συνεχίστηκε και μετά την αποχώρηση του Όθωνα από την Ελλάδα (1862), αφού οι πρώτες δημοτικές εκλογές με τη συμμετοχή όλων σχεδόν των ανδρών ψηφοφόρων διεξήχθησαν το 1866¹⁷. Έκτοτε η εκλογική διαδικασία στους Δήμους, η οποία εξέφραζε τη βούληση των πολιτών, θα επαναλαμβάνετο και στην Πάτρα για τα επόμενα έτη του αιώνα κάθε τετραετία.

Στη διάρκεια των 68 ετών (1836-1903) το δημαρχιακό αξίωμα στον Δήμο Πατρέων¹⁸ ανέλαβαν 14 άτομα¹⁹. Από αυτά τα 9 διορίστηκαν δήμαρχοι από την Πολι-

Θεσμοί. Η οργάνωση της Διοίκησης (1871-1909)», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1870-2000*, τόμ. 5, Αθήνα 2003, σ. 48-51. Ματ. Τομαρά-Σιδέρη, *Η ελληνική Τοπική Αυτοδιοίκηση (κοινότητα βίου-κράτος-πολιτική)*, Αθήνα 1999, σ. 18-22, 59-71. Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική... χώρος*, ό.π., σ. 47-64, 66-73, 75-79, 150-151. Χ. Μπαμπούνης, *Η Τοπική... λειτουργία*, ό.π., σ. 131-140.

15 Ε. Σκιαδάς, ό.π., σ. 2-3, 64.

16 Σχετικά με τον Δήμο Πατρέων βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμική εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, τόμ. Α, μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 97-252. Ε. Σκιαδάς, ό.π., σ. 52-58, 222. Π. Ψωμάς, ό.π., σ. 18. Χρ. Μούλιας, ό.π., σ. 43. Χαρ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, *Εξέλιξη του σχεδίου πόλεως των Πατρών (1829-1989)*, Πάτρα 1991, σ. 21-51. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*, Πάτρα 1980², σ. 372-374. Για τα όρια του Δήμου διαφωτιστικά είναι και τα εγκεκριμένα από τα Δημοτικά Συμβούλια πολεοδομικά σχέδια (1829, 1858, 1877, 1882, 1883, 1885, 1886, 1900, 1903). Βλ. ενδεικτικά Π.Δ.Σ. 10.12.1885, 6.3.1886, 15.3.1895.

17 Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα (1864-1909). Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Αθήνα 1991, σ. 41.

18 Το δημογεροντικό σύστημα που ίσχυσε στον ελλαδικό χώρο την περίοδο 1828-1835 είναι εκτός ερευνητικού ενδιαφέροντος της παρούσας μελέτης. Βλ. πρόχειρα για το εν λόγω σύστημα Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική... χώρος*, ό.π., σ. 42-46. Χ. Μπαμπούνης, *Η Τοπική... λειτουργία*, ό.π., σ. 53-56. Μ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 94. Ε. Σκιαδάς, ό.π., σ. 3-4. Τα άτομα που διατέλεσαν δημογέροντες στην Πάτρα τη συγκεκριμένη περίοδο ήσαν οι Θ. Μαντζαβίνος, Α. Καλαμογάρτης, Δ. Αντωνόπουλος, Αν. Γιαννακόπουλος, Αντ. Οικονομόπουλος (30.11.1828-1831), Θ. Μαντζαβίνος, Μ. Παναγόπουλος, Γ. Μπουκαούρης, Α. Χρυσανθόπουλος, Γ. Ζουμπατιώτης (1831-1835), Δ. Ρετινιώτης (1835-1836). Π. Παπανδρόπουλος, «Οι δημογέροντες Ρετινιώτη των Πατρών», *Τμητικός τόμος Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1993, σ. 731. Β. Λάζαρης, *Καποδιστριακή Πάτρα. Ιστορική μονογραφία*, Πάτρα 2002, σ. 71-72, 197-199. Κ. Τριανταφύλλου, ό.π., σ. 98.

19 Πρόκειται για τους Ιωάν. Ζαΐμη (26.6.1836-25.6.1837), Ιωάν. Μπουκαούρη (26.6.1837-5.5.1841),

τεία (Ζαΐμης, Μπουκαούρης, Καλαμογάρτης, Λόντος, Σκουρλέτης, Αντωνόπουλος, Ρούφος, Καλαμογάρτης, Χρυσανθακίδης), ενώ τα 5 αναδείχθηκαν από την κάλπη (Ρούφος, Κανάρης-Ρούφος, Πατρινός, Κοντογούρης, Βότσης)²⁰. Η διάρκεια της δημαρχοντίας των διορισμένων δημάρχων (1 έως 8 έτη) σχετιζόταν άμεσα με τις επαφές που είχαν με το Παλάτι και τη στήριξη που αυτό τους παρείχε, καθώς και με την επιθυμία τους να εμπλακούν στην εθνική πολιτική σκηνή. Αρκετοί άλλωστε ήσαν οι δημοτικοί άρχοντες (δήμαρχοι, πάρεδροι, δημοτικοί σύμβουλοι) που εκτός από την τοπική πολιτική τους δράση επέδειξαν έντονη πολιτική παρουσία και δραστηριότητα στην κεντρική πολιτική σκηνή (π.χ. Μπ. και Γ. Ρούφος, Ανδρ. Λόντος, κλπ.)²¹. Σαφώς μεγαλύτερης διάρκειας υπήρξε η θητεία όσων δημάρχων εξελέγησαν (4 έως 9 έτη). Η επανεκλογή κάποιων στον δημαρχιακό θώκο -για πλέον της μίας τετραετίας- οφείλετο είτε στο έρεισμα που είχαν στους δημότες τους λόγω της πρότερης επιτυχημένης τους θητείας, είτε στην ισχυρή πολιτική τους επιρροή στην πόλη, είτε στην υποστήριξή τους -από τη δεκαετία του 1870 και έπειτα- από τον τοπικό Τύπο²², είτε σ' έναν συνδυασμό των ανωτέρω παραγόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια Ρούφου, η οποία από το 1866 και έως το 1903 μονοπάλησε τη δημαρχία των Πατρών για 17 έτη (1870-1875, 1879-1883, 1887-1891, 1895-1899). Η πολιτική μάλιστα δύναμη της οικογένειας αυτής αποτυπώνεται και στο ότι ο Γ. Ρούφος, αν και κατηγορήθηκε για ανάρμοστη πολιτική συμπεριφορά και οικονομικές ατασθαλίες στον Δήμο (1870-1875) και καθαιρέθηκε από το δημαρχιακό αξίωμα, επανεξελέγη δήμαρχος και την τετραετία 1887-1891²³. Αξιομνημόνευτο επίσης είναι ότι ο

Αντ. Καλαμογάρτη (10.6.1841-14.11.1841), Ανδρ. Λόντο (15.11.1841-1843), Κων. Σκουρλέτη (1843-1847, 1847-1851), Ιωάν. Αντωνόπουλο (1851-1855), Μπεν. Ρούφο (1855-30.9.1858), Περ. Καλαμογάρτη (1.10.1858-Οκτώβριος 1862), Σπυρ. Χρυσανθακίδη (13.10.1862-1866), Περ. Καλαμογάρτη (1866-1870, 8.6.1875-7.4.1879), Γεώρ. Ρούφο (1870-1874, 1874-5.4.1875, 1.10.1887-7.7.1891), Αθ. Κανάρη-Ρούφο (8.4.1879-2.7.1883, 12.9.1895-5.9.1899), Δημ. Πατρινό (3.7.1883-30.9.1887), Αριστ. Κοντογούρη (8.7.1891-11.9.1895), Δημ. Βότση (6.9.1899-7.9.1903).

20 Εξαίρεση αποτελεί ο Περ. Καλαμογάρτης, ο οποίος διορίστηκε αρχικά από τον Όθωνα (1858-1862), στη συνέχεια καθαιρέθηκε από τον Μπ. Ρούφο εξαιτίας της αποχής του από τις αντιδυναστικές ενέργειες του 1862 και τέλος εξελέγη δήμαρχος Πατρών από τους δημότες δύο φορές (1866-1870, 1875-1879). Ο Π. Ρουπακιάτης, τέλος, δεν συμπεριλαμβάνεται στους εκλεγμένους δημάρχους, επειδή ανέλαβε τη δημαρχία έως την εκλογή νέου δημάρχου (6.4.1875-7.6.1875).

21 Βλ. σχετικά Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 92-95.

22 Ενδεικτικά βλ. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 29.11.1873, 11.12.1873, 15.2.1880, *Φλόξ*, Πάτρα 8.12.1873. *Φοίνιξ*, Πάτρα 5.1.1873, 17.7.1875. *Φλοξ*, Πάτρα 30.11.1873, 8.12.1873. *Γερμανός*, Πάτρα 9.5.1874. *Πάτραι*, Πάτρα 3.8.1875. *Αχαΐα*, Πάτρα 7.11.1876, 8.5.1883. *Τοξότης*, Πάτρα 3.11.1876. *Φίλος του Λαού*, Πάτρα 12, 20.3.1879. Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 148-156. Ν. Πολίτης, *Χρονικό του Πατραϊκού Τύπου (1840-1940)*, Πάτρα 1984, σ. 54-137. Ν. Τόμπρος, *Πατραϊκός...*, σ. 123-124.

23 Ο Ρούφος κατηγορήθηκε ότι καταχράστηκε το ποσό των 800.000 δρχ. ή του 1.000.000 δρχ. από το

Δήμος Πατρέων ελεγχόταν άμεσα ή έμμεσα -ιδίως μετά το 1866- από τέσσερις μόνο πολιτικές οικογένειες (Ρούφου, Καλαμογάρτη, Πατρινού, Κοντογούρη). Αντίθετα κανείς από την εύπορη ομάδα των πατρινών εμπόρων του 19^{ου} αιώνα δεν επιδίωξε να καταλάβει το δημαρχιακό αξίωμα. Στις ελάχιστες περιπτώσεις που αυτό συνέβη οι προερχόμενοι από τον χώρο του εμπορίου υποψήφιοι δήμαρχοι απέτυχαν να εκλεγούν. Συγκεκριμένα στις δημοτικές εκλογές του 1875 ο *Εμπορικός Σύλλογος «Ερμής»* υποστήριξε ανεπιτυχώς το μέλος του Διονύσιο Στάμο ως υποψήφιο δήμαρχο. Το ίδιο συνέβη και στις εκλογές του 1891 (7.7.1891), αφού ο Γερ. Κόγκκος δεν κατάφερε να εκλεγεί, αν και στηρίχθηκε από τους εμπόρους και σταφιδεμπόρους της πόλης²⁴. Προφανώς η έντονη κομματικοποίηση στην πόλη και οι πελατειακές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί, δεν επέτρεπαν την εκλογή υποψηφίων δημάρχων με μόνο στοιχείο την οικονομική τους επιφάνεια.

Οι διατελέσαντες δήμαρχοι Πατρέων προέρχονταν από ποικίλους επαγγελματικούς χώρους, ενώ κοινωνικά ανήκαν στα ανώτερα στρώματα της πόλης. Όσον αφορά τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες ο Ιωάν. Ζαΐμης υπήρξε γαιοκτήμονας/στρατιωτικός, ο Ιωάν. Μπουκαούρης γαιοκτήμονας, ο Αντ. Καλαμογάρτης γαιοκτήμονας, ο Ανδρ. Λόντος γαιοκτήμονας/πολιτικός, ο Ιωάν. Αντωνόπουλος νομικός/πολιτικός, ο Μπεν. Ρούφος πολιτικός, ο Περ. Καλαμογάρτης γαιοκτήμονας, ο Γεώρ. Ρούφος νομικός/πολιτικός, ο Αθ. Κανάρης-Ρούφος νομικός/πολιτικός, ο Δημ. Πατρινός εισοδηματίας/πολιτικός, ο Αριστ. Κοντογούρης νομικός, ο Δημ. Βότσης νομικός. Άγνωστα, τέλος, παραμένουν τα επαγγέλματα των Κων. Σκουρλέτη και Σπυρ. Χρυσανθακίδη.

Σε σχέση με την κατάληψη της δημαρχίας από τις προαναφερθείσες πολιτικές οικογένειες -ένδειξη προφανώς της οικονομικοπολιτικής σημασίας που απέδιδαν αυτές στο δημαρχιακό αξίωμα- τις θέσεις των παρέδρων και των δημοτικών συμβούλων καταλάμβαναν άτομα από ποικίλους επαγγελματικούς χώρους (γαιοκτήμονες, έμποροι, νομικοί, ιατροί, κλπ.). Η υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν έχει ακόμα μελετήσει εκτε-

δάνειο των 2.000.000 δρχ. που έλαβε ο Δήμος για την εκτέλεση δημοτικών έργων. *Φλόξ*, Πάτρα 30.11.1873. Ο νομάρχης Ηλ. Αθηνάδης από τον έλεγχο που διενήργησε στον Δήμο (1875), αν και διαπίστωσε οικονομικές ατασθαλίες και διαχειριστικά παραπτώματα της τάξης των 202.000 δρχ., δεν παρέπεμψε τον Ρούφο σε δίκη. *Φιλοποίμην*, Πάτρα 27.4.1875. Περιορίστηκε μόνο στην καθαίρεσή του από το δημαρχιακό αξίωμα και στον διορισμό του πρώτου δημαρχιακού παρέδρου Π. Ρουπακιάτη ως προσωρινού δημάρχου (6.4.1875-7.6.1875). *Φορολογούμενος*, Πάτρα 11.4.1875. Ο Χρ. Λυριντζής θεωρεί ότι η καθαίρεση του Γ. Ρούφου είχε πολιτικά και όχι οικονομικά αίτια. Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 143-144. Αλέκ. Μαρασλής, *Ιατρική και γιατροί στην Πάτρα*, Αθήνα 1978, σ. 169-170. Η εφημερίδα *Φλόξ*, επιπρόσθετα, κατηγορήσε τον Ρούφο ότι στη διάρκεια των απόκρεων περιφερόταν στην πόλη τραγουδώντας υβριστικά στιχάκια για τον πρωθυπουργό Βούλγαρη, τον επίσκοπο Πατρών και άλλους τοπικούς παράγοντες. *Φλόξ*, Πάτρα 5.3.1875.

24 *Φορολογούμενος*, Πάτρα 2.5.1875, 2.8.1891.

νώς τις κοινωνικοπολιτικές ή επαγγελματικές ομάδες που διεκδίκησαν στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τους δημαρχιακούς θώκους των αστικών περιοχών του βασιλείου, ή τις θέσεις των Δημοτικών Συμβούλων, ιδίως δε τους δευτέρους²⁵. Από την έρευνα στην επαγγελματική δραστηριότητα των δημοτικών συμβούλων προκύπτει πως με την πάροδο των ετών διαφοροποιείται η επαγγελματική σύνθεση των Δημοτικών Συμβουλίων²⁶. Συγκεκριμένα έως τα μέσα της δεκαετίας του 1870 οι Σύμβουλοι προέρχονταν κυρίως από την ομάδα των γαιοκτημόνων-εισοδηματιών²⁷. Τα επόμενα έτη (1870-1895) η πλειονότητα των εκάστοτε 6 παρέδρων και 18 δημοτικών συμβούλων του Δήμου Πατρέων ανήκε στους εμπόρους και δευτερευόντως σε γαιοκτήμονες και νομικούς. Το ενδιαφέρον που επέδειξαν οι πρώτοι τις εν λόγω δεκαετίες για τη διεκδίκηση των δημοτικών αξιωμάτων -τη «χρυσή» δηλαδή εποχή της πόλης- έχει προφανώς σχέση με το ότι από τις θέσεις αυτές θα μπορούσαν να προωθήσουν -και να διασφαλίσουν- τα οικονομικά συμφέροντα της κοινωνικής τους ομάδας και να θέσουν συγχρόνως σε εφαρμογή τα σχέδιά τους για την αστικοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό της αχαϊκής πρωτεύουσας. Η σταφιδική κρίση του 1892/3²⁸ επέφερε τροποποιήσεις και στη σύνθεση των Δημοτικών Συμβουλίων, καθώς η σταδιακή αποχώρηση των εμπόρων από αυτά επέτρεψε την είσοδο μελών του δικηγορικού και ιατρικού κόσμου. Τάση η οποία θα κορυφωθεί τον 20^ο αιώνα. Ο Χρ. Λυριντζής σημειώνει για τα συγκεκριμένα επαγγέλματα: *Είναι προφανές ότι οι έλληνες πολιτικοί κατανοούν εγκαίρως τη σημασία του δικηγορικού επαγγέλματος, καθώς και τις δυνατότητες που προσφέρει για τη συγκρότηση πελατειακών δικτύων λόγω της διαμεσολαβητικής του λειτουργίας. Το εν λόγω επάγγελμα θα κυριαρχήσει στην πολιτική σκηνή του 20ού αιώνα, μαζί με*

25 Στις περιορισμένες μελέτες συγκαταλέγονται αυτές των Χρ. Λυριντζή (αδρομερώς Αίγιο, Πάτρα), Γ. Γιαννιτσιώτη (Πειραιάς) και Μετ. Μανικάρου, Χρυσ. Σπυρέλη (αδρομερώς Αγρίνιο). Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 141-146. Γ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860-1910)*, Αθήνα 2006, σ. 313-319. Μετ. Μανικάρου, Χρυσ. Σπυρέλη, *Αγρίνιο: Δήμαρχοι και Δημαρχίες (1833-2007)*, Πάτρα 2009, σ. 32-87.

26 Στη διάρκεια των ετών 1836-1903 έχουν εντοπιστεί 163 δημοτικοί πάρεδροι και σύμβουλοι. Από αυτούς οι 105 εξελέγησαν μία μόνο φορά στα εν λόγω αξιώματα, ενώ οι 58 τουλάχιστον δύο. Τα συμπεράσματα που προέκυψαν -ως προς την επαγγελματική σύνθεση των πατράϊκών Δημοτικών Συμβουλίων- βασίστηκαν σε 23 άτομα τα οποία διατέλεσαν πάρεδροι ή σύμβουλοι από 3 έως και 5 φορές. Βάσει των στοιχείων αυτών την περίοδο 1843-1874 οι 6 ήσαν κτηματίες, οι 2 έμποροι και ο ένας εισοδηματίας/πολιτικός (Δ. Πατρινός), τα έτη 1874-1895 οι 5 ήσαν έμποροι και οι 2 κτηματίες και δικηγόρος αντίστοιχα. Την περίοδο, τέλος, 1895-1903 οι 3 ήσαν δικηγόροι, οι 3 έμποροι και ο ένας ιατρός.

27 Στην ομάδα αυτή ανήκαν έως το 1866 -σύμφωνα με τον νόμο *Περί συστάσεων των Δήμων* (27.12.1833)- οι πλέον φορολογούμενοι με άμεσους δημοτικούς φόρους. Ε. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 5.

28 Κ. Αρώνη Τσίχλη, *Το σταφιδικό πρόβλημα και οι κοινωνικοί αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Αθήνα 1999, σ. 78-217.

του ιατρού και του εμπόρου/επιχειρηματία²⁹. Η συνεχώς αυξανόμενη ενασχόληση των δικηγόρων και των ιατρών με την Τοπική Αυτοδιοίκηση της Πάτρας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μπορεί να εκληφθεί ως ένδειξη συγκρότησης αστικής τάξης στην πόλη. Διαδικασία η οποία θα ολοκληρωθεί τις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα.

Πατραϊκά έργα και ημέραι

Η οικονομική αδυναμία του Κράτους να πραγματώσει καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στην ελληνική επικράτεια έργα υποδομής, αναπτυξιακά προγράμματα και κοινωνική πρόνοια ώθησε τις κατά τόπους δημοτικές αρχές να δραστηριοποιηθούν με ίδια μέσα, για να καλύψουν στις εκλογικές τους περιφέρειες την κρατική απουσία. Στην περίπτωση της αχαϊκής πρωτεύουσας η τοπική αυτοδιοίκηση κινητοποιήθηκε από τα πρώτα μετεπαναστατικά έτη -όχι πάντα επιτυχώς- για την ανοικοδόμηση της πόλης και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των πολιτών της. Οι πρώτες οργανωμένες ενέργειες για την επίτευξη των στόχων αυτών πραγματοποιήθηκαν ουσιαστικά στον πατραϊκό αστικό χώρο το 1841, επί δημαρχίας Αντ. Καλαμογδάρτη. Την εν λόγω περίοδο για παράδειγμα καταδαφίστηκε ένας μεγάλος αριθμός αυθαιρέτων, που εμπόδιζαν την υλοποίηση του πολεοδομικού σχεδίου, έγινε διάνοιξη οδών, κατασκευάστηκε το αποχετευτικό δίκτυο και εφαρμόστηκαν μέτρα για την καθαριότητα της πόλης. Ο Καλαμογδάρτης ενδιαφέρθηκε και για την ποιότητα της διατροφής των Πατρινών μέσω των συχνών ελέγχων που διενεργούσαν η αγορανομία και η αστυνομία στις τοπικές λαϊκές αγορές³⁰.

Στα Π.Δ.Σ. της περιόδου 1845-1903 καταγράφεται πλειάδα αποφάσεων για την υλοποίηση δημοτικών έργων στην πόλη, ενώ ταυτόχρονα δίνεται ιδιαίτερη μέριμνα για τη βελτίωση του βίου των κατοίκων της Πάτρας. Σύμφωνα επίσης με τα *Πρακτικά* έντονο φαίνεται πως υπήρξε το ενδιαφέρον των δημοτικών αρχών για τις αποζημιώσεις όσων ιδιοκτητών της *Άνω Πόλης* η περιουσία είχε χαρακτηριστεί εθνική (1828). Οι δικαιούχοι αποζημιώθηκαν τελικά πολλά χρόνια αργότερα (10.6.1858). Η καθυστέρηση των αποζημιώσεων συνέβαλε στην αργή ανάπτυξη της *Κάτω Πόλης* και ευνόησε την παράνομη δόμησή της³¹. Από τα σημαντικότερα αναπτυξιακά έργα που

29 Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 146, 169-171, 182-183. Σχετικά με τα συγκεκριμένα επαγγέλματα στον αστικό χώρο του βασιλείου βλ. επίσης Γ. Γιαννιτσιώτης, *ό.π.*, σ. 109-111.

30 *Ο Μίνως*, Πάτρα 15.11.1841, 29.11.1841.

31 Π.Δ.Σ. 2.1.1847, 14.4.1848, 24.6.1849, 8.7.1849, 22.2.1852, 8.1.1855, 11.8.1855. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Αθήνα 27.6.1849, 17.10.1852, 10.6.1858. *Αχαϊκός Κήρυξ*, Πάτρα 29.6.1840, 24.9.1840. *Ηχώ των Επαρχιών*, Πάτρα 31.7.1844. *Ο Μίνως*, Πάτρα 6.9.1874. Εμπρόσθετα Χαρ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, *ό.π.*, σ. 22. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 374. Β. Λάζαρης, *Καποδιστριακή...*, σ. 177-195,

απασχόλησαν για αρκετές δεκαετίες την πατραϊκή αυτοδιοίκηση ήταν το λιμάνι. Η διαρκώς αυξανόμενη εμπορική κίνηση από και προς την Πάτρα υπαγόρευσε αρχικά την κατασκευή ενός λιμανιού και αργότερα τη συντήρηση και την επέκτασή του. Η Πολιτεία μερίμνησε νωρίς για την κατασκευή του λιμανιού, αφού ενέκρινε τόσο τα λιμενικά σχέδια που της υπέβαλε ο Δήμος (5.6.1836), όσο και την επιβολή δημοτικού φόρου για την υλοποίησή τους (4.9.1836). Έως το 1840 το λιμάνι δεν διέθετε προκυμαία και αποβάθρα. Τα συγκεκριμένα έργα ξεκίνησαν τότε, ενώ την ίδια χρονιά (1840) οι δημοτικές αρχές επέβαλαν και πρόσθετο φόρο (2%) για την κάλυψη του κόστους τους. Τα κονδύλια πάντως που δαπανήθηκαν έως το 1869 για το λιμάνι αφορούσαν επιδιορθώσεις, την ανέγερση φάρου και χώρων τελωνείου και λοιμοκαθακτηρίου. Τα σημαντικότερα έργα στην ουσία πραγματοποιήθηκαν μετά το 1869. Την περίοδο δηλαδή που η χαϊκιά πρωτεύουσα βίωνε την οικονομική ευμάρεια από το σταφιδικό εμπόριο. Το 1873 εγκρίθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο η νέα μελέτη του λιμανιού, που είχε εκπονήσει ο γάλλος μηχανικός N. Pascal (26.6.1872). Την αποπεράτωση των εργασιών -με χρονικό όριο παράδοσης έξι ετών- ανέλαβε όμως ένας άλλος γάλλος, ο P. Magnac. Ο τελευταίος ζήτησε μια υπέρογκη αμοιβή (6.000.000 δρχ.) με συνέπεια να υπάρξει καθυστέρηση στα έργα. Ύστερα από την παρέμβαση του Αριστ. Κοντογούρη το ποσό μειώθηκε στα 4.932.000 δρχ. και ο Magnac υπέγραψε τη σύμβαση με τη λιμενική επιτροπή (28.11.1879), η οποία επικυρώθηκε από την Κυβέρνηση τρεις μήνες μετά (11.2.1880). Τα προβλήματα της λιμενικής επιτροπής με την εργολαβία Magnac συνεχίστηκαν και μετά την υπογραφή της συμφωνίας, αναγκάζοντας την Πολιτεία να παρέμβει για να τα επιλύσει. Ο Magnac τελικά δεν αποπεράτωσε τα έργα που είχε αναλάβει, αλλά ούτε και ο Αύγουστος Σαίν, που τον διαδέχτηκε (16.6.1889). Οι εργασίες στο λιμάνι -συνολικού κόστους 8.0036.000 δρχ.- ολοκληρώθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα (1894)³².

210-232. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 35-39.

32 Ενδεικτικά Π.Δ.Σ. 30.8.1872, 11.5.1873, 3.7.1873. Στον τοπικό Τύπο είναι πλούσια η αρθρογραφία για τις σχετικές με τα λιμενικά έργα αποφάσεις και τις ενέργειες των Δημοτικών Συμβουλίων. Πρόχειρα βλ. *Αχαϊκός Κήρυξ*, Πάτρα 13.7.1840, *Ο Μίνως*, Πάτρα, 25.11.1875, 29.11.1875, 5.12.1875. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 28.11.1875, 12.12.1875, 26.3.1876, 24.4.1876, 24.12.1876, 22.4.1877, 28.7.1878, 1-8.2.1885, 31.5.1885, 30.1.1887, 6-13.2.1887, 11.9.1887, 15.1.1888, 26.2.1888, 6.5.1888, 22.7.1888, *Πελοπόννησος*, Πάτρα 14-17.2.1895, 6.3.1895, 18-24.6.1895, 31.7.1895, 3.11.1895, 6.12.1897, *Νεολόγος*, Πάτρα 13-21.8.1895, 28.10.1895, 17.12.1895, 6-9.5.1896, 20-26.10.1896, 2.11.1896, 27.11.1896, 21.12.1896, 27.6.1897, 14.2.1898, 13.3.1898, 21.5.1898, 30.5.1898, 31.7.1898, 11.9.1898, 1.4.1899, 28.4.1899, 30.7.1899, 3.9.1899, 9.1.1900, 6-12.3.1900, 22.7.1900, 6.8.1900, 18-23.2.1901, 6.4.1901, 18.5.1901, 17.8.1901, 21.10.1901, 28.1.1902, 8.3.1902, 11.5.1902, 5.10.1902, 31.1.1903, 18.4.1903, 26.6.1903, 13-17.9.1903, 14.10.1903, 25.11.1903, 12.12.1903. Βιβλιογραφικά βλ. Κ. Κοκκοβίκας, *Η Πάτρα και το λιμάνι της (1828-1945)*, έκδ. Λιμενικού Ταμείου Πατρών, Πάτρα 2001, σ. 15-29. Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία*

Παράλληλα με τα λιμενικά έργα οι τοπικές αρχές προχώρησαν στην κατασκευή και άλλων έργων υποδομής που απουσίαζαν από την πελοποννησιακή πρωτεύουσα. Σ' αυτά -που υλοποιήθηκαν κυρίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα- συγκαταλέγονταν η ανέγερση υδραγωγείου³³, η συντήρηση και η επέκταση του υδρευτικού και αποχετευτικού δικτύου³⁴, η διάνοιξη και η λιθόστρωση δημοτικών οδών³⁵, η κατασκευή γεφυρών³⁶, η οικοδόμηση δημοτικών αγορών³⁷, η κατασκευή πληθώρας κρηνών για την ύδρευση των κατοίκων³⁸, ο φωτισμός της πόλης³⁹, η οργάνωση της τοπικής συγκοινωνίας⁴⁰, κλπ.

της Πάτρας, τόμ. Α', Αθήνα 1986, σ. 227-232. Μαρ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα (1830-880)*, Αθήνα χ.χ., σ. 110, 183 επ. Χρ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 49-55, 71. Β. Λάζαρης, *Πατραϊκή...*, *ό.π.*, σ. 23-24. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 216-219, 384.

33 Π.Δ.Σ. 30.10.1872, 14.3.1874. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 401-402.

34 Η κατασκευή των υπογείων οχετών έγινε προς διοχέτευσιν εις την θάλασσαν των ακαθάρτων υδάτων, η εκροή των οποίων επί τας δημοσίας της πόλεως οδούς μολύνουσα τον αέρα αποκαθιστά νοσογόνον το άλλως υγιεινόν κλίμα της πόλεως. Π.Δ.Σ. 20.10.1847. *Ο Μίνως*, Πάτρα 25.10.1858, 25.5.1862, 7.12.1874.

35 Η ισοπέδωσις και λιθόστρωσις των οδών, ένεκα της ανωμαλίας των οποίων, ούσης της κυρίας πηγής των λιμαζόντων της πόλεως υδάτων και της στασιμότητος των ακαθαρσιών, αποκαθίστανται ως οδοί εν ώρα χειμῶνος δυσδιάβατοι, ώστε η συγκοινωνία πολλάκις διακόπτεται παντελώς. Π.Δ.Σ. 20.10.1847. Η έλλειψη κονδυλίων για την κατασκευή οδών εντός και εκτός πόλης ανάγκαζε συχνά -και για αρκετά έτη- τις δημοτικές αρχές να επιβάλλουν την υποχρεωτική εργασία στους Πατρινούς. Ο κάθε δημότης ηλικίας άνω των 18 ετών υποχρεούνταν να εργαστεί αμισθί αυτοπροσώπως ή δι' αντικαταστάτου για τέσσερις ημέρες ετησίως προκειμένου να κατασκευαστούν ή να επισκευαστούν οι αγροτικές οδοί. Ο δημότης μπορούσε, αν δεν επιθυμούσε να εργαστεί, να καταβάλλει στο Δημοτικό Ταμείο το αντίτιμο των ημερομισθίων του εργάτη που θα προσέφερε αντ' αυτού εργασία. Π.Δ.Σ. 4.3.1851. *Ηχώ των Επαρχιών*, Πάτρα 11.11.1842, 30.9.1866, 5.10.1866.

36 Π.Δ.Σ. 18.4.1852.

37 Στο πλαίσιο της ενίσχυσης του τοπικού εμπορίου και της προστασίας της δημόσιας υγείας εντάσσονται η κατασκευή δημοτικών αγορών (1879, 1881, 1884) και σφαγείων (1903). Π.Δ.Σ. 29.8.1852, 3.3.1863. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 14.3.1880, 13.2.1881, 11.9.1881, 16.4.1882, 29.7.1883. *Αχαΐα*, Πάτρα 12.6.1883, 9.9.1883. *Πελοπόννησος*, Πάτρα 17.11.1895. Νεολόγος, Πάτρα 9.6.1902. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 30, 371. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 175-178. Αλέκ. Μαρασλής, *Ιστορία της Πάτρας. Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης*, Πάτρα 1983, σ. 172, 178. Σπ. Λουκάτος, «Κοινοφελή ιδρύματα στην πόλη των Πατρών», *Πελοποννησιακά*, ΚΑ' (1999), σ. 331-334.

38 Σε περιόδους ανομβρίας ο Δήμος διόριζε νεροδότες για τη διανομή του ύδατος και του ποτίσματος. Π.Δ.Σ. 12.4.1851.

39 *Φορολογούμενος*, Πάτρα 7.11.1875, 23.7.1876, 2.6.1878.

40 Στα 1898 ο Θ. Κανακάρης Ρούφος υπέγραψε συμφωνία με ιδιωτική εταιρεία για την κατασκευή και εκμετάλλευση τροχιοδρόμου στην πόλη. Σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας οι δημοτικές αρχές παραχώρησαν στην *Τράπεζα Αθηνών* και στη *Γενική Εταιρεία Εργοληγιών* -που έδρευναν στην Αθήνα- το αποκλειστικό δικαίωμα να εγκαταστήσουν με αυτοχρηματοδότηση τροχιόδρομο και να τοποθετήσουν εντός 18 μηνών δύο τουλάχιστον γραμμές τραμ στην πόλη. Το έργο ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του 1902 με αρκετές περιπέτειες και με την παρέμβαση της *Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας*. *Νεολόγος*, Πάτρα

Ιδιαίτερα δαπανηρά αποδείχθηκαν δύο από τα έργα που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία 1870, επί δημαρχίας Γ. Ρούφου (1870-1874). Επρόκειτο για το υδραγωγείο και το εργοστάσιο αερίοφωτος την κατασκευή των οποίων ανέλαβε γαλλική εταιρεία⁴¹. Ο Τύπος της εποχής σχολιάζοντας τα συγκεκριμένα έργα ανέφερε πως ο Γ. Ρούφος για την εκτέλεσή τους έλαβε δάνειο 2.000.000 δρχ. Από το ποσό αυτό οι 937.935 δρχ. δαπανήθηκαν για το εργοστάσιο αερίοφωτος, ενώ σημαντικές υπήρξαν και οι δαπάνες τόσο για την ανέγερση του υδραγωγείου -χωρητικότητας περίπου 2.000 κυβικών μέτρων- όσο και για την αντικατάσταση του παλαιότερου δικτύου ύδρευσης (1838) με σωλήνες χυτοσίδηρου σε όλη σχεδόν την έκταση της πόλης. Τα εν λόγω έργα θεωρούνταν επιβεβλημένα, αφού η Πάτρα λόγω της διαρκούς πληθυσμιακής της αύξησης αντιμετώπιζε σύντομα προβλήματα υδροδότησης⁴².

Όσον αφορά τον εξωραϊσμό και την καθαριότητα της αρχαϊκής πρωτεύουσας -ενέργειες που αποσκοπούσαν αφενός στη διασφάλιση της δημόσιας υγείας και αφετέρου στην καθιέρωση της πόλης ως ευρωπαϊκού αστικού κέντρου-, τα έργα που κατασκευάστηκαν σχετίζονταν με τη διαμόρφωση χώρων αναψυχής (πλατείες, πάρκα)⁴³, τη

8.4.1902, 30.4.1902, 27.8.1902. Αλέκ. Μαρασλής, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 185-187.

41 Ο φωτισμός των πατραϊκών οδών με μόνιμα *λαδοφάναρα* ξεκίνησε στα μέσα του αιώνα. Λίγα χρόνια αργότερα (1866) τέθηκε στο Δημοτικό Συμβούλιο το θέμα της κατασκευής εργοστασίου αερίοφωτος για τον φωτισμό της πόλης. Το έργο εντάχθηκε τελικά στον δημοτικό προγραμματισμό του 1872. Την ανέγερση και εκμετάλλευση του εργοστασίου, που λειτούργησε στις 15.4.1874, ανέλαβε η *Φορτίν Ερμάν και Σία* με τον όρο να απαλλαγεί ο Δήμος από τα έξοδα του δημοτικού φωτισμού. Σε σύντομο χρονικό διάστημα (1878) την εκμετάλλευση του εργοστασίου ανέλαβε η εταιρεία *Φόργελ & Σα*. Ο νυκτερινός φωτισμός της Πάτρας απασχόλησε τα Δημοτικά Συμβούλια και το 1898. Συγκεκριμένα επί δημαρχίας Θ. Κανακάρη-Ρούφου (1895-1899) ο Δήμος προχώρησε σε συμφωνία -σαραντάχρονης ισχύος- με τον μηχανικό Κων. Νικολαΐδη (Σεπτέμβριος 1898), εκπρόσωπο της εταιρείας *Τόμσον και Χιούστον*, προκειμένου η εταιρεία να κατασκευάσει ένα μεγαλύτερο εργοστάσιο αερίοφωτος. Βάσει της συμφωνίας οι δημοτικές αρχές παραχώρησαν το αποκλειστικό δικαίωμα του φωτισμού με φωταέριο όλων των οδών και των πλατειών, των δημόσιων, δημοτικών και ιδιωτικών καταστημάτων και οικιών που βρίσκονταν εντός σχεδίου πόλης αλλά και στους γύρω συνοικισμούς. Η εταιρεία από την πλευρά της όφειλε να αναγείρει με δικές της δαπάνες το νέο εργοστάσιο, να εξάγει φωταέριο αποκλειστικά από γαιάνθρακες και να παρέχει δωρεάν φωτισμό στο δημαρχιακό και στο νομαρχιακό κτήριο, καθώς και σε 600 φανούς της Πάτρας. *Ο Συνταγματικός Μίνως*, Πάτρα, 22.2.1858. *Φοίνιξ*, Πάτρα 15.2.1873. *Γερμανός*, Πάτρα 2.5.1875. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 14.3.1875, 21.3.1875, 15.10.1876, 4.11.1877, 9.7.1878. Π.Δ.Σ. 5.10.1866, 13.6.1878, 28.12.1885. *Αχαΐα*, Πάτρα 29.1.1877. *Νεολόγος*, Πάτρα 25.4.1896, 30.6.1900. Β. Λάζαρης, *Πατραϊκή...*, ό.π., σ. 24-25. Χρ. Μούλιας, ό.π., σ. 200-201. Αλέκ. Μαρασλής, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 184-185.

42 Π.Δ.Σ. 14.3.1874. *Φλόξ*, Πάτρα 30.11.1873. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 23.12.1883, 21.8.1887. Χρ. Μούλιας, ό.π., σ. 40.

43 Σχετικά με τη διαμόρφωση πλατειών στην Πάτρα βλ. Π.Δ.Σ. 30.9.1851, 27.5.1857, 17.2.1866, 5.5.1867, 4.10.1886. Στο πλαίσιο του εξωραϊσμού και εξευρωπαϊσμού της πόλης τοποθετήθηκαν το 1873 στην πλατεία *Γεωργίου Α'* αναβρυτήρια για γαλλικής κατασκευής συνολικού κόστους 70.000 δρχ. *Φορολογού-*

δενδροφύτευση πλατειών και οδών⁴⁴, τη συγκρότηση συνεργείων καθαριότητας⁴⁵, την ονοματοθεσία και αρίθμηση οδών⁴⁶, την ανέγερση θεάτρου⁴⁷, κλπ⁴⁸. Αξιομνημόνευτο είναι το ότι στην καθαριότητα της πόλης χρησιμοποιούνταν –ενίοτε– εκτός από εργολαβικά συνεργεία και κατάδικοι. Η χρησιμοποίηση των τελευταίων στην αποκομιδή των σκουπιδιών καταδεικνύει αφενός ότι οι κατάδικοι θεωρούνταν στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα άτομα χαμηλού κοινωνικού επιπέδου και αφετέρου ότι η χρησιμοποίησή τους είχε μηδενικό κόστος για τον Δήμο. Σχετικά με τη δεύτερη άποψη ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι ο νομάρχης *Αχαιοήλιδος* ζήτησε –λίγα χρόνια αργότερα (1918)– από το *Υπουργείο Εσωτερικών την αποστολήν 100 Βουλγάρων αιχμαλώτων, όπως απασχοληθούν δια την καθαριότητα της πόλεως*. Αίτημα το οποίο δεν έγινε αποδεκτό⁴⁹.

Αρκετές υπήρξαν –σύμφωνα με τα *Πρακτικά*– οι δράσεις των δημοτικών αρχών και στην άσκηση κοινωνικής πρόνοιας για τους Πατρινούς⁵⁰. Ιδίως δε σ' όσους ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Με τις αποφάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων επιδιωκόταν η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων μέσω της παροχής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, της παρεχόμενης Παιδείας⁵¹, της διασφάλισης της

μενος, Πάτρα, 17.12.1876. Στοά, Αθήνα 28.6.1874.

44 ...εμφύτευσιν δένδρων κύκλου της πλατείας των Σιτηρών και εις τα Ψηλαλώνια και προς συμπλήρωσιν των δενδροστοιχιών της εις τον Άγιον Ανδρέαν αγοράς οδού... συντελεί εις τε τον καλλωπισμόν και την υγείαν της πόλεως η τοιαύτη δενδροφύτεα. Π.Δ.Σ. 19.10.1851, 6.10.1856, 27.5.1857, 5.5.1867, 4.10.1886.

45 Π.Δ.Σ. 11.7.1869, 12.11.1869.

46 Π.Δ.Σ. 29.8.1852, 10.10.1852, 22.3.1863.

47 Π.Δ.Σ. 27.10.1869, 11.11.1869, 26.2.1870. Χρ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 118-119. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 156-157.

48 Στις αρμοδιότητες του Δήμου ανήκε η διοργάνωση εορταστικών εκδηλώσεων για την υποδοχή στην πόλη των βασιλέων και άλλων υψηλών προσκεκλημένων, η φιλοξενία τους και ο στολισμός της Πάτρας. Σχετικά με τις επισκέψεις ή τις ενδεχόμενες επισκέψεις του Όθωνα, της Αμαλίας, του Γεωργίου Α' στην αχαϊκή πρωτεύουσα βλ. Π.Δ.Σ. 28.9.1845, 24.4.1847, 19.10.1849, 24.10.1856, 22.9.1857, 2.10.1862, 30.4.1864, 24.5.1865, 27.5.1865, 8.2.1868.

49 Π.Δ.Σ. 4.10.1848, 11.7.1869, 12.11.1869, 19.5.1872. *Ο Μίνως*, Πάτρα 1.8.1859. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 16.3.1884. *Νεολόγος*, Πάτρα 14.10.1918, 18.10.1918.

50 Ο Δήμος συγκροτούσε επιτροπές *δια την εξέτασιν παραπόνων* από τους Πατρινούς *και την κλήρωσιν των στρατευσίμων*. Αντίστοιχες δημοτικές επιτροπές αναλάμβαναν τη διενέργεια των βουλευτικών ή των επαρχιακών εκλογών. Π.Δ.Σ. 16.4.1848, 20.3.1849, 17.2.1855, 6.2.1868, 4.12.1872, 19.1.1887.

51 Π.Δ.Σ. 4.10.1845, 12.6.1846, 19.10.1849, 22.2.1852, 13.2.1866. Τα έξοδα λειτουργίας και συντήρησης των δημοτικών σχολείων της Πάτρας καλύπτονταν από τα τέλη του 1837 έως το 1888 από τον Δήμο. Χρ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 95. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 375-377.

τάξης⁵² και της μείωσης της εγκληματικότητας στην πόλη⁵³, της ίδρυσης φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, κλπ.

Σχετική με την ιατροφαρμακευτική φροντίδα των πολιτών ήταν η ίδρυση δημοτικού νοσοκομείου. Το θέμα συζητήθηκε αρχικά σε Δημοτικό Συμβούλιο το 1836. Η Κυβέρνηση ενέκρινε την ανέγερσή του και διόρισε -με β. διάταγμα (1.12.1836)- το πρώτο *Αδελφότο* του ιδρύματος. Στα καθήκοντα της επιτροπής αυτής ήταν η εξεύρεση των αναγκαίων πόρων για το ίδρυμα, η συγκέντρωση ενδεχόμενων δωρεών και ο διορισμός μηχανικού ο οποίος θα υπέβαλλε στον Δήμο το αρχιτεκτονικό σχέδιο του κτηρίου και τον προϋπολογισμό του έργου. Όλες όμως οι ανωτέρω δράσεις παρέμειναν στα χαρτιά έως το 1849, οπότε και οι δημοτικές αρχές ενεργοποίησαν το *Αδελφότο* του νοσοκομείου και εισηγήθηκαν στην Κυβέρνηση την επιβολή φόρου 1% στα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα της Πάτρας, προκειμένου να συγκεντρωθεί το απαιτούμενο ποσό για την αποπεράτωση του έργου. Νέος φόρος 0,25% τριετούς διάρκειας επιβλήθηκε το 1851 (9.2.1851) σε όλα τα εισαγόμενα προς κατανάλωση προϊόντα στον Δήμο Πατρέων *αποκλειστικώς διά την ανέγερσιν και συντήρησιν του Δημοτικού Νοσοκομείου Πατρών*. Παράλληλα το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε -έως την ολοκλήρωση του ιδρύματος- να καλύψει τις νοσηλευτικές ανάγκες των Πατρινών και των πλησιόχωρων κατοίκων με τη δημιουργία ενός προσωρινού νοσοκομείου -σε μισθωμένο κτήριο- δυναμικότητας άνω των δέκα κλινών. Ο θεμέλιος λίθος του δημοτικού νοσοκομείου -σε σχέδια του δανού αρχιτέκτονα Χρ. Χάνσεν- τέθηκε το 1857 -επί δημαρχίας Μπ Ρούφου- παρουσία του Όθωνα και της Αμαλίας (15.10.1857). Υπήρξε πρόταση το ίδρυμα να ονομαστεί *Νοσοκομείον Όθωνος* με το

52 Η αστυνομία, η αγροφυλακή και η αγορανομία ανήκαν έως το 1895 στην αρμοδιότητα του Δήμου. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια να χρησιμοποιούνται συχνά τα άτομα των εν λόγω σωμάτων από τις δημοτικές αρχές για την εξυπηρέτηση των κομματικών ή των προσωπικών τους συμφερόντων, ενισχύοντας έτσι τις πελατειακές σχέσεις. Σύμφωνα με τον Χρ. Λυριντζή *η οικονομική σημασία που έχει ο έλεγχος των δημοτικών αρχών προκύπτει από το σύστημα ενοικίασης των δημοτικών φόρων, καθώς και από τη δυνατότητα της δημοτικής αρχής να δημιουργεί θέσεις εργασίας (αγροφύλακες, πολιτικοφύλακες, δημοτικοί υπάλληλοι, δασοφύλακες, κ.ά.)*. Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 142. Αύξηση των αστυνομικών οργάνων στην πόλη αποφασίζονταν κάθε φορά που παρατηρείτο έξαρση της εγκληματικότητας και ανάγκη *διατηρήσεως της τάξεως και της ασφαλείας*. Π.Δ.Σ. 4.10.1845. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως στη διάρκεια της Μεσοβασιλείας ο αριθμός των *αστυνομικών κλητήρων* αυξήθηκε από 77 σε 117. Π.Δ.Σ. 10.12.1862. Στα καθήκοντα της αστυνομίας ανήκε και η *αυστηράν πρόνοιαν δια την καθαριότητα της πόλεως*. Π.Δ.Σ. 28.9.1845. Όσο για τα προσόντα των *αστυνομικών κλητήρων* και τα κριτήρια διορισμού τους βλ. Π.Δ.Σ. 5.12.1872.

53 Την έλευση των οικονομικών μεταναστών στην Πάτρα -κυρίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα- ακολούθησε η ραγδαία αύξηση φαινομένων έκνομης συμπεριφοράς. Π.Δ.Σ. 4.10.1845, 10.9.1847, 9.3.1850, 5.12.1872. *Ο Μίνως*, Πάτρα 15.11.1841, 22.11.1841, 21.12.1841, 21.12.1842, 23.12.1844, *Αχαϊκός Κήρυξ*, Πάτρα 8.4.1841. *Ηχώ των Επαρχιών*, Πάτρα 26.11.1842.

σκεπτικό ότι θα είχε μεγαλύτεραν υπόληψιν και τιμήν εις τε τους εντός και εκτός του Κράτους ομογενείς, των οποίων αι από τούδε αρζάμεναι γενναίαι εισφοραί θα εγγυούνταν ταχύτεραν την αποπεράτωσίν του και αφετέρου ο ευάγωγος και φιλόνομος λαός της Πάτρας θα εξέφραζε μ' αυτόν τον τρόπο τα καθαρά αισθήματα του σεβασμού, της πίστεως και της αφοσιώσεώς του στον Όθωνα⁵⁴. Το έργο συνεχίστηκε -με αργούς ρυθμούς, διακοπές και αλλαγές στο αρχικό σχέδιο- και ολοκληρώθηκε 11 σχεδόν χρόνια αργότερα (1871). Οι καθυστερήσεις στην αποπεράτωση του νοσοκομείου οφειλόνταν στις οικονομικές κρίσεις που έπληξαν την πόλη τις δεκαετίες του 1850 και 1860⁵⁵. Στο πλαίσιο της βελτίωσης της δημόσιας υγείας των Πατρινών εντάσσεται και η σύσταση νοσοκομείου διά την νοσήλευσιν των πασχουσών κοινών γυναικών (1856)⁵⁶.

Ο Δήμος Πατρέων ασχολήθηκε επισταμένα με την καταπολέμηση των μολυσματικών ασθενειών και των επιδημικών νόσων που ενέσκηπταν στην πόλη τον 19^ο αιώνα, επειδή αύξαναν ιδιαίτερα τα ποσοστά θνησιμότητας των Πατρινών⁵⁷. Για την αντιμετώπισή τους ο Δήμος επέκτεινε το αποχετευτικό δίκτυο της Πάτρας και αποξήρανε τα έλη που υπήρχαν γύρω από την πόλη. Ενέργειες δηλαδή που με την πάροδο των ετών βελτίωσαν την κατάσταση υγιεινής στην αχαϊκή πρωτεύουσα⁵⁸. Οι δημοτικές επίσης αρχές ενδιαφέρθηκαν συχνά για τους απόρους ασθενείς εξ ευλογιάς και άλλων νόσων (εξανθηματικός πυρετός, τύφος, κλπ.), καθώς και διά τον εμβολιασμόν των χωρικών παιδών κατά της ευλογιάς⁵⁹. Στο πλαίσιο, τέλος, της μέριμνας του Δήμου για τα ορφανά και τους ενδεείς κατοίκους εντάσσεται η ίδρυση και λειτουργία δημοτικών εναγών καταστημάτων, όπως το Βρεφοκομείον (1873), το Πτωχοκομείον (1876), το Ειδικόν

54 Βλ. Π.Δ.Σ. 30.12.1851.

55 *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Αθήνα 10.3.1851, Π.Δ.Σ. 18.4.1847, 20.10.1847, 19.10.1849, 29.5.1850, 20.10.1850, 17.1.1851, 10.4.1853, 20.9.1866, 7.11.1866, 20.12.1866. Αλέκ. Μαρασλής, *Ιατρική...*, ό.π., σ. 263-280. Ν. Τόμπρος, Γ. Καλαντζής, Ι. Λασκαράτος, «Το Δημοτικό Νοσοκομείο Πατρών «ο Άγιος Ανδρέας» και το χειρουργικό του τμήμα (1939-1945). Νεότερες ανέκδοτες αρχειακές πληροφορίες», *Ιατρικά Χρονικά*, ΚΣΤ' (Φεβρουάριος 2003), τχ. 2 (Φεβρουάριος 2003), σ. 122-123. Ν. Τόμπρος, «Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Αχαΐας. Αρχείο Δημοτικού Νοσοκομείου Πατρών "ο Άγιος Ανδρέας" (1872-1973)», *Αρχειακά Νέα*, 21 (Φεβρουάριος 2003), σ. 29. Κ. Τριανταφύλλου, ό.π., σ. 268-269. Π. Πιζάνιας, ό.π., σ. 13-14.

56 Π.Δ.Σ. 5.4.1856.

57 *Φοίνιξ*, Πάτρα 30.4.1864, 7.7.1864, 28.11.1864, 3.12.1871, 19.12.1880. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 4.9.1881, 6.2.1887, 10.3.1889. *Φιλοποίμην*, Πάτρα 8.5.1875. *Πελοπόννησος*, Πάτρα 6.6.1893. Για τις επιδημικές και ενδημικές νόσους στην Πάτρα τον 19^ο αιώνα βλ. βιβλιογραφικά Αλ. Μαρασλής, *Ιατρική...*, ό.π., σ. 103-113, 339-347. Χρ. Μούλιας, ό.π., σ. 37-38. Χρ. Κορύλλος, *Αι Πάτραι υπό φυσικήν και ιατρικήν έποψιν*, Πάτρα 1888.

58 Π.Δ.Σ. 27.4.1856. *Ο Μίνως*, Πάτρα 16.10.1876, 23.10.1876. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 13.5.1872, 29.8.1875, 4.6.1876, 29.10.1876, 17.3.1878, 9.5.1880, 27.2.1881, 25.5.1890.

59 Ενδεικτικά βλ. Π.Δ.Σ. 21.4.1857, 10.5.1864, 6.6.1864, 21.12.1871, 22.3.1872.

Δημοτικών Ταμείων Πτωχών (1856)⁶⁰.

Οι οικονομικές κρίσεις που έπληξαν την Ελλάδα τον 19^ο αιώνα είχαν δυσμενείς επιπτώσεις και στην αγαϊκή πρωτεύουσα. Το γεγονός ότι η τοπική οικονομία συνδεόταν άμεσα με την αγροτική της παραγωγή είχε ως συνέπεια σε περιόδους οικονομικής ύφεσης ή μείωσης των εξαγωγών να περιορίζονται αισθητά τα δημοτικά έσοδα που προέρχονταν -σε μεγάλο ποσοστό- από τη φορολόγηση της σταφίδας⁶¹. Η ελάττωση όμως των δημοτικών εσόδων καθιστούσε συχνά τον Δήμο ανίκανο να ανταποκριθεί όχι μόνο στις υποχρεώσεις του προς την πόλη και τους κατοίκους της, αλλά ακόμα και στα έξοδα λειτουργίας του⁶². Τόσο οι κρίσεις, όσο και η υποπαραγωγή⁶³ ή η υπερπαραγωγή της σταφίδας επέφεραν προβλήματα εκτός από τον Δήμο και στους δημότες του. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της «νόσου των αμπέλων» που

60 Π.Δ.Σ. 27.3.1856, 9.1.1886. Φοίνιζ, Πάτρα 22.8.1863, 22.2.1874, 6.4.1874, 7.2.1875, 1.5.1875, 28.1.1877. *Ελλ. Επανάστασις*, Πάτρα 19.3.1873, 9.11.1873. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 16.4.1874, 7.3.1875, 11.4.1875, 7.11.1875, 6.2.1876, 20.2.1876, 28.1.1877, 25.2.1877, 2.3.1879, 15.5.1881, 12.2.1882, 22.2.1885, 25.3.1888, 30.3.1900. Άρατος, Πάτρα 20.8.1886. *Νεολόγος*, Πάτρα 18.12.1895, 26.3.1899, 21.9.1899, 1.1.1900. Ν. Τόμπρος, «Περιπτώσεις φιλανθρωπίας και κοινωνικής πρόνοιας από ιδρύματα και συλλόγους των Πατρών το 19^ο αιώνα», *Πρακτικά ΚΣΤ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (27-29 Μαΐου 2005)*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 198-206, 210-211.

61 Σημαντικότερα προβλήματα στην πατραϊκή οικονομία προκάλεσε ο ναυτικός αποκλεισμός που επέβαλε ο αγγλικός στόλος του W. Parker τον Ιανουάριο του 1850 στα ελληνικά λιμάνια. Χ. Μπαμπούνης, *Η Τοπική... λειτουργία, ό.π.*, σ. 77-78. Σε έκτακτο δημοτικό συμβούλιο -με τη συμμετοχή 18 επιφανών οικονομικών παραγόντων της πόλης- ψηφίστηκε κείμενο διαμαρτυρίας για τον εν λόγω αποκλεισμό. Στο κείμενο καταγραφόταν αφενός η οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η αγαϊκή πρωτεύουσα και αφετέρου η στήριξη των Πατρινών προς τον Όθωνα. ...*άπαντες οι κάτοικοι του Δήμου ήσαν έτοιμοι να υπακούσωσι διά πάσης θυσίας εις την φωνήν του σεβαστού Βασιλέως και της Κυβερνήσεως του*. Π.Δ.Σ. 14.1.1850.

62 Η κατά καιρούς οικονομική ένδεια του Δήμου από τις οικονομικές κρίσεις αποτυπώνεται και στα Π.Δ.Σ. Ενδεικτικά βλ. Π.Δ.Σ. 10.5.1847, 16.5.1847, 20.10.1847, 19.6.1853, 11.8.1855, 24.10.1855, 28.12.1885, 11.3.1896, 1.7.1900. Συχνές είναι στα κείμενα των Π.Δ.Σ. αναφορές όπως *η δημοτική υπηρεσία υποφέρει (ένεκα της ελλείψεως των αναγκαίων χρηματικών μέσων, διά να πληρώνονται κατά μήνα οι μισθοί των δημοτικών και αστυνομικών υπαλλήλων και των διδασκάλων, καθώς και τα ενοίκια των διαφόρων δημοτικών και εκπαιδευτικών καταστημάτων, των οποίων αι καθυστερήσεις παρατείνονται επ' άπειρον, χαλαρώνουσαι τα μέγιστα τον περί την υπηρεσίαν ζήλον και προθυμίαν των υπαλλήλων)* αναπτύξαντος δε *μίαν προς μίαν τας συμβαινούσας καθ' εκάστην ζημίας εις τον Δήμον...* Π.Δ.Σ. 18.4.1847. ...*ο δήμος των Πατρών όχι μόνον δεν ήτο εύπορος, αλλά μάλιστα πενέστατος -και ήρκει να αποδειχθή τούτο εκ των όσων αναντιρρήτως επέφερε πολυειδών παθημάτων και στερήσεων, ιδίως δε εκ της ελλείψεως δημοτικού νοσοκομείου, εκ της κακής καταστάσεως των οδών της πόλεως, εκ της επίσης αθλίας καταστάσεως των αγροτικών οδών και της ελλείψεως γεφυρών και εκ της ελλείψεως δημοτικών καταστημάτων και στρατώνος*. Π.Δ.Σ. 22.2.1852.

63 Σχετικά με τις ασθένειες που προκαλούσαν μείωση της γεωργικής παραγωγής στην Αχαΐα τον 19^ο αιώνα βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 13-27. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 13-16, 161.

ενέσκηψε στην Αχαΐα τα έτη 1852-1856. Η υποπαραγωγή από τη «νόσο» οδήγησε μεγάλο αριθμό Πατρινών στον υποσιτισμό⁶⁴. Στο πλαίσιο επίλυσης του εν λόγω προβλήματος ο Δήμος αιτήθηκε στην Κυβέρνηση την παροχή τροφίμων σ' όσους Πατρινούς αντιμετώπιζαν το φάσμα της πείνας⁶⁵. Αυτό που προκύπτει από τα Π.Δ.Σ. είναι πως, όταν προέκυπταν ανάλογα προβλήματα, τα Δημοτικά Συμβούλια μεριμνούσαν άμεσα, για την επίλυσή τους.

Η οικονομική ένδεια που κατά καιρούς βίωναν οι Πατρινοί τον 19^ο αιώνα οδηγούσε αρκετούς γονείς στο να μην καταβάλλουν τα δίδακτρα στα δημοτικά σχολεία των παιδιών τους⁶⁶. Επειδή σ' αυτές τις περιπτώσεις ο κίνδυνος να διακοπεί η εκπαίδευση των μαθητών ήταν ορατός, ο Δήμος απέστελλε οδηγίες στους δασκάλους να επιδεικνύουν ανοχή σ' όσους καθυστερούσαν τα οφειλόμενα ή μείωνε τα δίδακτρα⁶⁷. Με την εκπαίδευση μεταβιβάζονταν οι κοινωνικά αποδεκτές αρχές και αξίες των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων της εποχής για την εργασία, την ηθική, τη φιλοπατρία, την κοινωνική προσφορά, την οικογένεια, κλπ.⁶⁸. Το γεγονός αυτό καθιστούσε την Παιδεία μία από τις βασικότερες αξίες προόδου της κοινωνίας. Στις αρνητικές επιπτώσεις, τέλος, που επέφεραν οι υφέσεις στην πόλη (π.χ. 1852-1856), συγκαταλέγεται και η περιορισμένη οικοδομική δραστηριότητα. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως το 1854 εκδόθηκε μία μόνο οικοδομική άδεια, ενώ και τα προηγούμενα έτη είχαν χορηγηθεί ελάχιστες συγκριτικά με τις στεγαστικές ανάγκες των Πατρινών⁶⁹. Ο περιορισμένος όμως αριθμός αδειών ίσως να υποδηλώνει εκτός από την οικονομική ένδεια και την ανεξέλεγκτη αυθαίρετη δόμηση στην πόλη. Γεγονός που ευνοείτο τόσο από την έλλειψη κτηματολογίου όσο και από τη μη καταβολή των αποζημιώσεων -έως το 1858- σ' όσους δικαιούχους η ακίνητη περιουσία είχε δεσμευτεί ως εθνική.

Ένα πρόσθετο θέμα που απασχόλησε τα πατραϊκά Δημοτικά Συμβούλια τον εν

64 Π.Δ.Σ. 22.12.1852, 28.7.1852, 30.1.1853, 10.4.1853.

65 Η αίτηση ανέφερε: ...να διάταξη αρμοδίως (η Κυβέρνηση) να πωληθώσιν εις τους χρείαν έχοντας, αναλόγως του αριθμού των μελών και των αναγκών της οικογενείας ενός εκάστου, πέντε χιλιάδες περίπου κλά εκ των εις τας ενταύθα αποθήκας εναποθηκευμένων δημοσίων καρπών επί πιστώσει μέχρι της νέας του τρέχοντος έτους συγκομιδής, προλαμβανομένων ούτω των κακών, τα. οποία επαπειλεί η σκληρά ένδεια η μαστίζουσα τον τόπον τούτον και φθάσασα ήδη εις το έπακρον. Π.Δ.Σ. 16.3.1853.

66 Τα δίδακτρα στα Δημοτικά σχολεία, που καθιερώθηκαν το 1834, καταργήθηκαν το 1885 και επανήλθαν σε διευρυμένη πλέον βάση λίγα χρόνια αργότερα με δύο διαδοχικά νομοθετήματα (1887, 1892). Αλ. Δημαράς, «Η Εκπαίδευση (1871-1909). Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1870-2000*, τόμ. 5, Αθήνα 2003, σ. 160.

67 ένεκα της επικρατούσης γενικής αχρηματίας και απορίας εις τον τόπον ... όπως κατά τας παρούσας περιστάσεις οι διδάσκαλοι φέρονται συγκαταβατικώς ως προς τα δίδακτρα. Π.Δ.Σ. 10.4.1853.

68 *Νεολόγος*, Πάτρα 4.12.1895, 7.4.1896, 10.6.1897, 1.11.1898, 23.3.1899, 6.3.1900.

69 Π.Δ.Σ. 11.8.1855.

λόγω αιώνα ήταν η άφιξη και η αποκατάσταση προσφύγων. Η μέριμνα άλλωστε για τα άτομα αυτά υπαγόταν στις αρμοδιότητες του Δήμου. Δύο υπήρξαν τα κυριότερα προσφυγικά κύματα που δέχτηκε η πόλη την εξεταζόμενη περίοδο. Το πρώτο σημειώθηκε το 1849 (Ιούλιος-Οκτώβριος) και αφορούσε 659 Ιταλούς στρατιώτες και αξιωματικούς οι οποίοι είχαν εκδιωχθεί από τη χώρα τους⁷⁰. Το δεύτερο -και σημαντικότερο- κύμα οφειλόταν στην Κρητική Επανάσταση (1866-1869)⁷¹. Με την έναρξή της ένας μεγάλος αριθμός Κρητών (1.300) ήρθε στην αχαϊκή πρωτεύουσα, για να αποφύγει τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες της εξέγερσης⁷². Οι αναφορές γι' αυτούς στα *Πρακτικά* του 1866 και 1867 είναι συχνότατες και σχετίζονται με τις οικονομικές παροχές του Δήμου προς τους Κρήτες *οίτινες εστερούντο ακόμη και των προς το ζην*⁷³. Επειδή οι δημοτικοί πόροι δεν επαρκούσαν πάντοτε να διατεθούν για την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών των προσφύγων, οι δημοτικές αρχές απευθύνθηκαν αρκετές φορές στην Πολιτεία αιτούμενες να αναλάβει αυτή το κόστος συντήρησής τους⁷⁴. Στην προσπάθειά του, τέλος, ο Δήμος να αυξήσει τους αναγκαίους για τους πρόσφυγες πόρους ζήτησε και τη συνδρομή των ενοριακών συμβουλίων της πόλης, αφού η διοίκηση και ο οικονομικός τους έλεγχος υπαγόταν στις αρμοδιότητες των δημοτικών αρχών⁷⁵. Οι εκκλήσεις όμως του Δήμου δεν έφεραν πάντοτε τα επιθυμητά αποτελέσματα, καθώς τα συμβούλια επικαλούνταν την οικονομική αδυναμία των ταμείων τους⁷⁶.

Δημοτικοί πόροι και δαπάνες

Η οποιαδήποτε αναπτυξιακή ή κοινωνική πολιτική απαιτεί για την εφαρμογή της εκτός από τις καλές προθέσεις των υπευθύνων και την εξασφάλιση των αναγκών των κοινωτών. Με δεδομένο ότι τα έργα υποδομής που έπρεπε να υλοποιηθούν τον

70 Π.Δ.Σ. 11.8.1849. *Αιών*, Πάτρα 6.8.1849. Χρ. Μούλιας, «Ιταλοί πρόσφυγες στην Πάτρα (1849)», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990), τόμ. Γ', Αθήνα 1992-1993, σ. 297-350.

71 Από τις αρχές της Κρητικής Επανάστασης συγκροτήθηκε στην Πάτρα επιτροπή εράνου για την ενίσχυση των επαναστατημένων, η οποία συγκέντρωσε το ποσό των 5.670 δρχ. Το 1867 επίσης περίπου 100 Πατρινοί ταξίδεψαν στην Κρήτη ως εθελοντές, για να βοηθήσουν τον αγώνα στο νησί. *Φοίνιξ*, Πάτρα 27.5.1867. Β. Λάζαρης, *Πολιτική...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 133-136.

72 *Φοίνιξ*, Πάτρα 24.3.1867, 28.7.1867, 25.4.1869.

73 Π.Δ.Σ. 20.7.1866, 13.8.1866, 20.9.1866, 6.10.1867, 6.11.1867, 16.2.1868, 26.4.1869.

74 *να λαβή πρόνοιαν περί της ακολούθου συντηρήσεως* (των προσφύγων), *καθώς είχε λάβει και δια τους εν Αθήναις και Πειραιεί Κρήτας, καθ' όσον ο αριθμός αυτών ήτο πολύς και ο δήμος δεν επήρκει εις τας τόσας ανάγκας*. Π.Δ.Σ. 6.10.1867.

75 Στις αρμοδιότητες του Δήμου ανήκαν η λειτουργία των ναών της πόλης και ο διορισμών των εκκλησιαστικών επιτρόπων. Π.Δ.Σ. 8.11.1846, 20.9.1848, 30.12.1851, 3.11.1855.

76 Π.Δ.Σ. 5.10.1866, 31.10.1867.

19^ο αιώνα στην αρχαϊκή πρωτεύουσα ήταν πολλά -και ιδιαιτέρως δαπανηρά- και οι ανάγκες των κατοίκων της διαρκώς αυξανόμενες λόγω της συνεχούς πληθυσμιακής επέκτασης της πόλης, οι συζητήσεις για τα ανωτέρω θέματα καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος στα *Πρακτικά* του Δήμου. Επιπρόσθετα, το συγκεκριμένο αρχειακό υλικό επιτρέπει την ανίχνευση της οικονομικής πορείας του Δήμου Πατρέων και της δημοσιονομικής του πολιτικής. Τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα στους δημοτικούς προϋπολογισμούς και απολογισμούς⁷⁷ καταδεικνύουν πως όσο η Πάτρα επεκτεινόταν χωρογραφικά και πληθυσμιακά και συγχρόνως άκμαζε εμπορικά, τόσο αυξάνονταν οι πόροι αλλά και οι δαπάνες του Δήμου. Οι επιλογές άλλωστε των θέσεων του δημαρχείου στο κέντρο της πόλης (πλατείες Όλγας και Γεωργίου Α΄) φανερώνουν την πρόθεση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάπτυξη της Πάτρας και του εμπορίου της. Η άμεση σύνδεση των δημοτικών εσόδων με τη φορολόγηση του εμπορίου -κυρίως της σταφίδας⁷⁸- είχε ως συνέπεια την αυξομειώσή τους ανάλογα με την εμπορική κίνηση και τη γεωργική παραγωγή της περιοχής. Αυτή όμως η σχέση καθιστούσε ανά πάσα στιγμή τους δημοτικούς προϋπολογισμούς επισφαλείς και κατ' επέκταση μη υλοποιήσιμα τα οποιαδήποτε σχέδια του Δήμου⁷⁹. Αντίθετα στα έξοδα δεν παρατηρούνται αυξομειώσεις αλλά μια σταθερά ανοδική τάση, η οποία οφειλόταν αφενός στην πληθυσμιακή αύξηση που γνώρισε η

77 Έσοδα προϋπολογισμού σε δρχ.: 207.411,94 (1852), 123.461 (1853), 124.169,30 (1854), 71.132,93 (1855), 111.645,98 (1856), 279.676 (1857), 181.530 (1858), 170.000 (1863), 288.425 (1864), 182.695 (1865), 200.647 (1866), 243.143 (1869), 266.005,50 (1878), 798.679 (1885), 822.650 (1886), 793.708 (1887), 1.018.112 (1891), 872.254,99 (1893), 835.672,10 (1894), 801.461 (1896), 782.660 (1900), 1.840.634,50 (1901), 1.871.334 (1902), 1.728.500 (1903). Έξοδα προϋπολογισμού σε δρχ.: 207.411,94 (1852), 123.461 (1853), 124.169,30 (1854), 71.132,93 (1855), 111.645,98 (1856), 279.676 (1857), 181.530 (1858), 170.000 (1863), 288.425 (1864), 182.695 (1865), 200.647 (1866), 243.143 (1869), 266.005,50 (1878), 798.679 (1885), 822.650 (1886), 752.851 (1887), 946.704 (1891), 1.031.830 (1893), 835.672,10 (1894), 801.461 (1896), 782.660 (1900), 1.840.634,50 (1901), 1.871.334 (1902), 1.728.500 (1903). Έσοδα απολογισμού σε δρχ.: 38.224,69 (1844), 28.652,90 (1845), 152.591,19 (1851), 146.363,70 (1852), 140.508,58 (1853), 170.163,35 (1854), 154.590,70 (1855), 258.968,41 (1856), 279.736 (1857), 233.514 (1870), 515.080 (1877), 537.018 (1878), 602.129 (1879), 676.478 (1880), 627.417 (1883), 400.000 (1886), 969.275,10 (1891), 872.254,99 (1893), 668.328,69 (1894), 605.000 (1899), 841.654,43 (1900). Έξοδα απολογισμού σε δρχ.: 30.376,68 (1844), 29.074,10 (1845), 92.752,36 (1852), 72.717,25 (1853), 78.179,99 (1854), 67.483,12 (1855), 89.379,55 (1856), 279.676 (1857), 152.600 (1870), 250.000 (1886), 1.018.112 (1891), 750.660,78 (1893), 610.996,86 (1894), 570.000 (1899), 601.103,13 (1900). Π.Δ.Σ. 4.10.1845, 15.7.1846, 27.5.1852, 10.10.1852, 31.12.1852, 21.3.1853, 19.9.1853, 10.11.1853, 1.4.1854, 2-3.12.1854, 9.3.1855, 3.3.1856, 27.11.1856, 9.3.1857, 11.7.1857, 12.12.1857, 16.2.1863, 18.12.1864, 20.12.1885, 25.10.1886, 27.11.1900, 10.11.1901, 4.12.1902. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 4.11.1877, 16.11.1884. Πέλο-πώνησος, Πάτρα 21.5.1895. *Νεολόγος*, Πάτρα 19.5.1895, 12.12.1895, 20-24.9.1898, 27.4.1901.

78 Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 41-42, 118, 156.

79 Π.Δ.Σ. 14.12.1849.

πόλη από τους οικονομικούς μετανάστες⁸⁰ και αφετέρου στα οράματα των ανώτερων στρωμάτων της Πάτρας -που συμμετείχαν ως μέλη και στα Δημοτικά Συμβούλια- για τον εξευρωπαϊσμό της. Οράματα δηλαδή που υπαγόρευαν έργα υποδομής και εξωραϊσμού. Όσον αφορά λοιπόν τα κύματα των μεταναστών που κατέφτασαν στην πόλη από το 1850 και έπειτα⁸¹, δεν προσέφεραν μόνο φτηνά εργατικά χέρια, αλλά δημιούργησαν και προβλήματα για την άμεση επίλυση των οποίων επιβαρύνονταν οι δημοτικοί απολογισμοί⁸².

Πηγές των δημοτικών εσόδων αποτελούσαν η αστυνομική διοίκηση, οι έμμεσοι και άμεσοι φόροι⁸³, η εκμετάλλευση της δημοτικής περιουσίας, τα αγαθοεργά κα-
ταστήματα, οι δωρεές, τα διδακτρα των σχολείων, διάφορα μικροέσοδα και οι κλει-
σμένες χρήσεις⁸⁴. Όσον αφορά την υλοποίηση ορισμένων δημοτικών έργων, όπως ο φωτισμός της ορθίας οδού του *Μαρκάτου*, ο Δήμος βασιζόταν και στην οικονο-
μική συνδρομή των πολιτών του⁸⁵. Για το σκοπό αυτό συγκροτούσε επιτροπές *επί*
της εισπράξεως ιδιωτικών εθελουσίων συνεισφορών, οι οποίες καταχωρούνταν στο
Δημοτικό Ταμείο ως *τυχηρά εισοδήματα*. Αντίστοιχα οι δαπάνες αφορούσαν -κατά
κύριο λόγο- τη δημοτική διοίκηση⁸⁶, την εκπαίδευση⁸⁷, την εσωτερική ασφάλεια του

80 Εκτός από τους μόνιμους οικονομικούς μετανάστες στην πόλη κατέφταναν και εποχιακοί εργάτες, οι οποίοι απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα. Το ενδιαφέρον του Δήμου για την αύξηση της γεωργικής παραγωγής και κατ' επέκταση των εσόδων του μέσω του εμπορίου αποτυπώνεται και στο ότι κάθε χρόνο κοινοποιούσε στους κατοίκους των όμορων επαρχιών και των δήμων της επαρχίας Πατρών την έναρξη του τρύγου του *σταφιδοκάρπου*. Π.Δ.Σ. 3.7.1846.

81 ...τον πληθυσμόν της, όστις προβαίνει οσημέραι αυζάνων γιγαντιαίους βήμασι και δια των γεννήσε-
ων και δια των καθ' εκάστην αφικνουμένων και αποκατασταινομένων εν αυτή ξένων. Π.Δ.Σ. 29.8.1852.

82 Π.Δ.Σ. 22.2.1852.

83 Σχετικά με τα δημοτικά τέλη και τη φορολογία που επέβαλλε τον 19^ο αιώνα ο Δήμος στους Πατρι-
νούς βλ. Π.Δ.Σ. 26.1.1854, 4.12.1895. Χρ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 67-72.

84 Τα Έσοδα προέρχονταν από Πρόστιμα, Διαβατήρια, Στατήρ και σφαζόμενα ζώα, Ώνια και Οινοπνεύ-
ματα, Φόρος Οικοδομών, Φόρος Επιτηδεύματος, Άδειαι Οικοδομών, Λαχεία, Φόρος Σταφίδος, Οίνοι, Λοιπά
Προϊόντα, Νεμόμενα Ζώα. Στις δαπάνες του Δήμου συγκαταλέγονταν τα έξοδα: Αστυνομία, Εκπαίδευσις,
Ασφάλεια, Αγαθοπραξίαι, Επισκευαί, Ύδρευσις εις βρύσεις, Επισκευή δρόμων, Εορταί και Μνημόσυνα, Κα-
θαριότης, Φωτισμός, Αποθεματικά Κεφάλαια, Δημοτική Διοίκησις. Π.Δ.Σ. 15.7.1846, 10.11.1853.

85 Π.Δ.Σ. 22.2.1852, 1.3.1865.

86 Στους δημοτικούς υπαλλήλους (μέσα 19^{ου} αιώνα) ανήκαν ο εισπράκτορας, ο γραμματέας της Δημαρ-
χίας, οι Α', Β' και Γ' υπογραμματείς, ο γραμματέας των διαβατηρίων, ο πρωτοκολλητής, ο γραφέας, ο υπάλ-
ληλος για τον δασμόν των ωνίων, ο μηχανικός των δημοτικών έργων, ο κλητήρας της Δημαρχίας, ο φύλακας
του υδραγωγείου, ο κηπουρός των πλατειών και οι τρεις φύλακες των δενδροφυτειών. Π.Δ.Σ. 27.11.1856.

87 Για τη δημοτική εκπαίδευση πρόχειρα βλ. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 11.6.1875, 31.7.1881. Χ. Μπα-
μπούνης, *Η Τοπική... λειτουργία*, σ. 141-145, όπου και η βιβλιογραφία. Χ. Μπαμπούνης, *Όψεις της τοπικής*
αυτοδιοίκησης στο ελληνικό κράτος. Διοικητική οργάνωση, πληθυσμός, εκπαίδευση, Αθήνα 2008.

Δήμου⁸⁸, τις αγαθοεργίες⁸⁹, τις υποτροφίες⁹⁰, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, τη συντήρηση των κοινωφελών ιδρυμάτων, την εκτέλεση των δημοτικών έργων, τα δικαστικά έξοδα, τα αποθεματικά δημοτικά κεφάλαια, κλπ. Από την έρευνα στα οικονομικά του Δήμου προκύπτει, τέλος, η διαπίστωση πως οι δημοτικοί άρχοντες είχαν τη βούληση και το όραμα να εργαστούν τόσο για την πόλη τους όσο και για την καθημερινότητα των πολιτών της, τα πενιχρά όμως μέσα που συχνά διέθεταν δεν τους επέτρεπαν να κάνουν πάντα πράξη τον όποιον προγραμματισμό τους.

Συμπερασματικά

Ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε σημαντική χρονική περίοδος για την ανάπτυξη της αχαϊκής πρωτεύουσας. Στις εξελίξεις που συντελέστηκαν τότε στην πόλη καθοριστικές υπήρξαν οι αποφάσεις που ελήφθησαν από τα εκάστοτε Δημοτικά Συμβούλια, οι οποίες αποτυπώνουν τους σκοπούς και την πολιτική που αυτά επιδίωξαν να εφαρμόσουν στην Πάτρα. Οι δημοτικοί άρχοντες καθ' όλη τη διάρκεια των εξεταζόμενων ετών προώθησαν τη διαχείριση και την επίλυση τοπικών προβλημάτων, που οριοθετούνταν στο πλαίσιο της γνώσης και των πληροφοριών σχετικά με το έδαφος και τον πληθυσμό, ενώ παράλληλα αντιμετώπισαν θέματα χωροταξίας και περιβάλλοντος, μορφών απασχόλησης, εκπαίδευσης, πολιτισμού, κ.ά.⁹¹. Τις δράσεις μάλιστα του Δήμου, οι οποίες δεν ήταν ασήμαντες και ευκαιριακές, στην πόλη και στην καθημερινότητα των Πατρινών τις χαρακτήριζε η προσπάθεια ισορροπίας ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό συμφέρον. Αυτό προκύπτει και από το ότι ο Δήμος Πατρέων, αν και κατά καιρούς είχε περιορισμένα έσοδα που δεν του επέτρεπαν να υλοποιεί το κοινωνικό έργο που επιθυμούσε, επέλεξε να στηρίζει εκείνες τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες οι οποίες μέσο και μακροπρόθεσμα θα επέφεραν οικονομική ευμάρεια στους πολίτες του και όχι μόνο. Χαρακτηριστικό άλλωστε παράδειγμα αποτελούν τα λιμενικά έργα στην πόλη κατά την περίοδο ακμής του εμπορίου της σταφίδας. Τα έργα θεωρήθηκαν ότι θα λειτουργούσαν προς όφελος της τοπικής κοινωνίας, αφού θα χρησιμοποιούνταν από τους ιδιώτες για την αύξηση του σταφιδικού εμπορίου.

88 Το 1856 η δημοτική αστυνομία διέθετε έναν αστυνόμο, έναν Β' αστυνόμο, έναν γραμματέα, έναν γραμματέα επί των διαβατηρίων, έναν βοηθό για τις ανακρίσεις, έναν γραφέα, έναν ειρηνοφύλακα, είκοσι αστυνομικούς κλητήρες και εικοσιοκτώ αγροφύλακες. Π.Δ.Σ. 27.11.1856.

89 Π.Δ.Σ. 20.3.1849.

90 Π.Δ.Σ. 9.4.1850, 17.9.1854, 27.11.1856, 31.10.1863, 13.5.1878, 14.6.1878. Κάποιοι από τους δημοτικούς υπότροφους προσέφεραν αργότερα αμισθί τις υπηρεσίες τους στον Δήμο, π.χ. οι ιατροί Ν. Διπλόπουλος και Π. Παλαιολόγος.

91 Χ. Μπαμπούνης, *Τοπική... χώρος*, σ. 13.

Στα *Πρακτικά* επίσης είναι εμφανές πως η πατραϊκή Αυτοδιοίκηση υλοποίησε τα όποια σχέδιά της με δημοτικούς και όχι κρατικούς πόρους⁹². Σε ελάχιστες άλλωστε περιπτώσεις ο Δήμος αιτήθηκε χρηματικά ποσά ή άλλου είδους παροχές από την Πολιτεία⁹³, χωρίς φυσικά η τελευταία να ικανοποιεί πάντα τα αιτήματα αυτά. Τις περισσότερες φορές η συμβολή του Κράτους περιορίστηκε στην έγκριση ή την απόρριψη προτάσεων για την επιβολή δημοτικών φόρων ή την κατασκευή δημοτικών έργων. Αυτό είχε ως συνέπεια να αναγκάζεται συχνά ο Δήμος να καταφεύγει, όταν χρειαζόταν πρόσθετους πόρους, στον τραπεζικό δανεισμό⁹⁴. Μπορεί το Κράτος σπάνια να συνέδραμε οικονομικά τον Δήμο Πατρέων, ακόμα όμως και οι εγκρίσεις του στα δημοτικά αιτήματα υπήρξαν σημαντικές για την πόλη, αφού συντελούσαν στην υλοποίηση της δημοτικής πολιτικής. Ίσως μάλιστα για την εξασφάλιση αυτών των εγκρίσεων η στάση των εκάστοτε δημοτικών αρχόντων -μετά το 1862- προς την κεντρική εξουσία και τις εντολές της να υπήρξε σε μεγάλο βαθμό συγκαταβατική και συναινετική. Ελάχιστες εξάλλου φορές εντοπίζονται στα *Πρακτικά* διαφωνίες ή αντιθέσεις μεταξύ Δήμου και Πολιτείας. Και όταν όμως συνέβαιναν, οι αντιθέσεις ήταν ήπιες, χωρίς διάθεση ανοικτής αντιπαράθεσης και ρήξης.

Σχετικά με τον πολιτικό προσανατολισμό των Δημοτικών Συμβουλίων τον 19^ο αιώνα, αυτός υπήρξε σε γενικές γραμμές συντηρητικός. Συγκεκριμένα οι δημοτικές αρχές -και κυρίως οι δήμαρχοι λόγω του διορισμού τους από τον βασιλιά- τάσσονταν έως το 1862 υπέρ του Όθωνα. Τα επόμενα έτη και έως τα τέλη της δεκαετίας του 1870 η σύνθεση των δημοτικών συμβουλίων επηρεαζόταν από τις πολιτικές οικογένειες των Ρούφου και Καλαμογδάρτη και ό,τι αυτές κατά καιρούς υποστήριζαν πολιτικά (π.χ. Βούλγαρη, Κουμουندούρο, κλπ). Με την παγίωση του δικομματισμού Τρικούπη-Δηλιγιάννη (1882-1895) τα Δημοτικά Συμβούλια στην πλειονότητά τους αποτελούνταν από άτομα που πρόσκειντο στον Θ. Δηλιγιάννη.

Η απώλεια μεγάλου μέρους από τα Π.Δ.Σ. της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, η έλλειψη αρχαιακού υλικού στα ΓΑΚ Αχαΐας και το υπάρχον υλικό του πατραϊκού Τύπου της περιόδου αυτής δεν επιτρέπουν τη σκιαγράφηση του πως οι πολιτικοί και κοινωνικοί ανταγωνισμοί που σημειώθηκαν στην πόλη⁹⁵ -και εξαιτίας της σταφιδικής

92 Ο Δήμος αναδείχθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα ο κυριότερος φορέας υλοποίησης των δημοσίων έργων στην πόλη και την εγγύς περιοχή. Πρόχειρα βλ. Π.Δ.Σ. 4.3.1851, 22.2.1852.

93 Π.Δ.Σ. 20.10.1847, 30.1.1853, 16.3.1853, 10.4.1853, 6.6.1864, 6.10.1867, 1.6.1900.

94 Σχετικά με τα δάνεια που έλαβε από τραπεζικά ιδρύματα και ιδιώτες τον 19^ο αιώνα ο Δήμος βλ. Π.Δ.Σ. 28.9.1845, 24.7.1900. *Φορολογούμενος*, Πάτρα 6.8.1876, 14.1.1877, 20.1.1884, 3.5.1885, 7.6.1885, 28.6.1885, 20.12.1885, 13.6.1886, 14.11.1887, 26.2.1888. Χρ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 365-366, ιδίως την παραπομπή 25 όπου καταγράφονται αποσπάσματα από την τοπική αρθρογραφία.

95 Κ. Αρώνη Τσίχλη, *ό.π.*, σ. 78-217. Β. Λάζαρης, *Πολιτική...*, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 165-169, 271, 283-292,

κρίσης- επηρέασαν το έργο των δημοτικών αρχόντων. Η διαπίστωση πάντως που προκύπτει από τα υπάρχοντα στοιχεία είναι πως η δράση των αναρχικών και των σοσιαλιστικών ομάδων που έδρασαν στην αχαϊκή πρωτεύουσα το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα δεν απασχόλησε τις συνεδριάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων. Αν η συγκεκριμένη διαπίστωση δεν οφείλεται στην απώλεια των Π.Δ.Σ., τότε αυτό ίσως να δηλώνει πως ο περιορισμένος αριθμός μελών στις εν λόγω ομάδες δεν αποτελούσε κίνδυνο για τις δημοτικές αρχές και την τοπική κοινωνία, ούτως ώστε να ληφθούν μέτρα για την «προστασία» των Πατρινών.

Όσον αφορά τις πολιτικές εξελίξεις και τα εθνικά θέματα που σημειώθηκαν στο ελληνικό βασίλειο έως και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αυτά σχεδόν στο σύνολό τους δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τις συνεδριάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων⁹⁶. Κυρίαρχο στοιχείο στα *Πρακτικά* καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου υπήρξε το ενδιαφέρον των δημοτικών αρχών για την πόλη τους. Στους στόχους άλλωστε του Δήμου Πατρέων -έως το 1890- ήταν να διατηρήσει η Τοπική Αυτοδιοίκηση την οικονομική και πολιτική της αυτονομία, χωρίς καμία κρατική παρέμβαση στο έργο της. Αυτή εξάλλου η πολιτική είχε επιτρέψει στην αχαϊκή πρωτεύουσα να καθιερωθεί τον 19^ο αιώνα στις πρώτες θέσεις των αστικών κέντρων του βασιλείου. Η οικονομική κρίση του 1892/3 διαφοροποίησε τα έως τότε δεδομένα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Πάτρα θύμιζε μια σύγχρονη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα ως προς τον πολεοδομικό της σχεδιασμό και τα έργα υποδομής που υπήρχαν σ' αυτή, διέφερε όμως στην πολιτική που εφαρμόζαν πλέον οι δημοτικοί άρχοντες και στην οικονομία της. Ύστερα από την κρίση ο Δήμος στράφηκε στην Πολιτεία, επιζητώντας από αυτή όχι μόνο να εγκρίνει τα όποια αιτήματά του, αλλά και να επιλύει ως η μόνη αρμόδια τα προβλήματα που προέκυπταν στην πόλη. Σημαντικότεως, τέλος, στόχος της πατραϊκής Αυτοδιοίκησης τον 19^ο αιώνα υπήρξε η καλλιέργεια συνοχής στα μέλη της τοπικής κοινωνίας. Η πληθυσμιακή συγκρότηση της πόλης την εν λόγω περίοδο είχε βασιστεί στους οικονομικούς μετανάστες με συνέπεια η πατραϊκή κοινωνία να μην διαθέτει ένα κοινό στον χώρο και τον χρόνο παρελθόν. Η συμπεριφορά

302-309, 354-371, τόμ. Β', σ. 38-41, 89-94, Χρ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 142-145, 158-164. Αλέκ. Μαρασλής, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 195-213. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα 1990, σ. 82-97, 274-299, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 83-111, 175-243.

96 Δεν έχουν σωθεί τα *Πρακτικά* της περιόδου 21.8.1896-13.2.1900, ώστε να μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τη στάση του Δήμου Πατρέων στην Κρητική Επανάσταση (1896-1897) ή στον *Αττική Πόλεμο* του 1897. Αντίθετα έντονο φαίνεται πως υπήρξε το ενδιαφέρον του Δήμου για τα γεγονότα στην Αν. Ρωμυλία (Σεπτέμβριος 1885) και για τον αποκλεισμό του πατραϊκού λιμανιού από τον αγγλικό στόλο (Απρίλιος-Μάιος 1886). Αυτό άλλωστε προκύπτει από τις 39 συνεδριάσεις που έλαβαν χώρα τα έτη 1885-1886 (13.9.1885-21.4.1886). Ο Δήμος, τέλος, ενδιαφέρθηκε και για τους Ολυμπιακούς Αγώνες (1896), αφού προέβη στη συλλογή εισφορών από Πατρινούς για την τέλεσή τους. Π.Δ.Σ. 14.2.1895.

όμως των κατοίκων ως μη ενιαίου συνόλου έθετε σε κίνδυνο την αναπτυξιακή πορεία της Πάτρας. Για να αποφευχθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο οι δημοτικές αρχές προσπάθησαν να οικοδομήσουν υπομονετικά και προοδευτικά τις βάσεις της συνοχής και της ενότητας στην πόλη. Με το ενδιαφέρον που επέδειξαν σε θέματα όπως η εκπαίδευση, η ιατροφαρμακευτική φροντίδα των πολιτών, η καταπολέμηση της εγκληματικότητας, η βελτίωση της υγιεινής στην πόλη, κλπ., κατάφεραν να αμβλύνουν τις κοινωνικές ανισότητες δημιουργώντας συνθήκες κοινωνικής συνοχής και να διασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία της αχαϊκής πρωτεύουσας.

Nikos F. Tompros

The Local Authorities of Patras in the 19th century as a development factor of the city

Summary

The Achaean Capital is found among those municipal cities of the Greek Kingdom, which since the othonian period experienced design interventions in the organization of their limited space. In relation to the urban activity -and for the greatest part of the 19th century- the municipality of Patras undertook the leading role in the creation of the modern city, as the Greek State -due to its economical inability- had no ability to assist the municipalities of its domain. The local authorities (mayors and municipal counselors) along with the design interventions showed great concern to beautify the city and exert social welfare provision to its citizens. Those activities of the municipal authorities -neither minor nor occasional for the city and for the everyday life of Patras- seemed to be characterized by their attempt to balance public and private interests. The ultimate goal of all these actions on behalf of the municipal authorities was to ensure public health, to restructure and reorganize the city according to the standards of the big European capitals and to create a cohesive bond in the society of Patras, since the demographic composition of the city was not based on a past of common space and time. Thanks to the activities of local municipal authorities, Patras was at the beginning of the 20th century, in comparison to the city of the previous century, a modern European capital in terms of land use plan and existing infrastructure, but differed to the policy applied at that time by the municipal leaders and to its economy, as, after the crisis of resin (1892/3) the State's role was redefined and its economic profile was radically changed.

Χρήστος Π. Ίντος

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (1856-1909)

Ένας γιατρός από την Αθήνα στη Μακεδονία την περίοδο 1891-1909

Η προσφορά και η δράση του

Είναι γνωστό πως την περίοδο 1870-1910 ο ελληνισμός των σημερινών βορείων επαρχιών του ελληνικού κράτους, ιδιαίτερα της Μακεδονίας και της Θράκης, δοκιμαζόταν όχι μόνο από τα προβλήματα της τουρκικής διοίκησης αλλά και από πλήθος ξένων προπαγανδών με κυριότερη εκείνη των Βουλγάρων. Η τελευταία έγινε εντονότερη μετά την αναγνώριση από το Σουλτάνο της βουλγαρικής Εξαρχίας (1872). Προς ενίσχυση του ελληνισμού των περιοχών αυτών συνέδραμαν πολλοί: Το ελληνικό κράτος, σύλλογοι, σωματεία, οργανώσεις και άτομα.

Ένα από τα άτομα αυτά ήταν και ο Άγγελος Σακελλαρίου (Α.Σ.), γιατρός, ο οποίος ήρθε από την ελεύθερη Ελλάδα, εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία και εργάστηκε ως γιατρός και πράκτορας των ελληνικών συμφερόντων. Η άσκηση των ιατρικών καθηκόντων του έδινε τη δυνατότητα να βρίσκεται σε συχνή επικοινωνία με τους κατοίκους του χώρου δράσης του, να γνωρίζει την εκεί επικρατούσα κατάσταση, να την περιγράφει στις αρμόδιες ελληνικές αρχές αλλά και να στηρίζει ηθικά, επιστημονικά και υλικά ακόμη τον ελληνισμό.

Γεννήθηκε στα Βίλια¹ της Αττικής το 1856. Ο πατέρας του Ιωάννης διετέλεσε δήμαρχος Ειδυλλίας² στην επαρχία Μεγαρίδος Αττικής. Ο αδελφός του Αναστάσιος ήταν έμπορος στο Λαύριο³, άλλος δε αδελφός του, ο Αριστοτέλης, ήταν δικηγόρος στην Αθήνα⁴. Μετά τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, το 1891, αναχώρησε για τη Μακεδονία και εγκαταστάθηκε στη Γουμένισσα, την οποία κατέστησε κέντρο των δραστηριοτήτων του. Για την απόφασή του αυτή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι προσωπικοί του φίλοι Στέφανος και Ίων Δραγούμης⁵. Μέσω αυτών συν-

1 Βίλια, τα, και Βίλια, (προ του 1940 Βύλλια). Οικισμός του ν. Αττικής, επαρχίας Μεγαρίδος και έδρα ομώνυμου δήμου. Βρίσκεται στο Δ άκρο του νομού, στις Ν. πλαγιές του Κιθαιρώνα, σε υψόμετρο 500 μ. και σε απόσταση 56 χλμ. ΒΔ της Αθήνας. Μ. Σταματελάτου, Φ. Βάμβα-Σταματελάτου, *Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1., σ. 200.

2 Ένας από τους δήμους που είχαν ιδρυθεί με διάταγμα του 1833 από την αντιβασιλεία των Βαυαρών και καταργήθηκαν με το νόμο ΔΝΖ' της 10^{ης}/2/1912 «περί συστάσεως και διοικήσεως δήμων και κοινοτήτων», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη*, τ. Θ', σ. 144.

3 Διαπιστώνεται από τηλεγράφημα του Γενικού Προξενείου της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη, με το οποίο γνωστοποιούνταν στον Αναστάσιο δολοφονική απόπειρα εναντίον του αδελφού του στις 30 Νοεμβρίου 1900.

4 Διαπιστώνεται από τηλεγράφημα που έλαβε ο έν λόγω αδελφός του Άγγελου Σακελλαρίου από την Ελληνική Κοινότητα Γουμέντζας. Εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*, φ. 14-1-1910, σ.3.

5 Στέφανος Δραγούμης (Αθήνα 1842 - 1923), δικαστικός, πολιτικός, συγγραφέας, υπουργός και πρωθυπουργός της Ελλάδος (Ιαν. – Οκτ. 1910), πατέρας του Ίωνα Δραγούμη. Ίων Δραγούμης (Αθήνα 1878

δέθηκε φιλικά και με το γαμπρό τους Παύλο Μελά⁶. Την υπόδειξη προς τις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες να του ανατεθούν καθήκοντα εθνικής δράσης στη Μακεδονία έγινε από τον Στέφανο Δραγούμη.

Η Γουμένισσα, επαρχιακό διοικητικό κέντρο στην καρδιά της Μακεδονίας, τότε ανήκε διοικητικά στον καζά⁷ των Γιαννιτσών. Συγκέντρωνε τα βλέμματα Βουλγάρων, Σέρβων, Ρουμάνων ακόμη και ξένων δογμάτων, καθολικών και προτεσταντών με σκοπό τον προσηλυτισμό κατοίκων της πόλης και της επαρχίας της. Η βουλγαρική εξαρχία από το 1875 προσπαθούσε για τη δημιουργία δικής της κοινότητας. Με την πάροδο του χρόνου η κατάσταση των Ελλήνων επιδεινώνονταν και έπρεπε να αγωνιστούν με κάθε μέσο για τη διάσωση της πίστης αλλά και του ελληνικού τους φρονήματος. Βέβαια στην κωμόπολη υπήρχαν πολλά και ισχυρά ερείσματα: Πνευματικά (εκκλησίες⁸, μοναστηριακά μετόχια⁹, σχολεία, τάξη μορφωμένων ανθρώπων), κοινωνικά (οργανώσεις και σύλλογοι με εθνική και κοινωνική δραστηριότητα), οικονομικά (πολλοί των Ελλήνων είχαν αξιόλογη οικονομική δραστηριότητα) κλπ.

Με κέντρο τη Γουμένισσα ο Α.Σ. άρχισε την εθνική του δράση. Ασκώντας το λειτούργημα του γιατρού επισκέπτονταν περισσότερα από 23 χωριά της ομόθυμης επαρχίας. Λειτουργήσε ως πράκτορας ευρισκόμενος σε συνεχή επικοινωνία με το ελληνικό προξενείο της Θεσσαλονίκης αλλά και με το ίδιο το Υπουργείο των Εξωτερικών.

Όταν επισκέπτονταν την Αθήνα γινόταν δεκτός και από τον βασιλιά Γεώργιο τον Α΄. Για τη δράση του απελάθηκε από τις τουρκικές αρχές το 1897 και πήρε μέρος στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο της ίδιας χρονιάς ως έφεδρος υπίατρος. Τον επόμενο χρόνο επέστρεψε στη Γουμένισσα και επιδόθηκε ακόμη περισσότερο στην οργάνωση του αγώνα των Ελλήνων¹⁰. Η κατάσταση στην περιοχή έγινε δυσκολότερη από το

– 1920), διπλωμάτης, πολιτικός και συγγραφέας. Εργάστηκε πολύ, όπως και ο πατέρας του, υπέρ του ελληνισμού, ιδιαίτερα της Μακεδονίας.

6 Παύλος Μελάς (Μασσαλία 1870 – Στάτιστα Καστοριάς 1904), αξιωματικός του ελληνικού στρατού, γαμπρός του Σ. Δραγούμη, ήρωας του Μακεδονικού Αγώνα.

7 Καζάς, διοικητική περιοχή περίπου όπως ο σημερινός νομός. Ανώτεροι αυτού ήταν το σαντζάκι και το βιλαέτι, κατώτερος ο ναχι(γ)ές (επαρχία). Η Γουμένισσα ήταν πρωτεύουσα ναχιέ, του καζά Γιαννιτσών (Γενιτσέ Βαρδάρ).

8 Σχετικές εργασίες μας: *Ο ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου Γουμένισσας, ιστορία, τέχνη, παράδοση*, Γουμένισσα 1991 και *Η Παναγία της Γουμένισσας, παραδόσεις και ιστορίες*, Γουμένισσα 2007.

9 Χ. Π. Ίντος, «Εκκλησιαστικά μετόχια στη Γουμένισσα», *πρακτικά ΚΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας* (30/5-1/6 2003), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 391-416.

10 Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Η ελληνική αντίθεση στη Μακεδονία (1905-1906), 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 149, υποσημείωση 79. Αναφέρεται ως έτος θανάτου του Α.Σ. το 1920, ενώ αυτός συντελέστηκε το Δεκέμβριο του 1909.

1900, όταν ήδη είχε αρχίσει και η ένοπλη αναμέτρηση των αντιμαχόμενων στο ακήρυχτο πόλεμο που είναι γνωστός ως Μακεδονικός Αγώνας. Αποκορύφωμα του Αγώνα ήταν η περίοδος της ένοπλης φάσης του, 1904-1908. Με επιστολές του προς το Προξενείο Θεσσαλονίκης περιέγραφε την κατάσταση και έδινε πλήθος πληροφοριών για τη δράση συμμοριών και προσώπων σε βάρος των Ελλήνων¹¹.

Ο Α.Σ. λόγω της συνεχούς δράσης και συνεργασίας του με τις ελληνικές κοινότητες της περιοχής έγινε στόχος των αντιπάλων δυνάμεων και η ζωή του κινδύνεψε πολλές φορές. Σε επιστολή του προς τον Έλληνα πρόξενο της Θεσσαλονίκης περιέγραφε όχι μόνο την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή αλλά και τους κινδύνους που διέτρεχε ο ίδιος. Για όλα αυτά μάλιστα διέκρινε στην απάντηση του προξένου Ευγενιάδη *..πνεύμα αμφιβολίας ή μάλλον δυσπιστίας...* Κατέληγε σε επιστολή του *...η ασφάλειά μας εξαρτάται από εσάς*¹²...

Επαληθεύθηκαν τα γραφόμενά του, διότι κινδύνεψε κατά την απόπειρα δολοφονίας του στις 30 Νοεμβρίου 1900 εντός της Γουμένισσας, σε οδό που από το 1913 φέρει το όνομά του. Όπως πληροφορούμαστε από δημοσιεύματα εφημερίδων της Αθήνας της εποχής εκείνης, το γεγονός προκάλεσε μεγάλη εντύπωση και αναστάτωση στο εθνικό κέντρο. Ο τύπος φιλοξένησε εκτενή σχετικά δημοσιεύματα, βιογραφικά στοιχεία και φωτογραφίες του. Για το ίδιο θέμα έγινε και έντονη συζήτηση στο ελληνικό Κοινοβούλιο¹³.

Ένας από τους πρώτους που πληροφορήθηκε το γεγονός ήταν ο Μητροπολίτης Βοδενών (Εδέσσης), Νικοδήμος, στην δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν η περιοχή της Γουμένισσας. Τις πρώτες πρωινές ώρες της επομένης γνωστοποίησε στον ομόλογό του της Θεσσαλονίκης το γεγονός με σημείωμα εκφράζοντας τη βαθύτατη θλίψη του. Χαρακτήριζε τον Α.Σ. φίλο και περιέγραφε τη θέση του τραύματος. Κατέληγε στο σύντομο σημείωμά του *...το γεγονός ενέχει την μεγίστην του σημασίαν και ως τοιούτον μεταδίδωμι υμίν εν σπουδή δια τα περαιτέρω....*¹⁴.

Μια εβδομάδα αργότερα ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη Ε. Ευγενιάδης για το ίδιο γεγονός υπέβαλε λεπτομερή έκθεση στον Έλληνα Πρέσβη

11 ΑΥΕ, επιστολές Α.Σ. προς το Προξενείο Θεσσαλονίκης με ημερομηνίες 17 και 29-12-1899, φωτοαντίγραφα κατατεθειμένα στο Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης του Ιδρύματος Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα.

12 Ο .π., επιστολή Α.Σ. προς το Προξενείο Θεσσαλονίκης με ημερομηνία 16-1-1900.

13 Εφ. ΕΜΠΡΟΣ, φ 1474/5-12-1900, σ. 1 και 2, ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ τίτλος κύριου άρθρου Η ΝΕΑ ΑΤΙΜΙΑ και φ. 8-12-1900, σ. 1 και 2.

14 Σημείωμα του Μητροπολίτη Βοδενών Νικοδήμου με ημερομηνία 1-12-1900, φωτοαντίγραφο από το αρχείο του αιμινήστου Γ. Τουσίμη, υπαλλήλου της βιβλιοθήκης του Υπουργείου Εξωτερικών.

στην Κωνσταντινούπολη Ν. Μαυροκορδάτο. Περιέγραφε τα γεγονότα, την παράστασή του στον τούρκο διοικητή της Θεσσαλονίκης, την προσωπική του άφιξη στη Γουμένισσα, τη συνάντησή του με τον καϊμακάμη Γιαννιτσών. Επίσης ανέφερε την παρακολούθηση των ενεργειών των τοπικών αρχών για το ζήτημα που ανέκυψε, τις επαφές του με την ελληνική κοινότητα της κωμόπολης, την επίσκεψή του στα σχολεία και την εκκλησία της. Γνωστοποιούσε τις υπόνοιες πως η απόπειρα ήταν έργο της βουλγαρικής προπαγάνδας. Ακόμη του δόθηκε η ευκαιρία κατά τη δεξίωση που διοργάνωσε στη Θεσσαλονίκη η Ρωσική Πρεσβεία επ' ευκαιρία της ονομαστικής εορτής του τσάρου Νικολάου να γνωστοποιήσει το γεγονός σε μεγάλο αριθμό προξένων που έδρευαν στην πόλη¹⁵. Το θέμα απασχόλησε και τις άλλες ξένες πρεσβείες. Ο πρόξενος της Αυστροουγγαρίας σε επιστολή του το αναφέρει στην προϊσταμένη του αρχή ως πρώτο ζήτημα καταγράφοντας το όνομα του θύματος αλλά και άλλες σχετικές λεπτομέρειες¹⁶.

Επίσης ο πρόξενος με επιστολή του γνωστοποίησε το γεγονός, την επομένη της απόπειρας, στον Στ.. Δραγούμη σημειώνοντας *...ο φίλος ημών.... επληρώθη λίαν επικινδύνως*. Τον πληροφορούσε πως τον τελευταίο χρόνο ο Α.Σ. είχε κατορθώσει ουσιαστικά να διευθύνει την τουρκική δύναμη που έδρευε στη Γουμένισσα και η τελευταία να απομακρύνει τις βουλγαρικές συμμορίες του δρούσαν στην περιοχή και να ενθαρρυνθούν οι Έλληνες. Σημείωνε χαρακτηριστικά *..Η απόπειρα δολοφονίας εγένετο υπό ...του βουλγαρικού κοιμιτάτου*¹⁷....

Η ελληνική κυβέρνηση με τον πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη διαμαρτυρήθηκε στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Τουρκίας. Παράλληλα ο πρόξενος της Θεσσαλονίκης υπέβαλε στον Υπουργό των Εξωτερικών δύο εκθέσεις, τις οποίες κοινοποίησε και στον Έλληνα Πρέσβη της Κωνσταντινούπολης. Έκανε λόγο για τη σύλληψη υπόπτων, για ανακριτικό έργο των αρχών, για τις διάφορες απόψεις που υπήρχαν σχετικά με το δράστη, αν, δηλαδή ήταν όργανο του βουλγαρικού κοιμιτάτου ή υποκινούμενος από προσωπικούς ή εκδικητικούς λόγους. Ζήτησε εξηγήσεις από την τουρκική διοίκηση της Θεσσαλονίκης για την πορεία ης υπόθεσης, παρακολούθησε δημοσιεύματα του Τύπου και άλλα. Η ελληνική διπλωματία έδινε έμφαση στο γεγονός, προβάλλοντάς το ως πολιτικό έγκλημα εναντίον έλληνα υπηκόου. Και μόνο αυτό, όπως μάλιστα πέρασε και στο διεθνή τύπο, ενίσχυσε την ελληνική θέση πως ο

15 Έκθεση με αριθ. 423/7-12-1900 του προξένου Θεσσαλονίκης Ευγενιάδη, φωτοαντίγραφο από το αρχείο Γ. Τουσίμη.

16 F. R. Bridge, *Austro-Hungarian documents relating to the Macedonian struggle, 1896-1912*, Thessaloniki 1976, σ. 80-81.

17 Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φ. Δραγούμη, φ. 208, σ. 207, επιστολή Ευγενιάδη από 1-12-1900.

ελληνισμός στη Μακεδονία διώκεται από ξένες δυνάμεις¹⁸.

Οι Τούρκοι προσπάθησαν να υποτιμήσουν την όλη υπόθεση. Την παρουσίαζαν ως επίλυση διαφορών μεταξύ θύματος και δράστη. Αυτό επισήμανε και ο Τούρκος Υπουργός Εξωτερικών στον Έλληνα πρέσβη στην Πόλη. ...*Οι τούρκοι διαστρέφουσι διαρκώς αλήθειαν...* .τηλεγραφεί ο πρόξενος Θεσσαλονίκης, αλλά και για την ενοχή των βουλγάρων*ουδέν εισέτι δυστυχώς υπάρχει καταδεικνύον σαφώς αυτήν....* Ο δράστης κρατούσε κλειστό το στόμα του και αναζητούνταν πρόσωπα που να γνωρίζουν και να καταγγείλουν τους πραγματικούς υποκινητές της όλης υπόθεσης¹⁹.

Οι εφημερίδες της Αθήνας *ΕΜΠΡΟΣ*²⁰ και *ΣΚΡΙΠ*²¹ στις 5-12-1900 δημοσίευσαν πρωτοσέλιδα την είδηση απόπειρας δολοφονίας του Α.Σ. με πηχυαίους τίτλους και περιέγραφαν εκτενέστατα το γεγονός. Από τα δημοσιεύματα αυτά αντλούμε τις πληροφορίες πως ο Έλληνας Γενικός Πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Ευγένιος Ευγενιάδης μετέβη στη Γουμένισσα, για να γνωρίσει τα γεγονότα από κοντά και να επισκεφτεί τον τραυματισμένο γιατρό. Τον πρόξενο αντικατέστησε στα καθήκοντά του ο πρώτος γραμματέας του Προξενείου Ξυδάκης, ο οποίος με αναφορές προς το Ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών έκανε λόγο για την απόπειρα δολοφονίας του γιατρού και έδωσε πλήρη στοιχεία της οικογενειακής κατάστασής του. Σημείωσε ιδιαίτερα πως ο Α.Σ. διακρίνονταν για τα ενθουσιώδη πατριωτικά του αισθήματα. Στη Γουμένισσα μετέβη και ο Τούρκος διοικητής Θεσσαλονίκης Χασάν, ο οποίος δημόσια διαβεβαίωσε τους κατοίκους πως οι δολοφόνοι θα συλλαμβάνονταν γρήγορα²².

Ο πρόξενος Ευγενιάδης έγινε δεκτός με ενθουσιασμό από τους ομογενείς κατοίκους της κωμόπολης αλλά και από τις τουρκικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές με τις οποίες συνεργάστηκε. Δέχθηκε τους Έλληνες προκρίτους και τους συνέστησε ψυχραιμία, τους διαβεβαίωσε μάλιστα πως η Ελλάδα θα τους στηρίξει και πως οι τουρκικές αρχές θα θέσουν τέρμα στην*παρούσαν εν Μακεδονία κατάσταση*.....²³.

Για το ίδιο θέμα, όπως προαναφέρθηκε, έγινε συζήτηση και στη Βουλή των

18 Εκθέσεις Ευγενιάδη ΑΠ 427/14-12-1900 και 448/31-12-1900, φωτοαντίγραφα από το αρχείο Γ. Τουσίμη.

19 Ο. π., έγγραφο Προξενείου Θεσσαλονίκης ΕΠ 16/16-1-1901.

20 Η εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ* κυκλοφόρησε την περίοδο 1896-1969 και είχε διευθυντή και εκδότη τον Δ. Καλαποθάκη ένθερμο υποστηρικτή του ελληνισμού της Μακεδονίας και μέλος του Μακεδονικού Κομιτάτου που είχε την έδρα του την Αθήνα.

21 Η εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ* κυκλοφόρησε την περίοδο 1893-1911.

22 Εφ. *ΣΚΡΙΠ*, φ. 1906/5-12-1900, σ. 1 και 2 “ΤΑ ΟΡΓΙΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ” και *ΕΜΠΡΟΣ* φ. 1536/7-2-1900, σ.3, “Η ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑ ΤΟΥ κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ”.

23 Ο. π., φ. 1908/7-12-1900, σ. 3, “Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑΔΟΥ – ΤΑ ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ”.

Ελλήνων. Την είδηση ανήγγειλε στη Βουλή ο Σ. Δραγούμης. Ο διάλογος διεξήχθη μεταξύ αυτού, του παριστάμενου Υπουργού Εξωτερικών Α. Ρωμάνου και του βουλευτή Καπετανάκη²⁴. Το θέμα συντηρήθηκε στις συζητήσεις της Βουλής και στις μετέπειτα ημέρες. Ο βουλευτής Αναστασόπουλος ανέγνωσε επιστολή ομογενούς από τη Γουμένισσα στην οποία περιγράφονταν τα γεγονότα με κάθε λεπτομέρεια. Ο υπουργός αναφέρθηκε στις ενέργειες της Ελληνικής Κυβέρνησης, σε διάβημά της προς την Πύλη, σε διαμαρτυρία προς τη Βουλγαρία, στην έρευνα και στη δράση των τουρκικών αρχών που είχαν ως αποτέλεσμα τη σύλληψη δεκατεσσάρων υπόπτων. Ωστόσο ο βουλευτής Ρηκάκης δεν θεώρησε επαρκείς τις ενέργειες και κατηγόρησε την Κυβέρνηση για ...*ασύγγνωστον αδιαφορίαν δια τα εθνικά θέματα*.... Στο κλίμα αυτό είχε συμβάλει και πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας *ΣΚΡΙΠ* στο οποίο γίνονταν λόγος για την εναντίον του Α.Σ. δολοφονική απόπειρα, για τις ενέργειες, την ευθύνη της Κυβέρνησης και το ρόλο των ευρωπαϊκών δυνάμεων²⁵.

Σχεδόν καθημερινά υπήρχαν δημοσιεύματα για την κατάσταση του Α.Σ., την εξέλιξη της υγείας του, *τραυματική πνευμονία*, το δράστη που πιστεύονταν πως ήταν δάσκαλος της βουλγαρικής σχολής Θεσσαλονίκης, τις δηλώσεις του τούρκου υπουργού εξωτερικών πως οι δράστες θα τιμωρηθούν παραδειγματικά, τις ενέργειες των διοικητών Θεσσαλονίκης και Βιτωλίων (Μοναστηρίου). Ο ίδιος ο Α.Σ., όταν συνήλθε, κατέθεσε πως αναγνώρισε εκείνους που του επιτέθηκαν²⁶. Πληροφορούμενος για τα όσα επαινετικά έγραψαν οι εφημερίδες για το πρόσωπό του, δήλωσε :.....*Άλλη θα ήτο σήμερα η θέση του Ελληνισμού εν Μακεδονία εάν δι' εκάστην δολοφονίαν αι ελληνικά εφημερίδες έγραφον το εκατοστόν των όσων γράφουν σήμερα. Αλλ' ας είνε ευλογημένη η ώρα, καθ' ήν οι Βούλγαροι αποφάσισαν την δολοφονίαν μου*²⁷... Ο Α.Σ. διασώθηκε αλλά σκληρά τιμωρήθηκε η Μαρία Πούλκα σύζυγος Γεωργίου Πούλκα από τη Γουμένισσα. Δολοφονήθηκε αυτή και το μικρό παιδί της, διότι ως αυτόπτης μάρτυρας την απόπειρας κατά του Α.Σ. είχε καταθέσει στην αστυνομία²⁸.

Ο γιατρός μετά τον τραυματισμό του παρέμεινε το χειμώνα του 1900-1901 για νοσηλεία στο Νοσοκομείο «ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ» της Αθήνας. Μετά την ανάρρωσή

24 Ο. π., φ. 1906/5-12-1900, σ. 2, “ΤΑ ΟΡΓΙΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ”.

25 Εφ. *ΣΚΡΙΠ*, φ. 1909/8-12-1900, σ. 1, “ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ”, και φ. 1911/8-12-1900, σ. 1..

26 Ο. π., φ. 1911/10-1-1900, “Ο ΔΟΛΟΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΕΙΝΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΣ ΔΑΣΚΑΛΟΣ” φ. 1914/13-12-1900, σ. 2, “Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ”, φ. 1916/15-12-1900, σ. 2, “ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ”, φ. 1922/22-12-1900, σ. 3, “Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ – ΤΡΑΥΜΑΤΙΚΗ ΠΝΕΥΜΟΝΙΑ”, φ. 1923/23-12-1900, σ. 2, “ΤΑ ΚΑΚΟΥΡΓΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ”.

27 Εφ. *ΕΜΠΡΟΣ*, φ. 1495/27-12-1900, σ. 2, “ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ”.

28 Γ. Μόδης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και η νεότερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 205.

του είχε επαφές με το ελληνικό κομιτάτο της πρωτεύουσας από όπου πήρε οδηγίες για την όλη δράση του στη Μακεδονία και ειδικότερα στην περιοχή της Γουμένισσας. Είδε τους πολλούς και σημαντικούς φίλους του, επισκέφθηκε και την παρακείμενη ιδιαίτερη πατρίδα του, τα Βίλια Αττικής, όπου διέμενι η πατρική του οικογένεια. Κατά την παραμονή του στην Αθήνα, το Μάιο της ίδιας χρονιάς (1901), έγινε δεκτός και από το Βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιο τον Α', ο οποίος του ζήτησε πληροφορίες για το τραυματισμό του κατά τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του (1900) και τον συνεχάρη θερμά για τα πατριωτικά του αισθήματα²⁹.

Αυτά ακριβώς τα αισθήματά του, σημειώνει ο Γ. Τσορμπατζόγλου, δραγουμάνος στο ελληνικό προξενείο της Κωνσταντινούπολης, όπως και η φανατική και επιδεικτική πολλές φορές άσκηση της επιρροής του προς τις οθωμανικές αρχές να καταδιώξουν τους αντιπάλους, προκάλεσε την μήνη και το φανατισμό των δευτέρων που εξαπέλυσαν τρομοκρατικές ενέργειες εναντίον των Ελλήνων ιδιαίτερα της Γουμένισσας. Σημειώνει ο διπλωμάτης*εύρων ευρισκομένην μερίδα της ημετέρας Κοινότητος εν παταγώδη αυτόχρημα τρόμω.....*, διότι ο Σακελλαρίου δεν εκτίμησε έγκαιρα την αθλιότητα του οθωμανικού στρατού και τη δύναμη των συμμοριών στον τόπο³⁰. Ο ίδιος διπλωμάτης, όταν γνώρισε κατά την επίσκεψή του στη Γουμένισσα τον Α.Σ., είπε*ο γιατρός αυτός είναι αμετακλήτως καταδικασμένος σε θάνατο.....*³¹. Πολλές λεπτομέρειες για το ίδιο γεγονός αναφέρει σε σειρά δημοσιευμάτων του είκοσι χρόνια μετά ο καταγόμενος από την περιοχή αξιωματικός και βουλευτής Χρήστος Πίπος³².

Παρά τις δυσκολίες και τις περιπέτειές του ο Α. Σ. συνέχισε το έργο του. Ήδη όμως είχε υποβληθεί σε έξοδα για μετάβαση και επιστροφή στην Αθήνα, η παραμονή του εκεί του στέρησε τη δυνατότητα άσκησης της ιατρικής στην περιοχή που εργάζονταν, άρα και στέρηση εσόδων. Η περιουσία του είχε υποστεί ζημιές. Παρά την παραμονή του στη Μακεδονία επί μια και πλέον δεκαετία δεν είχε τύχει καμιάς επιχορήγησης.

29 Εφ. ΣΚΡΙΠ, φ. 2073/26-5-1901, σ. 2.

30 Έκθεση Γ. Τσορμπατζόγλου προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Ρωμάνο, ΑΠ 4/27-3-1904, σ. 33-35, φωτοαντίγραφο από το αρχείο Γ. Τουσίμη..

31 Γ. Τουσίμης, «Η κοινωνική και εθνική συμβολή των γιατρών της Μακεδονίας κατά την προετοιμασία και τη διεξαγωγή του Μακεδονικού Αγώνα», *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, (Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου - Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα. Συμπόσιο 28/10-2/11/1984), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 403. Ο Τουσίμης αναφέρει πως ο Σακελλαρίου δολοφονήθηκε στη Γουμένισσα. Πέθανε στην Αθήνα το 1909.

32 Χ. Πίπος, «Η εθνική δράσις του ιατρού Αγγέλου Σακελλαρίου εναντίον της εν Γουμέντζη Βουλγαρικής προπαγάνδας», *Μακεδονικός Αγών*, 7 (1929) σ. 9-11, 8 (1929) 2-4, 9 (1929) σ. 14-16, 10 (1929) σ. 12-16.

Διατύπωσε σχετικό αίτημα προς το Υπουργείο των Εξωτερικών³³. Αυτό ενήργησε σχετικά και η Κυβέρνηση Ν. Θεοτόκη δρομολόγησε όλες τις ενέργειες για την επιχορήγηση του γιατρού από τον ειδικό προϋπολογισμό εξόδων του αρμόδιου υπουργείου ... *ως αποζημίωσης των υπέρ των εθνικών συμφερόντων υπηρεσιών αυτού...*³⁴

Στη συνέχεια ο γιατρός συνεργάστηκε με τους προύχοντες της Γουμένισσας, γνωστοποίησε τα ονόματά τους στο Προξενείο Θεσσαλονίκης³⁵, απ' όπου εξασφάλισε τον εφοδιασμό κατοίκων της περιοχής με όπλα. Ο πρόξενος τον κάλεσε στη Θεσσαλονίκη για να συνεννοηθούν για τη συγκρότηση τουλάχιστον πενταμελούς ένοπλης ομάδας ορθοδόξων οι οποίοι θα παρευσιάζονταν με τη ιδιότητα του χωροφύλακα και θα δρούσαν εναντίον των κομιτατζήδων. Αυτό το θεωρούσε σωστό, σημειώνει ο πρόξενος σε επιστολή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, και ο βαλής της Θεσσαλονίκης³⁶.

Ανέλαβε το συντονισμό του έργου της τοπικής άμυνας έχοντας συνεργάτες τους εκάστοτε διευθυντές των σχολείων της Γουμένισσας³⁷. Τον Ιούλιο του 1903 έγινε τρίτη απόπειρα δολοφονίας του, η οποία για άλλη μια φορά απέτυχε αλλά σώος και αβλαβής συνέχισε το έργο του³⁸. Το όνομά του μάλιστα συμπεριλήφθηκε στον πίνακα που περιελάμβανε τα κατά το έτος 1903 βουλγαρικά κακουργήματα στην Μακεδονία³⁹.

Το βράδυ της 19^{ης} Ιουλίου του 1904 ένοπλη κομιτατζήδων επιτέθηκε εναντίον της Γουμένισσας με σκοπό να προκαλέσει δολιοφθορές και να συλλάβει άτομα που πρωτοστατούσαν στην ελληνική κοινότητα. Κατάφεραν να βάλουν φωτιά σε μεγάλο οικοδομικό τετράγωνο προκαλώντας ανυπολόγιστες ζημιές σε πολλά σπίτια και περιουσίες περιοίκων⁴⁰. Το ίδιο βράδυ επιτέθηκαν με χειροβομβίδες και στην οικία όπου διέμενε ο Α.Σ. χωρίς όμως να κατορθώσουν να τον συλλάβουν ή να τον δολοφονήσουν⁴¹.

33 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φ. Δραγούμη, φ. 208, σ. 212, επιστολή Α.Σ. με ημερομηνία 25-5-1901.

34 ΑΥΕ, φ. ΑΑΚ/Α,Γ σ. 28-49, έγγραφα Κυβέρνησης, ΠΔ, Υπουργείου Εξωτερικών, Προξενείου Θεσσαλονίκης, φωτοαντίγραφα κατατεθειμένο στο Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης του Ιδρύματος Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα.

35 *Ο. π.*, έγγραφο ΑΠ 40/30-1-1903 Προξενείου Θεσσαλονίκης.

36 *Ο. π.*, έγγραφο ΑΠ 1218/29-4-1903.

37 Χ. Νεράντζης (επιμέλεια), *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη ά. έ. ε., τ. 2^{ος}, σ. 477.

38 Α. Τζνίκου – Κακούλη, *Γιατροί στον Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 224.

39 ΑΥΕ, «πίνακας βουλγαρικών κακουργημάτων εν Μακεδονία», φωτοαντίγραφο κατατεθειμένο στο Κέντρο Έρευνας και Τεκμηρίωσης του Ιδρύματος Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα.

40 Έγγραφο ΑΠ 382/15-6-1904 του Προξενείου Θεσσαλονίκης.

41 Α. Κ. Ανεστόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 394-395.

Με ημερομηνία 23 Ιουνίου 1904 και κοινή επιστολή τους οι Δημογέροντες Γουμένισσας, οι Εφοροεπίτροποι, ο Μουχτάρης και ο Άγγελος Σακελλαρίου προς τον Λάμπρο Κορομηλιά, γενικό πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, περιέγραφαν την κατάσταση. Συντάκτης ως φαίνεται της επιστολής ήταν ο ίδιος ο Σακελλαρίου. Είναι χαρακτηριστικό ένα απόσπασμά της:.....*Εάν η Ελλάς επέτρεψεν επί επταετίαν ήδη να κατακρεουργώμεθα, να φορολογώμεθα ανηλεώς, να βλέπωμεν τους αδελφούς των πέριξ χωριών βία απαρνουμένους θρησκείαν και εθνισμόν, να καταστρέφονται τα κτήματά μας, να μειούται η αξία των κτημάτων και εισοδημάτων κατά το ήμισυ, να πάθη η υγεία εκ των καθημερινών συγκινήσεων, ελπίζομεν όμως ότι δεν θα επιτρέψη να μείνωσι προ των ομμάτων των εχθρών γυμναί, πεινώσασκαι ανέστιοιαι οικογένειαι των εις τας εθνικάς και θρησκευτικάς παραδόσεις αφωσιωμένων.....*⁴².

Ο καπετάν Αποστόλης⁴³, βοεβόδας κομιτατζής, απειλούσε πιεστικά τους κατοίκους της Γουμένισσας. Με επιστολή του προς τους προκρίτους της το Σεπτέμβριο του 1904 τους υποδείκνυε να μεταβούν στα Γιαννιτσά, έδρα της επαρχίας, και να δηλώσουν στις αρχές πως είναι βούλγαροι. Αν δεν συμμορφωθούν θα τους καταστρέψει κάθε παραγωγή κι δραστηριότητα και τελικά θα τους φονεύσει. Και μεταξύ άλλων έγραφε:*Συν τη υποβολή της αναφοράς να εκδιώξητε ανυπερθέτως εκ Γουμέντζας και τον ιατρόν Αγγελάκην....Ελπίζω ότι δεν θα με φέρετε εις θέσιν να εκτελέσω την απόφασιν*⁴⁴.....

Από επιστολή του Γρηγορίου Λαδακάκου, διευθυντή των Σχολείων Γουμένισσας και υπαρχηγού του Αγώνα στην περιοχή, προς το Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, αναφέρεται πως οι δημογέροντες της Γουμένισσας αγανακτισμένοι από τη δράση των κομιτατζήδων και μάλιστα της ομάδας του Αποστόλη ζητούν όπλα από τον Σ., (εννοώντας τον Α.Σ.)⁴⁵.

Τη Μεγάλη Πέμπτη του 1905 ομάδα κομιτατζήδων πυρπόλησε έναν νερόμυλο, τον οποίο νοίκιαζε ο Σακελλαρίου με σκοπό να προκαλέσουν ζημιά στα περιουσιακά του στοιχεία. Το Μάιο του ίδιου έτους στο κοντινό προς τη Γουμένισσα όρος Πάικο είχε αποτύχει το σχέδιο δράσης του σώματος των ελλήνων αξιωματικών Μιχάλη

42 Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα 1903-1904, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 189-191.

43 Αποστόλης, πρόκειται για τον Αποστόλ Πετκόφ (Τερζιέφ) (1869-1911). Κατάγονταν από την Αξιούπολη και έγινε αρχηγός της ΕΜΕΟ στην περιοχή των Γιαννιτσών. Αποκαλούνταν “ήλιος του Βαρδαρίου” και ήταν ο τρομερότερος διώκτης των πατριαρχικών.

44 Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα 1903-1904, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 250-251.

45 *Αυτόθι* σ. 177-179.

Μωραΐτη (Κόδρου)⁴⁶ και Σπυρίδωνα Φραγκόπουλου (Ζόγρα)⁴⁷. Σκοτώθηκαν και οι δύο και πάνω στο σώμα του Μωραΐτη βρέθηκαν πολλά έγγραφα. Μεταξύ αυτών και επιστολή του Α. Σ.⁴⁸, απόδειξη πως συνεργάζονταν με τα ελληνικά στρατιωτικά – ανταρτικά σώματα που δρούσαν ή διέρχονταν από την περιοχή.

Την ημέρα του Ευαγγελισμού του 1906 οι κοιμητοζήδες προσπάθησαν να τοποθετήσουν βόμβες και να παραδώσουν στη φωτιά το ελληνικό σχολείο της Γουμένισσας, το διοικητήριό της και το σπίτι του Α.Σ. Αυτά ανέφερε προς το οικουμενικό Πατριαρχείο ο επιχώριος Μητροπολίτης Βοδενών Στέφανος. Χάρης όμως στις προσπάθειες και στις συντονισμένες ενέργειες των τοπικών αρχών ματαιώθηκαν τα σχέδιά τους. Σε έρευνα που έγινε στο βουλγαρικό σχολείο βρέθηκαν βόμβες, φυσίγγια, αρκετή ποσότητα δυναμίτιδας και επιστολή του βοεβόδα Αποστόλη με την οποία διέτασσε ομοϊδεάτες του να προβούν στην παραπάνω ενέργεια. Τους απειλούσε μάλιστα, πως αν δεν εκτελέσουν τη διαταγή του θα προέβαινε σε αυστηρές εναντίον τους κυρώσεις⁴⁹.

Κατά την παραμονή του στη Γουμένισσα ο Α.Σ. αρραβωνιάστηκε την Μαρία Χατζηγιάννη, γόνο γνωστής οικογένειας της κωμόπολης, με την οποία παντρεύτηκε στις 30 Ιανουαρίου 1906. Ο γάμος του αποτέλεσε εθνικό προσκλητήριο. Κουμπάρος του ήταν ο Ίων Δραγούμης, υποπρόξενος τότε στην Καβάλα, και παρακούμπαρος ο υποπρόξενος Θεσσαλονίκης Κοντορέκας. Περισσότεροι από τριάντα υπάλληλοι των Προξενείων και πολλά γνωστά πρόσωπα της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης αποβιβάστηκαν όλοι μαζί στον τότε Σιδηροδρομικό Σταθμό Γουμενίτσας⁵⁰. Με τη συνοδεία μεγάλης τουρκικής στρατιωτικής δύναμης η πομπή έφθασε στην κεντρική πλατεία της κωμόπολης, όπου έγινε η επίσημη υποδοχή. Οι μαθητές των ελληνικών σχολείων της περιοχής έψαλαν τον ελληνικό Εθνικό Ύμνο και επικράτησε γενικός ενθουσιασμός.

Κατά την στέψη στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, σήμερα Μητροπολιτικό Ναό, ο Δραγούμης αναφώνησε στον Α.Σ.*σήμερον η Ελλάς σε στεφανώνει....* και

46 Ο Μ. Μωραΐτης, λοχαγός γεννήθηκε στην Αθήνα το 1856 και πήρε μέρος στο πόλεμο του 1897. Το 1904 τοποθετήθηκε στο Προξενείο Θεσσαλονίκης και το 1905 ήταν επικεφαλής ανταρτικού σώματος.

47 Ο Σ. Φραγκόπουλος γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1879.

48 Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Η ελληνική αντίθεση στη Μακεδονία (1905-1906)*, 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 149. Επίσης Π. Η. Νικολακόπουλου, *Μιχαήλ Γ Μωραΐτης, Μακεδονομάχος, Καπετάν Κόδρος (1856-1905)*, Θεσσαλονίκη 2006.

49 *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (1906), τ. 3^{ος}.

50 Ο σταθμός αυτός επί της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης – Σκοπίων, δίπλα στον Αξίο και κοντά στη σημερινή Αξιούπολη από την ίδρυσή του ως τη δεκαετία του 1980 ονομάζονταν επίσημα ως «ΣΣ Γουμενίτσας», αν και από τη Γουμένισσα απείχε πάνω από δέκα χλμ.. Από το σταθμό αυτό διακινούνταν τα ονομαστά προϊόντα της περιοχής.

στο γαμήλιο γεύμα που ακολούθησε άρχισε την πρόποση τις λέξεις*σήμερον η Ελλάς στεφανώνει την Μακεδονίαν*..... Στην τελετή παραβρέθηκαν και οι γονείς του Α.Σ. που είχαν έρθει από τα Βίλια. Ο γάμος εκείνος έμεινε ιστορικός και συνέβαλε τα μέγιστα στην τόνωση του ηθικού των Ελλήνων⁵¹.

Το 1908 το γενικό Προξενείο της Ελλάδος στη Θεσσαλονίκη προσπάθησε να πείσει τον Α.Σ. να εγκαταλείψει τη Γουμένισσα και να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη. Από σχετική αναφορά του Προξένου Κοντογούρη προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Α. Σκουζέ με θέμα *περί της εν Θεσσαλονίκη του εν Γουμέντζη σήμερον διαμένοντος ιατρού κ. Α. Σακελλαρίου*, αντλούμε την πληροφορία πως μεταξύ του γιατρού και του προξενείου είχαν επέλθει τριβές που χαρακτηρίζονταν “παρεξηγήσεις”. Η από δεκαπενταετίας παραμονή του Α.Σ. στη Γουμένισσα πρέπει να θωρηθεί περατωθείσα. Προσέφερε πολλές υπηρεσίες, τον στήριξε όσο μπορούσε το προξενείο, έπαθε πολλές ζημιές, καιρός είναι να εργασθεί ως γιατρός στη Θεσσαλονίκη. Θα βρει πελατεία πιστεύει ο πρόξενος, διότι έχει ένα μεγάλο προσόν. Γνωρίζει όλες τις γλώσσες των πληθυσμών της περιοχής. Με την αναφορά του ο πρόξενος γνωστοποιεί στο Υπουργείο και διά αυτού προς τον διάδοχό του Αλεξανδρόπουλο πως είχε υποσχεθεί στον Α.Σ. στήριξη για την πρώτη εγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη. Για λόγους ηθικής, λοιπόν, αναφέρει πως έπρεπε να προβεί στη σχετική γραπτή ενημέρωση⁵².

Πολύ σημαντική ήταν η αλληλογραφία του Α.Σ. με τον Ίωνα. Δραγούμη, τον Παύλο Μελά και την Μελοπομένη Αυγερινού. Δημοσιεύματά του, ατομικά ή σε συνεργασία με άλλους παράγοντες (κυρίως εκπαιδευτικούς) φιλοξενήθηκαν σε εφημερίδες της Αθήνας και του εξωτερικού. Σε όλες περιγράφονταν η δεινή κατάσταση του ελληνισμού της Μακεδονίας. Μια τέτοια επιστολή υπέγραψε μαζί με τον επιθεωρητή ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας Γ. Χατζηκυριακού και τη δασκάλα Μαρία Αργυροπούλου. Δημοσιεύθηκε στους *TAÏMΣ* του Λονδίνου. Αναδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Αθήνας *NEON AΣTY* στις 19 Μαρτίου 1903⁵³.

Πολλές από τις επιστολές του προς τον Ι. Δραγούμη φυλάσσονται στο ομώνυμο αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Ο επιστολογράφος αναφέρεται στην κρατούσα τότε κατάσταση στη Μακεδονία, κάνει προτάσεις και κάποιες φορές αναφέρεται σε προσωπικά και οικογενειακά του ζητήματα. Για όλα αυτά του ήταν χρήσιμη η γνώμη του φίλου, «αδελφού» και κουμπάρο του από το 1906 Ι. Δραγούμη⁵⁴.

51 Α. Κ. Ανεστόπουλος, *ό. π.*, σ. 396-401.

52 Αναφορά του προξένου Κοντογούρη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Α. Σκουζέ με ημερομηνία 17-3-1908, φωτοαντίγραφο από το αρχείο Γ. Τουσίμη.

53 Α. Τζινίκου – Κακούλη, *ό. π.*, σ. 225.

54 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Φ. 10, υποφ. 4, 33 επιστολές του Α.Σ. προς τον

Η Μελλομένη Αυγερινού, το γένος Βαλσαμάκη, σύζυγος εμπόρου, που από το 1898 διέμενε στη Θεσσαλονίκη οικογενειακώς και ήταν οργανωμένη στο Μακεδονικό Αγώνα στο έργο της *Μακεδονικά απομνημονεύματα γραφέντα επί τη βάσει λεπτομερούς μελέτης και προσωπικής πείρας των μακεδονικών πραγμάτων από το 1898-1912* που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1914 φιλοξένησε στο βιβλίο της εννέα επιστολές που της είχε στείλει ο Α.Σ. Όλες είχαν γραφεί το 1903 στη Γουμένισσα μεταξύ Φεβρουαρίου – Οκτωβρίου. Η Αυγερινού για τον Σακελλαρίου γράφει: *...μετά του ανδρός λοιπόν εκείνου είχομεν συνεχή και αδιάκοπον αλληλογραφίαν πολύτιμον και πολλαχώς οφελήσασα την εν Μακεδονία εθνικήν δράσιν μας*⁵⁵...

Στις επιστολές περιγράφονταν με κάθε λεπτομέρεια τα γεγονότα που διαδραματίζονταν στην ευρύτερη περιοχή. Οι επιθέσεις των βουλγάρων, η κατάσταση στα χωριά, η δράση επωνύμων κομιτατζήδων, όπως των βοεβόδων Αποστόλη και Καρασούλη, η στάση των τούρκων διοικητών και του τουρκικού στρατού, η δοκιμασία των Ελλήνων. Έκανε και προτάσεις για τη λήψη μέτρων προς αντιμετώπιση των δεινών. Σε μία από τις επιστολές αυτές σημειώνει: *.....Κηρύξατε παρακαλώ μετά πεποιθήσεως ότι ο Ελληνισμός εν Μακεδονία διατρέχει στιγμάς αγωνίας Κηρύξατε επίσης μετά πεποιθήσεως ότι και την τελευταίαν αυτήν στιγμήν υπάρχει καιρός εργασίας εκ μέρους μας, αρκεί να υπάρξη θέλησις.....*

Αντιλαμβάνονταν και γνωστοποιούσε ακόμη και τα σχέδια των αντιπάλων. Στις αρχές του 1903 κατάλαβε πως οι Βούλγαροι ετοίμαζαν δράσεις προκειμένου να εντυπωσιάσουν τη κοινή γνώμη και να είναι οι κύριοι του παιχνιδιού. Επρόκειτο για το σχέδιο που είναι γνωστό με το όνομα Ίλιντεν και συντελέστηκε το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς.

Έγραψε πολλά και φαίνεται πως απελπισμένος από τη στάση του εθνικού κέντρου θα υπογραμμίσει σε επιστολή του που φέρει ημερομηνία 21 Οκτωβρίου 1903.....*Δεν ηδυνήθητε επί τοσούτον χρόνον ν' ανακαλύψητε δέκα καρδιάς ας να συγκινήσητε διά των εκ του πραγματικού παραστάσεών σας; Αρα γε τόσον ταχέως ελησμονήσατε την προσφιλή και πολυπαθή Μακεδονίαν και τον εν αυτή Ελληνισμόν τον υφιστάμενον σήμερον αμείλικτον διωγμόν εκ μέρους Βουλγάρων και Τούρκων;*

Δεν θέλω να το πιστεύσω.

Εργασθήτε! Εργασθήτε!, Εργασθήτε! Διότι η ώρα εσήμανε 12 παρά τέταρτον.

Σε πολυσέλιδη επιστολή του προς τον Παύλο Μελά από τη Γουμένισσα και με

1. Δραγούμη.

55 Μ. Αυγερινού, *Μακεδονικά απομνημονεύματα γραφέντα επί τη βάσει μελέτης και προσωπικής πείρας των μακεδονικών πραγμάτων από το 1898-1912*, Αθήναι 1914, σ. 187 και στη συνέχεια οι επιστολές του Α. Σακελλαρίου, σ. 187-195.

ημερομηνία 2 Απριλίου 1904 μεταξύ των άλλων έγγραφε:.....*Μόλις χθες έλαβον την από 20 λήγοντος επιστολήν σου. Τόσαύτη είναι η συγκίνησις, αναλυομένη εις χαράν και λύπην, ην μου προκάλεσεν αύτη, ώστε αγνοώ αν απαντών θα δυνηθώ ν' ανταποκριθώ προς τον σκοπόν....* Συνεχίζοντας περιγράφει την κατάσταση στην περιοχή της Γουμένισσας, όπου στα περισσότερα χωριά υπάρχουν ελληνικά σχολεία, αλλά λειτουργούν τυπικά...*...διότι κατελήφθη το πλείστον του τμήματος τούτου δια των δολοφονιών, της αμειλίκτου φορολογίας και της τρομοκρατίας...* Για την ίδια την κωμόπολη σημειώνει:..*Περί της Γουμένισσας, της κατεχούσης το κέντρον του όλου αυτού τμήματος, πρέπει να έχω το μυαλόν μου εις την θέσιν του και την δύναμιν να συγγράψω τόμον ολόκληρον, όπως δυνηθώ να σου παράσχω αμυδράν ιδέαν του βαθμού και των απείρων περιπετειών του απεγνωσμένου αγώνος καθ' εκάστην αποστερούμε φίλων και συνεργατών πολυτίμων. ...* Παρακάτω αναφέρει ονόματα κατοίκων της περιοχής που δολοφονήθηκαν ή δέχθηκαν τα πυρά των αντιπάλων και τελειώνει: *Όποσδήποτε ελπίζω να έχω ταχέως επιστολήν σου με τας νεοτέρας οριστικές αποφάσεις και διαβεβαιών ότι ειμί πάντοτε ο πιστός στρατιώτης του μεγάλου αρχηγού⁵⁶, παρακαλώ να διαβιβάσεις τας προσήσεις μου τη κ. Νάτα και σε φιλώ. Ο αδελφός Άγγελος Σακελλαρίου⁵⁷.*

Για την επιστολή αυτή η Ναταλία Μελά, σύζυγος του Παύλου Μελά σημειώνει:.....*Όλο διάβαζε και ξαναδιάβαζε ο Παύλος το γράμμα αυτό του Άγγ. Σακελλαρίου και απελπίζονταν και αρρωστούσε...Τι να του απαντούσε;*⁵⁸

Ο Α.Σ. δραστηριοποιήθηκε και στα κοινά της κοινότητας στην οποία έζησε επί είκοσι σχεδόν ολόκληρα χρόνια. Ήταν μέλος της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Γουμένισσας “Η Αλληλοβοήθεια” που ιδρύθηκε το 1874 και ανασυστάθηκε με νέο όνομα το 1909. Στις αρχαιρεσίες του 1909 μαζί με δασκάλους των Σχολείων Γουμένισσας ορίστηκε μέλος της συντακτικής επιτροπής του νέου καταστατικού της Αδελφότητας⁵⁹.

Το 1909 η υγεία του κλονίστηκε. Νοσηλεύτηκε στο σπίτι του και μετά πάροδο αρκετού καιρού θεωρήθηκε καλό να μεταβεί στην Αθήνα για να φροντίσει τον εαυτό του. Εισήχθηκε στον *ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟ*, όπου εξέπνευσε πριν το τέλος του έτους. Ο θάνατός του αναγγέλθηκε από τον Τύπο της Αθήνας. Η αγγελία δημοσιεύθηκε στην

56 Μεγάλο αρχηγό αποκαλούσε ο Άγγελος Σακελλαρίου τον Στέφανο Δραγούμη, ο οποίος τον είχε στείλει στη Μακεδονία.

57 Ν. Μελά, *Παύλος Μελάς*, Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1964, σ. 269-272.

58 *Αυτόθι*, σ. 269.

59 Ι. Θ. Μπάκας, «Όψεις της εκπαιδευτικής δραστηριότητας της Γουμένισσας κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα 1870-1912», *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην επαρχία Παιονίας, πρακτικά διημέρου επισημονικού συνεδρίου, Γουμένισσα 20-21/10/2001*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 206-207

εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ* στις 21 Δεκεμβρίου 1909⁶⁰ και στην εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ* στις 7 Ιανουαρίου 1910⁶¹. Η ανταπόκριση του *ΕΜΠΡΟΣ* αναφέρονταν στο γεγονός, σε σύντομα βιογραφικά στοιχεία του θανόντα, στη δράση του στη Μακεδονία, στη δολοφονική απόπειρα εναντίον του στις 30 Νοεμβρίου 1900 και πως εκείνο το γεγονός ήταν από τους λόγους που οι προξενικές αρχές έδειξαν ενδιαφέρον για τη Μακεδονία και διαφώτισαν την ελληνική Κυβέρνηση. Ο θάνατος επήλθε στις 20 Δεκεμβρίου 1909 και την ημέρα του δημοσιεύματος, 21-12-1909, μεταφέρονταν στο χωριό του για να ενταφιασθεί.

Περισσότερες λεπτομέρειες μας δίνει η εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*. Πέρα από τα βιογραφικά και επαγγελματικά, μιλάει για τη δράση του στη Γουμένισσα, στα χωριά της και γενικότερα για τη δράση του στη Μακεδονία. Τον χαρακτηρίζει ενθουσιώδη, αισθηματία, εγκάρδιο φίλο του πολιτικού Στέφανου Δραγούμη. Επίσης παρέχει την πληροφορία πως είχε παρασημοφορηθεί με το Σταυρό του Σωτήρος και γίνονταν δεκτός από το Βασίλειο και το Υπουργείο των Εξωτερικών.*Ο Άγγελος Σακελλαρίου, υπήρξε το ολοκαύτωμα, σημειώνει η εφημερίδα, όπερ αυτοπροαιρέτως προσεφέρθη επί του βωμού της αγωνιζομένης έτι Μακεδονίας, ήτο δε ανήρ αδάμαστος, ακαταμάχητος, μέχρις ανίας εραστής της ελευθερίας και ήγωνε θαυμασίως εν εαυτώ τον διπλούν χαρακτήρα του εγκρατούς επιστήμονος και του ενθουσιώδους πατριώτου..... Ο Μακεδονικός Αγών εις το νέον αυτού μαρτυρολόγιον θα σημειώση το όνομα του Σακελλαρίου ανυψάντος προς τους ουρανούς επί πτερύγων πυρός και εκεί στεφανούται υπό του Υψίστου ως αποθανόντος υπέρ Πίστεως και Πατρίδος*⁶².»

Στην κηδεία παρέστη ο Στέφανος Δραγούμης που είχε στα χέρια του μέρος της αλληλογραφίας του με τον Σακελλαρίου. Επικήδειους εκφώνησαν ο φιλόλογος Θεόδωρος Γκιόκας και ο δημοδιδάσκαλος Ειδυλλίας, του χωριού του, Κωνσταντίνος Ρούσης ...*συγκινήσαντες μέχρι δακρύων και λυγμών το εν συντριβή καρδιάς παριστάμενον πλήθος*.....

Στις 14 Ιανουαρίου 1910 δημοσιεύθηκε κείμενο συλλυπητηρίου εγγράφου που απέστειλε η Ελληνική Κοινότητα Γουμέντζης προς τη χήρα και τον πατέρα του εκλιπόντος διά του αδελφού του δικηγόρου Αθήνας Αριστοτέλους Σακελλαρίου. Το κείμενο είχε ως εξής: *Γενική κατήφεια κατέλαβε τους κατοίκους της Ελληνικής Κοινότητος Γουμέντζης επί τω τραγικώ θανάτω του πολυκλαύστου εθνομάρτυρος Αγγέλου του οποίου η ανάμνησις της γλυκίας Του μορφής έχει στήσει θρόνον εις τας καρδιάς όλων*

60 Εφ. *ΕΜΠΡΟΣ*, φ. 4735/21-12-1909, σ. 3.

61 Εφ. *ΣΡΙΠ*, φ. 10029/7-1-1910, σ. 6.

62 Εφ. *ΣΚΡΙΠ*, ό. π.

μας η δε μνήμη Αυτού θέλει ἔσται ανεξάλειπτος εἰς τα ἐπερχομένας γενεάς. Εἴθε ο Θεός εἰς μεν τον μεταστάντα να δώσει γαίαν ελαφράν, εἰς δε τους ατυχεῖς σύζυγον, τέκνα, γονεῖς και ἀδελφούς, οὗς θερμῶς συλλυπούμεθα, παραμυθίαν. *Ἡ Κοινότης Γουμέντζης*⁶³. Ο Α.Σ. εκτός από τη σύζυγό του ἄφησε ορφανά δύο ανήλικα τέκνα, τον Αλέξανδρο και τη Μαγδαληνή, τριῶν και δύο ετῶν αντίστοιχα. Στην ἐπετηρίδα των Μακεδονομάχων αναφέρεται ὡς πράκτορας Α΄ τάξεως.

Christos Intos

Angelos Sakelariou (1856-1909)

A doctor from Athens in Macedonia during the period 1891-1909.

His contribution and activity

Summary

During the period 1870-1910 the Greeks of the north regions of Greece suffered from the different propagandas and especially that of the Bulgarians. A lot of persons contributed to the strengthening of the Greeks of those regions. the Greek government, associations, organizations and individuals. One of them was Angelos Sakelariou, coming from Villia, in Attiki.

He settled down in Goumenissa which became the centre of his activity. He was a doctor, a secret agent for the Greek interests and the leader of the struggle of the Greeks against the foreign propagandas. He was a personal friend of the former prime minister Stephanos Dragoumis. Also a friend of the politician and diplomat Ion Dragoumis and a friend of the army officer and hero of the Macedonian struggle Pavlos Melas and other important Greeks. He had correspondence with a lot of people and this is a source of significant information for that period.

He got into the foresight of his opponents as it usually happens. Because of that several murder attempts were made against him. The most serious was that of 1900 in Goumenissa when he was seriously injured and thus he was taken to Athens in the hospital <Evangelismos> to be treated. Two more attempts were made against him in

1904 and 1906. He got married in 1906 to a young woman who was from Goumenissa. His best man was Ion Dragoumis. He died in Athens in 1909 due to complications of his injuries.

His activity is characterised of major importance for the Greek affair in Macedonia. For all this after his death he was awarded the honorary title of a first class agent and he was included in the list of the heroes of the Macedonian struggle. His name was given to a street in Goumenissa in 1913. His name is written among others in the monument for the heroes of the Macedonian struggle in Goumenissa and its province.

Βασίλειος Αθ. Πλατής

*Ο Σπυρίδων Λάμπρος και οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις
στη Μακεδονία (τέλη 19ου–αρχές 20ου αι)*

Στους επιφανέστερους λόγιους που προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες για την προβολή των ελληνικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα συγκαταλέγονταν ο ιστορικός-καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και διατελέσας επί εξάμηνο πρωθυπουργός της Ελλάδος Σπυρίδων Λάμπρος. Ο Λάμπρος, ως εκπρόσωπος της επιστήμης της ιστορίας, σε κοινή δράση με τους συγχρόνους του Νικόλαο Πολίτη και Γεώργιο Χατζηδάκι, οι οποίοι διακονούσαν τις νεοεμφανιζόμενες επιστήμες της λαογραφίας και της γλωσσολογίας αντίστοιχα, δραστηριοποιήθηκε στην «κατασκευή» εθνικού παρελθόντος με απώτερο σκοπό την πραγματοποίηση του προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας.¹

Τη συμβολή ειδικότερα του Σπυρίδωνα Λάμπρου στη διαμόρφωση εθνικής ιστοριογραφίας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα εξέτασε διεξοδικά η Έφη Γαζή στη διδακτορική διατριβή που δημοσίευσε το 2000 με τίτλο «Scientific National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)», όπου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Λάμπρος αξιοποίησε την έρευνα σε πρωτογενείς μαρτυρίες προκειμένου να στηρίξει με επιστημονικά επιχειρήματα το σχήμα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα διαμέσου του Βυζαντίου στους νεότερους χρόνους, το οποίο είχαν εισηγηθεί οι προγενέστεροι ομότεχνοι του Σπυρίδων Ζαμπέλιος και Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.

Στην πραγματικότητα, επισήμανε η Γαζή, ο Λάμπρος ανέπτυξε το παραπάνω ιστοριογραφικό σχήμα στις λεπτομέρειές του και παρέσχε σε αυτό την απαραίτητη ιστορική τεκμηρίωση, ώστε με την προβολή του μέσα από τον επίσημο φορέα του πανεπιστημίου να αποτελέσει τη μία και μόνη εθνική αφήγηση και να επιβληθεί ως η κρατούσα άποψη για την ελληνική ιστοριογραφία και στην ευρωπαϊκή επιστημονική κοινότητα.²

Η δική μου συνεισφορά έγκειται στην παρουσίαση της «εικόνας» των Μακεδόνων μέσα από το έργο του Λάμπρου. Στη βάση του παραπάνω σχήματος της συνέχειας του ελληνικού έθνους, κατέγραψα τις απόψεις που διατύπωσε ο Λάμπρος για την ταυτότητα των Μακεδόνων με έμφαση στις ιδέες που προβλήθηκαν γι' αυτούς στην

1 Effi Gazi, *Scientific National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Φραγκφούρτη 2000. σ. 103-118. Επίσης, της ίδιας, «Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη: η περίπτωση του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου (1851-1919)», Π.Μ. Κιτρομηλίδη-Τ.Ε. Σκλαβενίτη (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Πρακτικά. Τόμος Α'*, Αθήνα 2004, σ. 205κ.ε.

2 Gazi, έ.α., σ.71-2, 103-106.

αρχαιότητα και στην πρόσληψή τους από την ιστορική σκέψη του Λάμπρου, σε μια εποχή που η Μακεδονία βρισκόταν στο επίκεντρο για διαφορετικούς όμως λόγους από αυτούς που ίσχυαν επί Φιλίππου Β' και Μ. Αλεξάνδρου.

Ο Σπυρίδων Λάμπρος³ γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1851. Ήταν γιος του καλαρρυτινού χρυσοχόου Παύλου Λάμπρου, ο οποίος κατέγινε ιδιαίτερα με τη μεσαιωνική νομισματολογία. Το 1873 αναγορεύτηκε σε διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Λειψίας, αφού προηγουμένως είχε φοιτήσει στα πανεπιστήμια του Βερολίνου, του Λονδίνου, των Παρισίων και της Βιέννης ολοκληρώνοντας τον κύκλο των σπουδών που άρχισε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1878 έγινε υφηγητής του μαθήματος της ελληνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Την τριετία 1883-1885 διετέλεσε γενικός επιθεωρητής των δημοσίων σχολείων, το 1887 διορίστηκε έκτακτος και το 1890 τακτικός καθηγητής της γενικής ιστορίας στο εθνικό Πανεπιστήμιο, θέση που κατείχε έως το 1917. Υπήρξε μαζί με άλλους ακαδημαϊκούς μέλος της «Εθνικής Εταιρείας» που συστάθηκε το 1894 από αξιωματικούς του στρατού και η οποία συνέβαλε στον ατυχή Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897. Στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος του ανέθεσε τον σχηματισμό κυβέρνησης. Έτσι, διετέλεσε πρωθυπουργός από τις 27 Σεπτεμβρίου 1916 έως και τις 21 Απριλίου 1917, οπότε παραιτήθηκε λόγω της έκρυθμης κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Αθήνα και τον Πειραιά με την επέμβαση των συμμαχικών δυνάμεων. Εξέδιδε το επιστημονικό περιοδικό «Νέος Ελληνομήμων».

Το κύριο ερευνητικό ενδιαφέρον του Λάμπρου υπήρξε η «πάτριος ιστορία». Υιοθέτησε τις απόψεις του ρεύματος του ιστορικισμού στην επιστήμη της ιστορίας. Στο πνεύμα αυτού υποστήριξε ότι η μελέτη «των πατρίων» εξεγείρει το εθνικό φρόνημα.⁴ Παρόλο που ερευνήσε όλες τις περιόδους της εθνικής ιστορίας και αναγνώρισε τη σημασία καθεμιάς ξεχωριστά, επικεντρώθηκε στη μελέτη του βυζαντινού και του «ξενοκρατούμενου» ελληνισμού. Κατέλιπε στους επιγόνους του μεγάλο επιστημονικό και εθνικό έργο.

Από τους προκατόχους του ο Σπυρίδων Λάμπρος δέχτηκε επιρροές από το έργο του άγγλου ιστορικού George Grote και κυρίως των γερμανών δασκάλων του στο πα-

3 Ε. Φωτιάδης, *Σπυρίδων Λάμπρος. Επικήδειοι Λόγοι*, Αθήνα 1961, Γ.Π. Χαριτάκης, *Εις μνήμην Σπυρίδωνα Λάμπρου*, Αθήνα 1935, Δ.Σ. Μπαλάνος, *Σπυρίδων Π. Λάμπρος 1851-1919* (Ανατύπωση εκ του Β' Παραρτήματος των «Ηπειρωτικών Χρονικών»), Ιωάννινα 1929, Γ.Π. Χαριτάκης-Α.Ν. Σκιάς, *Σπυρίδων Π. Λάμπρος 1851-1919* (Ανατύπωση εκ του ΙΔ' τόμου του «Νέου Ελληνομήμονος»), Αθήνα 1920. Επίσης, Gazi, έ.α., σ.70-1, 76-7, 124κ.ε.

4 Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομήμων* 12 (1915), σ.320. Για τις ιστοριογραφικές αντιλήψεις και μεθόδους που υιοθέτησε ο Σπυρίδων Λάμπρος βλ. Gazi, έ.α., σ.75-85.

νεπιστήμιο του Βερολίνου Ερνέστου Κουρτίου και Γκούσταβ Ντρούζεν. Ως σημαντικότερη έλλειψη της ιστορίας του Grote επισημάνει –εκτός από ψήγματα μεροληψίας αποδιδόμενα σε φιλαθναϊκά αισθήματα– την περιορισμένη έως ελάχιστη χρήση των «λειψάνων» της αρχαιότητας, δηλαδή νομισμάτων και επιγραφών. Αντίθετα, αναγνώρισε ότι επιγραφές και νομίσματα αξιοποίησε κατά τη συγγραφή της ιστορίας ο Ερνέστος Κούρτιος, ενώ χαρακτήρισε το έργο του Ντρούζεν «Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων αυτού» ως έργο πλήρες ενθουσιασμού και πραγματευόμενο εποχή κατακτήσεων και δημιουργίας κρατών καθόλου ανόμοια με αυτή που προηγήθηκε της συγγραφής του.⁵ Είναι προφανές, λοιπόν, ο προσανατολισμός του Σπυρίδωνα Λάμπρου προς τη γερμανική ιστοριογραφία της εποχής του⁶.

Τις απόψεις του ο Λάμπρος διατύπωνε δημοσία σε επιστημονικές μελέτες (διατριβές) και εκλαϊκευτικά άρθρα αλλά και με λόγους που εκφωνούσε επ' ευκαιρία εθνικών επετειών ή σε άλλες περιστάσεις.⁷ Υιοθέτησε την αντίληψη του Σπυρίδωνα Ζαμπελίου και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου για την ενότητα της ελληνικής ιστορίας και του ελληνισμού. Έτσι, συνεκτικό δεσμό ανάμεσα στην αρχαία Ελλάδα και την Ελλάδα που επαναστάτησε το 1821 θεώρησε τη χριστιανική θρησκεία. Ο χριστιανισμός, τόνισε, εξομάλυνε τις διαφορές, κατασίγασε τα πάθη και ένωσε τα διεστώτα, ώστε η διαιρεμένη και ηττηθείσα από τις λεγεώνες του Μομμίου «Ελλάδα» του 145 π.Χ. διερχόμενη τη ρωμαϊκή κυριαρχία και τη βυζαντινή βασιλεία με ενωτικό δεσμό τη μακρόχρονη δουλεία υπό τους Τούρκους ανεκήρυξε την ελευθερία της. Ήταν ελευθερία όχι της πόλης των Αθηνών, όχι της πόλης των Θηβών, όχι των Αχαιών αλλά της Ελλάδος.⁸

Ανατρέποντας δε τους ισχυρισμούς του «σλαβόφοβου» –όπως τον χαρακτήρισε– γερμανού καθηγητή Φαλμεράνερ ότι οι κάτοικοι της ελεύθερης Ελλάδος δεν είχαν στις φλέβες τους ούτε μία σταγόνα γνησίου ελληνικού αίματος, υποστήριξε ότι ο πύρινος ήλιος της Ελλάδος διέλυσε τη χιονοστιβάδα των Σλάβων, που από το βορρά ξεχύθηκαν με ορμή αφήνοντας στο πέρασμά τους λίγες μόνο σπάνιες σλαβικές λέξεις στο άμπλουτο ελληνικό λεξιλόγιο καθώς και σποραδικά τοπωνύμια ως μνημεία της μεγάλης νίκης του μεσοχρονίου ελληνισμού επί των Σλάβων.⁹

5 Λάμπρος, *Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της ελληνικής ιστορίας εκφωνηθείς τη 30 Μαρτίου 1878* (ανατύπωσης εκ του ζ' τόμου του περιοδικού *Αθηναίου*), Αθήνα 1878, σ. 9.

6 Πρβλ. Gazi, *έ.α.*, σ. 77, 82-3.

7 Δ. Ζακυθινός, «Ο Σπυρίδων Λάμπρος και η εθνική αποκατάσταση των Ελλήνων», *Παρνασσός*, νέα σειρά, τ. Β', Αθήνα 1960, σ. 591.

8 Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ. 355-356.

9 Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον (έκδ.), *25 Μαρτίου 1915. Προσφώνησις Ιωάννου Μεσολω-ρά αντιπροτύπαιως. Πανηγυρικός λόγος Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, καθηγητού της Ιστορίας*, Αθήνα 1915, σ. 15.

Η κινητήριος ιδέα από την οποία εμφορείτο ήταν ότι η Ελλάς της εποχής του δεν ήταν ακόμη Ελλάς. «Το πρόγραμμά της, επισήμανε, είναι το πρόγραμμα του Ρήγα, Ελληνισμός ενιαίος και πλήρης, [και] ότι η Ελληνική σημαία οφείλει να θερμάνη πάντα τα ριγούντα υπό την δουλείαν μέλη του Ελληνικού σώματος ή άλλως οφείλει να είναι απάντων ομού το κάλλιστον εντάφιον».¹⁰ Οραματιζόταν, όπως και ο προεπαναστατικός εθνεγέρτης στα ποιητικά του όνειρα, μια γιγαντιαία Ελλάδα, που θα είχε την κεφαλή της στα χιόνια του Αίμου, τη δεξιά της στις κορυφές των Ακροκεραυνίων, θα έβρεχε την αριστερά της στους αφρούς των κυμάτων του Ευξείνου Πόντου και θα έλουζε τα πόδια της στη θάλασσα της Κρήτης.¹¹ Η χάρτα του Ρήγα, τονίζει σε άλλο λόγο του ήταν πολύ ευρύτερη και του χάρτη των Σπαρτιατών και του Δημοσθένη.¹²

Η πεποίθησή του για την ενοποίηση του ελληνισμού με την ενσωμάτωση των αλύτρωτων «αδελφών» στον εθνικό κορμό εκφράζεται γλαφυρά σε άρθρο του στην αθηναϊκή εφημερίδα «Κράτος» της 11ης Απριλίου 1902 (ημέρα Πάσχα): «Ας ενθυμηθώμεν αυτούς και χαιρετίσωμεν μακρόθεν συμπονούντες σήμερον, ως αδελφός εν ευμάρεια τρυφών αδελφόν δεσμώτην, ως ο πατήρ ο εν μέσω του αφρώδους οίνου και των ηχηρών γελώτων εορτασίμου πανδαισίας μη λησμονών απωφανισμένον, ξενιτευμένον του τέκνον. Τους δύο εκείνους αδελφούς χωρίζουσι τα κιγκλιδώματα της ειρκτής, τον πατέρα εκείνον και το τέκνον χωρίζουσι θάλασσα και όρη. Ημάς και εκείνους χωρίζουσιν ελευθερία και δουλεία, ενόνουσι θρησκεία και πατρίς».¹³

Μεγάλο μέρος της συγγραφικής δραστηριότητάς του αφιέρωσε στην τεκμηρίωση των ελληνικών διεκδικήσεων στην περιοχή της Ηπείρου, από όπου άλλωστε έλκυε την καταγωγή του. Από το έργο του, ωστόσο, δεν απουσίασαν οι αναφορές στη Μακεδονία και τους κατοίκους της τόσο στην αρχαιότητα όσο και στις μέρες του. Για την «υπόθεση της Μακεδονίας» και την προάσπιση της ελληνικότητάς της εργάστηκε έντονα την περίοδο του «Μακεδονικού Αγώνα» μαζί με άλλους διαπρεπείς ακαδημαϊκούς δασκάλους της εποχής, όπως ο καθηγητής του Δικαίου και της Πολιτικής Οικονομίας και διατελέσας πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Νεοκλής Καζάζης και ο οικονομολόγος Ανδρέας Ανδρεάδης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ιστορικά επιχειρήματα που αρύεται ο Σπυρίδων Λάμπρος από τη μελέτη των αρχαίων πηγών για να αποδείξει τον ελληνικό χαρακτήρα των κατοίκων της Μακεδονίας στην αρχαιότητα. Σε λόγο που εκφώνησε στις 30 Οκτωβρίου 1904 στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» με σκοπό

10 Λάμπρος, *έ.α.*, σ.22.

11 Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ.4-5.

12 Λάμπρος, *έ.α.*, σ.61.

13 Λάμπρος, *έ.α.*, σ.403.

τη συγκέντρωση χρημάτων που προορίζονταν για τα θύματα του «Μακεδονικού Αγώνα», ο Σπυρίδων Λάμπρος υποστηρίζει ότι τα δασώδη και υψηλά όρη που χώριζαν τη Μακεδονία από τη νότια Ελλάδα εμποδίζαν την επικοινωνία και την επιμίσξια των Μακεδόνων με τους νότιους Έλληνες κατά τους αρχαιότετους χρόνους, με αποτέλεσμα την αποξένωσή τους από αυτούς. Επιπλέον, η μορφολογία του εδάφους και το κλίμα επέδρασαν στο χαρακτήρα και το βίο των Μακεδόνων, ώστε να αποβούν πολύ λιγότερο ευλύγιστοι πνευματικά από τους κατοίκους της νότιας Ελλάδος.

Έτσι, για μεγάλο χρονικό διάστημα, η μακεδονική χώρα δεν είχε ιστορική ενότητα, ενώ τα ήθη των Μακεδόνων φαίνονταν πολύ διαφορετικά του «λεπτότερου πολιτισμού» των νοτιότερων Ελλήνων. Τις παραπάνω διαπιστώσεις, τόνισε ο Λάμπρος, εκμεταλλεύτηκαν για να εξυπηρετήσουν πολιτικούς σκοπούς κάποιοι από τους νεώτερους που είχαν συμφέρον να παραστήσουν τη Μακεδονία ως μη ελληνική χώρα ήδη από την αρχαιότητα. Ωστόσο, η αμερόληπτη μελέτη της ιστορίας, επισήμανε, σε συνδυασμό με την εξακρίβωση της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων αποτελούν αδιάσειστα τεκμήρια για την ελληνική καταγωγή τους.

Τους ισχυρισμούς του ρήτορα Δημοσθένη, ο οποίος χαρακτήρισε τους Μακεδόνες ως βαρβάρους και μίλησε απαξιωτικά για τον Φίλιππο Β΄ –κάτι που δε συνέβη με άλλους Αθηναίους ρήτορες, όπως τους γνωστούς για τα πατριωτικά τους αισθήματα Ισοκράτη και Υπερείδη– απέδωσε σε τοπικό πατριωτισμό. Θεώρησε ότι ο πολιτικός ορίζοντας του Δημοσθένη ήταν στενός και δεν τον χαρακτήριζε πολιτική μεγαλόνοια ανάλογη με τις περιστάσεις. Αναφέρει δε χαρακτηριστικά: «Υπό τοιούτους όρους δυνάμεθα να είπωμεν, ότι ο Δημοσθένης υπήρξε πολύ μάλλον ρήτωρ ή πολιτικός, πολύ μάλλον Αθηναίος ή Έλλην, πολύ μάλλον φιλόπολις ή φιλόπατρις. Παρ' ανδρός δε τοιούτου και μόνον, παροξυνομένου υπό του εξάλλου αυτού φιλαθηναϊσμού, ηδύνατο να ονομασθή ο Φίλιππος βάρβαρος και όλεθρος Μακεδών». ¹⁴

Σε αντίθεση με τους παραπάνω ισχυρισμούς του Δημοσθένη, οι διάφοροι μύθοι που απαντούσαν σε έργα σχεδόν συγχρόνων του συγγραφέων (Αισχύλου, Ηροδότου) για την καταγωγή των Μακεδόνων και την προέλευση της βασιλικής γενιάς, η χορήγηση άδειας συμμετοχής στους ολυμπιακούς αγώνες όπου συμμετείχαν απαρέγκλιτα μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους μόνον Έλληνες και ο ελληνικός χαρακτήρας της γλώσσας τους, η οποία αποτελούσε ξεχωριστή ελληνική διάλεκτο, συνιστούσαν, σύμφωνα με τον Λάμπρο, ικανές αποδείξεις της ελληνικότητάς τους.

Την έννοια της «βαρβαρότητας» των Μακεδόνων στην αρχαιότητα σε αντιδιαστολή με την ευγένεια, τη λεπτότητα, τη μόρφωση και τον πολιτισμένο χαρακτήρα των

14 Λάμπρος, *Μικταί σελίδες. Υπέρ Μακεδονίας*, Αθήνα 1905, σ.67-70.

νοτίων Ελλήνων, απέδωσε ο Λάμπρος στη διατήρηση εθίμων, λειψάνων του αρχαίου πολεμικού και θηρατικού βίου τους, καθώς διαβιούσαν ως ορεσίβιοι, σε απομόνωση από το κέντρο του πολιτισμού της εποχής, την Αθήνα. Ο Σπυρίδων Λάμπρος διευκρίνισε ότι ο χαρακτηρισμός «βάρβαρος» που χρησιμοποίησαν κάποιοι στην αρχαιότητα για τους Μακεδόνες αλλά και για τους Ευρυτάνες, Αιτωλούς και Ηπειρώτες δε σήμαινε ότι οι όλοι οι παραπάνω ήταν εθνολογικά αλλότριοι από τους Έλληνες.

Πράγματι, οι νότιοι Έλληνες, επισήμανε ο Λάμπρος, θεωρούσαν ότι η γλώσσα των αρχαίων Μακεδόνων αλλά και ορισμένων φύλων που κατοικούσαν στην περιοχή του Αχελώου είχε κάτι το ακατανόητο γι' αυτούς. Ωστόσο, κανένας δε σκέφθηκε να θεωρήσει τα παραπάνω φύλα ως ξένα της ομοφυλίας του ελληνικού έθνους. Οι Έλληνες των εκκρίτων χρόνων, σημειώνει, ήταν πολύ «ευαίσθητοι» προς καθετί το ξενότροπο στη γλώσσα και τα ήθη, ενώ τους άρεσε να περιορίζονται σε στενό κύκλο διακρίνοντας τους εαυτούς τους από τους «άλλους». Γι' αυτό και αποκαλούσαν και ομόφυλους λαούς ως ξένους και βάρβαρους, όταν διαπίστωναν κάτι το ξενοφανές σε αυτούς. Αλλά το ξενοφανές εντοπιζόταν στη διαφορά του πολιτισμού, ώστε το αίσθημα αυτό δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επιχείρημα περί εθνολογικής διάκρισης σε αρχαιότατους χρόνους.¹⁵ Ο χαρακτηρισμός «βάρβαρος», εξάλλου, πρέπει να θεωρηθεί, αναφέρει ο Λάμπρος σε άλλο έργο του, υπό το πνεύμα των λόγων του Ισοκράτη ότι το όνομα «Έλλην» είχε καταστεί πια συνώνυμο όχι της καταγωγής αλλά της «διανοίας», ώστε να αποκαλούνται Έλληνες όσοι μετέχουν «της παιδείσεως της ημετέρας ή της κοινής φύσεως».¹⁶

Ο Σπυρίδων Λάμπρος χαρακτήρισε ως αναμφισβήτητη («απαραγνώριστο») τη συγγένεια των Μακεδόνων προς τους Έλληνες, καθώς υποστήριξε ότι απέρρευσαν από κοινή ρίζα. Υιοθέτησαν την ίδια θρησκεία, συγγένευαν στη γλώσσα, στα ήθη και τα έθιμα, ενώ και οι παραδόσεις των νοτίων Ελλήνων που αφορούσαν στην κοινή καταγωγή Μακεδόνων και Δωριέων και την προέλευση της βασιλικής γενιάς τους από

15 Ε. Κούρτιος, *Ελληνική Ιστορία μεταφρασθείσα εκ της γερμανικής υπό του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*, τ. Ε', Αθήνα 1900, σ.19-20.

16 Λάμπρος, *Μικταί σελίδες. Υπέρ Μακεδονίας*, Αθήνα 1905, σ.72-73. Το «πολιτιστικό» περιεχόμενο που προσέδωσε ο Σπυρίδων Λάμπρος στον όρο «Έλλην» συναρτάται με τον προσδιορισμό των ορίων της «Ελλάδος» στην εισαγωγή του πρώτου τόμου της μετάφρασης του έργου του Κουρτίου «Ιστορία της Ελλάδος»: «Αλλ' έπειτα Ελλάδα ονόμαζον οι αρχαίοι όλα τα μέρη τα κατοικούμενα υπό των Ελλήνων. Ούτω δ' η Ελλάς εν τη ιστορία επεκτείνεται και εις την Ήπειρον και εις την Θράκην και εις την Μακεδονίαν και εις την Μικράν Ασίαν. Ου μόνον εκεί, αλλ' απανταχού όπου κατώκησαν Έλληνες, απανταχού όπου διεδόθη ο ελληνικός πολιτισμός υπήρξε Ελλάς. (Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της βασιλείας του Όθωνος*, τ. Α', Αθήνα 1886, σ.3-4).

τον Ηρακλή μαρτυρούσαν συγγένεια με τους Μακεδόνες.¹⁷

Στα έθιμα, εξάλλου, των Μακεδόνων ανήγυρε πολλά που συμφωνούσαν με αρχαίες συνήθειες των Ελλήνων, όπως το να παρακάθηνται σε συμπόσια. Επίσης, η διατήρηση του θεσμού της βασιλείας και ο ρόλος του βασιλιά ως ανώτατου δικαστή, αρχιστρατήγου και αρχιερέα καθώς και του σώματος των «εταίρων» που τον συμπαραστέκονταν κυρίως σε πολεμικές περιπέτειες παρέπεμπαν –σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Λάμπρο– στην ηρωική εποχή των ομηρικών επών. Η διατήρηση των «εταίρων» κατά την άποψη του ήταν το αποτέλεσμα της ανυπαρξίας αστικού βίου στη μακεδονική ορεινή χώρα, που θα επέφερε άμβλυνση των διαφορών των τάξεων και θα προκαλούσε τη δημιουργία μίας νέας τάξης, του δήμου.¹⁸

Τους Μακεδόνες, που εμφανίστηκαν στο πολιτικό προσκήνιο των παρηκμασμένων πόλεων–κρατών της νότιας Ελλάδος και κατόρθωσαν να οδηγήσουν υπό το σκήπτρο τους τον ελληνισμό στον επιφανή θρίαμβο εναντίον των Περσών χαρακτηρίζει ο Σπυρίδων Λάμπρος ως μία νέα ελληνική δύναμη που κατήλθε από το βορρά, ως ένα νέο γενναίο λαό ευρισκόμενο στο στάδιο της ανάπτυξης, ο οποίος καρπώθηκε τα αγαθά του ελληνικού πολιτισμού και επωφελήθηκε από τα πταίσματα των Ελλήνων.¹⁹ Εξιστορώντας δε τα ιστορικά γεγονότα πριν από την άνοδο του Φιλίππου Β΄ στο μακεδονικό θρόνο, σημείωσε ότι «ο νεαρός εκ Μακεδονίας Τημενίδης» στο διάστημα της τρίχρονης παραμονής του στη Θήβα παρακολουθούσε έκπληκτος από κοντά τον ελληνικό εκείνο πολιτισμό, προς τον οποίο είλκυε τους Μακεδόνες παλαιά και σύμφυτη συγγένεια.²⁰

Επίσης, σε πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε για την 25η Μαρτίου του 1902 στην αίθουσα τελετών του Εθνικού Πανεπιστημίου, ο Σπυρίδων Λάμπρος κατέκρινε τους νότιους Έλληνες, που θεώρησαν τη μάχη της Χαιρώνειας ως ταφόπλακα της ελληνικής ελευθερίας²¹ παραβλέποντας ότι εκεί διακρίθηκε για πρώτη φορά ο νεαρός βλαστός του Φιλίππου, ο οποίος έμελλε να μεταφέρει τα σημάδια του ελληνισμού μέχρι τις Ινδίες και να καταλύσει την περσική δύναμη. Ο μακεδόνας βασιλιάς ήταν αυτός που εκπλήρωσε τον όρκο που έδωσαν οι Έλληνες μετά τη μάχη στις Πλαταιές, τον οποίο, όπως τόνισε ο Λάμπρος, δεν είχαν θελήσει και κατορθώσει να πραγματοποιή-

17 Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της βασιλείας του Όθωνος*, τ. Β΄, Αθήνα 1888, σ.257-258.

18 Κούρτιος, *Ελληνική Ιστορία μεταφρασθείσα εκ της γερμανικής υπό του Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου*, τ. Ε΄, Αθήνα 1900, σ.20-21.

19 Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ.361.

20 Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων* ... σ.265.

21 Και αλλού παραθέτει την άποψη ότι με τη νίκη του Φιλίππου Β΄ στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. εθάπτετο «κατά την αντίληψιν των αρχαίων» η ελληνική ελευθερία (Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα*, σ.419).

σουν οι νότιοι Έλληνες, επειδή σπαράσσονταν από εμφύλιες διαμάχες.²²

Αναφερόμενος, εξάλλου, στην ανάγκη αποκατάστασης του «λέοντα της Χαιρώνειας», του μνημείου της ομώνυμης μάχης το 338 π.Χ., υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη χρονολογία αποτελεί μεταίχμιο μεταξύ δύο μεγάλων περιόδων της εθνικής μας ιστορίας και συνδυάζει την Ελλάδα που «έπεσε» εξαιτίας δικών της σφαλμάτων με την Ελλάδα που ανορθώθηκε προσδεθείσα στο «άρμα» της Μακεδονίας.²³

Η κρίση αυτή οδηγεί σε δύο διαπιστώσεις: από τη μια, ο Λάμπρος δε διαχωρίζει την ιστορία των Μακεδόνων από αυτή των υπόλοιπων Ελλήνων θεωρώντας την ως αδιάσπαστη συνέχειά της, ενώ, από την άλλη, η συμβολή της Μακεδονίας στην ανύψωση της κατακερματισμένης Ελλάδας παραπέμπει στο ρόλο της Πρωσίας για την ενοποίηση των γερμανικών κρατών. Η προέκταση αυτή υπόκειται ίσως στην ιστορική σκέψη του Λάμπρου, εάν αναλογιστεί κανείς τις επιδράσεις που δέχτηκε από τη γερμανική ιστοριογραφία.²⁴

Επίσης, από πρόθεση να προβάλλει στο παρόν του το ιστορικό παρελθόν, χαρακτήρισε την εκστρατεία των Ελλήνων εναντίον των Περσών, στην οποία ο Φίλιππος Β΄ αναδείχτηκε αρχικά από όλους τους Έλληνες πλην Σπαρτιατών αρχιστράτηγος, ως «μεγάλη ιδέα» του αρχαίου ελληνισμού. Με την ανάληψη της ηγεσίας αυτού του «οριστικού απελευθερωτικού και εκδικητικού αγώνος εναντίον των Περσών» από τους Μακεδόνες, επισφραγίστηκε –σύμφωνα με τον Λάμπρο– η ένωση των βορείων και των νοτίων Ελλήνων και επήλθε η αναγνώριση του ελληνικού χαρακτήρα τους, τον οποίο με λόγους πολιτικούς και από στενή τοπική αντίληψη αμφισβητούσε και ο ίδιος ο μεγάλος αθηναίος πολιτευτής και ρήτορας Δημοσθένης.²⁵

Την ακράδαντη πίστη του στη συνέχεια της «ελληνικότητας» της Μακεδονίας από τους αρχαίους χρόνους έως τις μέρες του επισήμανε ο Λάμπρος σε αποστροφή του λόγου του απευθυνόμενος σε αποστολή γάλλων εκδρομέων τον Απρίλιο του 1908 στο Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός». Αν επιχειρούσατε, αναφέρει προς τους επιφανείς προσκεκλημένους, να πεισθείτε για το φρόνημα των κατοίκων της Μακεδονίας μιλώντας με κατοίκους της περιοχής, θα σας έδιναν χωρίς ενδοιασμό την ίδια απάντηση που έλληνας αγρότης έδωσε κάποτε σε τούρκο πασά: «Πασσά μου, είπεν,

22 Λάμπρος, «Επί τη εικοστή πέμπτηι Μαρτίου (1902)», στο *Τα Ελευθέρια. Λόγοι και άρθρα επί τη εθνικήι εορτήι της 25 Μαρτίου (1891-1910)*, Αθήνα 1911, σ. 77.

23 Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα 1878-1902*, Αθήνα 1902, σ. 428-429.

24 Βλ. Β.Α. Πλατή, «Αναζητώντας τους Μακεδόνες στην ιστοριογραφική παραγωγή του 19ου αιώνα περί Αρχαίας Ελλάδος», στο Β.Κ. Γούναρη (επιμ.), *Έθνος, Κράτος και Πολιτική. Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας αφιερωμένες στον Γ.Σ. Κολιόπουλο*, σ. 246, υποσημ. 57.

25 Λάμπρος, *Επισκόπησις της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1927, σ. 9.

είμεθα Έλληνες· η Μακεδονία είνε ελληνική. Αυτό το έδαφός της μας το μαρτυρεί. Τα νομίσματα τα εξερχόμενα εξ αυτού έχουσιν ελληνικάς επιγραφάς, φέρουσι τας εικόνας ελλήνων βασιλέων».²⁶

Οι απόψεις που υιοθέτησε ο Σπυρίδων Λάμπρος για την καταγωγή των Μακεδόνων είναι απότοκες της λεπτομερειακής ανάλυσης των πηγών στην οποία προέβη²⁷ αλλά και των επιρροών που δέχτηκε από παλαιότερους ομοτέχνους του. Μαθητής του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου και των γερμανών ιστορικών στα τέλη του 19ου αιώνα (Ντρόυζεν, Κουρτίου και άλλων) παραμέρισε την κλασικιστική αντίληψη της ιστοριογραφίας που συνέχισε να επηρεάζει ακόμη κάποιους λογίους στην εποχή του και η οποία απέκλειε τη Μακεδονία από τα όρια του πρώτου ελληνικού βασιλείου²⁸ και αγωνίστηκε για την προώθηση του αιτήματος της ενσωμάτωσης του μακεδονικού ελληνισμού στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Παράλληλα, με την αναζήτηση της «ιστορικής αλήθειας» και την επίδραση που άσκησε η γερμανική ιστοριογραφία στο έργο του, η σκιαγράφηση της «εικόνας» των Μακεδόνων –κυρίως στην αρχαιότητα– που επιχείρησε με αναφορές σε έργα του ο Λάμπρος, φαίνεται να ταιριάζει απόλυτα στο σχήμα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους που υιοθέτησε αλλά και στις προτεραιότητες που έθετε η πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, στην οποία ο Σπυρίδων Λάμπρος συμμετείχε με τον τρόπο του ενεργά.²⁹

Λαμβάνοντας υπόψη και τις παραπάνω παραμέτρους στο ιστοριογραφικό έργο του Λάμπρου, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο Έλληνας ιστορικός έχοντας άριστη γνώση των πηγών σύμφωνα με τις αρχές της γερμανικής ιστοριογραφίας και με την

26 Λάμπρος, *Λόγοι και αναμνήσεις εκ του Βορρά. Λόγος εκφωνηθείς εν τω Φιλολογικώ Συνλόγω Παρνασσώ επί τη δεξιώσει των γάλλων εκδρομέων υπό την ηγεσίαν των κ.κ. Ollivier και Deschamps (14 Απριλίου 1908)*, Αθήνα 1909, σ.37.

27 Ο Λάμπρος απέδιδε μεγάλη σπουδαιότητα στη μελέτη των πρώτων πηγών. Γι' αυτό επισήμανε –στην αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας– την αναγκαιότητα της αξιοποίησης γλωσσολογικών και τοπογραφικών μελετών, αρχαιολογικών ερευνών –ιδιαιτέρως της επιγραφικής–, και της έρευνας των αποκείμενων στα αρχαία πρωτοτύπων εγγράφων των μέσων και νεότερων χρόνων (Λάμπρος, *Λόγος εισιτήριος εις την διδασκαλίαν της Γενικής Ιστορίας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω εκφωνηθείς τη 18 Μαρτίου 1887*, Αθήνα 1887, σ.8). Πρβλ. Gazi, *έ.α.*, σ.77-78.

28 Περισσότερα για τη διατήρηση της αντίληψης αυτή στην ελληνική λογισόνη το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βλ. Βασίλειος Αθ. Πλατής, *Ιστορική γεωγραφία και εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων τον 19° αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., 2008, σ.277-8.

29 Gazi, *έ.α.*, σ.84-5, 119-133. Επίσης, της ίδιας, «Συμβολικός λόγος και πολιτική πρακτική κατά την περίοδο του πολέμου του 1897: σύγκλιση, απόκλιση και σύγκρουση», στο *Ο Πόλεμος του 1897. Διήμερο με την ευκαιρία 100 χρόνων (4 και 5 Δεκεμβρίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1999, σ.105-115.

εποπτεία όλων των περιόδων της ελληνικής ιστορίας που τον διέκρινε, προσέφερε στον «αγώνα» για την επικράτηση των ελληνικών δικαίων στη Μακεδονία την απαραίτητη επιστημονική ιστορική τεκμηρίωση.

Vasileios A. Platis

Spyridon Lambros and the national claims of the Greek people in Macedonia (end of the 19th -beginning of 20th century).

Summary

Spyridon P. Lambros (1851-1919) as a historian and University Professor was capable of intervening in politics due to the difficult political situation in the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. He contributed to the making of national past as other significant scholars of the Greek academic framework did, such as Georgios Chatzidakis and Nikolaos Politis, founders of the disciplines of linguistics and laography in Greece respectively. Among other researches, Lambros dealt with the identity of ancient Macedonians. He strongly believed that ancient Macedonians were Greeks. According to him, the unbiased study of history and the scientific analysis of ancient Macedonians' language were considered as concrete evidence of their Greek character. The differentiation of ancient Macedonians from southern Greeks concerning their lifestyle caused by their geographical isolation led to deliberate misunderstandings of their ethnological identity expressed by Athenian orator Demosthenes and few modern researchers. Spyridon Lambros considered that Demosthenes's point of view was favored by the fact that Greeks of classical times did not easily accept anything different from their language and customs –this is the reason why they defined people of the same origin as “foreigners” and barbarians. Lambros claimed that Demosthenes was a narrow-minded patriot as he was concentrated on Athenian interests. Additionally, according to Lambros, few modern researchers who expressed doubts about ancient Macedonians' Greek character were politically prejudiced. Besides the evidence of past, Lambros considered Greek consciousness of Macedonians of his time as the strongest argument about Macedonians' Greek character from ancient to modern times.

Αθανάσιος Λούπας

*Η ελληνογιουγκοσλαβική φιλία σε δοκιμασία: το ταξίδι του Έλληνα
υπουργού Εξωτερικών, Νικολάου Πολίτη, στο Βελιγράδι
(22 Οκτωβρίου/ 5 Νοεμβρίου 1922)*

Εισαγωγή

Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι οι ελληνοσερβικές σχέσεις είχαν εισέλθει σε μια νέα περίοδο αगाστής συνεργασίας. Η επικράτηση της βενιζελικής παράταξης μετά την τρικυμιώδη τριετία (1915-17) στα εσωτερικά της Ελλάδας και η παρουσία του Βενιζέλου στο πρωθυπουργικό αξίωμα αποτελούσε εχέγγυο για τη σταθερότητα των διμερών σχέσεων ενώ παράλληλα εξασφάλιζε τις φιλικές διαθέσεις της σερβικής κυβέρνησης. Στον αντίποδα, η ίδρυση του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων (στο εξής Β.Σ.Κ.Σ.) εκλήφθηκε ως θετική εξέλιξη εφόσον, μάλιστα, αποτελούσε εφαρμογή της αρχής των εθνοτήτων. Ωστόσο, λόγω μεγέθους και στρατιωτικής ισχύος, το γιουγκοσλαβικό βασίλειο θεωρήθηκε εν δυνάμει απειλή από Έλληνες αξιωματούχους και εξ αιτίας αυτού η εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους κρίθηκε επιτακτική, ως παράγοντας ενδοβαλκανικής ισορροπίας¹.

Στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων οι δύο χώρες εμφανίστηκαν ενωμένες. Κοινός παρανομαστής των διπλωματικών αποστολών Ελλάδας και Β.Σ.Κ.Σ. ήταν η εξασθένιση της Βουλγαρίας σε οικονομικό, στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο, όπως, επίσης, και σε θέματα προπαγάνδας. Με σκοπό την εξασφάλιση της γιουγκοσλαβικής διπλωματικής αρωγής στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, ο Βενιζέλος εγκατέλειψε, ουσιαστικά, τους ελληνικούς πληθυσμούς της σερβικής Μακεδονίας, ενώ, αντίστοιχα, και η κυβέρνηση του Βελιγραδίου δεν έθεσε επί της ουσίας ζητήματα, όπως αυτά της ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και της σερβικής υπηκοότητας.

Η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 και, κυρίως, η επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου επανέφεραν το κλίμα δυσπιστίας στο Βελιγράδι. Ταυτόχρονα, η Συνθήκη του Ραπάλλο, μεταξύ Ιταλίας και Β.Σ.Κ.Σ., καθιστούσε

1 Ν. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1978, σ. 67-8. Λ. Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918, συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 223. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφ. Α. Ξανθόπουλος, έκδοση ε΄, Αθήνα 2001, σ. 334. Παρόμοιες απόψεις είχαν διατυπωθεί και από αγγλικούς κύκλους. Σε φύλλο της, η *“Εφημερίδα του Ουεστμίνστερ”* δημοσίευσε άρθρο που τόνιζε την ανάγκη της ελληνικής επέκτασης στην Ανατολή, ως εξισορροπητικό παράγοντα. Χαρακτηριστικά αναφέρονται τα εξής: «...Η ανισότης μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων θα ήτο ολεθρία δια την αμοιβαίαν αυτών εμπιστοσύνην, η οποία, καταστρεφόμενη, θα εξηφάνιζε την στερράν βεβαιότητα, ότι αι μέλλουσαι φιλοδοξίαι της Κεντρικής Ευρώπης δεν θ’ αναζήσουν πλέον. Τοιούτοι όροι θα εβύθιζον την Ευρώπην εις νέους πολέμους...». *Εμπρός*, 6 Φεβρουαρίου 1919.

προβληματική την έξοδο του γιουγκοσλαβικού βασιλείου στην Αδριατική. Τα φιλικά ανοίγματα του Βούλγαρου πρωθυπουργού, Αλεξάνταρ Σταμπολίσκι, στο Βελιγράδι και οι φήμες περί γιουγκοσλαβοβουλγαρικής σύμπραξης εναντίον της Ελλάδας, με απώτερο σκοπό την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Σέρβους και της Δυτικής Θράκης από τους Βουλγάρους, προκαλούσαν έντονες ανησυχίες στην Αθήνα. Ωστόσο, ο Σέρβος πρωθυπουργός Νίκολα Πάσιτς (Nikola Pašić) δεν ενέδωσε στις εκκλήσεις της Σόφιας. Η ένοπλη δράση, άλλωστε, των βουλγαρικών κοιμημάτων διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στη διατήρηση της συνεργασίας μεταξύ Αθήνας-Βελιγραδίου. Τον Απρίλιο του 1921 και τον Ιούνιο του 1922, Ελλάδα και Β.Σ.Κ.Σ., με τη συμμετοχή και της Ρουμανίας, επέδωσαν κοινά διαβήματα διαμαρτυρίας στη βουλγαρική κυβέρνηση, ζητώντας τη διάλυση των ανταρτικών αυτών σωμάτων.

Η κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία το Σεπτέμβριο του 1922 και οι πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και, κυρίως, στρατιωτικές συνέπειες που επέφερε, μετέβαλαν τους συσχετισμούς δυνάμεων στην περιοχή των Βαλκανίων και, κατ' επέκταση, επηρέασαν και τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις. Την επομένη της Καταστροφής, ο Σέρβος πρεσβευτής στην Αθήνα, Ζίβογιν Μπάλουγκτζιτς (Živojin Balugdžić), δήλωσε πως το Β.Σ.Κ.Σ. θεωρούσε ισχύουσα τη συνθήκη συμμαχίας του 1913, ενώ λίγες μέρες αργότερα, με δελτίο τύπου, κατέστησε σαφές πως η χώρα του δεν είχε βλέψεις επί ελληνικών εδαφών². Παρ' όλα αυτά, η γιουγκοσλαβική ηγεσία εκμεταλλεύτηκε τη διαπραγματευτική αδυναμία της Ελλάδας και έθεσε ανοιχτά πλέον τα ζητήματα της υπηκοότητας και της σερβικής ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, με την κατάληψη, ουσιαστικά, της εξουσίας στην Ιταλία από το φασιστικό κόμμα του Μπενίτο Μουσολίνι (Benito Mussolini), εγκαινιάζονταν η πολιτική περικύκλωσης του Β.Σ.Κ.Σ., αναγκάζοντας το Βελιγράδι να επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις του με τη Σόφια, δεδομένου, μάλιστα, πως ιταλικό χρήμα συνέρεε προς υπόθαλψη των επιδρομών των κοιμητατζήδων στη σερβική Μακεδονία. Στο πλαίσιο της πολιτικής κατευνασμού, που επρόκειτο να ακολουθήσει έναντι της Βουλγαρίας, ο Σέρβος υπουργός Εξωτερικών, Μόμτσιλο Νίντσιτς (Momčilo Ninčić), εκτιμούσε πως θα ήταν φρόνιμο να της παραχωρηθεί μια λωρίδα εδάφους από τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα έως την Αλεξανδρούπολη, όπως, επίσης, και ο έλεγχος της

2 D. Todorović, *Yugoslavija I Balkanske Države, 1918-1923* [*Η Γιουγκοσλαβία και τα Βαλκανικά Κράτη, 1918-1923*], Βελιγράδι 1979, σ. 176. Παρόμοιες διαβεβαιώσεις έδωσε και ο Σέρβος υπουργός Εξωτερικών στον γενικό γραμματέα της ελληνικής πρεσβείας στο Βελιγράδι, Κίμωνα Διαμαντόπουλο. *Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών* (στο εξής Ι.Α.Υ.Ε.) 1922/17/5. Ελληνοσερβικές συνεννοήσεις. Σχέσεις Ελλάδας με Βαλκανικούς λαούς. Υποφάκελος 2. Διαμαντόπουλος προς Υπ. Εξ., Βελιγράδι, 1 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. πρωτ. 8621.

σιδηροδρομικής γραμμής Κάραγατς-Αλεξανδρούπολης. Παράλληλα, προσέβλεπε σε συμφωνία με την Ελλάδα για τον κοινό έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής - Θεσσαλονίκης³.

Οι συνομιλίες του Πολίτη με τους Σέρβους αξιωματούχους στο Βελιγράδι

Υπό την πίεση των παραπάνω γεγονότων και ενόψει της Συνδιάσκεψης στη Λωζάννη, ο Σέρβος υπουργός Εξωτερικών έκανε δεκτό το αίτημα του Σταμπολίσκι να επισκεφθεί το Βελιγράδι. Το γεγονός αυτό θορύβησε τους Έλληνες αξιωματούχους που έσπευσαν να έρθουν πρώτοι σε συνεννόηση με τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση. Για τον σκοπό αυτό ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Νικόλαος Πολίτης, ζήτησε να συναντηθεί με τον Σέρβο ομόλογό του. Το αίτημα του Πολίτη έγινε αποδεκτό και η συνάντησή του με τον Νίντσιτς ορίστηκε αρχικά στην πόλη των Σκοπίων. Επικαλούμενη, όμως, φόρτο εργασίας, τόσο επί των εσωτερικών ζητημάτων, όσο και επί της προετοιμασίας για την ειρηνευτική Συνδιάσκεψη, η γιουγκοσλαβική πλευρά δήλωσε ότι αδυνατούσε να δεχθεί τον Έλληνα υπουργό στα Σκόπια και υπέδειξε ως νέο τόπο συνάντησης τη γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα⁴. Με τον τρόπο αυτό επεδίωκε να προσδώσει μεγαλύτερη επισημότητα στην επίσκεψη του Πολίτη, αλλά και να καταδείξει, συγχρόνως, τη θέση ισχύος του Β.Σ.Κ.Σ. έναντι της Ελλάδας. Ο Πολίτης έφθασε στο Βελιγράδι στις 23 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1922, όπου και παρέμεινε μία ημέρα. Κατά τη διάρκειά της, συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό, Ν. Πάσιτς, τον υπουργό Εξωτερικών, Μ. Νίντσιτς, και τον Σέρβο βασιλιά Αλέξανδρο Καρατζόρτζεβιτς.

Ο Έλληνας υπουργός μετέφερε στον Νίντσιτς τη θέληση της ελληνικής κυβέρνησης να επιβεβαιώσει τις υποχρεώσεις της που απέρρεαν από τη Σύμβαση της 10ης/23ης Μαΐου του 1914, σχετικά με το διαμετακομιστικό εμπόριο του Β.Σ.Κ.Σ. από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Δεσμεύτηκε, μάλιστα, για την ίδρυση μιας ελεύθερης ζώνης και για εργασίες διεύρυνσης του λιμανιού. Επιπλέον, δόθηκε η δυνατότητα στη γιουγκοσλαβική πλευρά να επιλέξει μεταξύ της υπογραφής μιας νέας σύμβασης και της τροποποίησης της ήδη υπάρχουσας, με τη συμπλήρωση ορισμένων διατάξεων, που θα λάμβαναν υπόψη τα νέα δεδομένα, τα οποία είχαν προκύψει από το 1914. Οι Γιουγκοσλάβοι αξιωματούχοι επέλεξαν τη δεύτερη λύση⁵.

3 *Documents on British Foreign Policy* (στο εξής D.B.F.P.), First Series, Vol. XXIV: Central Europe and the Balkans 1922-23, London 1983, σ. 384-5, Young προς Curzon, 2 Νοεμβρίου 1922, αρ. 193 και Μ. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Αθήνα 1997, σ. 200-1.

4 *Καθημερινή*, 19 Οκτωβρίου 1922.

5 I.A.Y.E. 1922/17/5. Πρακτικά των συζητήσεων μεταξύ Νίντσιτς, Πάσιτς και Πολίτη, Βελιγράδι, 23

Οι δύο πλευρές συμφώνησαν, ακόμη, πως ήταν αναγκαία η υπογραφή μιας νέας εμπορικής συμφωνίας, που θα αντικαθιστούσε το προσωρινό καθεστώς διεξαγωγής εμπορίου μεταξύ των δύο χωρών. Ο Νίντσιτς δέχθηκε την ελληνική πρόταση για άμεση διεξαγωγή διαπραγματεύσεων, δηλώνοντας, έμμεσα, πως θα υποβάλει προσχέδιο σύμβασης, επί του οποίου η ελληνική πλευρά θα μπορούσε να κάνει τις παρατηρήσεις της⁶. Επίσης, ο Πολίτης γνωστοποίησε τις ελληνικές ανησυχίες για την πρόθεση της κυβέρνησης του Βελιγραδίου να απαγορεύσει τη διεξαγωγή εμπορίου σε ξένους υπηκόους. Έλαβε, όμως, την υπόσχεση πως τα περιοριστικά μέτρα δεν θα έπλητταν τους Έλληνες εμπόρους. Εξάλλου, οι τελευταίοι είχαν λάβει ήδη τη γιουγκοσλαβική υπηκοότητα⁷.

Εκτός των οικονομικών ζητημάτων, συζητήθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, και το ζήτημα των μειονοτήτων. Σύμφωνα με δημοσιεύματα του γιουγκοσλαβικού τύπου, εκφραζόταν έντονα ο φόβος πως η έλευση ενός και πλέον εκατομμυρίου Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη θα οδηγούσε τελικά στη μετακίνηση των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας, από την ελληνική στη γιουγκοσλαβική επικράτεια⁸. Ο Πολίτης, αφού διέψευσε τα σενάρια περί διωγμών του σλαβόφωνου στοιχείου, διαβεβαίωσε πως τα μέτρα της ελληνικής κυβέρνησης θα ωφελούσαν και τον τοπικό πληθυσμό. Δεν δίστασε, επίσης, να τονίσει στον συνομιλητή του πως οι αναφορές του σερβικού τύπου αποτελούσαν παρέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας. Υπογράμμισε, μάλιστα, πως η Αθήνα δεν επενέβη υπέρ των ελληνικών πληθυσμών στη σερβική Μακεδονία, παρά τις ακατάπαυστες εκκλήσεις τους και την εχθρική συμπεριφορά των γιουγκοσλαβικών αρχών απέναντί τους. Ο Σέρβος υπουργός καθησύχασε τον Πολίτη πως τα δημοσιεύματα ήταν ανυπόστατα και εξέφρασε την επιθυμία του να επιλυθούν τα μειονοτικά ζητήματα, μεταξύ των δύο συμμαχικών κρατών, με διμερείς συμφωνίες και όχι με ανάμειξη της Κ.τ.Ε.. Επεσήμανε, ωστόσο, πως το Β.Σ.Κ.Σ., εξ αιτίας της φυλετικής συγγένειας, όφειλε να διατηρεί αμείωτο το

Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1922.

6 *Αυτόθι*

7 *Αυτόθι*

8 Συγκεκριμένα, η εφημερίδα του Μοναστηρίου, “*Južna Zvezda*” (Νότιος Αστήρ), ανέφερε στις 18 Οκτωβρίου 1922 τα εξής: «...Η εκκένωσις της Θράκης εκ μέρους του Ελληνικού στρατού παρασύρει την εκκένωσιν του Ελληνικού πληθυσμού από αυτά τα μέρη όστις εις την Θεσσαλονίκην ανακατοική με τους πρόσφυγας εκ Σμύρνης. Αυτός ο μέγιστος αριθμός των προσφύγων δι’ ενός ιδιαίτερου σχεδίου των κυβερνώντων θα σιρθή εις τα μέρη του στοιχείου μας αρχίζοντες εκ Θεσσαλονίκης μέχρι των συνόρων μας. Αυτό το ιδιαίτερον ετοιμασμένον σχέδιον θα εκτελεσθή εν ιδιαίτερω σκοπώ ίνα ο λαός μας διασπασθή και αργότερα δια της βίας και των βασανιστηρίων υποχρεωθή εκτοπισθή.» Ι.Α.Υ.Ε. 1922/17/6. Εξωτερική και εσωτερική πολιτική της Σερβίας. Υποφάκελος 2.

ενδιαφέρον του για τους Σλαβόφωνους που έλαβαν την ελληνική υπηκοότητα⁹.

Στο τραπέζι των συζητήσεων ετέθησαν επίσης τα εξής θέματα: α) η δράση των βουλγαρικών κοιμιτάτων, β) η οικονομική διέξοδος της Βουλγαρίας στο Αιγαίο και γ) η στρατιωτική συνδρομή του Β.Σ.Κ.Σ. σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου. Όσον αφορά το πρώτο, ο Πολίτης επέστησε την προσοχή του Σέρβου ομολόγου του σχετικά με τις ταραχές που έλαβαν χώρα μερικές εβδομάδες νωρίτερα στην περιοχή του Νευροκοπίου¹⁰. Οι εν λόγω ταραχές αποτελούσαν, ουσιαστικά, διαμάχη μεταξύ της αυτονομιστικής και της φεντεραλιστικής πτέρυγας των Βουλγαρομακεδόνων¹¹. Ωστόσο, ο Έλληνας υπουργός τις ερμήνευσε ως ένα βουλγαρικό σχέδιο, με απώτερο σκοπό την αποσταθεροποίηση της Δυτικής Θράκης και της σερβικής Μακεδονίας. Το ερώτημα που γεννάται σε αυτό το σημείο είναι εάν η ερμηνεία των γεγονότων από τον Πολίτη ήταν αποτέλεσμα ελλιπούς ενημέρωσης από τις ελληνικές υπηρεσίες ή μιας ηθελημένα διαστρεβλωμένης παρουσίασης των γεγονότων, προκειμένου να πεισθεί η γιουγκοσλαβική πλευρά για την ανάγκη λήψης κοινών μέτρων εναντίον των κοιμιτάτων. Δεδομένου ότι ακόμα και οι αγγλικές υπηρεσίες θεωρούσαν τις σερβικές αρχές ως καλύτερες πηγές πληροφόρησης για τα βουλγαρικά δρώμενα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το πιθανότερο ενδεχόμενο είναι πως ο Πολίτης επιχείρησε να δραματοποιήσει την κατάσταση για να προδιαθέσει τη γιουγκοσλαβική πλευρά¹². Επίσης, κατηγορήσε τον Σταμπολίσκι πως, μέσω των επερχόμενων επισκέψεών του σε Βουκουρέστι και Βελιγράδι, θα προσπαθούσε να αποπροσανατολίσει τις δύο κυβερνήσεις, προκειμένου να εξασθενήσουν τη φύλαξη των συνόρων τους. Ο Πολίτης επεσήμανε την επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης για στενή συνεργασία με το Β.Σ.Κ.Σ. και τη Ρουμανία στο ζήτημα της αντιμετώπισης των κοιμιτάτων. Η θέση, όμως, των Πάσιτς και Νίντσιτς ήταν διαφορετική, καθώς θεωρούσαν πως η συγκρότηση κοινού μετώπου από τις τρεις χώρες θα έστρεφε τη Βουλγαρία στην Κ.τ.Ε., ενδεχόμενο που η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση ήθελε να αποσοβήσει¹³.

Στο θέμα της βουλγαρικής εξόδου στο Αιγαίο, η γιουγκοσλαβική πλευρά εξέφρασε την επιθυμία της να μην καταστρατηγηθεί η Συνθήκη του Νεϊγύ με την ικανοποι-

9 I.A.Y.E. 1922/17/5. Πρακτικά των συζητήσεων μεταξύ Νίντσιτς, Πάσιτς και Πολίτη, Βελιγράδι, 23 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1922.

10 *Αυτόθι*

11 Sp. Sfetas, *Makedonien und Interbalkanische Beziehungen 1920-1924*, Μόναχο 1992, σ. 130-2. Δ. Γόλης, *Το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο της Σόφιας (1923-1947) όργανο του βουλγαρικού αναθεωρητισμού*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 35-8. Todorović, *ό.π.*, σ. 182.

12 D.B.F.P., Vol. XXII, *ό.π.*, σ. 275-6, Peel προς Curzon, Σόφια, 12 Ιουλίου 1921, αρ. 220.

13 I.A.Y.E. 1922/17/5. Πρακτικά των συζητήσεων μεταξύ Νίντσιτς, Πάσιτς και Πολίτη, Βελιγράδι, 23 Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1922.

ηση υπερφίαλων βουλγαρικών διεκδικήσεων. Με τη σειρά του ο Έλληνας υπουργός τόνισε ότι πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν να προτείνει στη Σόφια την παραχώρηση περαιτέρω διευκολύνσεων, σχετικά με την ναυσιπλοΐα στον Έβρο και τον έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής Κάραγατς-Αλεξανδρούπολης, σύμφωνα με τις διεθνείς εγγυήσεις που προέβλεπε και το καθεστώς του Δούναβη. Οι Σέρβοι πολιτικοί, ωστόσο, συνέστησαν στον Πολίτη να μην λάβει καμία πρωτοβουλία πριν τη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, έτσι ώστε η παραπάνω πρόταση να χρησιμοποιηθεί αργότερα, ως μέγιστη δυνατή υποχώρηση στις βουλγαρικές αξιώσεις¹⁴. Παράλληλα, οι δύο πλευρές συμφώνησαν να μη ληφθούν αποφάσεις προτού συζητηθεί το θέμα μεταξύ των Νίντσιτς και Βενιζέλου¹⁵.

Στο ερώτημα του Έλληνα υπουργού, αναφορικά με τη στάση του γιουγκοσλαβικού βασιλείου σε πιθανή επανάληψη των ελληνοτουρκικών εχθροπραξιών στην Ανατολική Θράκη, το Βελιγράδι απέφυγε να λάβει επίσημη θέση στο ενδεχόμενο συμπλοκής της Ελλάδας με την Τουρκία. Διαβεβαίωσε, ωστόσο, πως δεν επρόκειτο να ανεχθεί βουλγαρική επίθεση εναντίον της Ελλάδας, όπως, επίσης, απέκλεισε και την πιθανότητα εδαφικής επέκτασης της Βουλγαρίας. Τέλος, ο βασιλιάς Αλέξανδρος υπογράμμισε στον Πολίτη πως η αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού και η παγίωση του νέου καθεστώτος ήταν ζήτημα εξαιρετικής σημασίας, όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά για όλη τη βαλκανική χερσόνησο¹⁶. Μύχια επιθυμία της γιουγκοσλαβικής πλευράς ήταν η διεξαγωγή εκλογών, στις οποίες θα έθετε υποψηφιότητα και θα επικρατούσε ο Βενιζέλος¹⁷.

Οι εντυπώσεις που αποκόμισε η ελληνική πλευρά μετά την ολοκλήρωση των συνομιλιών ήταν άκρως θετικές. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ τόνισε στον Μπάλουγκτζιτς πως ο Έλληνας υπουργός είχε αναχωρήσει απογοητευμένος για τη σερβική πρωτεύουσα και επέστρεψε εμφανώς πιο αισιόδοξος¹⁸. Η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* έκανε λόγο για σύμπτωση απόψεων στα διμερή ζητήματα και κοινή στάση στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης¹⁹. Θετικά σχόλια έγιναν και στον Τύπο του Βελιγραδίου. Χαρακτηριστικά, η *Politika* ανέφερε πως το κλίμα που επικρατούσε, πλέον, στις ελληνοσερβικές σχέσεις θύμιζε εκείνο του 1912²⁰. Δύο περίπου εβδομάδες αργότερα, στις

14 *Αυτόθι*.

15 *Ελεύθερον Βήμα*, 25 Οκτωβρίου 1922.

16 *Ιστορικό Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου* (στο εξής Ι), Ι/42/126, Πολίτης προς Βενιζέλο, Βελιγράδι, 5 Νοεμβρίου 1922, αρ. εγγ. 212.

17 Todorović, *ό.π.*, σ. 207-8.

18 *Αυτόθι*, σ. 183, υποσημ. 61.

19 *Ελεύθερον Βήμα*, 25 και 27 Οκτωβρίου 1922.

20 *Politika*, 6 Νοέμβριου 1922.

21 Νοεμβρίου 1922, η ελληνική κυβέρνηση επικύρωσε τη Σύμβαση του 1914 για τη σερβική διαμετακόμιση.

Παρ' όλα αυτά, δεν έλειψαν οι αντιδράσεις στο εσωτερικό του Β.Σ.Κ.Σ.. Με επερώτησή του στη γιουγκοσλαβική Βουλή, ο βουλευτής Μοναστηρίου Γιόβαν Τσίρκοβιτς (Jovan Ćirković) ζητούσε από την κυβέρνησή του την ενσωμάτωση των περιοχών της Έδεσσας, Φλώρινας και Γουμένισσας στη γιουγκοσλαβική επικράτεια, στηριζόμενος στην πληθυσμιακή υπεροχή του σλαβόφωνου στοιχείου έναντι του ελληνικού²¹. Οι δηλώσεις αυτές συνοδεύτηκαν από άρθρα στο σερβικό Τύπο στα οποία, εκτός από την απαίτηση για προσάρτηση των ελληνικών περιοχών, εκφράστηκαν παράπονα για τις επιτάξεις σερβικών προϊόντων από τις ελληνικές αρχές στη Θεσσαλονίκη²². Η ανθελληνική δράση και ο ρόλος του Τσίρκοβιτς, ο οποίος είχε διατελέσει και Νομάρχης Μοναστηρίου, δεν ήταν άγνωστα στις ελληνικές αρχές²³. Οι απόψεις του, ωστόσο, δεν κατάφεραν να προκαλέσουν ανησυχία στην Αθήνα, καθώς η κυβέρνηση του Βελιγραδίου δεν έδειχνε να τις ασπάζεται.

Λίγες μέρες μετά την επίσκεψη του Πολίτη, οι Σέρβοι αξιωματούχοι υποδέχθηκαν τον Σταμπολίσκι. Ήταν η πρώτη φορά από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων που Βούλγαρος πρωθυπουργός επισκεπτόταν τη σερβική πρωτεύουσα. Κατά τη διαμονή του στο Βελιγράδι, ο Σταμπολίσκι προέβη σε σφοδρές δηλώσεις εις βάρος των Βουλγαρομακεδόνων, αποκηρύσσοντας, ουσιαστικά, τα μεγαλοβουλγαρικά σχέδια για τη Μακεδονία²⁴. Οι θαρραλέες αυτές παραχωρήσεις του Σταμπολίσκι αποσκοπούσαν, όπως ήταν εύλογο, στην εξασφάλιση της γιουγκοσλαβικής υποστήριξης στη Λοζάννη ως προς το θέμα της βουλγαρικής εξόδου στο Αιγαίο. Το μέγιστο, όμως, των γιουγκοσλαβικών υποχωρήσεων συνίστατο στην πρόταση για διεθνοποίηση του λιμανιού και του εδαφικού διαδρόμου, μεταξύ Αλεξανδρούπολης και βουλγαρικού εδάφους²⁵. Είναι γνωστό ότι οι Σέρβοι πολιτικοί ήταν πεπεισμένοι πως ο Σταμπολίσκι δεν μπορούσε να επιβληθεί στο εσωτερικό της χώρας του και, κατ' επέκταση, δεν

21 Todorović, *ό.π.*, σ. 207.

22 I.A.Y.E. 1922/176. Υποφάκελος 2, Διαμαντόπουλος προς Υπ. Εξ., Βελιγράδι, 5/18 Νοεμβρίου, αρ. εγγ. 1349. Επίσης βλ. Σταυρινού, *ό.π.*, σ. 203 και *Politika*, 15 και 18 Νοέμβριου 1922.

23 I.A.Y.E. 1921/47/5. Ειδικός Φάκελος Μοναστηρίου. Υποφάκελος 5, Μαυρουδής προς Υπ. Εξ., Βελιγράδι, 28 Φεβρουαρίου 1920, αρ. εγγ. 34.

24 Ž. Avramovski, "Makedonsko Pitanje u Jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. Godine", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, (147-178) ["Το Μακεδονικό Ζήτημα στις γιουγκοσλαβο-βουλγαρικές σχέσεις από το 1918 έως το 1925"], *Οι Γιουγκοσλαβο-βουλγαρικές σχέσεις στον 20ο αιώνα* ed, Živko Avramovski, σειρά Zbornik Radova 1, Βελιγράδι 1980. σ. 162.

25 D.B.F.P., Vol. XXIV, *ό.π.*, σ. 414-8, Young προς Curzon, Βελιγράδι, 20 Νοεμβρίου 1922, αρ. 207, Σταυρινού, *ό.π.*, σ. 206.

μπορούσε να ελέγξει τους Βουλγαρομακεδόνες και την Ε.Μ.Ε.Ο. (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση). Ως εκ τούτου, οι βουλγαρικές θέσεις εναντίον της αποκατάστασης της τουρκικής κυριαρχίας στη Θράκη έγιναν δεκτές με μεγάλη δυσπιστία από το Βελιγράδι, καθώς οι γιουγκοσλαβικές αρχές είχαν επίγνωση των συνεννοήσεων μεταξύ της Άγκυρας και των βουλγαρομακεδονικών οργανώσεων.

Ενδεικτικό των συνεννοήσεων αυτών αποτέλεσε η υποβολή υπομνήματος, εκ μέρους της οργάνωσης Βόσνιων και “Μακεδόνων” Μουσουλμάνων στον Κεμάλ, ενημερώνοντάς τον για τη δεινή θέση στην οποία είχαν περιέλθει και αναζητώντας στο πρόσωπο του προστασία από τις γιουγκοσλαβικές αρχές. Η πρόθεση της τουρκικής κυβέρνησης να δημιουργήσει εστίες ταραχών στα Βαλκάνια φάνηκε και από τις υποσχέσεις του Ισμέτ Ινονού (İsmet İnönü) - υπουργού Εξωτερικών και επικεφαλής της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη - σε μέλη του Μακεδονικού Κομιτάτου για την παροχή υποστήριξης από την πλευρά της Άγκυρας στα σχέδιά τους²⁶. Ανησυχία, επίσης, προκάλεσε στο Βελιγράδι η εμφάνιση προκηρύξεων στα Σκόπια που καλούσαν το μουσουλμανικό στοιχείο σε εξέγερση εναντίον της σερβικής καταπίεσης²⁷. Είχε καταστεί, επομένως, σαφές στη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση πως η τουρκική παρουσία στα Βαλκάνια θα προκαλούσε τριγμούς και στο εσωτερικό του Β.Σ.Κ.Σ..

Υπό την πίεση αυτών των εξελίξεων, ο Νίντσιτς επεσήμανε στον Βενιζέλο την ανάγκη συγκρότησης βαλκανικού μετώπου εναντίον της Τουρκίας, σε συνάντησή τους στη Λωζάννη την παραμονή της έναρξης της Συνδιάσκεψης. Προκειμένου να μετάσχει και η Βουλγαρία, ο Σέρβος υπουργός έκρινε πως θα ήταν συμφέρον να ικανοποιήσει η ελληνική πλευρά το αίτημα της τελευταίας για διέξοδο στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης με τις αναγκαίες παραχωρήσεις, ενώ, επίσης, πρότεινε τη δημιουργία αποστρατικοποιημένης ζώνης στην ανατολική όχθη του Έβρου²⁸.

Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων

Κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης στη Λωζάννη, η γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία στήριξε τις ελληνικές θέσεις στο ζήτημα της Δυτικής Θράκης, τασσόμενη ενάντια σε κάθε ιδέα αυτονομίας της περιοχής. Ο Νίντσιτς επεσήμανε πως το ενδεχόμενο αυτό καταστρατηγούσε τη Συνθήκη του Νεϊγύ, ενώ χαρακτηριστικά δήλωσε

26 D.B.F.P., Vol. XXIV, ό.π., σ. 414-8, Young προς Curzon, 20 Νοεμβρίου 1922, αρ. 207. Σταυρινού, ό.π., σ. 192-3, υποσημ. 64.

27 Ι.Α.Υ.Ε. 1922/17/6. Υποφάκελος 2. Πηχιών προς Υπ. Εξ., Σκόπια, 20 Σεπτεμβρίου, αρ. εγγ. 418.

28 Ι/42/126, Βενιζέλος προς Υπ. Εξ., Λωζάννη, 7/20 Νοεμβρίου, αρ. εγγ. 257.

ότι: «... Η λέξη αυτονομία δεν πρέπει να χρησιμοποιείται στα Βαλκάνια»²⁹. Η περίπτωση της Θράκης, άλλωστε, εγκυμονούσε πολλούς κινδύνους και για το Β.Σ.Κ.Σ., καθώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά από βουλγαρικούς αναθεωρητικούς κύκλους που εποφθαλμιούσαν τη σερβική Μακεδονία. Ο Σέρβος υπουργός, ακόμη, ήταν αυτός που επωμίστηκε την υποβολή της συμμαχικής πρότασης, περί αποστρατικοποίησης μιας ζώνης στα τουρκοβουλγαρικά και ελληνοτουρκικά σύνορα, ενώ ο ίδιος επεσήμανε την ανάγκη διεθνοποίησης μιας λωρίδας εδάφους από το βουλγαρικό έδαφος ως το λιμάνι της Αλεξανδρούπολης³⁰, όπως είχε υποσχεθεί στον Σταμπολίσκι στις συνομιλίες του Βελιγραδίου τον ίδιο μήνα. Επίσης, η ελληνική και η γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία συνεργάστηκαν στην αντιμετώπιση των τουρκικών αξιώσεων στα οικονομικά ζητήματα (πολεμική αποζημίωση από την Ελλάδα, πληρωμή του οθωμανικού χρέους από το Β.Σ.Κ.Σ.).

Παρ' όλα αυτά, παρατηρήθηκε διάσταση απόψεων μεταξύ Αθήνας και Βελιγραδίου σε καίρια ζητήματα, όπως αυτά της ελεύθερης σερβικής ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και της στρατιωτικής σύμπραξης των δύο χωρών σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη ναυαγούσαν. Αμέσως μετά την αναχώρηση του Πολίτη, ο Σέρβος υπουργός Εξωτερικών ζήτησε από τον γενικό γραμματέα της ελληνικής πρεσβείας στο Βελιγράδι, τον Κίμωνα Διαμαντόπουλο, το αντίγραφο της Σύμβασης του 1914. Ο Διαμαντόπουλος λανθασμένα του έδωσε το κείμενο στο οποίο εμπεριέχονταν οι προτάσεις του Σέρβου υπουργού Οικονομικών Κόστα Γιοβάνοβιτς (Kosta Jonanović) κατά τις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στην υπογραφή της Σύμβασης των Αθηνών (10/23 Μαΐου 1914). Το κείμενο αυτό τιτλοφορείτο «*Ο σερβικός λιμένας της Θεσσαλονίκης*» και προέβλεπε την υπαγωγή ενός μέρους του λιμανιού στη σερβική διοίκηση. Το σφάλμα του έγινε αντιληπτό, λίγες βδομάδες αργότερα, όταν εστάλη από την Αθήνα το αυθεντικό κείμενο της Σύμβασης. Έκτοτε, το Βελιγράδι δεν προχώρησε στην επικύρωσή της και ήγειρε επιπρόσθετες αξιώσεις, βασισμένες στο περιεχόμενο του σχεδίου που εισήγαγε ο Γιοβάνοβιτς³¹. Ήταν προφανές, πως οι

29 Σταυρινού, *ό.π.*, σ. 216, υποσημ. 19.

30 Todorović, *ό.π.*, σ. 188.

31 D.B.F.P., Vol. XXIV, *ό.π.*, σ. 456, Young προς Curzon, Βελιγράδι, 4 Ιανουαρίου 1923, αρ. 236, υποσημ. 2. Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, Knjiga Prva (1921-1930)* [Οι Βρετανοί για το Βασίλειο της Γιουγκοσλαβίας. Ετήσιες αναφορές της Βρετανικής Πρεσβείας στο Βελιγράδι 1921-1938, Πρώτος Τόμος (1921-1930)], Βελιγράδι 1986, σ. 95. Υπουργείο Εξωτερικών, 1919-1940. *Ελληνικά διπλωματικά έγγραφα*, τ. γ', Αθήνα 1994, σ. 338-9, Αλεξανδρής προς Βενιζέλο, Αθήνα, 24 Δεκεμβρίου 1922/6 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 253. Δ. Παπαμιχαλόπουλος, *Η ελευθέρα σερβική ζώνη Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1953, σ. 55. Χ. Καμέας, «Η ελευθέρα σερβική ζώνη της Θεσσαλονίκης, (1913-1929)», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο

πολιτικές συγκυρίες ήταν ευνοϊκότερες, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι γιουγκοσλαβικές θέσεις.

Όπως εκμυστηρεύθηκε ο Νίντσιτς στον Άγγλο διπλωματικό αντιπρόσωπο στο Βελιγράδι, Άλμπαν Γιανγκ (Alban Young), η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση δεν θα συναινούσε σε καμία πολιτικής φύσεως συμφωνία με την Ελλάδα, εάν η τελευταία δεν προέβαινε σε σημαντικότερες παραχωρήσεις στο ζήτημα της ζώνης³². Για το ίδιο θέμα ο Μπάλουγκτζιτς ταξίδεψε στη σερβική πρωτεύουσα, ώστε να λάβει οδηγίες από την κυβέρνησή του. Επιστρέφοντας υπέβαλε υπόμνημα στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Χατζηκυριάκο με τις γιουγκοσλαβικές θέσεις. Μεταξύ αυτών πρότεινε να μη χρησιμοποιηθεί η ελεύθερη ζώνη αποκλειστικά για το διαμετακομιστικό εμπόριο του Β.Σ.Κ.Σ., αλλά και για το εμπόριο μεταξύ του γιουγκοσλαβικού βασιλείου και της Ελλάδας³³. Επιπλέον πρότεινε τη δημιουργία κοινών ελληνογιουγκοσλαβικών σταθμών σε Θεσσαλονίκη και Γευγελή για τον έλεγχο των εμπορευμάτων και την εγκατάσταση γιουγκοσλαβικών τελωνειακών αρχών στη ζώνη, σε ένα τμήμα του λιμανιού που θα εκχωρείτο στο Β.Σ.Κ.Σ.³⁴.

Από την πλευρά της η ελληνική κυβέρνηση, σε ένδειξη καλής θέλησης, προχώρησε σε μια σειρά δασμολογικών ελαφρύνσεων για το γιουγκοσλαβικό εμπόριο³⁵. Παράλληλα, όμως, εξέταζε το ενδεχόμενο ίδρυσης μιας ελληνικής ελεύθερης ζώνης, κατόπιν υπόδειξης του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, ως αντιστάθμισμα των πιέσεων που δεχόταν³⁶. Αμέσως μετά ανέλαβε τη δημιουργία ομάδας εμπειρογνομόνων για την εξέταση των προτάσεων που προσκόμισε ο Σέρβος πρεσβευτής³⁷, το έργο της οποίας ολοκληρώθηκε μόλις το Μάρτιο. Το ελληνικό σχέδιο συναινούσε στην εκχώρηση μέρους του λιμανιού, επέμενε, εντούτοις, οι τελωνειακές, αστυνομι-

Θεσσαλονίκης, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 2.

32 D.B.F.P., Vol. XXIV, ό.π., σ. 456, Young προς Curzon, Βελιγράδι, 4 Ιανουαρίου 1923, αρ. 236.

33 Σε δηλώσεις του στην εφημερίδα *Politika*, ο Χατζηκυριάκος αποκάλυψε εν μέρει τα σχέδια της ελληνικής κυβέρνησης για την εμπορική συνθήκη που επρόκειτο να υπογραφεί από τα δύο κράτη, όπως συμφωνήθηκε κατά την επίσκεψη του Πολίτη στο Βελιγράδι. Ο Έλληνας υπουργός τόνισε ότι πρόθεση της Ελλάδας ήταν η διάθεση της παραγωγή αλατιού από την αλυκή Κίτρους στη σερβική αγορά, τη διεξαγωγή εμπορίου δια θαλάσσης (Θεσσαλονίκη-Αδριατική), ως πιο οικονομική λύση έναντι της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Βελιγραδίου και την εισαγωγή του δηναρίου στο χρηματιστήριο. *Ελεύθερον Βήμα*, 8 Ιανουαρίου 1923.

34 *Ελεύθερον Βήμα*, 11 Ιανουαρίου 1923. Καμέας, ό.π., σ. 8.

35 *Ελεύθερον Βήμα*, 19 Ιανουαρίου 1923.

36 Α. Κούλας, "Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928", αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 16.

37 Αυτόθι, σ. 18-9.

κές και δικαστικές αρχές να είναι ελληνικές και να εφαρμόζεται η ελληνική νομοθεσία. Προκειμένου να διατηρηθεί η ελληνική κυριαρχία, η κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να παραχωρήσει την εκμετάλλευση της ζώνης σε μια ιδιωτική γιουγκοσλαβική εταιρεία³⁸.

Η γιουγκοσλαβική ηγεσία δεν έμεινε ικανοποιημένη από τις ελληνικές θέσεις. Φρόντιζε, μάλιστα, να εξωτερικεύει τη δυσαρέσκειά της και, παράλληλα, να ασκεί ποικίλες πιέσεις στην Αθήνα, έτσι ώστε να κάμψει τις αντιστάσεις της. Οι δηλώσεις του Μπάλουγκτζιτς στην εφημερίδα *Politika*, φανέρωναν μια πτυχή των παραπάνω. Αναφερόμενος στο ζήτημα της ζώνης τόνιζε ότι:

«...είναι η εκπλήρωση μιας υποχρέωσης στο πλαίσιο της ελληνοσερβικής συμμαχίας ως όρος για την αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη... Η Θεσσαλονίκη στο δεύτερο βαλκανικό πόλεμο σώθηκε με συμμαχικές προσπάθειες από τους Βουλγάρους. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν ισχυρές βουλγαρικές δυνάμεις και ότι ο Φερδινάνδος εξέφρασε την ελπίδα να παραμείνουν εκεί. Η πλήρης ελευθερία για το εισαγωγικό και εξαγωγικό μας εμπόριο δεν είναι κανενός είδους παραχώρηση...»³⁹

Η απροθυμία, επίσης, της φασιστικής κυβέρνησης της Ιταλίας να εφαρμόσει τη Συνθήκη του Ραπάλλο οδηγούσε, αναπόδραστα, στο συμπέρασμα ότι το Β.Σ.Κ.Σ. θα αποζημιωνόταν με ευρύτερα προνόμια στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, ως αντάλλαγμα για τις πιέσεις που δεχόταν στην Αδριατική. Η άποψη αυτή εκφράστηκε, τόσο από το γιουγκοσλαβικό, όσο και από τον ελληνικό τύπο⁴⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επίσης, παρουσίαζε το ζήτημα της στρατιωτικής συνεργασίας των δύο χωρών. Το κλίμα αβεβαιότητας που επικρατούσε στις τάξεις της ελληνικής αντιπροσωπείας, σχετικά με την έκβαση των συνομιλιών στη Λωζάννη και οι λεπτές ισορροπίες που είχαν διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης καθιστούσαν επιτακτική τη γιουγκοσλαβική βοήθεια σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις οδηγούνταν σε αδιέξοδο. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1922, ο Βενιζέλος επιχείρησε να ανιχνεύσει τις προθέσεις της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης. Σε συνομιλία του με τον πρεσβευτή του Β.Σ.Κ.Σ. στο Παρίσι και μέλους της γιουγκοσλαβικής αντιπροσωπείας, Μίροσλαβ Σπαλαϊκόβιτς (Miroslav Spalajković), πρότεινε ανεπίσημα την παραχώρηση της περιοχής της Φλώρινας στο Β.Σ.Κ.Σ., με αντάλλαγμα τη στρατιωτική

38 D.B.F.P., Vol. XXIV, ό.π., σ. 539-40, Bentinck προς Curzon, Αθήνα, 10 Μαρτίου 1923, αρ. 294. Καμέας, ό.π., σ. 8-9.

39 *Politika*, 11 Φεβρουαρίου 1923. Todorović, ό.π., σ. 211.

40 D.B.F.P., Vol. XXIV, ό.π., σ. 458-9, Young προς Curzon, Βελιγράδι, 4 Ιανουαρίου 1923, αρ. 238, υποσημ. 1. *Ελεύθερον Βήμα*, 21 Μαρτίου 1923.

σύμπραξη των δύο χωρών εναντίον της Τουρκίας. Ο Έλληνας πολιτικός εκτιμούσε πως μόνο μέσω της γιουγκοσλαβικής διαμεσολάβησης στο Λονδίνο και το Παρίσι θα μπορούσε να επανεξεταστεί το ενδεχόμενο επανάληψης του πολέμου, με απώτερο σκοπό την επανάκτηση της Ανατολικής Θράκης⁴¹.

Η Επαναστατική Επιτροπή, ωστόσο, δεν ήταν τόσο ενθουσιώδης για τη συνεργασία με το Β.Σ.Κ.Σ.. Η κύρια αιτία ήταν η αναγκαστική παραχώρηση ελληνικού εδάφους. Θεωρούσε, επίσης, πως η συμμετοχή του γιουγκοσλαβικού στρατού θα μπορούσε να αποφευχθεί και να διεξαχθούν οι πολεμικές επιχειρήσεις αποκλειστικά με τη συνεργασία των Συμμάχων. Επίσης, στις τάξεις της Επιτροπής επικρατούσε η άποψη πως και η κυβέρνηση του Βελιγραδίου, υπό το βάρος της κοινής γνώμης, δεν θα αποδεχόταν την πρόταση. Παρά τις αντιρρήσεις που εκφράστηκαν, η Επαναστατική Επιτροπή έδωσε, τελικά, τη συγκατάθεσή της για τη διεξαγωγή των διαπραγματεύσεων με τους Γιουγκοσλάβους⁴².

Ο νέος υπουργός Εξωτερικών, Απόστολος Αλεξανδρής, μετέφερε στη κυβέρνηση του Βελιγραδίου, μέσω του Σέρβου πρεσβευτή, τις προτάσεις που ο Βενιζέλος είχε υποβάλει ανεπίσημα στον Σπαλαϊκοβιτς. Σύμφωνα με αυτές, η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση επρόκειτο να μεσολαβήσει διπλωματικά υπέρ της Ελλάδας στην Αγγλία και τη Γαλλία, προκειμένου οι εκεί κυβερνήσεις να επανεξετάσουν το ενδεχόμενο επανάληψης του πολέμου. Στο στρατιωτικό σκέλος το Β.Σ.Κ.Σ. θα συμμετείχε ενεργά με την αποστολή 4 μεραρχιών. Μολονότι η απάντηση που ήρθε από το Βελιγράδι ήταν αρνητική, οι Έλληνες διπλωμάτες δεν παραιτήθηκαν των προσπαθειών τους. Η τουρκική επιστράτευση που λάμβανε χώρα στην Ανατολική Θράκη, κατά παράβαση της ανακωχής που είχε υπογραφεί στα Μουδανιά (28 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1922), καθιστούσε εξαιρετικά επισφαλή τη θέση της Ελλάδας. Ο Βενιζέλος προσπαθούσε να τιθασεύσει τις φιλοπόλεμες τάσεις των στρατιωτικών και χαρακτήρισε «εθνικήν αυτοκτονίαν» την οποιαδήποτε στρατιωτική πρωτοβουλία από ελληνικής πλευράς, χωρίς την έγκριση των Συμμάχων και την εξασφάλιση της βουλγαρικής ουδετερότητας⁴³. Μοναδική διέξοδος ήταν η συνεργασία με το Β.Σ.Κ.Σ.:

«Εις μόνον τρόπος υπάρχει όπως, επαναλαμβάνοντες εχθροπραξίας, αποβλέψω-

41 Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Βενιζέλος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη 18/31 Δεκεμβρίου 1922, αρ. εγγ. 216, σ. 308-9.

42 Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Πλαστήρας, Γονατάς, Αλεξανδρής προς Βενιζέλο, Αθήνα, 19 Δεκεμβρίου 1922/1 Ιανουαρίου, 1923, αρ. εγγ. 221, σ. 312-3.

43 Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Βενιζέλος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη, 2/15 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 296, σ. 370-1. Επίσης βλ. Ι/43/11, Βενιζέλος προς Αλεξανδρή (μέσω Λονδίνου), Λωζάννη, 1/14 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 829.

μεν εις ασφαλή επιτυχίαν. Το να συμπράξῃ μεθ' ημών ως σύμμαχος η Σερβία, αποστέλλουσα εις την Ανατολική Θράκην δύο μεραρχίας ή έστω και μία μόνον ως και βαρύ πυροβολικόν, και συγκεντρούσα δύο άλλας μεραρχίας εις δυτικά σύνορα Βουλγαρίας. Τοιαύτη σύμπραξις δεν θα μας ενίσχυε μόνον μεγάλως στρατιωτικώς διαματαιώσεως κυρίως βουλγαρικού κινδύνου, αλλά έτι μάλλον διπλωματικώς, ασφαλίζουσα ημίν ηθικήν υποστήρηξιν Μικράς Συνεννοήσεως, ήτις θα βαρύνῃ μεγάλως εν Γαλλία. Διά τούτω συνιστώ και πάλιν επιμόνως να επιζητήσετε άνευ αναβολής, εξασφάλισιν σερβικής συμπράξεως, υποσχόμενοι ότι, αν συνεπεία κοινής ημών ενεργείας εξασφαλίσωμεν Ανατολικήν Θράκην μέχρι Τσατάλτζαν, θα παραχωρήσωμεν Σέρβοις περιφέρειαν Φλωρίνης. Θα συνίστων επίσης επιμόνως παραχώρισιν ταύτην, και αν Σερβία έστελλεν εις Τσατάλτζαν βαρύ πυροβολικόν μόνον και αεροπλάνα, συνεκέντρου δε δύο μεραρχίας επιστρατευμένας εις βουλγαρικά σύνορα Παλαιάς Σερβίας, και μας υπεστήριζε διπλωματικώς μετά Μικράς Συνεννοήσεως δι' ανάκτησιν Ανατολικής Θράκης, επετυγχάνομεν δε ανάκτησιν ταύτην»⁴⁴

Ο ίδιος γνωστοποίησε εγγράφως στον Πάσιτς τις παραπάνω σκέψεις του στις 25 Ιανουαρίου 1923⁴⁵. Στην επιστολή του, υπογράμμισε την ανάγκη αντίστασης στην τουρκική προέλαση στα Βαλκάνια. Ο τουρκικός κίνδυνος ήταν το κυριότερο επιχείρημα και στη συνομιλία μεταξύ του Έλληνα πρεσβευτή στο Βελιγράδι, Νικολάου Μαυρουδή⁴⁶, και του Σέρβου βασιλιά. Αν και η αρχική απάντηση των Γιουγκοσλάβων ήταν συγκρατημένη, υποσχόμενοι ότι θα υποστήριζαν τις ελληνικές θέσεις, αποκλειστικά δια της διπλωματικής οδού, πολύ σύντομα δέχτηκαν να γίνουν συζητήσεις και για το στρατιωτικό σκέλος⁴⁷. Για τον σκοπό αυτό, ταξίδεψε στο Βελιγράδι ο στρατη-

44 Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Βενιζέλος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη, 8/21 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 321, σ. 408-9 και Βενιζέλος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη, 9/22 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 323, σ. 410-1. Επίσης βλ. I/43/16α, Βενιζέλος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη, 19 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 484.

45 I/43/26β. Βενιζέλος προς Πάσιτς, Λωζάννη, 25 Ιανουαρίου 1923.

46 Η αποστολή πρεσβευτή στη σερβική πρωτεύουσα συνδέεται άμεσα με την ανάγκη της ελληνικής πλευράς για την εξασφάλιση της γιουγκοσλαβικής στρατιωτικής βοήθειας. Για τη θέση αυτή ο Βενιζέλος είχε προτείνει τον Κωνσταντίνο Ρέντη. Δεν έκρυψε, μάλιστα, τη δυσφορία του με την επιλογή του Μαυρουδή από την ελληνική κυβέρνηση και την Επαναστατική Επιτροπή, θέτοντας ακόμα και ζήτημα αντικατάστασής του στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης. Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Βενιζέλος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη, 9/22 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 323, σ. 410-1, Αλεξανδρής προς Βενιζέλο, Αθήνα, 30 Δεκεμβρίου/12 Ιανουαρίου 1923, αρ. 284, σ. 362-3 και Βενιζέλος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη, 9 Ιανουαρίου 1923, αρ. 265, σ. 348-9

47 Η αιτία αυτής της ξαφνικής, αλλά προσωρινής όπως αποδείχθηκε, αλλαγής στάσης από το γιουγκοσλαβικό βασίλειο θα πρέπει να αναζητηθεί στη διαρροή των προτάσεων του οπλαρχηγού της Ε.Μ.Ε.Ο., Αλεξάνταρ Πρωτογκέρωφ, στον αρχηγό της Τουρκοβουλγαρικής Επιτροπής, Τάνε Νικόλωφ. Σύμφωνα με αυτές, η Ε.Μ.Ε.Ο. και η κυβέρνηση της Άγκυρας θα έπρεπε να αναπτύξουν στενές επαφές με τους

γός Μαζαράκης. Η παρουσία του, όμως, δεν απέδωσε καρπούς, καθώς κατόπιν λίγων ημερών η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης ανέστειλε προσωρινά τις εργασίες της, χωρίς, ωστόσο, να επέλθει διακοπή.

Παράλληλα με τις ελληνοσερβικές συνεννοήσεις, έλαβαν χώρα στη Ναϊσό (Niš) γιουγκοσλαβοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις που διήρκεσαν σχεδόν ολόκληρο το Μάρτιο. Αντικείμενό τους ήταν η καταπολέμηση των βουλγαρικών κοιμιτάτων, η δράση των οποίων είχε λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, τόσο στη Νότια Σερβία όσο και στο εσωτερικό της Βουλγαρίας⁴⁸.

Στα μέσα Μαρτίου και ενόσω οι διαπραγματεύσεις στη Ναϊσό συνεχίζονταν, ο πρωθυπουργός και υπουργός Αμύνης του Β.Σ.Κ.Σ., Πάσιτς, απάντησε, κατόπιν δίμηνης περίπου καθυστέρησης, στο κάλεσμα του Βενιζέλου για στρατιωτική συνεργασία. Η απροθυμία του Σέρβου ηγέτη να παράσχει οποιαδήποτε εγγύηση, που θα οδηγούσε σε ένοπλη δράση, στηρίχθηκε κατά τον ίδιο, πρώτον, στη διάσταση απόψεων μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας, γύρω από το ζήτημα του πολέμου με την Τουρκία, γεγονός που καθιστούσε κάθε στρατιωτικό εγχείρημα παρακινδυνευμένο, και, δεύτερον, στην αδυναμία εξοπλισμού του μισού, σχεδόν, στρατεύματος της χώρας του⁴⁹. Λαμβανομένου υπόψη ότι οι ελληνικές αρχές είχαν στη διάθεση τους στοιχεία, σχετικά με έκτακτες πολεμικές πιστώσεις 800 εκ. δηναρίων και με την αγορά όπλων, στην οποία προέβη η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση στις αρχές του 1923 από την Αγγλία⁵⁰, είναι προφανές ότι οι λόγοι που επικαλέστηκε ο γερόλυκος Σέρβος πολιτικός δεν έπεισαν την Αθήνα.

Μετά την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων στη Ναϊσό στα τέλη Μαρτίου, οι πληροφορίες που εισέρεαν στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών από τις πρεσβείες

Τούρκους της σερβικής Μακεδονίας, ώστε να προκαλέσουν εσωτερικές ταραχές στο Β.Σ.Κ.Σ. και να αποτρέψουν την εμπλοκή του σε έναν αντιτουρκικό συνασπισμό σε περίπτωση πολέμου. Στο δεύτερο γράμμα προς τον Νικόλφ ο οπλαρχηγός της Ε.Μ.Ε.Ο. τόνιζε πως ο Μουσολίνι σχεδίαζε την πτώση του Σταμπολίσκι, εξ αιτίας του ζητήματος της πολεμικής αποζημίωσης, με σκοπό την δημιουργία αντιγιουγκοσλαβικού μπλοκ αποτελούμενο από την Ουγγαρία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία. *Τodoironic, ό.π., σ. 197-8.*

48 Η επικήρυξη του Αλεξανδρόφ με το ποσό των 100.000 δηναρίων από τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, οι επιθέσεις ανταρτών της Ε.Μ.Ε.Ο. σε χωριά της σερβικής Μακεδονίας που κατοικούνταν από Σέρβους εποίκους και η απόπειρα δολοφονίας στο Εθνικό Θέατρο εναντίον του Σταμπολίσκι τον Ιανουάριο του 1923 αποδείκνυν πως η αντιμετώπιση της Οργάνωσης ήταν, πλέον, κοινή υπόθεση των δύο χωρών. Οι επιδρομές των κοιμιτάτων συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων χωρίς, ωστόσο, να οδηγήσουν στη διακοπή τους.

49 I/43/48, Πάσιτς προς Βενιζέλο, Βελιγράδι, 14 Μαρτίου 1923.

50 I.A.Y.E. 1922/17/5 Διαμαντόπουλος προς Υπ. Εξ., Βελιγράδι, 28 Οκτωβρίου/10 Νοεμβρίου 1922, αρ. εγγ. 1297 και Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Μελάς προς Αλεξανδρή, Λονδίνο, 11/24 Ιανουαρίου 1923, αρ. εγγ. 336, σ. 420.

σε Σόφια και Βελιγράδι ήταν συγκεχυμένες. Όπως συνέβαινε και τα προηγούμενα χρόνια, η πιθανότητα συνεννόησης μεταξύ Βελιγραδίου και Σόφιας αντιμετωπίστηκε με καχυποψία από την ελληνική πλευρά. Ο Έλληνας πρεσβευτής στο Βελιγράδι, Ν. Μαυρουδής, τόνισε ότι η γιουγκοσλαβική πλευρά υπερθεμάτιζε τεχνηέντως τη σημασία των συμφωνηθέντων στη Ναϊσσό⁵¹. Με αυτόν τον τρόπο φρόντιζε να διατηρεί υπαρκτούς τους φόβους και τις ανησυχίες της ελληνικής πλευράς, έτσι ώστε να εξασφαλίσει περισσότερα και σημαντικότερα προνόμια στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ενόψει της επανέναρξης της Συνδιάσκεψης στη Λωζάννη, ο Αλεξάνδρης επισκέφθηκε το Βελιγράδι στις 14 Απριλίου 1923, προκειμένου να ενημερωθεί για το περιεχόμενο των αποφάσεων στη Ναϊσσό και να βολιδοσκοπήσει τις γιουγκοσλαβικές θέσεις σε σχέση με τα ζητήματα που απασχολούσαν την ελληνική εξωτερική πολιτική.

Ο Έλληνας υπουργός έλαβε κατηγορηματικές διαβεβαιώσεις πως δεν υπήρχε συμφωνία πολιτικού περιεχομένου μεταξύ Β.Σ.Κ.Σ. και Βουλγαρίας και πως τα ζητήματα που εξετάστηκαν ήταν καθαρά τεχνικής φύσεως και αφορούσαν την καταπολέμηση των κομιτάτων⁵². Στη συνάντησή του με τους Πάσιτς και Νίντσιτς, οι τελευταίοι του διεμήνυσαν πως σε ενδεχόμενο ελληνοτουρκικό πόλεμο, το Β.Σ.Κ.Σ. θα τηρούσε στάση ευμενούς ουδετερότητας. Συγχρόνως, διαβεβαίωσαν πως το Βελιγράδι θα προχωρούσε σε διάβημα στη Σόφια με σκοπό να αποτρέψει βουλγαρική επίθεση στα νώτα των ελληνικών δυνάμεων. Επίσης, τόνισαν ότι η γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία στη Λωζάννη θα υποστήριζε τις ελληνικές θέσεις στο ζήτημα των πολεμικών αποζημιώσεων που αξίωνε η Άγκυρα, φθάνοντας σε σημείο να μην υπογράψει τη συνθήκη εάν η τουρκική αντιπροσωπεία ενέμενε στις θέσεις της.

Αναφορικά με το ζήτημα της βουλγαρικής διεξόδου στο Αιγαίο, ο υφυπουργός εξωτερικών, Πάντα Γκαβρίλοβιτς, είχε διαβεβαιώσει λίγες μέρες νωρίτερα τον Μαυρουδή ότι το Β.Σ.Κ.Σ. δεν θα συναινούσε σε καμία λύση, που δεν θα γινόταν αποδεκτή από την Αθήνα⁵³. Το τίμημα που ζητήθηκε για τη διπλωματική βοήθεια ήταν η ικανοποίηση των γιουγκοσλαβικών αιτημάτων σχετικά με το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ο Αλεξάνδρης υπογράμμισε ότι η ελληνική πλευρά ήταν διατεθειμένη να προβεί σε γενναίες παραχωρήσεις προς όφελος του γιουγκοσλαβικού εμπορίου, υπό την προϋπόθεση να μη θίγεται η ελληνική κυριαρχία⁵⁴. Οι διαφορές που προέκυψαν

51 Todorović, *ό.π.*, σ. 202.

52 Sfetas, *ό.π.*, σ. 163.

53 D.B.F.P., Vol. XXIV, *ό.π.*, σ. 582, Young προς Curzon, Βελιγράδι, 12 Απριλίου 1923, αρ. 325.

54 Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Αλεξάνδρης προς Γονατά, Βελιγράδι, 14 Απριλίου 1923, αρ. εγγ. 495, σ. 546-7. Στις προτάσεις που παρέδωσε στον Μπάλουγκτζιτς γινόνταν αποδεκτή η παρουσία γιουγκοσλαβικών τελωνειακών αρχών εντός της ζώνης. Ανυποχώρητη, ωστόσο, ήταν η ελληνική πλευρά στα θέ-

αναφορικά με την οριοθέτηση της ζώνης υπερκεράστηκαν και έτσι δεν αποτράπηκε η επίτευξη συμφωνίας. Στις 10 Μαΐου 1923 ο Αλεξανδρής, οδεύοντας στη Λωζάννη, σταμάτησε στο Βελιγράδι για να υπογράψει τη “*Σύμβαση περί διακανονισμού της δια Θεσσαλονίκης σερβικής διαμετακόμισης*”. Η νέα αυτή σύμβαση, που ρύθμιζε το καθεστώς του διαμετακομιστικού εμπορίου της γειτονικής χώρας, αποτελείτο από 14 άρθρα και συνιστούσε μια σπουδαία διπλωματική επιτυχία του Βελιγραδίου. Η ελεύθερη ζώνη που παραχωρήθηκε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης χαρακτηριζόταν ως σερβική, υπόκειτο στη γιουγκοσλαβική νομοθεσία, οι υπάλληλοί της ήταν υπήκοοι του Β.Σ.Κ.Σ. και διορίζονταν από τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, ενώ επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 5, δεν αποκλειόταν η μεταφορά πολεμικού υλικού⁵⁵.

Ο διακανονισμός του ακανθώδους αυτού ζητήματος είχε ευεργετικές συνέπειες για την Ελλάδα. Τόσο ο Νίντσιτς, όσο και ο Αλέξανδρος, μετά την επίσκεψη του Αλεξανδρή, δήλωσαν πρόθυμοι να προβούν στην αναγνώριση του Έλληνα βασιλιά Γεωργίου Β'⁵⁶. Δείγμα των φιλικών προθέσεων του Βελιγραδίου αποτέλεσε η κοινή αρνητική απάντηση, Βενιζέλου και Γιοβάνοβιτς, στο τουρκικό αίτημα περί πολεμικών επανορθώσεων⁵⁷. Ωστόσο, στα μέσα Μαΐου, και ενώ οι διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη έβαιναν εκ νέου προς αδιέξοδο, η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, λόγω λεπτών ισορροπιών, αρνήθηκε να προβεί σε διάβημα στη Σόφια, με σκοπό την εξασφάλιση της βουλγαρικής ουδετερότητας, όπως, άλλωστε, είχε υποσχεθεί στον Αλεξανδρή. Εξηγώντας τη στάση της κυβέρνησής του, ο Νίντσιτς τόνισε ότι με αυτόν τον τρόπο επιθυμούσε να μην ενθαρρύνει τις φιλοπόλεμες τάσεις στην Ελλάδα και να διαφυλάξει την ειρήνη. Παράλληλα, επανέλαβε ότι το Β.Σ.Κ.Σ. ενέμενε στη στάση ευμενούς ουδετερότητας σε περίπτωση ελληνοτουρκικής σύγκρουσης, αλλά υπογράμμισε ότι δεν θα έδινε παρόμοιες διαβεβαιώσεις στη Βουλγαρία⁵⁸. Στην πραγματικότητα, όμως, το Β.Σ.Κ.Σ. είχε αποφασίσει να δράσει εάν η Βουλγαρία επενέβαινε στην ελληνο-

ματα της αστυνόμευσης και της δικαστικής δικαιοδοσίας που εντάσσονταν στις αρμοδιότητες του Έλληνα λιμενάρχη. Ο λιμενάρχης θα είχε δικαίωμα επέμβασης στη ζώνη για θέματα ασφάλειας, όποτε έκρινε ότι ήταν απαραίτητο. Η ελληνική πλευρά, επίσης, δεν αποδέχτηκε το διορισμό Σέρβου υπολιμενάρχη, καθώς θεωρούσε ότι θα προέκυπταν πρακτικές δυσκολίες. Στην ουσία, όμως, η παρουσία του θα υποδήλωνε καθεστώς συγκυριαρχίας.

55 Για το ακριβές περιεχόμενο της Σύμβασης, βλ. αναλυτικότερα Καμέας, *ό.π.*, σ. 11-7. Κούλας, *ό.π.*, σ. 24-5, Παπαμιχαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 66-9.

56 *Ελεύθερον Βήμα*, 19 Απριλίου 1923. D.B.F.P., Vol. XXIV, *ό.π.*, σ. 613-7, Young προς Curzon, Βελιγράδι, 26 Απριλίου 1923, αρ. 350.

57 Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Κακλαμάνος προς Αλεξανδρή, Λωζάννη 7 Μαΐου 1923, αρ. εγγ. 520, σ. 567-8.

58 Υπουργείο Εξωτερικών, *ό.π.*, Μαυρουδής προς Βενιζέλο, Βελιγράδι, 24 Μαΐου 1923, αρ. εγγ. 578 και 579, σ. 614-5.

τουρκική διαμάχη. Η απόφαση αυτή είχε κοινοποιηθεί στο Foreign Office από τον Σέρβο υφυπουργό Εξωτερικών, εν αγνοία των ελληνικών υπηρεσιών⁵⁹.

Η διευθέτηση τελικά της ελληνοτουρκικής διαφοράς επετεύχθη κατόπιν προσωπικής συνεννόησης μεταξύ Ινονού και Βενιζέλου. Παρά την αντίθετη άποψη της Επαναστατικής Επιτροπής, ο Βενιζέλος πρότεινε την παραχώρηση της περιοχής του Κάραγατς στην Τουρκία, με αντάλλαγμα την παραίτησή της από την αποζημίωση. Η αποδοχή των προτάσεων από τον Ινονού αποσόβησε μια νέα ελληνοτουρκική συμπλοκή. Παράλληλα, έθετε νέα εμπόδια στην εφαρμογή του άρθρου 48 της Συνθήκης του Νεϊγύ, καθώς η οικονομική διέξοδος της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, έπρεπε να διέρχεται, πλέον, και από τουρκικό έδαφος.

Συμπεράσματα

Η επίσκεψη του Νικολάου Πολίτη στο Βελιγράδι λίγες εβδομάδες πριν την έναρξη των διαπραγματεύσεων στη Λωζάννη αποσκοπούσε προφανώς στην εξασφάλιση της διπλωματικής συνδρομής του Β.Σ.Κ.Σ. στις ελληνικές υποθέσεις και κυρίως στο ζήτημα της Δυτικής Θράκης, όπου η ελληνική κυριάρχια ετίθετο υπό αμφισβήτηση μετά την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία. Στον αντίποδα η γιουγκοσλαβική πλευρά άδραξε την ευκαιρία για να τοποθετηθεί επί ορισμένων ζητημάτων που ήταν υψίστης σημασίας για το Β.Σ.Κ.Σ., όπως π.χ. αυτά της ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, των Σλαβοφώνων της ελληνικής επικράτειας και της δράσης των βουλγαρικών κοιτάτων. Οι συνομιλίες του Πολίτη δεν κατέληξαν σε συμφωνίες, αλλά περιορίστηκαν σε προφορικές υποσχέσεις. Ως εκ τούτου, δεν οδήγησαν στην επίλυση ζητημάτων αλλά στη διαμόρφωση ενός πλαισίου συνεργασίας των δύο πλευρών στην επερχόμενη Συνδιάσκεψη. Η επίσκεψη του Αλεξανδρή στη γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα λίγους μήνες μετά από αυτήν του Πολίτη υποδηλώνει την ανεπάρκεια των συνομιλιών του τελευταίου και την εν μέρει αλλαγή των δεδομένων μετά την πρώτη φάση των διαπραγματεύσεων.

Η γιουγκοσλαβική βοήθεια στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης αξιολογήθηκε θετικά από την ελληνική πλευρά, καθώς δημιουργούσε την εντύπωση της βαλκανικής ενότητας έναντι της επιστροφής των Τούρκων στην Ευρώπη. Παρ' όλα αυτά, παρατηρώντας προσεκτικότερα, διαπιστώνουμε ότι η διπλωματική συνδρομή του Βελιγραδίου περιορίστηκε σε ζητήματα που άπτονταν, άμεσα ή έμμεσα, του ενδιαφέροντός του (καθεστώς Δυτικής Θράκης, έξοδος της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, τουρκική αποζημίωση). Αντίθετα, το Β.Σ.Κ.Σ. υπήρξε ιδιαίτερος διεκδικητικό στο θέμα της ελεύθερης

59 Todorović, *ό.π.*, σ. 217.

ζώνης, ενώ η γιουγκοσλαβική απάντηση στις επανειλημμένες εκκλήσεις της ελληνικής πλευράς για στρατιωτική συνεργασία, σε περίπτωση αποτυχίας των διαπραγματεύσεων, υπήρξε αποθαρρυντική.

Η αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας και η οριστικοποίηση του *status quo* με τη Συνθήκη της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) επέφεραν αλλαγές στο συσχετισμό δυνάμεων στα Βαλκάνια, αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Β.Σ.Κ.Σ.. Η ευθυγράμμιση της γιουγκοσλαβικής πολιτικής με τις γαλλικές επιδιώξεις στην Ανατολική Μεσόγειο και την Κεντρική Ευρώπη, εκτός του ότι λειτούργουσε ως μέσο αντιμετώπισης του ιταλικού παράγοντα, παρείχε στο Βελιγράδι έναν σημαντικό σύμμαχο, τη στιγμή που η Αθήνα βρισκόταν διπλωματικά απομονωμένη και αντιμέτωπη με έναν κυκεώνα προβλημάτων (πολιτειακό, προσφυγικό) στο εσωτερικό. Τόσο οι διαπραγματεύσεις της Ναϊσσού, όσο και αυτές για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης απέδειξαν ότι το Βελιγράδι βρισκόταν, πλέον, σε θέση ισχύος έναντι των γειτόνων του, γεγονός που η γιουγκοσλαβική πλευρά προσπάθησε να εκμεταλλευθεί. Και αν η διαλλακτική πολιτική της Σόφιας έναντι του Βελιγραδίου ήταν συνειδητή επιλογή της κυβέρνησης Σταμπολίσκι, η οποία εντασσόταν στο πλαίσιο της συμφιλιοτικής πολιτικής με το Β.Σ.Κ.Σ. και της νοτιοσλαβικής αλληλεγγύης, η αποδοχή των γιουγκοσλαβικών απαιτήσεων συνιστούσε για την Αθήνα αναγκαία υποχώρηση από τις θέσεις της, ως συνέπεια της διαπραγματευτικής της αδυναμίας. Συνεπώς, μέχρι την ολοκλήρωση των συνομιλιών, είχε καταστεί πρόδηλο ότι η σχέση Ελλάδας-Β.Σ.Κ.Σ. ήταν, πλέον, ετεροβαρής.

Athanasios Loupas

The Greek-Yugoslav friendship to the test: the visit of Greek Foreign Minister, Nicolaos Politis, in Belgrade (22 October/5 November 1922)

Summary

This article examines the significance it had for the Greek-Yugoslav relations, the visit of Greek Foreign Minister Nicolas Politis, in November 1922 in the Yugoslav capital. The purpose of the visit was to secure diplomatic support in Belgrade in the upcoming Peace Conference in Lausanne. The plight in which Athens had devolved to after the defeat of the Greek army in Asia Minor rendered imperative the tightening of relations with its traditional ally in the area of Balkans. The Greek Minister was

warmly welcomed in Belgrade, while talks with Serbian officials were conducted in a friendly atmosphere. The issues which occupied the two sides were both of economic (implementation of the Convention of 1914 on the Serbian transit trade from Thessaloniki's port, signing a new trade agreement between the two countries) as well as of political nature (the Bulgarian exit to the Aegean Sea, the Slavophones of Western Macedonia, the activities of the bulgarian komitadjis on Greek and Serbian soil and the possibility of greek-yugoslav military co-operation in the event of a new greek-turkish war). The negotiations did not led to formal agreements. Serb officials promised Politis to support greek positions in Lausanne and on the other hand Politis gave assurances for implementing the 1914 Convention regarding the serbian transit trade from the port of Thessaloniki. During the Conference the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes sided with Greece on the question of Western Thrace, but on the same time yugoslav government was particularly contensing the matter of the serbian free zone. Taking advantage of Athen's negotiatory weakness, yugoslavian side pressed on ensuring prominent privileges to the port of Thessaloniki, regarding the 1914 Convention. The new Convention which was signed in Belgrade on May 10 1923 in addition with the denial of yugoslav government to co-operate with Greece in case of a new greek-turkich conflict proved that the two countries were no more equal partners.

Βασίλης Α. Φούκας

*«...πρὸς τελειοποίησιν τῶν ἐν τοῖς Γυμνασίοις καὶ τοῖς Ἑλληνικοῖς
σχολείοις διδασκόντων...». Ἡ παιδαγωγικὴ κατάρτιση των εκπαιδευτικῶν
Μέσης Εκπαίδευσης καὶ ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων*

Εισαγωγικά: Ιστορικό και εκπαιδευτικό συγκείμενο

«...Ίδρύεται ‘Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων’. Σκοπὸς αὐτοῦ ἡ διάδοσις ὠφελίμων γνώσεων παρὰ τῷ λαῷ, ἰδίᾳ διὰ τῆς δημοσιεύσεως βιβλιαρίων εὐώνων, εὐλήπτων, ὁμοιομόρφων...»
(Καταστατικό του Συλλόγου, ἄρθρον 1)

Ἡ κρίση νομιμοποίησης του παραδοσιακοῦ προσανατολισμοῦ της νεοελληνικῆς κοινωνίας, ἡ οποία ἔρχεται ὡς ἀποτέλεσμα της ἥττας του ελληνικοῦ στρατοῦ το 1897 σε συνάρτηση με τὴ δυσλειτουργικότητα¹ του ελληνικοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος προκαλοῦν ἐντάσεις, εγείρουν ἐνστάσεις καὶ σηματοδοτοῦν τὴν ἀπαρχὴ ἐνὸς νέου προσανατολισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνισχύεται ἀπὸ μεμονωμένα άτομα ἢ φορεῖς καὶ συστηματοποιεῖται στα τέλη του 19ου καὶ στις ἀρχές του 20οῦ αἰῶνα. Ἀνάμεσα στα άτομα αὐτὰ ξεχωρίζει ὁ Δημήτριος Βικέλας², ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσει ἐντονὴ καὶ πολυσχιδὴ δράση κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο του 19ου αἰῶνα.³ Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἰδρύει στις 2 Μαΐου 1899 τὸ *Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων*, ἓνα φιλεκπαιδευτικὸ σύλλογο, που ἀναδεικνύεται γρήγορα σε σημαντικό φορέα εκπαιδευτικῆς δράσης.

Ἀπὸ τα μέσα του 19ου αἰῶνα⁴, καὶ, ἰδιαίτερα, κατὰ τὴν τελευταία τριακοντα-

1 Για τὴν ἐννοία της δυσλειτουργικότητας, βλ. σχετικὰ Ν. Π. Τερζῆς, *Εκπαιδευτικὴ πολιτικὴ καὶ εκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση: πρόγραμμα καὶ πραγματικότητα – πράγματα καὶ πρόσωπα*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 13.

2 Ὁ Δημήτριος Βικέλας (1835-1908) γεννιέται στὴν Ερμούπολη (κατάγεται ἀπὸ τὴ Βέροια), ζεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιο γνωστοὺς λόγιους καὶ λογοτέχνες του 19ου αἰῶνα με διεθνή ἀναγνώριση. Τὸ ἔργο του περιλαμβάνει διηγήματα, μελέτες, ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις, αὐτοβιογραφία. Ἀπὸ τις πολυδιάστατες δραστηριότητές του ἐκεῖνες που σχετίζονται ἄμεσα με τὴν ἐκπαίδευση εἶναι ἡ ἰδρυση, το 1899, του «Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων», ἡ συμμετοχὴ του, το 1904, στὴ διοργάνωση του Πρώτου Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου που γίνεται στὴν Ἀθήνα, καὶ ἡ πρωτοβουλία του γιὰ ἰδρυση, το 1908, της «Σεβαστοπουλείου Ἑργατικῆς Σχολῆς». Βλ. ἐνδεικτικὰ: Δ. Βικέλας, *Ἡ ζωὴ μου. Παιδικὰ ἀναμνήσεις-Νεανικὸί χρόνοι*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, Ἀθήνα 1908, Ἀλ. Λέτσας, *Δημήτριος Βικέλας*, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη Ε.Μ.Σ.-11, Θεσσαλονίκη 1951, Π. Ἐνεπεκίδης, *Χρηστομάνος – Βικέλας – Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1970, σ. 65-95, Π. Λινάρδος, *Δ. Βικέλας: Ἀπὸ τὸ ὄραμα στὴν πράξη*, Ἐκδοση της Επιτροπῆς Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων, Ἀθήνα 1996, καὶ Φ. Δρακονταειδῆς, *Δημήτριος Βικέλας*, Ἀθήνα 2005.

3 Για τὴ δράση του Δ. Βικέλα ἀναφορικὰ με τὴν οργάνωση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν Ελλάδα βλ. Τ. Κιουσσοπούλου, «Ἡ πρώτη ἐδρα Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν», *Μνήμων*, τόμ. 15 (1993) σ. 257-276, ἐδὼ σ. 259-262 καὶ Π. Ἐνεπεκίδης, *ὁ.π.*, σ. 138-161.

4 Ἀπὸ τὸ 1836 συστήνεται καὶ λειτουργεῖ στὴν Ἀθήνα ἡ *Φιλεκπαιδευτικὴ Εταιρεία*, ἡ ἐπιτυχημένη πορεία της ὁποίας, στὸν τομέα της γυναικειᾶς ἐκπαίδευσης καὶ της επαγγελματικῆς κατάρτισης της

ετία του, η ίδρυση ελληνικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων⁵ παίρνει διαστάσεις φαινομένου, το οποίο συνδέεται, κυρίως, με το ρόλο και τη σημασία που αποκτά η εκπαίδευση στη συνείδηση του νεοελληνικού λαού, ελεύθερου ή αλύτρωτου, ως παράγων εθνικής αποκατάστασης. Το ρόλο αυτό φαίνεται ότι από νωρίς συνειδητοποιούν ορισμένα άτομα-εμπνευστές των Συλλόγων, όπως ο Ηροκλής Βασιιάδης και ο Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος. Ο πρώτος ιδρύει τον *έν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο* (1861) και ο δεύτερος τον *έν Αθήναις Σύλλογο προς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων* (1869). Οι δύο αυτοί Σύλλογοι σηματοδοτούν την αρχή μιας νέας περιόδου για την ελληνική εκπαίδευση, καθώς, πρέπει να σημειώσουμε ότι, στο Πρώτο Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων που πραγματοποιείται στην Αθήνα το 1879 συμμετέχουν 63 Σύλλογοι (22 από το ελληνικό κράτος, 37 από τις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και 4 από τις κοινότητες του Ελληνισμού της διασποράς).⁶

Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να εντάξουμε και τις προσπάθειες του Δ. Βικέλα για ίδρυση *Σύλλογου προς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων*. Ο Δ. Βικέλας το 1869 με αφορμή τη σύσταση του *Σύλλογου προς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων* στέλνει επιστολή στον αντιπρόεδρό του Γ. Βασιλείου, στην οποία αναφέρει, μεταξύ άλλων: «... *Θὰ ἔχαιρον ἂν ἐσχηματίζετο ἄλλος σύλλογος, ἐπίσης σοβαρὸς, διὰ τὸν ταπεινότερον σκοπὸν ἐκδόσεως βιβλίων εὐθηνῶν διὰ τὰ παιδιά καὶ διὰ τὸν λαὸν...*».⁷ Οι απόψεις του Δ. Βικέλα βασίζονται στην αντίληψη ότι κύριο έργο της παιδείας είναι η παροχή γνώσεων, η καλλιέργεια πνευματικών ικανοτήτων, και, γενικότερα, η ανάπτυξη του ατόμου.⁸ Η αντίληψη αυτή έχει πρακτική κατεύθυνση και ο στόχος του είναι σαφής και συγκεκριμένος: τελικό ζητούμενο είναι η ανόρθωση του κράτους και η κοινωνική πρόοδος μέσω της ανόδου του μορφωτικού επιπέδου του λαού. Το σχολείο κατανοείται ως μέσο κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.⁹ Στη πνευματική αυτή ανόρ-

δασκάλας, αποτελεί 'παράδειγμα' για τους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους του φθίνοντος 19ου αιώνα. Βλ. αναλυτικότερα Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα 1986.

5 Βλ. ενδεικτικά Κ. Θ. Μπινίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1869-1914)*, Θεσσαλονίκη 1996, Ελ. Μπελιά, *Σύλλογος προς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιας εκατονταετίας 1899-1999*, Αθήναι 1999, σ. 21-22, υποσημείωση 3.

6 Βλ. *Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων Πρακτικά της πρώτης αυτού συνόδου*, Εν Αθήναις 1879.

7 Το παράθεμα από την Ελ. Μπελιά, *ό.π.*, σ. 15.

8 Βλ. *ό.π.*, σ. 35.

9 Βλ. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004, σ. 31.

θωση σημαντικό ρόλο μπορεί να παίξει η έκδοση ωφέλιμων (=χρήσιμων, επωφελών) βιβλίων, εκπαιδευτικό ζητούμενο από την εποχή του Διαφωτισμού. Προς την κατεύθυνση αυτή, για παράδειγμα, ο Δ. Βικέλας είχε εργαστεί και νωρίτερα (1874-1884), προσφέροντας χρηματικά ποσά αλλά και βιβλία για τις ανάγκες του εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου.¹⁰

Πολύ γρήγορα, υπό το πρίσμα μιας «πραγματιστικής θεώρησης», ένα από τα άρρητα αιτήματα – στόχους του Συλλόγου αναδεικνύεται η ανάγκη για παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών¹¹ – ιδιαίτερα αυτών της Μέσης Εκπαίδευσης.¹² Για την παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της Δημοτικής Εκπαίδευσης το κράτος από το 1834 συστήνει Διδασκαλείο¹³, στο οποίο η Παιδαγωγική διδάσκεται ως γνωστικό αντικείμενο από το 1837 με πρώτο καθηγητή τον Γ. Παγώντα.¹⁴ Το Διδασκαλείο αυτό λειτουργεί έως το 1864 και επανιδρύεται το 1878.¹⁵ Στις δεκαετίες 1870-1880 και άλλα Διδασκαλεία ιδρύονται τόσο στο κράτος (Τρίπολη, Λάρισα, Κέρκυρα) όσο και στον εξωκρατικό ελληνισμό (Σέρρες, Φιλιππούπολη, Κεστοράτι Ηπείρου, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη).¹⁶

10 Το 1874 ο Δ. Βικέλας προσφέρει στο Σύλλογο 328,50 γρ., το 1876 προσφέρει 10 παραμύθια στα Παρθεναγωγεία, το 1880 δίνει 3 οθωμ. λ. και 26 αντίτυπα του Λουκή Λάρα, το 1881 προσφέρει 3 αγγλ. λ., το 1882 50 τόμους της των περί Βυζαντινών Μελέτης, το 1884 2 αγγλ. λ. και 20 αντίτυπα τριών δραμάτων του Σαίξπηρ. Βλ. *Πρακτικά Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης*, 1874, σ. 35, 1876, σ. 6, 1880, σ. 7, 1881, σ. 6, 1882, σ. 10, 1884, σ. 5 και 9.

11 Για τις προσπάθειες που γίνονται πριν από το Συνέδριο του 1904 βλ. σχετικά Β. Φούκας, «Το αίτημα για παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης από το «Συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων» (1879) έως το «Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο» (1904)», Δ. Χατζηδήμου κ.ά. (επιμ), *Πρακτικά του 4ου Πανελλήνιου Συνεδρίου, Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 421-428.

12 Βλ. Β. Φούκας, *Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1836-1910): αναζητήσεις, θέσεις, προοπτικές*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 63-96.

13 Βλ. Χρ. Τζήκας, *Το Βασιλικό Διδασκαλείο 1834-1864*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996.

14 Βλ. Β. Φούκας, *Η παιδαγωγική κατάρτιση...*, ό.π., σ. 65-67 και του ιδίου, *Προσωπογραφίες νεοελλήνων παιδαγωγών. Η προσφορά τους στην Παιδαγωγική και στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών (18ος αι. – 19ος αι.)*, υπό έκδοση.

15 Βλ. Χρ. Τζήκας, ό.π.

16 Βλ. ενδεικτικά, Π. Παπακωνσταντίνου & Απ. Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*, Οδυσσέας, Αθήνα 1992, Σ. Ζιώγου & Β. Φούκας, «Η Μεγάλη του Γένους Σχολή και η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών από τα μέσα του 19ου έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», στο: *Πρακτικά για τη Μεγάλη του Γένους Σχολή*, Εταιρεία μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002, σ. 101-166, Β. Φούκας, «Η λειτουργία των Διδασκαλείων στο β' μισό του 19ου αιώνα στον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης. Το Διδασκαλείο Θεσσαλονίκης και ο Χαρίσιος Παπαμάρκου», *Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου (1844-1906)*, Πρακτι-

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα οι εν ενεργεία εκπαιδευτικοί, οι Επιθεωρητές της Εκπαίδευσης, οι φιλεκπαιδευτικοί φορείς¹⁷ αλλά και οι πολιτικοί ιθύνοντες του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Εκπαιδεύσεως αρχίζουν σταδιακά να συνειδητοποιούν ότι μία από τις αιτίες, ίσως η κυριότερη, στην οποία οφείλεται η κακή κατάσταση της Μέσης Εκπαίδευσης, είναι η έλλειψη παιδαγωγικής κατάρτισης των υποψηφίων εκπαιδευτικών.¹⁸ Είναι γενικά αποδεκτό για τους εκπαιδευτικούς της εποχής, ότι οι απόφοιτοι της Φιλοσοφικής Σχολής γνωρίζουν μόνο "γράμματα", λίγα ή πολλά, αλλά δεν μαθαίνουν ούτε μεθόδους διδασκαλίας¹⁹ ούτε τρόπους διοίκησης της σχολικής μονάδας.²⁰

Έτσι, κοινή είναι η πεποίθηση ότι το ζήτημα της παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών προκύπτει από την ανεπαρκή μόρφωση που παρέχει η Φιλοσοφική Σχολή²¹ στον υποψήφιο εκπαιδευτικό, ο οποίος διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο ως πα-

κά Επιστημονικής Δημερίδας, Δήμος Βελβεντού, Βελβεντό 2003, σ. 103-128, του ιδίου, «"Περί Εθνικού Διδασκαλείου εν Θεσσαλονίκη...": Ίδρυση, λειτουργία, σπουδές και σπουδαστές του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης (1876-1889)», *Θεσσαλονίκη. Επιστημονική εφημερίδα του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τόμ. 7, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 239-292.

17 «...τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια ἡμῶν, ὡς νῦν ἔχουσιν, ὠθοῦσιν αὐτὸ [το ἔθνος] εἰς τὴν ἡμιμάθειαν, καθιστῶντα ἄγονον τὸν ζῆλον καὶ αὐτῶν τῶν ἐν αὐτοῖς δυναμένων καὶ βουλομένων τὰ βέλτιστα· τὸ δὲ Πανεπιστήμιον, ζητοῦν νὰ οἰκοδομήσῃ ἐπὶ τῆς ἄμμου ἢ ἐπὶ τῆς ἰλύος καὶ εὐχερῶς διασκορπίζον ἄφθονα τὰ διπλώματα αὐτοῦ, ἀναβιβάζει εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς βαθμίδας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ **ἀπαιδαγώγητον** καὶ ἡμιμαθὲς πλῆθος...». Απόσπασμα από την έκθεση της Επιτροπῆς του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικῶν Γραμμάτων (1872) για την κατάσταση της Κατώτερης και Μέσης Παιδείας εν Ελλάδι. Βλ. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμ. Α', Εστία, Αθήνα 1998, τεκμήριο 62, σ. 212.

18 Βλ. αναλυτικότερα, Β. Φούκας, *Η παιδαγωγική κατάρτιση...*, ό.π., σ. 97 κ.ε.

19 «Ο διδάσκαλος, ὁ ὁποῖος ἐπιλαμβάνεται τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἔχων ὡς μόνα ἐφόδια εἰδικὰς τινὰς ἐπιστημονικὰς γνώσεις καὶ ἀνδράς τινὰς ἀναμνήσεις τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας τῶν παρ' οἷς ἐμαθήτευσέ ποτε διδασκάλων, δύναται μὲν νὰ ἐρμηνεύσῃ καλῶς τὰ χωρία τῶν διαφόρων συγγραφέων, νὰ λύῃ τὰς ἐν αὐτοῖς ἀπαντώσας γραμματικὰς ἀνωμαλίας ἢ τὰ διάφορα προβλήματα τῆς μαθηματικῆς καὶ τῆς φυσικῆς, ν' ἀναπτύσῃ ἐπὶ ὁλοκλήρου ὥρας ἱστορικὰ καὶ ἄλλα τινὰ τοῦ κύκλου τοῦ θέματα καὶ νὰ ἐπιδεικνύῃ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ πολυμάθειαν, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτοῦ εἶνε παιδαγωγοῦσα καὶ καρποφόρος». Βλ. Ι. Ν. Βαϊνόπουλος, «Υπόμνημα ἐπὶ τοῦ Β' θέματος τῶν ἐργασιῶν τοῦ Α' Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου περὶ παιδαγωγικῆς μορφώσεως τῶν λειτουργῶν τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως», *Εθνικὴ Ἀγωγή*, περ. Β', τόμ. Α', 1904, σ. 534-539, ἐδῶ σ. 536-537.

20 Το γεγονός επισημαίνει ο Ι. Βαχαβιόλος, «Τὸ προσωπικὸν τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως», ό.π., σ. 566.

21 Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνῶν ἀπὸ το 1877 εἰσάγει στο Πρόγραμμα τῆς μαθήματα Παιδαγωγικῆς, τα οποία διδάσκουν, αρχικά, ο καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας Ι. Πανταζίδης (1877-1900) καὶ ο καθηγητὴς Φιλοσοφίας Χρ. Παπαδόπουλος (1880-1904), καὶ, στη συνέχεια, ο Δ. Ζαγγογιάννης ὡς υφηγητὴς (1896) καὶ ὡς καθηγητὴς (1899) τῆς ἑδρας τῆς «Γυμνασιακῆς Παιδαγωγικῆς καὶ Μεθοδολογίας». Βλ. Β. Φούκας, *Η παιδαγωγική κατάρτιση...*, ό.π., σ. 138-177, 191-213.

ράγων ενίσχυσης και προώθησης των πνευματικών και κοινωνικών δυνάμεων του έθνους.²²

Το θέμα της παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών της μέσης βαθμίδας, επομένως, αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας, το οποίο και διερευνάται υπό το πρίσμα τριών παραμέτρων – δραστηριοτήτων του Συλλόγου: **α)** μέσα από τις προσπάθειες του Συλλόγου για τη δημιουργία Βιβλιοθήκης Ωφελίμων Βιβλίων και ιδιαίτερα Παιδαγωγικής Βιβλιοθήκης, **β)** μέσα από τη διοργάνωση του «*Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου*» το 1904 και την ανάδειξη του θέματος της παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης ως ιδιαίτερης θεματικής του Συνεδρίου, και **γ)** μέσα από την έκδοση και κυκλοφορία του περιοδικού «*Η Μελέτη*» (1907-1912).

Βιβλιοθήκη Ωφελίμων Βιβλίων (1900-1940) και «Παιδαγωγική» Βιβλιοθήκη (1903)

«...Σκοπὸς τοῦ Συλλόγου εἶναι ἡ διὰ τῆς διαδόσεως ὠφελίμων γνώσεων ἠθικῇ καὶ πνευματικῇ μόρφωσις τοῦ λαοῦ. Ὁ σκοπὸς οὗτος ἐπιδιώκεται... διὰ τῆς ἰδρύσεως... Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης...»

(Καταστατικό του Συλλόγου, άρθρον 1)

Βασικός σκοπός, όπως έχει ήδη αναφερθεί, του Συλλόγου είναι η έκδοση ωφελίμων βιβλίων, βιβλίων δηλαδή με πρακτικό και εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα και προσανατολισμό, η οποία σκοπεύει στη μόρφωση του λαού. Στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο²³ του Συλλόγου συμμετέχει μεταξύ άλλων σημαντικών προσωπικοτήτων ο Ιωάννης Πανταζίδης, καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και διδάσκων μαθήματα Παιδαγωγικής²⁴, ενώ στην «Επιτροπεία Εθνικών Δημοσιευμάτων» από την άλλη συμμετέχουν οι: Δ. Γληνός, Απ. Δοξιάδης, Γ. Δροσίνης, Π. Κοντογιάννης, Αρ. Κουρτίδης, Ν. Πολίτης και Χρ. Τσουντας.²⁵ Είναι ιδιαίτε-

22 Βλ. Ν. Δ. Καπετανάκης, «Εισηγητική Έκθεσις», στο: *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, ό.π., σσ. 143-174, εδώ σ. 143.

23 Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου αποτελούν οι: Δ. Βικέλας (πρόεδρος), Δ. Αιγινήτης (αντιπρόεδρος), Γ. Δροσίνης (γραμματέας), Π. Ψύχας (ταμίας), μέλη: Τ. Αργυρόπουλος, Μ. Δραγούμης, Ι. Μπότασης, Ι. Πανταζίδης, Γ. Πασπάτης, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Έ. Ρωμανός, Στ. Σκουλούδης, Γ. Στρέιτ.

24 Βλ. Β. Φούκας, *Η παιδαγωγική κατάρτιση...*, ό.π., σσ. 138-159.

25 Η «Επιτροπεία Εθνικών Δημοσιευμάτων» ιδρύεται το 1919 από τον Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων με σκοπό τη φροντίδα των εκδόσεων της σειράς «Εθνικά Δημοσιεύματα». Πρόεδρος

ρα σημαντικό να επισημανθεί, στο σημείο αυτό, ότι σημαντικός αριθμός ενεργών και δραστήριων μελών του Συλλόγου, πρόσωπα που κατέχουν επιτελικές θέσεις στο Σύλλογο, είναι υποστηρικτές του Δημοτικισμού και εντάσσονται, αργότερα, στα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου²⁶, με όλες τις προεκτάσεις που αυτή η κατεύθυνση μπορεί να έχει για τις κοσμοθεωρητικές, τις παιδαγωγικές και ειδικότερα τις εκπαιδευτικές τους αντιλήψεις. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους Ι. Βαχαβιόλο, Δ. Γληνό, Απ. Δοξιάδη, Αρ. Κουρτίδη, Μ. Μιχαηλίδη, Ν. Πολίτη²⁷ και τη Ζ. Φράγκου.

Στο πλαίσιο αυτό και υπό το πρίσμα όσων αναφέρθηκαν ο Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων προβαίνει, το 1903, σε μία καινοτομία, ύστερα από πρόταση του Γραμματέα του, Γ. Δροσίνη²⁸, μιας ιδιαίτερα σημαντικής και πολυσχιδούς προσωπικότητας της νεοελληνικής εκπαίδευσης του φθίνοντος 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Ο Σύλλογος οργανώνει και λειτουργεί, ως Παράρτημα, Εκπαιδευτικό Μουσείο, Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη και Συλλογή πινάκων εποπτικής διδασκαλίας. Μολονότι και οι τρεις παραπάνω δραστηριότητες ενέχουν ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία για την πρόοδο της εκπαιδευτικής πράξης, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας εστιάζουμε την προσοχή μας στη Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη του Συλλόγου.

Βάση για τη συγκρότησή της αποτελούν τα βιβλία, τα οποία αποστέλλονται στο Σύλλογο για τον εμπλουτισμό των σχολικών βιβλιοθηκών. Στο τέλος του 1903 η Βιβλιοθήκη του Συλλόγου αριθμεί 1.400 τίτλους βιβλίων, ενώ το 1905 ο Γ. Δροσίνης στην Έκθεσή του αναφέρει 4.500 τίτλους. Το 1906 η Βιβλιοθήκη εμπλουτίζεται χάρη στις δωρεές του Αλ. Αθανασάκη (ποσό 1.000 δρχ.), του πρέσβη της Γαλλίας, του

ορίζεται ο Γ. Χατζηδάκης, γραμματέας ο Π. Κοντογιάννης και μέλη οι: Ν. Πολίτης, Σ. Σακελλαρόπουλος, Χρ. Τσουντας, Δ. Αιγινήτης, Δ. Γληνός, Στ. Δέλτας, Απ. Δοξιάδης, Γ. Δροσίνης, Κ. Κουρουνιώτης και Αρ. Κουρτίδης.

26 Για τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, βλ. ενδεικτικά, Δ. Φ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη 1987.

27 Βλ. Αλ. Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνθεση, περιγραφή, εκτιμήσεις*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σσ. 91, 98, 105, 127, 141, 166.

28 Ο Γ. Δροσίνης (1859-1951) είναι ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Το έργο του περιλαμβάνει ποιήματα, διηγήματα-μυθιστορήματα, λαογραφικά δοκίμια, παιδικά και σχολικά βιβλία, αυτοβιογραφικά κείμενα. Από το 1889 έως το 1894 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του περιοδικού «*Εστία*» σε συνεργασία (έως το 1891) με το Ν. Πολίτη και το 1892 ιδρύει το Αθηναϊκό Τυπογραφείο «*Εστία*». Το 1908 αναλαμβάνει Γενικός Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης, το 1922 εκδίδει το «*Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*», το 1923 γίνεται Τμηματάρχης Ανωτάτης Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας και το 1926 εκλέγεται Ακαδημαϊκός. Βλ. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, Αθήνα 1940. Βλ. επίσης ενδεικτικά Γ. Παπακώστας, «Γεώργιος Δροσίνης: Μια κεντρική μορφή των γραμμάτων μας», στο: *Γεώργιος Δροσίνης 150 χρόνια μετά...*, Έκδοση Συλλόγου «Οι φίλοι του Μουσείου Γ. Δροσίνης», Κηφισιά 2010, σσ. 5-25.

Αριστ. Μπαλάνου και της κυρίας Johnston. Το 1907 τη Βιβλιοθήκη ενισχύει χρηματικά η Ιφίγένεια Συγγρού, με το ποσό των 5.100 δρχ., από την πώληση των Απομνημονευμάτων του συζύγου της Ανδρ. Συγγρού. Το 1908 το Υπουργείο Εξωτερικών διαθέτει στη Βιβλιοθήκη του Συλλόγου 150 γερμανικά βιβλία παιδαγωγικού περιεχομένου από δωρεά του εκδοτικού οίκου Dürr της Λειψίας.²⁹

Ειδικότερα, αναφορικά με τα παιδαγωγικά βιβλία που εκδίδει ο Σύλλογος πρέπει να υπογραμμίσουμε τα εξής:

Ι) Στη πρώτη σειρά εκδόσεων (1900-1908), στα λεγόμενα «Κόκκινα Βιβλία», εκδίδονται συνολικά εκατό τόμοι. Πρόκειται για βιβλία με πρακτικό και ωφέλιμο χαρακτήρα για τον αναγνώστη, τα οποία συμβάλλουν στη γενικότερη κατάρτιση και πνευματική του καλλιέργεια. Μεταξύ αυτών εκδίδονται και τρία σημαντικά παιδαγωγικά έργα, που έχουν σχέση με την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης και της παιδαγωγικής θεωρίας: Το πρώτο αφορά τη μετάφραση από τον Ι. Διαμαντόπουλο του έργου με τίτλο *Ο Πεσταλότσης: ο βίος και το έργο του* (1906). Το δεύτερο είναι το βιβλίο του Χρ. Οικονόμου με τίτλο *Ο Κοραΐς ως εθνικός παιδαγωγός*, το οποίο εκδίδεται το 1906, ύστερα από διαγωνισμό με αγωνοθέτη τον Μιλτιάδη Καλβοκορέση. Το τρίτο, τέλος, είναι το έργο του Λ. Βελέλη με τίτλο *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαίδευσεως εν Ελλάδι*, το 1908, ως αποτέλεσμα διαγωνίσματος με αγωνοθέτη τον Μαρίνο Κοργιαλένιο.

Αναφορικά με τα τρία αυτά βιβλία πρέπει να σχολιάσουμε τα εξής: **α)** Την επαναφορά στο προσκήνιο της νεοελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας του ονόματος και του έργου του J. H. Pestalozzi, ο οποίος συσχετίζει την εκπαίδευση με την ηλικία των παιδιών και τη «φύση» τους. Κατά το 19ο αιώνα το εκπαιδευτικό/ παιδαγωγικό σύστημα του J. H. Pestalozzi δεν γνωρίζει ιδιαίτερη διάχυση στην Ελλάδα εξαιτίας της καθιέρωσης της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Στις αρχές του θεμελιώνεται, στο γύρισμα του 20ού αιώνα, το κίνημα της "Νέας Αγωγής" και του "Σχολείου Εργασίας". **β)** Τον χαρακτηρισμό του Αδ. Κοραΐ ως "εθνικού" παιδαγωγού. Ο Αδ. Κοραΐς και ο κύκλος του σηματοδοτούν την εθνική αναγέννηση, η οποία, σύμφωνα με τα μέλη του Συλλόγου, θα επιτευχθεί με τη διάπλαση της νέας γενιάς. **γ)** Την έμφαση που δίνεται στο ρόλο και στη δράση του πρώτου κυβερνήτη, του Ι. Καποδίστρια, και στη θεμελιώδη σημασία που αυτός αποδίδει στην οργάνωση και στελέχωση της Δημοτικής Εκπαίδευσης.

ΙΙ) Στη δεύτερη σειρά, στα «Πράσινα Βιβλία», η οποία εκδίδεται από το 1908 έως το 1940 και αριθμεί εβδομήντα έξι τόμους, επτά τόμοι θα μπορούσαν να ενταχθούν

στην κατηγορία με τίτλο "Παιδαγωγικά".³⁰ Ειδικότερα, το βιβλίο *Η Αγωγή*, αποτελεί μετάφραση του έργου του Η. Spencer, *Περί αγωγής*, την έκδοση του οποίου υπαγορεύουν διδακτικές και παιδαγωγικές ανάγκες. Η μετάφραση του βιβλίου γίνεται από τις αδελφές Πολύμνια και Δέσπω Λασκάρεως, τελειόφοιτες του Ομήρειου Παρθενωγείου Σμύρνης, στο οποίο υπηρέτησαν η πρώτη ως υποδιευθύντρια και η δεύτερη ως δασκάλα.³¹ Με το βιβλίο αυτό γίνεται ευρέως γνωστή η θεωρία του κοινωνικού δαρβινισμού. Το βιβλίο *Παιδιαί* αποτελεί συλλογή των κυριότερων αναφορών του George Draper. Η συλλογή και η μετάφραση γίνεται από τη Δέσποινα Μιχαηλίδου. Στην ίδια σειρά εκδίδονται δύο βιβλία της εκπαιδευτικού Ζωής Φράγκου, *Η μητέρα και το παιδί* και *Γύρω από το παιδί*. Ο φιλόλογος Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδης³² μεταφράζει το έργο του Χάνφορντ Βάρ (Hanford War) *Η νεανική ηλικία*. Η Έλλη Αποστολίδου εκδίδει το βιβλίο της *Η τέχνη της ομιλίας* και ο Νικηφόρος Ελεόπουλος το βιβλίο του *Η αγωγή και η διεθνής συνεργασία*.

Παρατηρείται, επομένως, από όσα αναφέρθηκαν μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος, σε σχέση με τις εκδόσεις της πρώτης περιόδου, από τα πρόσωπα, τα οποία επηρέασαν τη νεοελληνική εκπαίδευση (J. H. Pestalozzi, Αδ. Κοραΐς, Ι. Καποδίστριας) σε ειδικότερα ζητήματα αναφορικά με την εκπαίδευση των παιδιών, τη μελέτη της παιδικής και νεανικής ηλικίας και την αγωγή των νέων. Η έμφαση δηλαδή δίνεται στο ίδιο το αντικείμενο της παιδαγωγικής διαδικασίας, στο παιδί.

III) Κατά τη δεύτερη περίοδο, σημαντικός αριθμός βιβλίων εκδίδεται με θέματα την Υγιεινή και πρακτικές οδηγίες προς τους γονείς, κυρίως τις μητέρες, και τους δασκάλους, ως συνέπεια της διάχυσης της θεωρίας του κοινωνικού δαρβινισμού, που αναφέραμε προηγουμένως. Ενδεικτικά αναφέρουμε: το έργο του Σόλωνος Βέρα, *Η υγιεινή του παιδιού. Ομιλίες δια τας μητέρας*, και το βιβλίο των Απ. Δοξιάδη³³ και Ζ.

30 Πρόκειται για τα βιβλία: *Η Αγωγή*, *Παιδιαί*, *Η μητέρα και το παιδί*, *Η νεανική ηλικία*, *Η τέχνη της ομιλίας*, *Γύρω από το παιδί*, *Η αγωγή και η διεθνής συνεργασία*. Βλ. αναλυτικότερα Ελ. Μπελιά, *ό.π.*, σ. 157.

31 Βλ. *ό.π.*, σ. 158.

32 Ο Μ. Γ. Μιχαηλίδης (Κάρπαθος 1879-Αθήνα 1954) είναι απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών (1902). Εργάστηκε ως καθηγητής στην Κρήτη (1902-1905) και στο Ροβέρτειο Λύκειο της Κωνσταντινούπολης. Διετέλεσε γυμνασιάρχης στη Λευκωσία και στην Αμπέτιο Σχολή του Καΐρου. Το 1919-1922 διετέλεσε γενικός επιθεωρητής και διευθυντής της Παιδείας στη Σμύρνη. Είναι ο πρώτος που μεταφράζει το 1924 το έργο του J. Dewey *Schools of tomorrow* (1919) με τον τίτλο *Τα σχολεία εργασίας*.

33 Ο Απ. Δοξιάδης γεννιέται στη Στενήμαχο της Βουλγαρίας το 1874. Σπουδάζει Ιατρική στη Βιέννη. Ως οπαδός του Κόμματος των Φιλελευθέρων καταλαμβάνει σημαντικές θέσεις στον τομέα της δημόσιας υγείας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Κατά τη διετία 1923-1924 αναπτύσσει έντονη δράση στους διεθνείς οργανισμούς για την εξασφάλιση δανείων που θα στήριζαν τις πρωτοβουλίες προστασίας της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας. Βλ. ενδεικτικά Β. Θεοδώρου & Δ. Καρακατσάνη, «Υγιεινής

Φράγκου, *Υγιεινή και ανατροφή των παιδιών*. Η Υγιεινή αποτελεί, κατά μία έννοια την περίοδο αυτή, θεματική της Παιδαγωγικής, πριν αποσχισθεί και αποτελέσει κλάδο της Ιατρικής και η διδασκαλία της συνδέεται άμεσα με τη διδασκαλία των Οικοκυρικών στα Παρθεναγωγεία.³⁴

Το Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (1904):

Τα πρόσωπα, η συζήτηση, οι προτάσεις

«...Τὰ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια, ὡς γνωρίζετε, μόνα δὲν καταρτίζουν τὸν καλὸν διδάσκαλον· χρειάζεται πρὸς τοῦτο καὶ ἡ ζωογόνος πνοὴ τῆς διδακτικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ικανότητος...»

(Εισαγωγική ομιλία του Δ. Αιγινήτη, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, 1904, σ. 124)

Η σημαντικότερη συμβολή του *Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὡφελίμων Βιβλίων*, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, σχεδόν με βεβαιότητα, ότι είναι η πρωτοβουλία του προέδρου του Δ. Βικέλα και του γραμματέα του Γ. Δροσίνη για τη σύγκληση στην Αθήνα του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου (31 Μαρτίου – 4 Απριλίου 1904). Συνδιοργανωτές του Συνεδρίου είναι ο *Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων* και ο Φιλολογικός Σύλλογος *Παρνασσός*. Οι θεματικές του Συνεδρίου είναι οι εξής:

α) Στοιχειώδης Εκπαίδευση: *Εὐρύτερα διάδοσις τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγραμμάτων τῶν ὑπερβάντων τὴν ἡλικίαν τῆς ἐκ τοῦ νόμου ὑποχρεωτικῆς φοιτήσεως εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον.*

β) Μέση Εκπαίδευση: *Παιδαγωγικὴ μόρφωσις τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Γυμνασίων.*

γ) Γυναικεία Αγωγή: *Μεταρρύθμισις τοῦ προγράμματος τῶν Παρθεναγωγείων, ὅπως παρέχῃ ταῦτα ἀγωγήν σύμφωνον πρὸς τὰς ἐλληνικὰς παραδόσεις καὶ πρὸς τὸν προορισμὸν τῆς γυναικὸς ἐν τῇ οἰκογενείᾳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ.*

παραγέματα»: *Ιατρικὴ ἐπίβλεψη καὶ κοινωνικὴ πρόνοια γιὰ τὸ παιδί τις πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2010, σ. 392-411.

34 Σχετικά με την επίδραση της υγιεινής στη μελέτη της παιδικής ηλικίας βλ. S. Ziogou-V. Foukas-P. Chatzimpei, «Childhood and Pedagogical theory in Greece (19th – first decades of the 20th century): From the 'little adult' to the 'child's psychology'», *1st International Conference of "Childhood"*, Mansfield College, Oxford 1-3 July 2010, υπό έκδοση.

δ) Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση: *Όργάνωσις συστήματος τεχνικής προπαιδεύσεως και διδασκαλίας συμπληρωματικής του Δημοτικού Σχολείου διὰ τὸν παῖδα τοῦ λαοῦ τὸν μέλλοντα νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς βιομηχανικὰ ἐπαγγέλματα.*³⁵

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας εστιάζουμε στη θεματική που αφορά στη Μέση Εκπαίδευση και στην παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της, αν και παρενθετικά πρέπει να πούμε ότι, τόσο στη θεματική που αφορά στη γυναικεία εκπαίδευση³⁶ όσο και σε αυτή της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, καταγράφονται απόψεις που προσδιορίζουν το παρελθόν και, παράλληλα, σηματοδοτούν το μέλλον. Ορισμένα θέματα από όσα συζητούνται, δηλαδή, στο Συνέδριο αυτό έρχονται ξανά στο προσκήνιο, εν μέρει, με τα νομοσχέδια του Ι. Τσιριμώκου το 1913 (συντάκτης Δ. Γληνός) και, κυρίως, με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ελ. Βενιζέλου - Κ. Γόντικα και Γ. Παπανδρέου 1929, δηλαδή εννέα και είκοσι πέντε χρόνια αργότερα αντίστοιχα.

Με τη συζήτηση που γίνεται στο Συνέδριο αναφορικά με την παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης³⁷ επιδιώκεται, αφενός μεν, να ενταχθεί το θέμα στις πραγματικές του διαστάσεις και να διαχυθεί ευρύτερα, να παύσει, δηλαδή, να αποτελεί αντικείμενο ανησυχίας και συζήτησης μονάχα ανάμεσα σε στενούς κύκλους εκπαιδευτικών, και, αφετέρου, να προταθούν λύσεις για τη βελτίωση τόσο των υποψηφίων όσο και των εν ενεργεία εκπαιδευτικών της βαθμίδας αυτής.

Υπομνήματα σχετικά με το θέμα καταθέτουν στη διεύθυνση του Συνεδρίου δώδεκα μέλη³⁸, ενώ την εισηγητική έκθεση του τμήματος αυτού αναλαμβάνει να συστηματοποιήσει ο καθηγητής της Ευαγγελικής Σχολής και του Κεντρικού Παρθεναγωγείου της Σμύρνης, Νικόλαος Καπετανάκης. Τις απόψεις του σχετικά με το προς συζήτηση θέμα καταθέτει στο περιθώριο των συζητήσεων και ο παιδαγωγός Π. Π. Οικονόμου.

35 Βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον* ..., ό.π., σ. 7.

36 Βλ. σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση, Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 2007, σ. 303-326.

37 Στο Δεύτερο αυτό Τμήμα του Συνεδρίου συμμετέχουν περίπου 200 μέλη.

38 Γ. Παπασωτηρίου, διευθυντής του Κρητικού Διδασκαλείου, Μ. Βωλονάκης, Γυμνασιάρχης του Παγκυπρίου, Γ. Γρατσιατός, Γυμνασιάρχης του εν Αργοστολίου Γυμνασίου, Ι. Βαϊνόπουλος, καθηγητής των Μαθηματικών του εν Τρικκάλους Γυμνασίου, Ι. Βαχαβιόλος, καθηγητής του εν Γυθείω Γυμνασίου, Ν. Καπετανάκης, καθηγητής της εν Σμύρνη Ευαγγελικής Σχολής και του Κεντρικού Παρθεναγωγείου, Ι. Βογιατζίδης, σχολάρχης του εν Καλαμπάκα Ελληνικού Σχολείου, Δ. Αγγελίδης, σχολάρχης του εν Κεφαλοβρύσω (Θέρμου) Ελληνικού Σχολείου, Κ. Στυλιανόπουλος, εκ Σμύρνης τελ. της φιλολογίας, Ι. Τσικόπουλος, Γυμνασιάρχης εκ Σερρών της Μακεδονίας, Π. Αγιοσοφίτης, Γυμνασιάρχης του εν Άρτη Γυμνασίου, Ευρ. Σκεκιάρης, διευθυντής της εν Σμύρνη εκδομένης εφημερίδος «Νέα Σμύρνη». Βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*..., ό.π., σσ. 157-158.

Βλέποντας το προφίλ των προσώπων που συμμετέχουν με υπομνήματα στο συγκεκριμένο τμήμα του Συνεδρίου μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής:

Σε ό,τι αφορά στην ιδιότητά τους πρέπει να αναφέρουμε ότι εκπροσωπούν όλες σχεδόν τις διαβαθμίσεις των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης: πρόκειται για τέσσερις καθηγητές Γυμνασίων, τρεις Γυμνασιάρχες, δύο Σχολάρχες, έναν Διευθυντή Διδασκαλείου, και επιπλέον έναν τελειόφοιτο φιλολογίας και έναν διευθυντή εφημερίδας. Σημαντική, ωστόσο, είναι η απουσία ελληνοδιδασκάλων από τους εισηγητές του Συνεδρίου.³⁹

Θα πρέπει, επίσης, να υπογραμμίσουμε ότι όσοι καταθέτουν υπομνήματα είναι εκπαιδευτικοί που έχουν να επιδείξουν συγγραφικό έργο και οι οποίοι, κατά διαστήματα, συμμετέχουν σε επιτροπές του Υπουργείου Παιδείας, επηρεάζοντας με τον τρόπο αυτό την εκπαιδευτική πολιτική του νεοελληνικού κράτους. Το ενδιαφέρον τους, δηλαδή, για τα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά δρώμενα είναι έντονο και αποδεδειγμένο.⁴⁰

Σε ό,τι αφορά στον τόπο προέλευσής τους είναι σαφές ότι προέρχονται ισομερώς τόσο από το κράτος όσο και από τον ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άξιο να υπογραμμισθεί είναι το γεγονός ότι τρεις προέρχονται από τη Σμύρνη, γεγονός που καταδεικνύει το ενδιαφέρον και την έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα που επιδεικνύει η περιοχή στις αρχές του 20ού αιώνα.⁴¹

39 Στο Συνέδριο συμμετέχουν 48 ελληνοδιδάσκαλοι (επί συνόλου 979 συνέδρων, ποσοστό 5%) και 70 σχολάρχες (7,2%). Αναλυτικός κατάλογος των συμμετεχόντων παρατίθεται στο *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, ό.π., σ. 18-41 και στην εργασία της Α. Φωτιάδου, «*Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον – Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904*». Η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 225-257.

40 Ενδεικτικά: ο Ι. Βαϊνόπουλος ασχολήθηκε με τη συγγραφή εγχειριδίου Ειδικής Διδακτικής, (Ι. Βαϊνόπουλος, *Μαθήματα ειδικής διδακτικής των στοιχειωδών Μαθηματικών*, Εν Αθήναις 1912), ο Γ. Γρατσιάτος είναι από τους πρώτους Επιθεωρητές Μέσης Εκπαίδευσης και μετέπειτα καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης, ο Ι. Βαχαβιόλος το 1904 γίνεται Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης, το 1911 διορίζεται μέλος του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου της Δημοτικής Εκπαίδευσης, είναι συνεργάτης του Δ. Γληνού στην επεξεργασία των νομοσχεδίων για τη μεταρρύθμιση του 1913 και το 1928 επί υπουργίας Κ. Γόντικα γίνεται Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας. Ο Γ. Παπασωτηρίου υπήρξε διευθυντής του Διδασκαλείου Πελοποννήσου (1886-1889), καθηγητής παιδαγωγικών μαθημάτων στο Διδασκαλείο Αθηνών (1889-1891), διευθυντής του Διδασκαλείου Θεσσαλίας (1892-1894), γενικός επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων και διευθυντής του Διδασκαλείου Ηρακλείου Κρήτης. Ο Ι. Βογιατζίδης διορίζεται ανάμεσα στους πρώτους καθηγητές της Φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης.

41 Από τη Σμύρνη, άλλωστε, το 1873, ο φιλόλογος-παιδαγωγός Κ. Ξανθόπουλος στο βιβλίο του *Πρώτη και Μέση Εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαίδευσως των κορασίων* (σσ. 125-131) υπογραμμίζει την ανάγκη ίδρυσης έδρας Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για την παιδαγωγική κατάρτιση των υποψηφίων εκπαιδευτικών.

Όλα τα υπομνήματα αναφορικά με το θέμα της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών της μέσης βαθμίδας συγκλίνουν στην άποψη ότι η Μέση Εκπαίδευση νοσεί και υποδεικνύουν ως θεραπευτικό μέσο την άρτια ειδική επιστημονική και παιδαγωγική κατάρτιση των λειτουργών της βαθμίδας αυτής.⁴² Οι απόψεις όλων των εισηγητών συμπίπτουν στα εξής σημεία: *α)* η παιδαγωγική κατάρτιση των υποψηφίων ελληνοδιδασκάλων και των καθηγητών είναι ανάγκη απόλυτη και επιτακτική, και *β)* πρέπει να ληφθεί φροντίδα για την όσο το δυνατόν καλύτερη παιδαγωγική κατάρτιση των εν ενεργεία εκπαιδευτικών.⁴³

Από τις εργασίες του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου φαίνεται να γίνεται συνείδηση ότι η φιλολογική μόρφωση δεν είναι απόλυτα ασφαλές εχέγγυο της διδακτικής ικανότητας, άποψη η οποία κυριαρχεί καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και την οποία ενισχύουν οι καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Για το λόγο αυτό κρίνεται απαραίτητη η παροχή παιδαγωγικής κατάρτισης. Ο «καλός δάσκαλος», επομένως, ο «*φορέυς τῶν ἐπιστημῶν καὶ ὁ ἀπόστολος τῆς ἑλληνικῆς ιδέας*»⁴⁴, κατά τον Δ. Αιγινίτη, γίνεται σαφές ότι έχει ανάγκη διττῆς μόρφωσης· επιστημονικής και παιδαγωγικής.⁴⁵

Μελετώντας τις εργασίες του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, αναφορικά με την παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της μέσης βαθμίδας, μπορούμε να συνοψίσουμε τα εξής:

α) Σχετικά με το καταλληλότερο σχήμα για την παιδαγωγική προετοιμασία των εκπαιδευτικών της μέσης βαθμίδας, διαμορφώνονται τρεις προτάσεις, από τις οποίες προκρίνεται ως πιο πρόσφορος τόπος, αυτός των σχολικών μονάδων και ως πιο πρόσφορη χρονική περίοδος, αυτή που θα ακολουθεί τις προπτυχιακές σπουδές.⁴⁶

β) Παρατηρείται ταύτιση προτάσεων και αντιστοιχία με εφαρμογές που είχαν υλοποιηθεί αρκετά χρόνια πριν στην Πρωσία⁴⁷, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στο

42 Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις του Δ. Αιγινίτη: «...ἡ τελεία μόρφωσις, ὑπὸ ἐπιστημονικὴν καὶ παιδαγωγικὴν ἔποψιν, τοῦ προσωπικοῦ ἐν γένει ὁλοκλήρου τῆς ἐκπαιδεύσεως ἡμῶν εἶνε ζήτημα ὑψίστης ἐθνικῆς ἀνάγκης...». Βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, ὁ.π., σ. 125-126.

43 Τα δύο πρώτα σημεία αφορούν στους υποψήφιους εκπαιδευτικούς και το τρίτο αφορά στους εν ενεργεία εκπαιδευτικούς. Βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, ὁ.π., σ. 138.

44 Βλ. ὁ.π., σ. 125.

45 Ο Δ. Αιγινίτης είναι κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών και διευθυντής του Αστεροσκοπείου. Με πρόταση της Διευθύνουσας Επιτροπῆς του Συνεδρίου εκλέγεται πρόεδρος του Δευτέρου Τμήματος. Βλ. ὁ.π., σσ. 123-127, ἐδὼ σ. 125.

46 Βλ. ὁ.π., σ. 161.

47 Ο εισηγητής Ν. Καπετανάκης χαρακτηρίζει τις εφαρμογές που υιοθέτησε το πρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα αρκετά χρόνια πριν ως σπουδαίες καινοτόμες δράσεις. Βλ. ὁ.π., σ. 153.

συμπέρασμα ότι τα παιδαγωγικά πρότυπα της Δύσης αποτελούν τον κατευθυντήριο οδηγό του Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της παιδαγωγικής κατάρτισης, προβάλλοντας παράλληλα ένα διπολικό σχήμα υπεράσπισης και καταδίκης ανάλογων στάσεων και ενεργειών.⁴⁸ Οι ανησυχίες, ωστόσο, αφορούν στο ύψος και στην έκταση της πολιτιστικής διείσδυσης στην Ελλάδα και όχι αυτήν καθεαυτή τη δάνεια εκπαιδευτική πολιτική.⁴⁹

γ) Το περιεχόμενο των προτάσεων του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου σχετικά με το ζήτημα της παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης καθορίζεται άμεσα από την οικονομική κατάσταση του κράτους. Έτσι, υπό τη δημοσιονομική πίεση και την κρατική οικονομική στενότητα- έχει προηγηθεί η χρεοκοπία του 1893- το Συνέδριο επικαλείται την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των φιλεκπαιδευτικών φορέων.⁵⁰

δ) Το Συνέδριο επιδιώκει να συντονίσει την ελληνική εκπαίδευση με την πρόοδο της σύγχρονης παιδαγωγικής επιστήμης και, μέσα από ανανεωμένες διδακτικές μεθόδους, να εμπνεύσει στο ελληνικό σχολείο τις αρχές μιας νέας αγωγής συνυφασμένης με την πρόοδο της παιδαγωγικής επιστήμης και τις επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα της Ψυχολογίας⁵¹ και με την προσέγγιση της διδακτικής ύλης με βάση τις αρχές της αυτενέργειας και του ενδιαφέροντος των μαθητών.⁵²

48 Από τη μια εμφανίζεται η άποψη υπέρ της συγκριτικής εκπαιδευτικής πολιτικής, που δε θεωρεί απρόσφορα για την εκπαιδευτική οργάνωση της χώρας τα παιδαγωγικά συστήματα άλλων εθνών και εκφράζεται από τον Ν. Καπετανάκη, (βλ. *ό.π.*, σ. 151), και από την άλλη προβάλλεται η άποψη της υπεράσπισης της ιδιαιτερότητας μιας χώρας μέσα από την πεποίθηση ότι οι Έλληνες παιδαγωγοί απέτυχαν στην προσπάθειά τους να μεταφτεύσουν ξένα παιδαγωγικά συστήματα μη προσαρμοζόμενα στα ελληνικά ήθη. Βλ. *ό.π.*, σσ. 132, άποψη του Β. Σπηλιόπουλου. Πρόκειται για την ίδια άποψη που μισό αιώνα πριν είχε διατυπώσει και ο Α. Φατσέας περί "ευρωπαϊκού πιθηκισμού". Βλ. Α. Φατσέας, *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής Εκπαιδεύσεως τών Νέων Ελλήνων*, Τύποις Ν. Αγγελίδου, Αθήναις 1856, σ. 123.

49 Βλ. σχετικά Α. Φωτιάδου, *ό.π.*, σσ. 69-70.

50 Το Συνέδριο προτείνει οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι να ιδρύσουν ιδιωτικό Γυμνάσιο στην Αθήνα ως πρότυπο γυμνασιακής διδασκαλίας. Βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, *ό.π.*, σ. 141.

51 Η Ψυχολογία συνδέεται με την Παιδαγωγική. Ενδεικτικά αναφέρουμε: «Η ψυχολογία είναι ή μήτηρ της παιδαγωγικής...Διότι εις πολλά είναι βεβαίως ή παιδαγωγική οὐδέν ἄλλο ἢ εφαρμοσμένη ψυχολογία...Πλάττειν ἀνθρώπους! Ὅστις ἐπιθυμῇ τοῦτο, ὅστις ὑπὸ τὴν ἀληθεστάτην ἔννοιαν πλάττει ἀνθρώπους, διαμορφοῦν τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἀποτελεσματικῶς...οὗτος πρέπει νὰ ἐννοῇ τὴν κατὰ φύσιν ἱστορίαν τῆς ψυχῆς...Ἀξίον λόγου εἶνε τοῦτο ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ πράξις μετὰ τῆς εἰς τὴν πράξιν ἰδίας ἀσφαλούς ἐφαρμογῆς καὶ εὐστοχίας εὗρεν ἀπὸ πολλοῦ ἐν γένει τὰτα τὰ ἀληθῆ στοιχεῖα πάσης παιδαγωγικῆς ἐνεργείας, ὡς τε αὕτη δύναται νὰ χρησιμεύσῃ κατὰ πολλὰ τῆς ψυχολογικῆς θεωρίας εἰς ὑποστήριξιν...». Βλ. Α. Horwitez, «Η παιδαγωγική ἀξία τῆς νεωτέρας ψυχολογίας», μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Περικλέους Ιασημίδου, *Πλάτων*, ἐτ. Α', τόμ. Α', τχ. 6, 1879, σ. 191-195 καὶ τχ. 7, σσ. 407-410.

52 Βλ. σχετικά *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, *ό.π.*, σ. 145-146.

ε) Το Συνέδριο αποτελεί το ερέθισμα για να προωθηθούν παλιά εκπαιδευτικά αιτήματα και εκκρεμείς εκπαιδευτικές υποθέσεις. Οι προτάσεις του δεν είναι μεταρρυθμιστικές, αλλά συμπληρωματικές, προσθέτουν αυτό που λείπει από την εκπαίδευση⁵³ συνιστούν δηλαδή "παραπληρωματικές αντιλήψεις"⁵⁴ στο ζήτημα της εσωτερικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.⁵⁴

Το περιοδικό του Συλλόγου «Η Μελέτη» (1907-1912)

«...ή "Μελέτη" τολμᾷ ν' ἀποβλέψῃ καὶ πέραν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἰς τὸν Σύλλογον ἡμῶν... ἐπιτρέπεται ἡ ἐλπίς, ὅτι τὸ περιοδικὸν τοῦ θὰ δυνηθῇ...νὰ χρησιμεύσῃ ὄχι μόνον ὡς μέσον ἐπαφῆς πρὸς τὸν κόσμον τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ὡς ὄργανον ἴσως ἐξυπηρετήσεως ἐθνικῶν συμφερόντων...».

(Προεισαγωγικὸ σημείωμα, *Η Μελέτη*, 1907, σ. 4)

Το 1906 ο Σύλλογος αποφασίζει την έκδοση περιοδικού⁵⁵ με σκοπό την ηθική και πνευματική μόρφωση του έθνους. Στο αναλυτικό εισαγωγικό σημείωμα στο πρώτο τεύχος του περιοδικού (Ιανουάριος 1907) αναφέρονται μεταξύ των άλλων: «...Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ 'Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων' τὸ Διοικητικὸν αὐτοῦ Συμβούλιον περιέβαλεν εἰς τὸ πρόγραμμά του τὴν ἔκδοσιν περιοδικοῦ. Δὲν ἔσπευσεν ὁμως εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ περὶ τοιαύτης ἐκδόσεως σχεδίου... Δὲν λησμονοῦμεν κατὰ πόσον καὶ τὰ Ὠφέλιμα Βιβλία καὶ πᾶν ὅ,τι ἄλλο ἐπεχείρησεν ὁ Σύλλογος ὀφείλουν τὴν ἐπιτυχίαν των ἐξ ἑνὸς εἰς τὴν εὐμενῇ ἀρωγὴν τῶν ἐπιλέκτων συνεργατῶν ἡμῶν, καὶ ἐξ ἄλλου εἰς ὅλους, ὅσοι ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του περιέβαλον τὸν Σύλλογον διὰ τῆς στοργῆς των καὶ τὸν ἐνίσχυσαν πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου του. Εἰς τὴν διπλὴν ταύτην ὑποστήριξιν βασιζόμεν καὶ τὰς περὶ ἐπιτυχίας τῆς 'Μελέτης' ἐλπίδας... Ὅπωςδὴποτε δὲν θὰ παρεκκλίνῃ ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ θεμελιώδους προγράμματος τοῦ Συλλόγου, ἔχουσα πάντοτε ὡς ὑπογραμμὸν τὸν διατυπούμενον εἰς τὸ καταστατικὸν σκοπὸν: 'τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν μόρφωσιν τοῦ ἔθνους'. Ἀλλὰ ἡ 'Μελέτη' τολμᾷ ν' ἀποβλέψῃ καὶ πέραν

53 Βλ. Ν. Π. Τερζής, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα: το αίτημα, η διάχυση και η «εφαρμογή»· μία προσέγγιση ενός παλιού ζητήματος», *Πρακτικά του Τέταρτου Διήμερου Εκπαιδευτικού Προβληματισμού*, Σύλλογος Εκπαιδευτικών Λειτουργών Κολεγίου Αθηνών, Αθήνα 1991, σ. 15.

54 Για τη διάκριση «εσωτερικής» και «εξωτερικής» εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, καθώς και για το ρόλο σε αυτή της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών βλ. Ν. Π. Τερζής, «Εξωτερική και εσωτερική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», στο: Ν. Π. Τερζής, *Εκπαιδευτική πολιτική και Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ. 13-24.

55 Αναλυτική βιβλιογραφική παρουσίαση του περιοδικού κάνει ο Κ. Π. Δεμερτζής, *Το περιοδικό του Συλλόγου προς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων «Η Μελέτη»*. Παρουσίαση – Βιβλιογραφία, Σύλλογος προς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1985.

του Ἑλληνισμοῦ...».⁵⁶

Σχετικά με τη θεματογραφία: Το περιοδικό τηρεί μία ισορροπία μεταξύ εξειδικευμένων θεμάτων, εγκυκλοπαιδικών και πρακτικών γνώσεων και θεμάτων με αντικείμενο κοινωνικά ζητήματα της εποχής ή ζητήματα της επικαιρότητας.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται, σε συνέχειες:

α) Το πρώτο μέρος των *Απομνημονευμάτων* του Α. Συγγρού⁵⁷, στο οποίο ο συγγραφέας δίνει σημαντικές πληροφορίες για την καταστροφή της Χίου, για το Θεόφιλο Καΐρη και τη Σχολή του στην Άνδρο καθώς και για τη ζωή και τη γενικότερη πνευματική κίνηση στη Σύρο. Στη σημείωση της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού, που προηγείται, δίνεται ο διπλός στόχος της δημοσίευσης των *Απομνημονευμάτων* αυτών, δηλαδή η τέρψη και η διδασχή. Χαρακτηριστικά υπογραμμίζεται: «...Θὰ εἶναι βεβαίως καὶ **τερπνὴ καὶ διδακτικὴ** ἡ ἀνάγνωσις τῶν σελίδων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι, ἐν ᾧ μὲ τόσῃν ἀπλότητι καὶ χάριν ἀπεικονίζουσιν τὰ ἥθη παλαιότερων χρόνων, δίδουσιν συγχρόνως πιστὴν εἰκόνα τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἀνετράφη, ἐξεπαιδεύθη καὶ ἤρχισε τὸ εὐρὺ στάδιόν του εἰς τῶν μεγαλειπολωτέρων ἀνδρῶν τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος».⁵⁸

β) Τα *Απομνημονεύματα* του βαυαρού αξιωματικού Χριστόφορου Νέεξερ (1832-1835).⁵⁹

γ) Προσωπογραφίες και βιογραφικά σημειώματα σημαντικών νεοελλήνων εκπαιδευτικών-παιδαγωγών από τον καθηγητή Π. Κοντογιάννη, τα οποία αναφέρονται στον Κ. Μ. Κούμα, στον Κ. Οικονόμου τον εξ Οικονόμων και στον Θ. Φαρμακίδη.⁶⁰

Μεγάλος αριθμός άρθρων αναφέρονται σε πρακτικά ζητήματα της καθημερινότητας (γεωπονία, οικονομία) και σε ζητήματα υγιεινής.⁶¹

56 Βλ. [ανυπόγραφο], «Προεισαγωγικό σημείωμα», *Η Μελέτη*, τόμ. Α', 1907, σ. 3-4.

57 Α. Συγγρός, «Απομνημονεύματα», *Η Μελέτη*, τόμ. Α', 1907, σ. 5-15, 70-81, 136-146, 200-211, 268-280, 326-338, 392-403, 462-475, 523-536, 589-602.

58 Βλ. Α. Συγγρός, «Απομνημονεύματα», *Η Μελέτη*, τόμ. Α', 1907, σ. 5.

59 Βλ. Χρ. Νέεξερ, «Εκ τῶν ἀπομνημονευμάτων Βαυαροῦ αξιωματικοῦ 1832-1835», *Η Μελέτη*, τόμ. Β', 1908, σ. 449-458, 523-532, 586-592.

60 Βλ. Π. Κοντογιάννης, «Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους: Κωνσταντῖνος Μιχαὴλ Κούμας», *Η Μελέτη*, τόμ. Γ', 1909, σσ. 3-11, Του ἰδίου, «Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους. – Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων», ὁ.π., 1909, σσ. 193-201, Του ἰδίου, «Οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους. – Θεόκλητος Φαρμακίδης», *Η Μελέτη*, τόμ. Δ', 1910, σ. 65-72.

61 Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένα χαρακτηριστικά άρθρα, τα οποία σχετίζονται με την Υγιεινή και απευθύνονται στις μητέρες και στους δασκάλους: L. Burgerstein, «Ὑγιεινὴ τῶν μαθητῶν κατ' οἶκον. – Συμβουλαὶ πρὸς γονεῖς καὶ διευθυντὰς οἰκοτροφείων», (μτφρ. Θ. Φλωρᾶ, ἱατροῦ), *Η Μελέτη*, τόμ. Γ', 1909, σ. 85-89, I. Hericourt, ἱατρός, «Αἱ ἐντολαὶ τῆς ὑγιεινῆς», μτφρ. Θ. Φλωρᾶ, *Η Μελέτη*, τόμ. Δ', 1910, σ. 29-35, 87-93, 163-167, 377-381, 439-442, 613-620, Εφ. Λασκαρίδου, «Συμβουλαὶ πρὸς τὰς μητέρας διὰ νὰ προφυλάττωσι τὰ τέκνα τῶν ἀπὸ τῆς τυφλώσεως», *Η Μελέτη*, τόμ. Δ', 1910, σ. 126-128, G. Stanley

Η στήλη του περιοδικού με τίτλο «Χρονικά» αναφέρεται σε εκπαιδευτικές ειδήσεις και παρουσιάζει γενικότερα την ελληνική πνευματική ζωή, ενώ στη στήλη με τον τίτλο «Αναγνωστήριον» παρακολουθούμε την κίνηση βιβλίων και περιοδικών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Ειδικότερα, **αναφορικά με την Παιδαγωγική:**

Ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Αμαντος σε άρθρο του με τίτλο «Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι» (1908, σσ. 470-491) αναφέρεται στην ἔλλειψη παιδαγωγικῆς κατάρτισης των εκπαιδευτικῶν τῆς Μέσης Εκπαίδευσης, τὴν ὁποία θεωρεῖ σημαντικό προσόν γιὰ τὸν υποψήφιο εκπαιδευτικό. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «...Ὅταν τὸ Πανεπιστήμιον συμπληρώσῃ τὰς ἑδρας του, ἀσκή δὲ τοὺς τροφίμους του συχνότερον καὶ εἰς τὴν παιδαγωγικὴν διδασκαλίαν καὶ εἰς τὴν αὐτοτελεῖ ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν, τότε ἡ Μέση Ἐκπαίδευσις, ἥς οἱ διδάσκαλοι προέρχονται ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου, θὰ ἀναμορφωθῇ τελείως...». ⁶²

Θα πρέπει, ἐπίσης, νὰ σημειώσουμε ὅτι στο ἴδιο πλαίσιο μεταφράζονται καὶ δημοσιεύονται στο περιοδικό ἄρθρο τοῦ Γερμανοῦ παιδαγωγοῦ Η. Lietz με τίτλο «Τὰ νέα σχολεῖα τῆς Γερμανίας» ⁶³, ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ τῆς Παιδαγωγικῆς στο Πανεπιστήμιο τῆς Λωζάννης Fr. Guex, αναφορικά με τὸν Ἀγγλο φιλόσοφο καὶ παιδαγωγό J. Locke ⁶⁴, ἄρθρο τοῦ γυμνασιάρχῃ των Κυδωνιῶν Ι. Ολύμπιου με θέμα τὶς παιδαγωγικὲς ιδέες τοῦ Ι. Kant ⁶⁵, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ μελέτη τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν Θ. Βορέα με τίτλο «Ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων». ⁶⁶ Στὴ μελέτη αὐτὴ ὁ Θ. Βορέας ἐξετάζει τὶς ἀρχές τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς, τὴ σχέση τῆς με τὴν παραδοσιακὴ παιδαγωγικὴ, τὴν παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα, τὰ προβλήματα τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς καὶ τὴν κίνησή τῆς σε διάφορες χώρες.

Σχετικὰ με τοὺς συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ: Ὁ τομέας τῆς Ἱστορίας εκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς: Κ. Αμαντο, Χ. Ἀννίνο, Ι. Βαλαωρίτη, Δ. Δρόσο, Αντ. Μηλιαράκη,

Hall, «Αἱ πρόοδοι τῆς Παιδολογίας», μτφρ. Σ. Δ. Ψαροῦ, *Η Μελέτη*, τόμ. Δ, 1910, σ. 621-628, Α. Κατσίγρα-Μελά, ἱατρός, «Ἐκ τῆς παιδοκομίας. Ἡ μήτηρ καὶ τὸ βρέφος», *Η Μελέτη*, τόμ. Ε', 1911, σσ. 577-588, Α. Κατσίγρα-Μελά, «Ἡ δρᾶσις τῆς γυναικὸς εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς φθίσεως», *Η Μελέτη*, τόμ. Στ', 1912, σσ. 340-351.

62 Βλ. Κ. Αμαντος, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι», *Η Μελέτη*, τόμ. Β', 1908, σ. 486-491. Νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Δ. Ζαγγογιάννης ἔμεινε στὴν ἑδρα τῆς Παιδαγωγικῆς ἀπὸ τὸ 1899 ἕως τὸ 1901 καὶ ἐκτοτε ἡ ἑδρα καλύφθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Εξαρχόπουλο τὸ 1912.

63 Βλ. Η. Lietz, «Τὰ νέα σχολεῖα τῆς Γερμανίας», μτφρ. Ρ., *Η Μελέτη*, τόμ. Γ', 1909, σ. 603-610.

64 Βλ. Fr. Guex, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκπαιδεύσεως. – Ἰωάννης Λώκκιος (John Locke)», μτφρ. Αρ. Κουρτίδης, *Η Μελέτη*, τόμ. Δ', 1910, σ. 151-162.

65 Βλ. Ι. Ολύμπιος, «Αἱ παιδαγωγικαὶ ιδέαι τοῦ Καντίου», *Η Μελέτη*, τόμ. Στ', 1912, σ. 385-397.

66 Βλ. Θ. Βορέας, «Ἡ πειραματικὴ παιδαγωγικὴ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων», *Η Μελέτη*, τόμ. Ε', 1911, σ. 385-408.

Κ. Ρωμαίο, Κ. Σάθα, Ξ. Σιδερίδη, Γ. Σωτηριάδη, Κ. Τοπάλη και Χρ. Τσουντα. Ο τομέας της Φιλολογίας από τους: Δ. Κακλαμάνο, Ι. Καλιτσούνακη, Σ. Μενάρδο, Σ. Σακελλαρόπουλο και Γ. Χατζηδάκι. Σχετικά με θέματα των Φυσικών Επιστημών αρθρογραφούν οι: Δ. Αιγινήτης, Ν. Αποστολίδης, Σ. Χασιώτης. Ο Σ. Λοβέρδος και ο Π. Πρωτοπαπαδάκης ασχολούνται με κοινωνικά ζητήματα της εποχής. Ο Ρ. Δημητριάδης και ο Αρ. Κουρτίδης ασχολούνται με το πρόβλημα της μετανάστευσης. Ο τελευταίος μεταφράζει και παιδαγωγικά άρθρα. Οι γιατροί Δ. Λουρίτσας, Μ. Μελισσηνός, Β. Πατρίκιος, Κ. Σάββας και Θ. Φλωράς ασχολούνται με θέματα υγιεινής.

Από το 1909 νέοι συνεργάτες του περιοδικού εμφανίζονται ο Φ. Κουκουλές και ο Κ. Ρωμαίος σε θέματα Λαογραφίας, ο Θ. Βορέας με αντικείμενο την Παιδαγωγική και ο Χρ. Ανδρούτσος με αντικείμενο τη Φιλοσοφία. Τη λογοτεχνική ποίηση εκπροσωπεί η ποίηση του Ι. Πολέμη.⁶⁷ Σε ζητήματα υγείας και υγιεινής αναφέρονται τα άρθρα της γιατρού Άννας Κατσίγρα-Μελά, η οποία, από το 1928, συμμετέχει στις Ομιλίες για γυναίκες⁶⁸ που οργανώνει ο Σύλλογος. Σημειώνουμε, επίσης, τη συνεργασία της Ειρήνης Λασκαρίδου, κόρης της παιδαγωγού Αικατερίνης Λασκαρίδου, η οποία είχε ειδικευθεί, ύστερα από υπόδειξη του Δ. Βικέλα με υποτροφία του *Συλλόγου προς διάδοσιν Ώφελίμων Βιβλίων*, στην εκπαίδευση τυφλών παιδιών για ένα χρόνο στη Σχολή Τυφλών της Μελούζης (στη Γαλλία) και ήταν Διευθύντρια του Οίκου Τυφλών που ιδρύθηκε στην Καλλιθέα της Αθήνας το 1907.⁶⁹

Αν και για τη γενικότερη κυκλοφορία και απήχηση του περιοδικού δεν έχουμε αρκετές μαρτυρίες, ωστόσο, είναι γνωστό ότι κατά το πρώτο τρίμηνο το περιοδικό αριθμεί 516 συνδρομητές. Ενδεικτική, μάλιστα, είναι η περίπτωση εγκυκλίου της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας στην Κρήτη, το 1909, με την οποία καλούνται οι ελληνοδιδάσκαλοι και οι δάσκαλοι να εγγραφούν συνδρομητές στις εκδόσεις του Συλλόγου και ιδιαίτερα στο περιοδικό «*Η Μελέτη*».⁷⁰ Η πολιτική κατάσταση, ωστόσο, του 1912 επιβάλλει τη διακοπή της κυκλοφορίας του.

Επιλογικά

Από όσα αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι το πολυσχιδές ενδιαφέρον των λογίων

67 Δημοσιεύονται πέντε ποιήματα και δύο μεταφράσεις έργων του Ιωάννη Πολέμη.

68 1928: *Ένστικτον διαιωνίσεως – Έρως, Έρως – Γάμος. Ό Ήμεν περί έρωτος και γάμου*. 1929: *Ό άγων κατά τών μεταδοτικών νόσων*. 1929: *Πολυτέλεια και διαφθορά*. 1930: *Η φυσιολογική διατροφή τού ανθρώπου*.

69 Βλ. Φ. Λογοθέτη, *Η Ειρήνη Λασκαρίδου και η συμβολή της στην Ειδική Αγωγή κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα: Ο «Οίκος Τυφλών» (1906-1936)*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία, Δ.Μ.Π.Σ., Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής και Τμήμα Ψυχολογίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2007.

70 Βλ. Ελ. Μπελιά, *ό.π.*, σ. 167.

της εποχής βρίσκει διέξοδο σε σημαντικούς Σύλλογους με ευρύτητα προσανατολισμών και δραστηριοτήτων. Οι Σύλλογοι φιλοδοξούν να παίζουν έναν τριπλό ρόλο: **κοινωνικό-πολιτικό**, προτρέποντας σε συλλογική κοινωνική δράση, **εκσυγχρονιστικό**, αποτελώντας οι ίδιοι φορείς προόδου, και **παιδευτικό**, στοχεύοντας στη διαμόρφωση σύγχρονων συνειδήσεων. Η σχέση κράτους και Συλλόγων τις περισσότερες φορές είναι μία σχέση «συγκοινωνούντων δοχείων»: το κράτος συχνά παραχωρεί στους Συλλόγους πρωτοβουλίες που το ίδιο δεν επιθυμεί ή δεν έχει τις δυνατότητες να αναλάβει, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* κατά το 19ο αιώνα και τη γυναικεία εκπαίδευση.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στο *Σύλλογο* *πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων* και στους πρωτεργάτες του, Δ. Βικέλα και Γ. Δροσίνη, είναι σαφές ότι ωφέλησαν πολυδιάστατα τη νεοελληνική εκπαίδευση γενικότερα και συνέβαλαν ειδικότερα στην τόνωση της εθνικής συνείδησης στο τέλος του 19ου αιώνα (1899) έως και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα (1910, ίδρυση Εκπαιδευτικού Ομίλου). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμμετοχή τους στη διατύπωση και διάχυση του αιτήματος για παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης, που μελετούμε. Με τις μεταφράσεις και τις πρωτότυπες εκδόσεις βιβλίων συμβάλλουν στη γενικότερη πνευματική καλλιέργεια των εκπαιδευτικών του φθίνοντος 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Με τη σύλληψη της ιδέας και τη σύγκληση του *Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου* επιχειρούν και κατορθώνουν τη διεύρυνση της συζήτησης αναφορικά με το ζήτημα της μόρφωσης των εκπαιδευτικών της μέσης βαθμίδας και την ενσωμάτωση της παιδαγωγικής κατάρτισης ως απαραίτητου προσόντος για τον υποψήφιο εκπαιδευτικό. Με την έκδοση και κυκλοφορία, τέλος, του περιοδικού *«Η Μελέτη»* επιδιώκεται, αφενός, να γίνουν γνωστές στο ευρύ κοινό χρήσιμες και ωφέλιμες πρακτικές γνώσεις, και, αφετέρου, σε ό,τι αφορά στους εκπαιδευτικούς, να έρθουν σε επαφή με σύγχρονες διαστάσεις, απόψεις, θέσεις και αρχές της παιδαγωγικής θεωρίας και επιστήμης, προκειμένου να ενισχυθεί η παιδαγωγική τους κατάρτιση και να βελτιωθεί η διδακτική τους επάρκεια.

Ο *Σύλλογος* *πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων*, με τον τρόπο αυτό, θεωρούμε ότι επιτυγχάνει τους εκπεφρασμένους σκοπούς του και δημιουργεί προϋποθέσεις που οδηγούν στην καλλιέργεια ενός ρεύματος αναγκαίας αλλαγής και ανανέωσης της νεοελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Η ανανέωση αυτή είναι πεποίηση ότι θα επέλθει με τη διάπλαση της νέας γενιάς, και προς το σκοπό αυτό ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην *τελειοποίησιν τῶν ἐν τοῖς Γυμνασίοις καὶ τοῖς Ἑλληνικοῖς σχολείοις διδασκόντων*. Άλλωστε, με την όλη του δραστηριότητα ο Σύλλογος καθιστά σαφές ότι η νεοελληνική εκπαίδευση δεν μπορεί, και δεν πρέπει, να χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια, αλλά λαμβάνοντας υπόψη τον εθνικό της χαρακτήρα, τις ιστορικές

παραδόσεις και τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες να έχει εστραμμένους τους ορίζοντες της και σε άλλα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά συστήματα, υιοθετώντας, με τον τρόπο αυτό, την άποψη του καθηγητή της Ιένας W. Rein ότι: «...*Η παιδαγωγική είναι ήναγκασμένη να βλέπη και υπὲρ τὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας πατρίδος...*».⁷¹

Vassilis A. Foukas

Pedagogical training of Secondary Schools' teachers and the "Association for the Distribution of Beneficial Books"

Summary

This article explores the actions and the initiatives of the "Association for the Distribution of Beneficial Books" in the context of 20th century. More particularly, it examines: **a)** the main points of view of the pedagogical training of teachers and educators who took part in the "*First Hellenic Educational Conference*" in Athens (1904), **b)** the pedagogical articles that were published and the educational issues that were discussed in the journal of the "Association of Beneficial Books", '*The study*' (1907-1912), and **c)** the publications of the "Association for the Distribution of Beneficial Books" (1900-1940).

71 Την άποψη του W. Rein παραθέτει ο Ν. Καπετανάκης, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον...*, ό.π., σ. 132.

Σοφία Ηλιάδου - Τάχου - Ανδρέας Ανδρέου - Αναστασία Ταναμπάση¹

Τα ρομαντικά σχολεία στη Μακεδονία (1939-1949)

1. Σκοπός της έρευνας, μεθοδολογία, πηγές

Σκοπός της έρευνάς μας είναι να επιχειρήσει μια πρώτη αποτύπωση της κατάστασης των ρουμανικών σχολείων στην Ελλάδα που ιδρύθηκαν μετά τη συνθήκη του Βουκουρεστίου. Συγκεκριμένα εστιάζει στη λειτουργία τους στη Μακεδονία την περίοδο 1939-1949 και προσπαθεί να την συσχετίσει με τις κρίσιμες φάσεις του Μακεδονικού ζητήματος.

Στο πλαίσιο της έρευνας χρησιμοποιείται η ιστορική ερευνητική μέθοδος. Οι πηγές που αφορούν στη ρουμανική εκπαίδευση που αναπτύχθηκε στη Μακεδονία της περιόδου 1913-1939 είναι εξαιρετικά φειδωλές και συχνά αντιφατικές. Το πρώτο οφείλεται στο γεγονός ότι οι διευθυντές των ρουμανικών σχολείων δεν επέτρεπαν τον έλεγχο στις ελληνικές εκπαιδευτικές αρχές.² Το δεύτερο θα πρέπει να αποδοθεί στην έξαρση των προσηλυτιστικών κινήσεων των προπαγανδών πριν από το 1912,³ υλικό των οποίων υπήρξαν και οι εκατέρωθεν στατιστικές.

Οι πληροφορίες που διασώθηκαν για τα ρουμανικά σχολεία της περιόδου 1913-1923 αφορούν στα έτη: α) 1913, έτος για το οποίο οι πληροφορίες προέρχονται από το Αρχείο Μειονοτικών σχολείων του ΥΠΕΞ και αφορούν κυρίως στα βλαχόφωνα χωριά της Ηπείρου,⁴ β) 1923, οπότε υπάρχουν στατιστικές μελέτες που σώζονται στο Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών ή στο Αρχείο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας.⁵ Ακόμα στοιχεία για τα ρουμανικά σχολεία του έτους 1923 παρατίθενται και στη

1 Πρόκειται για κοινή εργασία η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών των Α. Ανδρέου & Σ. Ηλιάδου-Τάχου στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας από την μεταπτυχιακή φοιτήτρια Αναστασία Ταναμπάση με την καθοδήγηση των Καθηγητών. Συγκεκριμένα ο Α. Ανδρέου διερεύνησε Αρχεία του ΥΠΕΞ, η Σ. Ηλιάδου-Τάχου τα λοιπά ελληνικά αρχεία και η Α. Ταναμπάση τα ρουμανικά αρχεία ως γνώστης και της ρουμανικής. Και οι τρεις είναι συνυπεύθυνοι για την τελική σύνθεση. Σε αυτό το σημείο οφείλει ευχαριστίες για τη δυνατότητα πρόσβασης στον Επ. Καθηγητή Κ. Τσιτσελίκη, ο οποίος διευκόλυνε την πρόσβασή μας σε κρίσιμα αρχεία.

2 ΑΥΕ 1920-1923 1923/Β37, Α. Λάμπρου προς ΥΠΕΠΘ 16910/8/18.5.1923, 1469/10.12.1923, 4.12.1923. *Ξένα σχολεία εν Ελλάδι, Παρατηρήσεις εκ των γενικών εκθέσεων των Επιθεωρητών της Δημοτικής Εκπαίδευσης, Έγγραφο του Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων Ξένα σχολεία εν Ελλάδι.*

3 Σ. Ηλιάδου-Τάχου, *Τα Βαλκάνια στη δίνη των εθνικιστικών αντιπαράθεσεων. Ο ελληνορουμανικός και ελληνοσερβικός ανταγωνισμός στο βιλαέτι Μοναστηρίου (1870-1912)*, Θεσσαλονίκη, 2004.

4 Αρχείο Μειονοτικών Σχολείων, φ. 8, 1913.

5 ΑΥΕ, 1923, ΚΤΕ 39/ειδ. φ. Μακεδονία, έγγραφο 8, Έκθεση του Νομαρχούντος Θεσσαλονίκης Ι. Λαζάρου προς ΥΠΕΣ/αρ.πρ.44/7.7.1923, & Αναφορά Α Γραμματικού προς τον Γενικών Επιθεωρητήν της Ι και Θ Εκπαιδευτικής περιφέρειας, σ. 57, έγγραφο 1, ΑΥΕ 1920-1923 στοιχ. Κατ Β/45, Α. Λάμπρου προς τον υποδιοικητή Γουμένισσης, αρ.πρ. 36256/1.11.1923, έγγραφο 10& ΑΥΕ, έτος 1920-1923, στοιχ.

μελέτη του Σπύρου Λουκάτου.⁶ γ) 1928-1939, έτη για τα οποία τα στοιχεία προέρχονται από τα αρχεία του Ρουμανικού Υπουργείου Εξωτερικών που δημοσίευσαν η Adina Berciu-Drăghilescu και η Maria Petre στο δίτομο βιβλίο τους για τα ρουμανικά σχολεία και τις ρουμανικές εκκλησίες της Βαλκανικής Χερσονήσου.⁷ δ) 1932-1933, έτος για το οποίο διασώζονται στοιχεία στο Αρχείο Δραγούμη, που φυλάσσεται στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη.⁸ ε) 1939-1940, έτη για τα οποία σώζεται στο αρχείο των ξένων και μειονοτικών σχολείων η στατιστική καταγραφή που αφορά στη ρουμανική προσχολική εκπαίδευση,⁹ αλλά και στο Αρχείο Ξένων και Μειονοτικών σχολείων¹⁰. Σχετικά με την στοιχειώδη ρουμανική εκπαίδευση της περιόδου διασώζονται στοιχεία και από τον Αθ. Χρυσόχου.¹¹ στ) 1940-1944, έτη για τα οποία οι πληροφορίες μας που αφορούν στη ρουμανική στοιχειώδη εκπαίδευση της περιόδου προέρχονται: 1. από τα ρουμανικά Αρχεία¹² 2. από το Αρχείο Δραγούμη της Γενναδίου Βιβλιοθήκης (αριθμούν τους μαθητές της 5τάξιας δημοτικής ρουμανικής σχολής της Θεσσαλονίκης και της ρουμανικής Εμπορικής Σχολής για την περίοδο 1941-1946)¹³ 3. από το Αρχείο Ξένων και μειονοτικών σχολείων, στο οποίο περιλαμβάνεται Ι. η έκθεση του

Κατάταξης Β/45, στατιστικοί πίνακες έγγραφα 2, 3, 5, 7. α) *Πίναξ εμφανίζουν στατιστικά πληροφορίας περί των εν τη περιφέρεια της Δημοτικής εκπαίδευσεως Θεσσαλονίκης ελληνικών δημοτικών σχολείων ως και των ξενοφόνων και αλλοδαπών τοιούτων-Ξενόφωνα ελληνικά σχολεία*, έγγραφα με αρ. 2,3, Α. Λάμπρου προς ΥΠΕΠΘ, αρ.πρ. εμπ. 16598/25.5.1923, εγγρ.6.

6 Σπ. Λουκάτος, «Πολιτειογραφία της Νομαρχιακής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης κατά την αυγή της δευτέρης δεκαετίας από την απελευθέρωσή της, 1923, Μέρος Α, Υποδιοικήσεις Βεροίας, Θεσσαλονίκης, Κατερίνης», *Ελληνική Επιτροπή Σπουδών ΝΑ Ευρώπης. Κέντρο σπουδών ΝΑ Ευρώπης*, τ. 21, 1987.

7 A. Berciu-Drăghilescu, & M. Petre, *Școli și Biserici Românești din Peninsula Balcanică. Documente (1918-1953). Vol. II.* București 2006, p. 363-365.

8 Αρχείον Γενναδίου Βιβλιοθήκης-Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φ. 21, έγγρ.20, Φ. Δραγούμης προς ΥΠΕΞ (Α Δ/νσις Πολιτικών Υποθέσεων Τμήμα Βαλκανικής, Εν Θεσσαλονίκη 8.6. 1933, αρ. πρ. 17933. *Στατιστικός πίναξ ρουμανικών σχολείων 1932-1933* & Φ.104.2/εγγρ.47 *Πίναξ εμφανίζουν τα βλαχικά ρουμανικά σχολεία Μακεδονίας και Ηπείρου*.

9 Αρχείον Ξένων και Μειονοτικών σχολείων, Φάκελος 95^α, Βασύλειον της Ελλάδος, Σχολική Επιθεώρησις ξένων και μειονοτικών σχολείων, *Πίναξ αριθμητικός εμφανίζουν τους εγγραφέντας μαθητάς εις τα ρουμανικά και τα κοινοτικά και ιδιωτικά ισραηλιτικά σχολεία κατά το έτος 1939-1940 κατά την τάξιν και το φύλον*

10 Ρουμανικά Δημοτικά Θεσσαλονίκης, 1778, φ. 4, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Δελτίον στατιστικής της στοιχειώδους (δημοσίας ή ιδιωτικής) εκπαίδευσεως κατά το σχολικόν έτος 1939-40*.

11 Αθ. Χρυσόχου. *Οι Βλάχοι της Μακεδονίας Θεσσαλίας και Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1942, σ. 14-15, υπ.2.

12 A. Berciu-Drăghilescu, *ό.π.* ν. Ι., σ. 612-614.

13 Αρχείον Γενναδίου Βιβλιοθήκης, φ. 104.2/εγγρ.47.

Επιθεωρητή Μειονοτικής εκπαίδευσης Παπαευγενίου ¹⁴ στο φάκελο 104, υποφάκελο 2, έγγραφο 47, όπου περιλαμβάνεται πίνακας που παρουσιάζει τα ρουμανικά σχολεία της Μακεδονίας και της Ηπείρου και το μαθητικό δυναμικό τους κατά τα σχολικά έτη 1939-1945 II. το έγγραφο του Κέντρου Αλλοδαπών με αρ. πρωτ. 10/2/2/3^a του έτους 1944, στο οποίο δίνονται τα ονόματα των εκπαιδευτικών του ρουμανικού Γυμνασίου Γρεβενών, του ρουμανικού δημοτικού Θεσσαλονίκης και του ρουμανικού δημοτικού Γρεβενών ¹⁵ και III η εμπιστευτική Έκθεση Α. Παπαευγενίου προς το ΓΕΣ του έτους 1948. ¹⁶

2. Το ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο

Είναι δεδομένο ότι κατά την περίοδο των εθνικισμών τόσο το ελληνικό κράτος όσο και το ρουμανικό αποπειράθηκαν να προσεταιριστούν τους Βλάχους. Ειδικότερα η γένεση και η εδραίωση της ρουμανικής παιδείας ξεκίνησε από το βίλαετι Μοναστηρίου την περίοδο 1860-1892, με σημαντικούς σταθμούς την ίδρυση του Μακεδονορουμανικού Συλλόγου *Lumina* το 1885 και τη συγχώνευση του συλλόγου αυτού με ένα τμήμα του αλβανικού *Drita* το 1887. ¹⁷ Η εξέλιξη της ρουμανικής παιδείας την περίοδο 1893-1903 συμπεριέλαβε την απόπειρα δημιουργίας Εξαρχίας των Βλάχων σε μια προσπάθεια αποδέσμευσής τους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. ¹⁸ Την τελευταία περίοδο 1903-1905 η ρουμανική παιδεία επηρεάστηκε από το θάνατο του Μαργαρίτη αλλά και από την αναγνώριση το 1905 ρουμανικού millet από την Πύλη. ¹⁹ Παρόλα αυτά, όπως αποδεικνύουν σύγχρονες προσεγγίσεις, ²⁰ ένα μεγάλο μέρος των Βλάχων του πρώην οθωμανικού χώρου διαμόρφωσε ελληνική εθνική συνείδηση και εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος.

14 Αρχείον Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων, φ. 104, υποφ. 2, έγγρ. 47. Έκθεσις Αθανασίου Παπαευγενίου, Γενικού Επιθεωρητή Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων περί των εν περιφερεία της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας Μειονοτικών Σχολείων

15 Αρχείον Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων, Αρχείον βουλγαρικής κατοχής, έγγρ. 343, αρ. πρ. 10/2/2/3^a, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944

16 Αρχείον Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων, Εμπιστευτική Επιστολή Αθανασίου Παπαευγενίου προς το Γ.Ε.Σ./949/Υ.Π.Σ Αθήνας, αρ. εμπ. πρ. 49/ 28 Ιανουαρίου 1948

17 Ηλιάδου, ό.π., σ. 32-33.

18 Ηλιάδου, ό.π., σ. 32-33.

19 Σ. Ηλιάδου-Τάχου & Δ. Μιχαήλ, «Συγκρότηση ταυτοτήτων την εποχή του εθνικισμού: Η περίπτωση των Βλάχων της Πελαγονίας», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας 29-31 Μαΐου 2009*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 153-169.

20 Σ.. Ηλιάδου-Τάχου & Δ. Μιχαήλ, ό.π., σ.168

Στις 10 Αυγούστου του 1913²¹ συνομολογήθηκε στο Βουκουρέστι συνθήκη²² μεταξύ των Βασιλείων της Ελλάδας, της Ρουμανίας, της Σερβίας, και του Μαυροβουνίου με την ηττημένη του Β' Βαλκανικού πολέμου χώρα, Βουλγαρία. Στις διαπραγματεύσεις της διάσκεψης, που έγιναν στο Βουκουρέστι, σε έναν αγώνα προσδιορισμού των νέων συνόρων οι τρεις χώρες (Ελλάδα, Σερβία, Μαυροβούνιο) δέχθηκαν το αίτημα της Ρουμανίας να παραχωρήσουν στους εντός των συνόρων τους Βλάχους εκκλησιαστική και σχολική αυτονομία.²³ Παράλληλα, δέχτηκαν να επιτρέψουν τη σύσταση ιδιαίτερης ρουμανικής αρχιεπισκοπής με δικαίωμα επιχορήγησης από την ρουμανική κυβέρνηση υπό την επίβλεψη της κάθε επιμέρους χώρας.²⁴ Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις ρουμανικές πηγές,²⁵ σε απόσπασμα τηλεγραφήματος της Ρουμανικής Πρεσβείας της Αθήνας, που αφορούσε στο διάλογο του Γενικού Προξένου N.N. Filodor με τον Έλληνα Πρωθυπουργό, Ε. Βενιζέλο, αναφερόταν ανάμεσα στα άλλα και ότι οι ρουμανίζοντες *μπορούσαν να ξαναοιζούν όλες τις εκκλησίες και τα σχολεία τους στο νέο Ελληνικό κράτος, χωρίς φόβο για οποιοδήποτε εμπόδιο*.²⁶ Η ενέργεια αυτή του Βενιζέλου αναγνώριζε την ύπαρξη ρουμανικής εθνικής μειονότητας στην Ελλάδα²⁷ προσδίδοντας ρουμανική ταυτότητα σε έναν αδιευκρίνιστο αριθμό ρουμανιζόντων των περιοχών Γρεβενών, Μοναστηρίου, Καστοριάς, Βέροιας, Θεσσαλονίκης.²⁸ Τα αίτια που οδήγησαν τον Βενιζέλο σε αυτή την αναγνώριση φαίνεται πως ήταν, κατά την υπάρχουσα βιβλιογραφία,²⁹ οι δυσχέρειες που αντιμετώπιζε ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο θέμα της προσάρτησης της Ηπείρου και στο Κρητικό, αλλά και η ανάγκη να συστρατευθεί η Ρουμανία με την Ελλάδα και τη Σερβία εναντίον της Βουλγαρίας.

21 <http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/el-GR/The+Ministry/International+Conventions>, Εφημερίς της Κυβερνήσεως αρ. φυλ. 217/28.10.1913 ,

22 <http://www.mfa.gr/www.mfa.gr/el-GR/The+Ministry/International+Conventions>, Σ. Αντωνόπουλος, *Αι συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*. Αθήνα 1917

23 Π. Πετρίδης, *Ξένη εξάρτηση και εθνική πολιτική 1910-1918*. Θεσσαλονίκη 1991. ΚΕΜΟ, *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.

24 Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, Αθήνα 1994, σ. 96-97.

25 Berciu-Drăghilescu, *ό.π.* v. I, p. 278, 279.

26 Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος*, Τρίκαλα 1992, σ. 66

27 Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τ. 2^{ος}, Αθήνα 1945, σ. 31. Αλ. Κύρου, *Οι Βαλκανικοί γείτονές μας*, Αθήνα 1962, σ. 100, Χ.Γ. Νικολάου, *Διεθνείς Συνθήκες*, Αθήνα 1996, σ. 222-227

28 Π. Αραβαντινός, *Μονογραφία περί Βλάχων*, Εν Αθήναις 1905, σ. 51-52.

29 Ν. Βλάχος, *Η συμμαχική προσέγγισης των τεσσάρων χριστιανικών κρατών της χερσονήσου του Αίμου κατά το έτος 1912*. Θεσσαλονίκη 1953. R. Crampton. «The decline of the Concert of Europe in the Balkans 1913-1914», *The Slavonic and East European Review*. 52 (1974), σ. 393-419. H. Gardika-Katsiardakis, *Greece and the Balkan Imbroglio. Greek Foreign Policy, 1911-1913*. Αθήνα 1995.

ας.³⁰ Η απόφαση αυτή του Βενιζέλου θεωρείται ως αποτέλεσμα των συγκυριών και ως επιβεβλημένη, αναπόδραστη και αδήριτη ανάγκη.³¹

Την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι Ιταλοί στο πλαίσιο της στρατιωτικής κατοχής της Αλβανίας και της Ηπείρου επιχείρησαν να διαμορφώσουν ένα άλλο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο ερμηνείας της ταυτότητας των Βλάχων προσδιορίζοντάς τους αυθαίρετα ως ιταλική εθνική μειονότητα.³² Στην πραγματικότητα το θέμα της αυτονομίας των βλαχικών χωριών της Πίνδου τέθηκε από την Ιταλία σε συνεργασία με τις *μακεδονορουμανικές* οργανώσεις στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων (1919-1920) χωρίς κανένα αποτέλεσμα.³³ Αργότερα, η Συνθήκη των Σεβρών³⁴ περιλάμβανε ειδικές διατάξεις για τους Βλάχους, σύμφωνα με τις οποίες η Ελλάδα δεσμευόταν να παρέχει τοπική αυτονομία στις βλαχικές κοινότητες στα εκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά και θρησκευτικά ζητήματα, με την προϋπόθεση να υποβάλλουν σχετική αίτηση.³⁵ Προϋποθέσεις που ίσχυαν και στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λοζάνης³⁶ αλλά και την περίοδο που προηγήθηκε της δικτατορίας του Μεταξά.³⁷

Το δικτατορικό καθεστώς της 4ης του Αυγούστου 1936 επηρέασε τη ζωή των μειονοτήτων, αφού η θέση της πολιτείας απέναντί τους έγινε σκληρότερη. Ο αμυντικός εθνικισμός εξελίχθηκε σε ηγετική ιδεολογία στην Ελλάδα, στην οποία κυριάρχησε ο μύθος της ελληνικής υπεροχής, έναντι όλων των άλλων εθνικοτήτων.³⁸ Συγκεκριμένα το καθεστώς Μεταξά επέβαλε απαγόρευση στη δημόσια χρήση της βλαχικής

30 Ε. Γαρδίκας-Κατσιαδάκης, «Ο συσχετισμός των δυνάμεων και η Ελλάδα μπροστά στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου», *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 41-54. E.C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913*, Cambridge 1938.

31 Ε. Αβέρωφ-Τσιτίτσας, *Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος*, Τρίκαλα 1992, σ. 191

32 Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Α Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις μεγάλες δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα 1999

33 Κ. Τσιούμης, *Μειονοτικές ομάδες στην Ελλάδα (1919-1945)*, Θεσσαλονίκη, 2008 σ. 66, <http://www.arnos.gr/dmdocuments/lykeio/lykeioC/istoria/istoriagenpaid/013.Is.G.P.To.synedrio.eirhnhs.twn.parisiwn.pdf>, S.D. Spector, *Romania at the Paris Peace Conference*, Ιάσος 1995.

34 Συνθήκη ειρήνης μεταξύ των συμμάχων και των συνησπισμένων δυνάμεων και της Τουρκίας, υπογραφέας εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου 10 Αυγούστου 1920, Υπουργείον επί των Εξωτερικών, Αθήναι 1920.

35 Κ. Τσιούμης *ό.π.*, σ. 66.

36 Μ. Σταυρινού, «Ξένη προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη, την παραμονή της συνδιάσκεψης της Λοζάνης», *ΙΕ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας 27-29 Μαΐου 1994*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 315-334.

37 V. Vlasidis, "Consequences of the demographic and social rearrangement to the Vlach speaking element of Greek Macedonia 1923-1926", *Revue des etudes sud-east europeennes*, 3 b (1998), σ. 155-157

38 Α. Διβάνη, «Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚΤΕ στην Ελλάδα: η οπτική του Υπουργείου Εξωτερικών», Κ. Τσιτσελίκη & Δ. Χριστόπουλου (επιμ). *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995, σ. 115.

γλώσσας, επί ποινή προστίμων, φυλακίσεων και εκτοπίσεων,³⁹ ενώ τον Οκτώβρη του 1940 πρόβη σε συλλήψεις ρουμανιζόντων μαθητών και διδακτικού προσωπικού των αντίστοιχων σχολείων, κατηγορώντας τους για αντεθνική και συνωμοτική δράση. Επακολούθησε ο χαρακτηρισμός των ελληνικών ενεργειών ως επικίνδυνων για το αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό καθεστώς της συνθήκης του Βουκουρεστίου από τον Υπουργό Εξωτερικών Υποθέσεων Mikhail Antonescu,⁴⁰ καταγγελία που αποσκοπούσε στη διεθνοποίηση του βλαχικού ζητήματος μέσα από την προβολή των εκπαιδευτικών του διαστάσεων.⁴¹

Την περίοδο της Κατοχής οι νέες πολιτικές και διπλωματικές συγκυρίες που διαμορφώθηκαν με την προσχώρηση της Ιταλίας στον Άξονα αναθέρμαναν τις βλέψεις των Ιταλών για τον προσεταιρισμό των Βλάχων, αλλά και για την σύσταση αυτόνομου βλάχικου κρατιδίου στην περιοχή της Πίνδου. Η πραγματοποίηση των σχεδίων αυτών ενισχύθηκε από την έξαρση του ιταλικού επεκτατισμού στο πλαίσιο του φασισμού. Προκειμένου να καταστήσουν υπαρκτό το πρόβλημα των Βλάχων, οι Ιταλοί ενθάρρυναν τον Βλάχο Αλκιβιάδη Διαμάντη να στείλει υπόμνημα για το βλαχικό θέμα στον κατοχικό πρωθυπουργό Τσολάκογλου ως εκπρόσωπος των βλάχικων κοινοτήτων Πίνδου, Ηπείρου, Μακεδονίας και Θεσσαλίας. Στο υπόμνημα ο Διαμάντης ζητούσε να αποκατασταθούν οι αδικίες του παρελθόντος που έγιναν σε βάρος των Βλάχων της Ελλάδος.⁴²

Η κατάληψη της Ελλάδος και της Γιουγκοσλαβίας από τις δυνάμεις του Άξονα, τον Απρίλιο του 1941, είχε ως συνέπεια την κατάτμηση της Μακεδονίας σε ζώνες κατοχής ή συγκαλυμμένης κυριαρχίας.⁴³ Συγκαλυμμένες εδαφικές βλέψεις κατά της

39 Κ. Τσιούμης, *Λεπτές ισορροπίες. Μειονοτικά ζητήματα και εκπαίδευση γλωσσικών μειονοτήτων στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη 2009, σ. 66.

40 Berciu, *ό.π.*, Vol. II., σ. 411.

41 Berciu, *ό.π.*, σ. 418: Στις 21 Ιανουαρίου 1941 άρθρο της εφημερίδας "Universal" με τίτλο «190 Βλάχοι συνελήφθησαν στην αρχή του ελληνοϊταλικού πολέμου» μας πληροφορεί για τον αριθμό των συλληφθέντων σε κάθε περιοχή, καθώς και για το γεγονός ότι αυτοί περιορίστηκαν στο στρατόπεδο της Κορίνθου. Συγκεκριμένα, στη Βέροια οι ελληνικές αρχές συνέλαβαν 53 άτομα, στη Ντόλιανη (Κουμαριά Ημαθίας) 12, στο Περιβόλι 14, στην Αβδέλλα 7, στη Σαμαρίνα 4, στην Τούρια 6. Στα χωριά Νέβεσκα, Κέντροβο, Φιόρου και Τσερνέσι συνελήφθησαν 9 άτομα, ενώ στα χωριά Μπελκαμένη, Περλεπές, Πατιτσίνα, Μογλενά, Χρούπι-στα, Κλεισούρα 16. Τέλος, ο συντάκτης του άρθρου αναφέρει ότι συνελήφθησαν άλλα 8 άτομα από κοινότητες που δεν έχουν έδρα.

42 Ε. Αβέρωφ-Τσιτσίκας, *ό.π.*, σ. 97-102.

43 Ι. Κολιόπουλος, *Η Μακεδονία στη δίνη του Β' παγκοσμίου πολέμου*. <http://www.imma.edu.gr/imma/history/14.html>, 2007. Ε. Μπάγκερ, *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, μτφ. Α. Ι. Κολιοπούλου, Θεσσαλονίκη 1996.

Ελλάδος είχε η Ιταλία,⁴⁴ η οποία προσάρτησε το δυτικό τμήμα της ελληνικής Δυτικής Μακεδονίας και το αλβανόφωνο τμήμα της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας στο υπό σύσταση ιταλικό προτεκτοράτο της Αλβανίας, με σκοπό την ένταξη της χώρας στην προσδοκώμενη μετά τον πόλεμο ιταλική αυτοκρατορία, *την τρίτη Ρώμη* των Ιταλών Φασιστών.⁴⁵ Με την εμφάνιση των ιταλικών δυνάμεων κατοχής στα Βλαχοχώρια της Πίνδου και της Δυτικής Μακεδονίας ο Αλκιβιάδης Διαμάντης δέχθηκε να προωθήσει μεταξύ των Βλάχων της Πίνδου την ιταλικής εμπνεύσεως αυτονομία των Βλάχων υπό τη σκέπη της κραταιάς Ρώμης δημιουργώντας το *Πριγκιπάτο της Πίνδου*.⁴⁶ Το επόμενο βήμα ήταν η σύσταση το 1942 οργάνωσης με το όνομα *Ρωμαϊκή Λεγεών*⁴⁷ αποτελούμενης από Βλάχους, η οποία προέβαινε στην παροχή της αναγκαίας αρωγής στα κατοχικά ιταλικά στρατεύματα.⁴⁸ Μάλιστα οι Βλάχοι στρατιώτες της οργάνωσης προβλήθηκαν από τις κατοχικές δυνάμεις ως τέκνα της μυθικής Ρωμαϊκής Λύκαινας.⁴⁹ Στη διάρκεια της Κατοχής διαπιστώθηκε συνεργασία των ρουμανιζόντων με τις κατοχικές αρχές, η οποία χαρακτηρίζεται από τον Ε. Αβέρωφ *ως μη ενιαία συμπεριφορά που μπορεί να αποδοθεί με τον χαρακτηρισμό ανεκτική*,⁵⁰ ενώ από ορισμένους άλλους μελετητές αποδίδεται ως περιορισμένη.⁵¹

Οι συνέπειες του εγχειρήματος του Διαμάντη αποδείχτηκαν εφήμερες. Από τη μια η αυτονομιστική κίνηση των Βλάχων της *Λεγεώνας* δεν επεκτάθηκε εκτός της ιταλικής ζώνης κατοχής,⁵² χαρακτηριστικό που φανερώνει την ετερόφωνη υπόστασή της. Από την άλλη, ο Αλκιβιάδης Διαμάντης εκθρονίστηκε από τους Ιταλούς, αφήνοντας το θρόνο του ακέφαλο ως το τέλος της Κατοχής, οπότε το πριγκιπάτο και *τύποις* έπαψε να υφίσταται. Επομένως, η συνθηκολόγηση της Ιταλίας το 1943 σηματοδό-

44 T. J. Winnfrith, «Vlachs», R. Clogg (ed). *Minorities in Greece. Aspects of a plural society*, London 2002, σ. 118-119

45 Ι. Κολιόπουλος, *ό.π.*

46 [http://fr.wikipedia.org/wiki, el.wikipedia.org](http://fr.wikipedia.org/wiki/el.wikipedia.org), *Principauté du Pinde et Voïvodie de la Macédoine*, Λ. Διβάνη, *Το θνησιγενές Πριγκιπάτο της Πίνδου. Γιατί δεν ανταποκρίθηκαν οι Κουτσοβλάχοι της Ελλάδος στην Ιταλο-Ρουμανική προπαγάνδα στη Μακεδονία και Θράκη. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 189-210.

47 Ε. Αβέρωφ, *ό.π.*, σ. 109, σ. 124-134, Α. Ανθεμίδης *Οι Βλάχοι της Ελλάδος. Η αυτονομιστική κίνηση του πρίγκιπα Διαμάντη: Επεμβάσεις της Ρουμανίας και της Ιταλίας στα χρόνια 1860-1944: Η εθνική αντίσταση των Ελλήνων και οι Ελληνοβλάχοι στα χρόνια 1941-1945*, Θεσσαλονίκη 1998.

48 Ε. Αβέρωφ-Τσιότσας, *ό.π.*, σ. 158. Κ. Τσιούμης, *ό.π.*, σ. 69.

49 Ε. Αβέρωφ-Τσιότσας, *ό.π.*, σ. 145-149. Στ. Παπαγιάννης, *Τα παιδιά της Λύκαινας (1941-1944)*, Αθήνα 2004.

50 Ε. Αβέρωφ, *ό.π.*, σ. 159.

51 T. J. Winnfrith, *ό.π.*, σ. 119

52 Α. Ανθεμίδης, *ό.π.*, T. J. Winnfrith, *ό.π.*, σ. 119

τησε το τέλος της διεκδίκησης από την Ιταλία των Βλάχων του ελλαδικού χώρου. Η εντύπωση περί δοσιλογισμού των ρουμανιζόντων δεν αμβλύνθηκε ούτε την περίοδο της Εαμοκρατίας, αν και σε επί μέρους μονογραφίες για μικρές βλαχικές κοινότητες αναφέρεται η αρνητική στάση του ΕΑΜ απέναντι στους συνεργασθέντες με τους κατακτητές ρουμανιζόντες.⁵³

Η αποκατάσταση του ελληνικού κράτους οδήγησε στο κλείσιμο των ρουμανικών σχολείων. Σύμφωνα με τον φ. 93β⁵⁴ του Αρχείου Ξένων & Μειονοτικών σχολείων τα ρουμανικά σχολεία έκλεισαν μετά την από 27.11.1945 εντολή του Υπουργείου της Παιδείας. Ο Παπαευγενίου από την άλλη τοποθετεί το κλείσιμό τους το Φεβρουάριο του 1946,⁵⁵ εισηγείται όμως την επαναλειτουργία τους με το επιχείρημα ότι τα ρουμανικά σχολεία σε λίγο θα έκλειναν από μόνα τους γιατί δεν είχαν μαθητές. Είναι γεγονός ότι, όσοι δάσκαλοι ρουμανικών σχολείων συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς, όταν τέλειωσε ο παγκόσμιος πόλεμος, εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και διέφυγαν στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τον Παπαευγενίου, αυτοί θα έπρεπε να τιμωρηθούν για την ανθελληνική δράση τους.⁵⁶

Στον επίλογο του βιβλίου του, *Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος*, ο Ε. Αβέρωφ πρότεινε ως κατάλληλη στάση τη φιλελεύθερη και ισότιμη αντιμετώπιση των ρουμανιζόντων Βλάχων, προκειμένου να περιορισθούν στο ελάχιστο οι πιθανότητες να εμφανισθεί κάποιος αυτόκλητος προστάτης τους στο μέλλον.⁵⁷

3. Το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ρουμανικών σχολείων από τη συνθήκη του Βουκουρεστίου ως το 1949

3.1. Ο χαρακτήρας της ρουμανικής εκπαίδευσης: Η ρουμανική εκπαίδευση ήταν κοινοτική, συνέχιζε δηλαδή την παραδοσιακή νομιμότητα του *Milliyet* της οθωμανικής περιόδου και μόνο το μέσο ρουμανικό σχολείο της Θεσσαλονίκης, η Εμπο-

53 Ρ. Βαλερά –Κούναβα, χχ. σ. 368

54 Αρχείο Ξένων & Μειονοτικών σχολείων, Φάκελος 93β.

55 Εμπιστευτική επιστολή Αθανασίου Παπαευγενίου, ό.π.

56 *Ως προς τα κατά των δρασάντων ανθελληνικώς Βλάχων ηρωτήσαμεν και άλλοτε και εγνωματεύσαμεν σχετικώς. Εξακολουθούμεν να έχομεν την αυτήν γνώμην. Κατά των ουτωσί δρασάντων πρέπει να εφαρμοσθώσιν αυστηρώς οι κείμενοι Νόμοι, αλλά να εφαρμοσθώσι κατά τούτων, ως εγκληματησάντων Ελλήνων πολιτών και ουχί ως ανηκόντων εις Μειονότητα. Το αυτό φρονούμεν, ότι πρέπει να εφαρμοσθεί κατά πάντων των ανθελληνικώς δρασάντων, εις οιαδήποτε και αν ανήκουσι ούτοι Μειονότητα. Σχετική προς την τοιαύτην άποψιν ημών είναι και η υπ' αρ. Ε.Π. 31/ 17.1.48 αναφορά ημών "Περί χρησιμοποίησεως των Ρουμανιζόντων Εκπαιδευτικών των υπηρετούντων εις τα τέως Ρουμανικά Σχολεία".*

57 Κ. Τσιούμης, ό.π., σ. 74-75.

ρική Σχολή, καταγράφεται στα στατιστικά του έτους 1923 ως ιδιωτικό.⁵⁸ Ο ιδιωτικός χαρακτήρας του συγκεκριμένου σχολείου δεν επέτρεπε τη μετεξέλιξή του σε δτάξιο, αφού σύμφωνα με το νόμο 3578/30.6.1928 *περί ιδιωτικών σχολείων* δεν επιτρεπόταν στα Γυμνάσια αυτού του είδους η λειτουργία της ανώτερης τάξης τους.⁵⁹ Το καθεστώς των ρουμανικών σχολείων ήταν, κατά τις εκτιμήσεις του Επιθεωρητή Παπαευγενίου, προνομιακό, σε σχέση με το καθεστώς των άλλων μειονοτικών σχολείων, κάτι με το οποίο συμφωνούν και νεότερες έρευνες.⁶⁰

3.2. Εποπτεία και διοίκηση των ρουμανικών σχολείων: Η διαχείριση των σχολείων αυτών είχε ανατεθεί σε μια Επιτροπή που έφερε τον τίτλο *Επιτροπή Διαχείρισης των εν Ελλάδι Ρουμανικών Σχολείων και Εκκλησιών* και η οποία έδρευε στη Θεσσαλονίκη και τελούσε υπό την εποπτεία και την προστασία του Ρουμανικού Προξενείου.⁶¹ Η Επιτροπή έπαιρνε αποφάσεις για την πρόσληψη του διδακτικού προσωπικού, για την επιλογή και την προμήθεια των βιβλίων, για την αγορά ή τη διαχείριση των σχολικών κτηρίων. Το ελληνικό κράτος δεν είχε στην πράξη καμία παρεμβατική δυνατότητα στην περίπτωση που ο Διευθυντής των ρουμανικών σχολείων δεν επέτρεπε τον έλεγχο στις ελληνικές εκπαιδευτικές αρχές. Το 1940 οι Ρουμάνοι αναβάθμισαν την Επιτροπή ορίζοντας επικεφαλής της τον Γενικό Επιθεωρητή David Blidariu, Διευθυντή για χρόνια του εν Ιωαννίνους ρουμανικού Ημιγυμνασίου. Με την επικράτηση της δικτατορίας του Μεταξά κυριάρχησε ένα κλίμα καχυποψίας απέναντι στις μειονότητες και επομένως τέθηκαν σε εφαρμογή ο Αναγκαστικός Νόμος 132 7/25.9.1936 *Περί συστάσεως Τμήματος Πολιτικών υποθέσεων παρά τη Γενική διοικήσει Θράκης*⁶² και ο Αναγκαστικός Νόμος 248 της 12/17 Οκτωβρίου 1936 *Περί ιδρύσεως θέσεως Γενικού Επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων*.⁶³ Με τον πρώτο νόμο αποφασίστηκε η σύσταση του *Τμήματος Πολιτικών Υποθέσεων* στη Θράκη καθώς και η έγκριση μετά από γνωμοδότηση Ειδικής Επιτροπής των βιβλίων των ξενόφωνων και επομένως και των ρουμανικών σχολείων, ενώ με το δεύτερο θεσμοθετήθηκε η θέση *Γενικού Επιθεωρητή ξένων και μειονοτικών σχολείων*. Η θεσμοθέτηση καθόρισε νέες συνθήκες εποπτείας του ελληνικού κράτους επί των ρουμανικών σχολείων τα επόμενα χρόνια, σε μια περίοδο μάλιστα που ο Αναγκαστι-

58 Λουκάτος, ό.π., σ. 47, υπ. 82, σ. 56.

59 Ν 3578, ΕτΚ φ.11/30.6.1928, σ. 835.

60 Λ. Διβάνη, ό.π., σ. 115

61 ΑΥΕ έτος 1920-1923 1923/Β37 (2). Ξένα σχολεία εν Ελλάδι, Έκθεση Α. Λάμπρου προς ΥΠΕΠΘ 169108/18.5.1923, 1469/10.12.1923

62 ΑΝ 132/1936, αρ.2, κώδιξ θέμδος 1936, φ.77, σ.610.

63 ΑΝ 248 12/17.10.1936, κώδιξ θέμδος 1936, φ. 91, σ. 720

κός Νόμος 1672/1939⁶⁴ έθετε ως προϋπόθεση για τη λειτουργία τους την αποφυγή εκ μέρους τους του προσηλυτισμού. Τα προσόντα που έπρεπε να διαθέτει ο Γενικός Επιθεωρητής ήταν η κατοχή πτυχίου Φιλοσοφικής ή Θεολογικής, το αποδεικτικό 2 ετών παιδαγωγικών σπουδών στην Ευρώπη ή στην Αμερική και η 5ετής υπηρεσία σε σχολεία. Ο Γενικός Επιθεωρητής είχε τον ίδιο βαθμό και τον ίδιο μισθό με το Γενικό Επιθεωρητή των άλλων δημόσιων σχολείων. Ο Επιθεωρητής που διορίστηκε ήταν ο Αθανάσιος Παπαευγενίου.⁶⁵

3.3. Οι δομές των ρουμανικών σχολείων: Τα σχολεία διακρίνονταν ως προς τις δομές τους σε σχολεία στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης.

α) Η προσχολική εκπαίδευση αναπτύσσεται το 1923 κυρίως στην Βέροια, όπου εντοπίζεται μέσα στην πόλη 1 μικτό Νηπιαγωγείο ρουμανικό με 45 μαθητές και 2 δασκάλους και άλλα 2 στις πέριξ κοινότητες (Χωροπάνι με 34 νήπια, Ξηρολίβαδο, όπου λειτουργούσε θερινό σχολείο).⁶⁶ Το 1939-1940 λειτουργούσαν ρουμανικά Νηπιαγωγεία στη Θεσσαλονίκη, Κουμαριά, Βέροια, Έδεσσα, Πολλά Νερά, Άνω Γραμματικό, Κεδρώνα, Πάτημα, Άνω Γραμματικό Κλεισούρα, Νυμφαίο, Δροσοπηγή, Γρεβενά.⁶⁷ Τους περισσότερους μαθητές φαίνεται ότι είχε το Νηπιαγωγείο της Βέροιας, οι μαθητές του οποίου αντιπροσώπευαν ποσοστό 40% του συνόλου των μαθητών του Νηπιαγωγείου.

β) Τα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης σύμφωνα με τα αρχεία του Ρουμανικού Υπουργείου Εξωτερικών,⁶⁸ διαμορφώνουν το ρουμανικό σχολικό δίκτυο και επεκτείνονται στην αρχή κυρίως στο νομό Γρεβενών (Κρανιά ή Τούρια, Σαμαρίνα, Αβδέλλα, Περιβόλι, Σμίξη, Καλύβια Γράμμοστας). Το παλιότερο σχολείο ήταν το Ρουμανικό Δημοτικό σχολείο Θεσσαλονίκης,⁶⁹ που ιδρύθηκε την 1η Σεπτεμβρίου του 1899 και στεγαζόταν σε ιδιόκτητο κτίριο, που ανήκε στη ρουμανική μειονότητα. Το σχολείο ήταν δτάξιο, ανεγέρθηκε το 1916, ήταν κατασκευασμένο με τούβλα, διώροφο, ενώ

64 ΑΝ 1672 ΕτΚ τ. Α 1939, σ. 841-842

65 Αθ. Παπαευγενίου, *Η θέσις και η αποστολή του Έλληνος εκπαιδευτικού εις τα ξένα σχολεία*, Διάλεξις, Θεσσαλονίκη, 1959. Του Ιδίου, *Βόρειος Ελλάς. Μειονότητες*, Θεσσαλονίκη 1946, *Βουλγαρικοί κακουργίαι εν Ανατολική Μακεδονία και, Η ελληνική εκκλησία εν Θράκη. Τούρκοι-Βούλγαροι. Καταστροφαι Ναών και Μονών. Φόνοι εξορία και κακοποιήσεις κληρικών 1912-1920*, Τύποις Μ. Τριανταφύλλου, χ.χ. Του Ιδίου *Ο πολιτικοκοινωνικός στοχασμός στην κλασσική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1978

66 Έκθεση Α. Λάμπρου προς ΥΠΕΠΘ 169108/18.5.1923.

67 ΑΥΕ ό.π.

68 Α. Berciu, ό.π.

69 Πηγή: Ρουμ. Δημ. Θεσ/νίκης, 1778, φ. 4, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Δελτίον στατιστικής της στοιχειώδους (δημοσίας ή ιδιωτικής) εκπαίδευσεως κατά το σχολικόν έτος 1939-40*.

περιλάμβανε δύο αίθουσες διδασκαλίας. Στα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης θα πρέπει ακόμα να εντάξουμε το ρουμανικό δημοτικό σχολείο Γρεβενών, οι μαθητές του οποίου μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη, όπου τα μαθήματα γίνονταν στις 3 αίθουσες της Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων τις απογευματινές ώρες.

Το 1939-1940 σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης υπήρχαν στα Πολλά Νερά, την Έδεσσα, Θεσσαλονίκη, Κεδρώνα, Άνω Γραμματικό, Γρεβενά, Άργος Ορεστικό, Νυμφαίο, Δροσοπηγή και Κλεισούρα (Φλώρινας). Το ρουμανικό δημοτικό σχολείο της Βέροιας είχε το μεγαλύτερο αριθμό μαθητών (30% του συνόλου των μαθητών των ρουμανικών σχολείων στη Μακεδονία). Με βάση τον Παπαευγενίου το σχολικό έτος 1940-1941 δε λειτούργησαν όλα τα σχολεία του κράτους, λόγω του ελληνοϊταλικού πολέμου. Επομένως στον πίνακα του Επιθεωρητή Αθανασίου Παπαευγενίου δεν παρατίθενται στατιστικά στοιχεία για αυτό το σχολικό έτος, ίσως επειδή η εξουσία του ελληνικού κράτους έχει καταλυθεί στις περιοχές που μνημονεύτηκαν.⁷⁰ Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τις ρουμανικές πηγές,⁷¹ τα ρουμανικά σχολεία στην κατεχόμενη Μακεδονία φαίνεται ότι αυξήθηκαν την περίοδο 1941-1943 και έγιναν 20-23. Συγκεκριμένα φαίνεται ότι την περίοδο της κατοχής λειτούργησαν στη Μακεδονία 20 ρουμανικά δημοτικά σχολεία: 2 σχολεία στη Βέροια (αρρένων και θηλέων), στην Έδεσσα (Βοδενά), στο Γραμματικόβο ή Γραμματικό, στη Νέβεσκα (Νυμφαίο), στην Μπελκαμένη (Δροσοπηγή), στα Γρεβενά, στη Σαμαρίνα, στη Σμίξη, στην Αβδέλα, στο Περιβόλι, στην Βλαχοκλεισούρα, στο Άργος Ορεστικό (Χρούπιστα), στη Φετίτσα (Κεδρώνα), στη Πατιτσίνα (Πάτημα), στη Ντόλιανη (Κουμαριά), στα Τούρια (Κρανιά), στο Κέντροβο (Κεδρώνα), στη Λούμνιτσα (Σκρα), στην Κούπα, στο Λιβέζι.⁷² Το 1943-1944 λόγω της έντονης δράσης ένοπλων βουλγαρικών σωμάτων στα Μογλενά καθώς και των επαναστατών (του ΕΑΜ), όπως τους χαρακτηρίζει ο Blidariu, το δημοτικό σχολείο της Οσάνης (Γευγελή) δε λειτούργησε, ενώ λόγω της πολιτικής αναταραχής στην περιοχή των Μογλενών και τα δημοτικά σχολεία της Λούμνιτσας, του Λιβέζι και της Κούπας δεν έδωσαν σαφή στοιχεία για τη λειτουργία τους. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που ελήφθησαν από την περιοχή της Πίνδου και της Ηπείρου, το χωριό Τούρια Γρεβενών κήκε στις 23 και το Περιβόλι Ελασσόνας στις 24 του ίδιου μήνα. Το 1944 τα ρουμανικά σχολεία είχαν περιοριστεί αισθητά. Λειτουργούσαν ουσιαστικά 2 Δημοτικά. Τα λοιπά δημοτικά υπολειπονταν ή δε λειτουργού-

70 Αρχείο ξένων & μειονοτικών σχολείων, Αρχείο Βουλγαρικής Κατοχής, Έγγραφο 343, αρ. πρ. 10/2/2/3^α, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944.

71 Berciu, *ό.π.*, Vol. I, σ. 578-580.

72 Berciu *ό.π.*, Vol. II, σ. 413, 414.

σαν καθόλου.⁷³

γ) Τα μέσα ρουμανικά σχολεία: Το μέσο ρουμανικό σχολείο που καταγράφεται στις πηγές του έτους 1923 ήταν το ρουμανικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης.⁷⁴ Ωστόσο τα μέσα ρουμανικά σχολεία της Μακεδονίας της δεκαετίας του 1940 ήταν σύμφωνα με τις ρουμανικές πηγές τα εξής στη Μακεδονία⁷⁵: α. Το Εμπορικό Λύκειο Θεσσαλονίκης με 17 καθηγητές, 130 μαθητές και 15 εργαζομένους ως διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό. β. Το Επαγγελματικό Θηλέων Θεσσαλονίκης που μετονομάστηκε το 1942-43 σε Βιομηχανικό Λύκειο Θηλέων Θεσσαλονίκης, με 10 καθηγητές, 60 μαθητές και 7 άτομα ως διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό και γ. Το Γυμνάσιο Γρεβενών, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα μετονομάστηκε το 1942 σε Λύκειο Γρεβενών, με 18 καθηγητές, 160 μαθητές και 14 εργαζομένους ως διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό.⁷⁶ Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί πως στα ρουμανικά αρχεία, ο όρος Λύκειο χρησιμοποιείται αντί του όρου Γυμνάσιο χωρίς διάκριση.

Με την έκρηξη του εμφυλίου στη Δυτική κυρίως Μακεδονία φαίνεται ότι και η λειτουργία των μέσων ρουμανικών σχολείων συνάντησε προβλήματα. Συγκεκριμένα σε αναφορά του Γενικού Επιθεωρητή David Blidariu με ημερομηνία 29 Φεβρουαρίου 1944 που στάλθηκε από τη Γενική Επιθεώρηση ρουμανικών σχολείων και ρουμανικών Εκκλησιών της Μακεδονίας προς τον Υπουργό Εθνικού Πολιτισμού (Παιδείας) και Θρησκευμάτων τονίζονταν ότι το μεν Λύκειο των Γρεβενών είχε μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη στο χώρο του Εμπορικού Λυκείου ενώ το Εμπορικό Λύκειο της Θεσσαλονίκης λειτούργησε σχεδόν κανονικά, καθώς και η Επαγγελματική Σχολή Θηλέων της Θεσσαλονίκης.⁷⁷

Το πρόγραμμα σπουδών: Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία αυτά, όπως άλλωστε και στα μουσουλμανικά,⁷⁸ προσδιορίστηκε ως υποχρεωτική με το 3^ο Πρωτόκολλο της Συνθήκης των Αθηνών του 1913, η οποία καθόριζε επί μέρους ζητήματα που είχαν γίνει αποδεκτά μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου,⁷⁹ αλλά και με το νόμο 568/1915.⁸⁰ Το πρόγραμμα σπουδών των συγκεκριμένων σχολείων καθο-

73 Αρχείο Ξένων και Μειονοτικών σχολείων, Αρχ. Βουλγ. Κατοχ., Έγγραφο 343, αρ. πρ. 10/2/2/3^α, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944

74 ΑΥΕ έτος 1920-1923 1923/B37, Έκθεση Α. Λάμπρου προς ΥΠΕΠΘ 16910 8/18.5.1923. *Παρατηρήσεις εκ των γενικών Εκθέσεων των Επιθεωρητών της Δημοτικής Εκπαιδείσεως.*

75 Berciu, ό.π., Vol. II, σ. 474-475.

76 Berciu, ό.π.

77 Berciu, ό.π.

78 Κ. Τσιούμης, ό.π., 1998, τεύχος 27, σ. 5.

79 3^ο Πρωτόκολλο Συνθήκης των Αθηνών 1913, ΕτΚ, αρ. φ. 229/14.11.1913, σ. 809-813

80 Ν. 568/1915, Ε τ. Κ Α, 9.1.1915, αρ.φ.1 & 2, εδ. 8

ρίστηκε με το Νόμο 4397/1916 ο οποίος στην παράγραφο 4 αναφερόταν στα σχολεία των ξενόφωνων οικισμών και καθόριζε υποβιβασμούς, προαγωγές, καταργήσεις και συγχωνεύσεις με κριτήριο τον μέσο όρο των μαθητών που είχαν εξεταστεί την τελευταία Ζετία. Το πρόγραμμα σπουδών περιλαμβανόταν στο άρθρο 5 και αποτελούνταν από τα εξής μαθήματα: *Θρησκευτικά, Ελληνικά, Πρακτική Αριθμητική, Στοιχειώδη Γεωμετρία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους και τα κυριότερα της παγκοσμίου, στοιχεία Φυσικής Ιστορίας, Χημείας, Υγιεινή, Γεωγραφία, Ωδική, Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, Χειροτεχνία, Γυμναστική*.⁸¹ Η τροποποίηση μάλιστα του Νόμου αυτού από τον ΑΝ 132/1936⁸² περιλάμβανε την υποχρέωση της ελληνικής πολιτείας να μισθοδοτεί από τον κανονικό προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας τους ελληνοδιδασκάλους των ξеноφώνων σχολείων και επομένως και των ρουμανικών. Η διάταξη φαίνεται ότι εφαρμόζεται τουλάχιστον το 1923, οπότε καταγράφονται 18 ελληνοδιδάσκαλοι στα ρουμανικά σχολεία από τους οποίους οι 16 υπηρετούν στη Βέροια και στην ύπαιθρο και οι 2 στην Κατερίνη. Φαίνεται ότι από την αρίθμηση λείπουν οι ελληνοδιδάσκαλοι των ρουμανικών σχολείων της Θεσσαλονίκης.⁸³

Η ελληνική γλώσσα φαίνεται ότι διδασκόταν στα μέσα σχολεία 5 ώρες την εβδομάδα.⁸⁴ Το 1941 καταργήθηκε στα ρουμανικά σχολεία η ρουμανική γλώσσα και καθιερώθηκε η ιταλική.⁸⁵

Σύμφωνα με έγγραφο του Κέντρου Αλλοδαπών⁸⁶ του έτους 1944, το αναλυτικό πρόγραμμα στο δημοτικό Γρεβενών το 1944 περιλάμβανε τα εξής μαθήματα: Λατινικά, Φιλολογία, Φυσική – Χημεία, Ρουμανική Φιλοσοφία, Ρουμανικά, Γεωγραφία - Παγκόσμια Ιστορία. Είναι σίγουρο ότι στο πρόγραμμα του δημοτικού κυριαρχούσαν τα Λατινικά και τα Ρουμανικά ενώ από το πρόγραμμα απουσίαζαν τελείως τα ελληνικά.

Σχετικά με τα μέσα σχολεία η ελληνική γλώσσα φαίνεται ότι διδασκόταν εκεί 5 ώρες την εβδομάδα.⁸⁷ Το 1941 καταργήθηκε στα ρουμανικά σχολεία η ρουμανική γλώσσα και καθιερώθηκε η ιταλική.⁸⁸ Η έκθεση του Αθανασίου Παπαευγενίου πα-

81 Ν. 4862/ΕτΚ ΚΑ, φ.2/7.1.1931, σ. 3-5

82 ΑΝ 132/1936, αρ.2, κωδ. Θέμιδα, 1936, φ.77, σ. 610.

83 Λουκάτος, ό.π., σ. 61, υπ, 109.

84 Αρχείον Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων, Εμπιστευτική Επιστολή Παπαευγενίου προς το Γ.Ε.Σ./949.

85 ό.π.

86 Αρχείο ξένων & μειονοτικών σχολείων, *Αρείον Βουλγαρικής Κατοχής*, έγγρ. 343, αρ. πρ. 10/2/2/3^α, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944.

87 Εμπιστευτική Επιστολή, ό.π

88 *Αυτόθι*.

ρουσιάζει τα στοιχεία που του απέστειλε το Γυμνάσιο Γρεβενών και αφορούσαν στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1945.⁸⁹ Αξίζει να επισημανθεί η διδασκαλία για 9 ώρες εβδομαδιαία της Ιταλικής, για 22 ώρες της Λατινικής, η διδασκαλία για 7 ώρες εβδομαδιαία της Γερμανικής και η διδασκαλία για 20 ώρες εβδομαδιαία της Γαλλικής. Ο Παπαευγενίου καταδικάζει το γεγονός ότι η διδασκαλία των ελληνικών περιοριζόταν στις 36 ώρες σε εβδομαδιαία βάση και μάλιστα από καθηγητές, που δε γνώριζαν επαρκώς την ελληνική γλώσσα. Επιπλέον, σε έγγραφο του Κέντρου Αλλοδαπών⁹⁰ του έτους 1944 δίνονται τα αντικείμενα που διδάσκονταν στη Ρουμανική Εμπορική Σχολή Θεσσαλονίκης: Λογιστικά, Χημεία, Ελληνικά, Διαχείριση σχολείου εκκλησιών, Δίκαιο, Λογιστικά, Μαθηματικά, Φιλολογία, Ιστορία-Γεωγραφία, Μουσική, Γερμανικά, Χειροτεχνία, Καλλιγραφία, Ιστορία-Γαλλικά, Θεολογία, Γεωλογία.

Τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια: Σχετικά με τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια που διδάσκονταν στα ρουμανικά σχολεία, όπως μαρτυρούν εκείνα που διασώθηκαν στο προσωπικό αρχείο του Γ. Μπέτσα,⁹¹ εισάγονταν από τη Ρουμανία,⁹² ενώ ορισμένα από αυτά φαίνεται ότι ανατυπώνονταν στη Βέροια με βάση το ρουμανικό πρότυπο.⁹³ Από το 1940-1947 θεσμοθετήθηκε Ειδική Επιτροπή που θα συνέτασσε για όλες τις μειονότητες εγχειρίδια που θα μεταφράζονταν στη γλώσσα κάθε μειονότητας. Μετά τον πόλεμο τα ρουμανικά σχολεία εξαιρέθηκαν από το μέτρο αυτό με εντολή του Υπουργού Μαυρουδή με αποτέλεσμα να εισάγονται πάλι τα βιβλία τους από τη Ρουμανία. Τα βιβλία αυτά ήταν, σύμφωνα με την κριτική των Ελλήνων Επιθεωρητών, ιδεολογικά φορτισμένα. Έτσι ο Επιθεωρητής Α. Παπαευγενίου, αναφερόμενος στο εγχειρίδιο Ιστορίας της Ε Γυμνασίου των ρουμανικών σχολείων, στο οποίο υπήρχε η φράση «*Πόθος των Αρρομούνων της Μακεδονίας είναι να σχηματίσουν εν κοινόν Αλβανορουμανικόν Κράτος...*» επέμενε στην εξάρτηση των σχολείων αυτών από την ιταλική προπαγάνδα της περιόδου, που επένδυε στις προοπτικές δημιουργίας ενός

89 Αρχείον Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων, Έκθεσις Αθ. Παπαευγενίου, Γενικού Επιθεωρητή Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων *περί των εν περιφερεία της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας Μειονοτικών Σχολείων*.

90 Αρχείο Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, *Αρχείον Βουλγαρικής Κατοχής*, έγγρ. 343, αρ. πρ. 10/2/2/3*, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944.

91 Ευχαριστούμε τον συνάδελφο Γ. Μπέτσα για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις του και για την ευγενή παραχώρηση του προσωπικού του Αρχείου για το κούτσοβλαχικό.

92 Αρχείο Γ. Μπέτσα, *Carte de compunerii si Grammatica pentru, clasa V. A. Scoalelor primare in conformitate cu programa analitica din 1925*, Bucuresti 1926

93 Αρχείο Γ. Μπέτσα, όπου και η ανατυπωθείσα από το τυπογραφείο Καρανίκα στη Βέροια ρουμανική Γεωγραφία στο πλαίσιο της φοιτητικής εβδομάδος.

μεγάλου αλβανο-βλαχικού κράτους, τελούντος υπό ιταλική επιρροή.⁹⁴

Ο αριθμός των μαθητών των ρουμανικών σχολείων: Το 1923 το 76% των δημοτικών σχολείων στις υποδιοικήσεις Κατερίνης, Θεσσαλονίκης και Βέροιας ήταν ελληνικά,⁹⁵ το 11% ισραηλικά, το 9% τουρκικά και μόλις το 2% ήταν ρουμανικά.⁹⁶ Ακόμα σύμφωνα με τα αρχεία του Ελληνικού ΥΠΕΞ εικάζεται ότι το έτος 1939-1940 στα ελληνικά μέσα σχολεία φοιτούσαν 10.303 μαθητές, στα μέσα ρουμανικά φοιτούσαν 470 μαθητές, ότι στα ελληνικά δημοτικά φοιτούσαν 35.638 μαθητές, ενώ στα ρουμανικά δημοτικά φοιτούσαν 827. Το μαθητικό δυναμικό των μέσων ρουμανικών σχολείων μειωνόταν αισθητά μετά την Γ τάξη ίσως επειδή οι μαθητές έπρεπε να ενταχθούν στην παραγωγή. Τέλος, ενώ στα θερινά ελληνικά δημοτικά φοιτούσαν 1.538 μαθητές, στα θερινά ρουμανικά φοιτούσαν 265 μαθητές.⁹⁷ Τα ρουμανικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη το 1939 περιλάμβαναν 36 μαθητές.⁹⁸

Το 1940-1941 οι μαθητές των ρουμανικών σχολείων ανέρχονταν σε 986 και οι δάσκαλοι σε 45.⁹⁹ Ακόμα στην αναφορά του Γενικού Επιθεωρητή David Blidariu προς τον Υπουργό Εθνικού Πολιτισμού και Θρησκευμάτων της Ρουμανίας η κατάσταση της ρουμανικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα για το έτος 1944 αποδίδεται με μελανά χρώματα.¹⁰⁰ Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι από τα ρουμανικά δημοτικά σχολεία της Μακεδονίας, λειτούργησαν ομαλά τα 11 από τα 20.¹⁰¹

Οι δάσκαλοι των ρουμανικών σχολείων: Το διδακτικό προσωπικό του δημοτικού σχολείου Θεσσαλονίκης αποτελείται το 1939 από 2 δασκάλους και 3 υπηρέτες, σύμφωνα με το *Δελτίον στατιστικής της στοιχειώδους (δημοσίας ή ιδιωτικής) εκπαι-*

94 Αρχείο Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, Εμπιστευτική Επιστολή, ό.π.

95 ΑΥΕ, 1920-1923 1923/Β37, Α. Λάμπρου προς ΥΠΕΠΘ στο *Ξένα σχολεία εν Ελλάδι*, ό.π.

96 Λουκάτος, ό.π., 1987.

97 ΑΥΕ φάκελος 95^α, Βασιλείον της Ελλάδος, Σχολική Επιθεώρησης ξένων και μειονοτικών σχολείων, Πίναξ αριθμητικώς εμφαίνων τους εγγραφέντας μαθητάς εις τα ρουμανικά και τα κοινοτικά και ιδιωτικά ισραηλικά σχολεία κατά το έτος 1939-1940 κατά την τάξιν και το φύλον

98 Πηγή: Ρουμ. Δημ. Θεσ/νίκης, 1778, φ. 4, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Δελτίον στατιστικής της στοιχειώδους (δημοσίας ή ιδιωτικής) εκπαίδευσεως κατά το σχολικόν έτος 1939-40.

99 Berciu, ό.π., Vol. I, σ. 578-580.

100 ΑΥΕ, 1920-1923 1923/Β37, ό.π.

101 Της Θεσσαλονίκης, των Γρεβενών, της Βέροιας, της Ντόλιανης (Κουμαριάς Ημαθίας), των Βοδενών (Εδεσσας), του Γραμματικόβου, της Πατιτσίνας, του Νυμφαίου, της Βλαχο-Κλεισούρας, της Χρούπistas, των Ιωαννίνων.

δεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1939-40. ¹⁰² Σε έγγραφο του Κέντρου Αλλοδαπών¹⁰³ του έτους 1944 παρατίθενται τα ονόματα των εκπαιδευτικών της Ρουμανικής Εμπορικής Σχολής Θεσσαλονίκης όπου εμφανίζονται να διδάσκουν το 1939 συνολικά 19 Καθηγητές: ¹⁰⁴

102 Πηγή: Ρουμ. Δημ. Θεσ/νίκης, 1778, φ. 4, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Δελτίον στατιστικής της στοιχειώδους (δημοσίας ή ιδιωτικής) εκπαιδεύσεως κατά το σχολικόν έτος 1939-40.

Όνομα	ΗΜ/Γ	ΗΜ/Δ	ΥΠΗΚ	ΥΠ/Κ	ΣΠΟΥΔ	ΓΛΩΣΣΕΣ
Γ. Βόγας	1883	1906	ρουμ	μόνιμος	Ανωτάτη Ρουμανική Εμπορική	Γαλλική, τουρκική, ρουμανική, σλαβική, βουλγαρική
Μπέκα Κόζι	1896	1912	ρουμ	μόνιμος	Ρουμ. Διδασκαλείο Μοναστηρίου	
2 υπηρέτες						
1 υπηρέτρια						

103 Αρχ. Βουλγ. Κατοχ., έγγραφο 343, Αριθ. Πρωτοκόλλου 10/2/2/3^a, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944.

104 Αρχείο ξένων και μειονοτικών σχολείων, Αρχ. Βουλγ. Κατοχ., Έγγραφο 343, Αριθ. Πρωτοκόλλου 10/2/2/3^a, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944

ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ	ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
Κώνσταν Στέφανος	Λογιστικά
Αθανασέσκου Αθανάσιος	Χημεία
Μητισμπούκας Μενέλαος	Ελληνικά
Νάτης Δημήτριος	Διαχείριση σχολείου εκκλησιών
Τόσκας Αθανάσιος	Δίκαιο
Τσουφέτας Αναστάσιος	Λογιστικά
Πάσκου Γεώργιος	Λογιστικά
Καραγιάννης Δημήτριος	Μαθηματικά
Τσέλιος Φερδινάνδος	Φιλολογία
Παπαγεωργίου Κλέρια	Ιστορία-Γεωγραφία
Ποπέσκου Πέτρος	Μουσική
Ζήγκας	Γερμανικά
Καρακώστα Αλίκη	Χειροτεχνία
Μπιτσέσκου Ουνούριος	Καλλιγραφία
Θεοχαρίνα Ιλεάνα	Χειροτεχνία
Μπάτσα Τραϊανή	Ιστορία-Γαλλικά
Νταγιάννης Κων/νος	Γαλλικά
Ντέκου Ιερεμίας	Θεολογία
Νικολέσκου Κων/νος	Γεωλογία

Ο Παπαευγενίου το 1944 αναφέρει ότι το διδακτικό προσωπικό του Γυμνασίου-Λυκείου Γρεβενών αποτελούνταν από 20 καθηγητές, 9 Ρουμανικής ιθαγένειας και 11 ελληνικής¹⁰⁵. Στο ίδιο έγγραφο του 1944 δίνονται επίσης τα ονόματα των εκπαιδευτικών του ρουμανικού Γυμνασίου Γρεβενών.¹⁰⁶ Ακόμα το 1939 στο Δημοτικό Ρουμανικό Σχολείο Θεσσαλονίκης διδάσκουν 3 δασκάλες,¹⁰⁷ και στο Ρουμανικό Σχολείο Γρεβενών διδάσκουν 5 δάσκαλοι.¹⁰⁸

4. Αξιολόγηση-Συμπεράσματα

Ως το 1939 η ρουμανική εκπαίδευση ήταν μόνο στοιχειώδης, ενώ ήταν αδύναμη

¹⁰⁵ Αρχ. Βουλγ. Κατοχ., Έγγραφο 343, Αριθ. Πρωτοκόλλου 10/2/2/3^a, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944

¹⁰⁶ ΑΡΧΕΙΟ ΞΕΝΩΝ & ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ, Αρχ. Βουλγ. Κατοχ., Έγγραφο 343, Αριθ. Πρωτοκόλλου 10/2/2/3^a, Θεσσαλονίκη 11 Απριλίου 1944.

ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ	ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
Τσότηϊ Ιωάννης	Θεολογία
Πάπας Απόστολος	Ελληνικά
Ζήσιος Χατζημπούρας	Ελληνικά
Αράις Σωτήριος	Γεωγραφία
Πάκας Αναστάσιος	Χημεία
Πίβολος Αθανάσιος	Γαλλικά
Περδίκης Γεώργιος	Ρουμανική Φιλολογία
Δημητρέσκου Αλέξ.	Μουσική
Μιχαντάσης Βιργίλης	Γεωγραφία-Φυσική
Δημητρίου Ασυρέλιος	Μαθηματικά
Κιάκου Νικόλαος	Λατινικά

107

Μιχαντάσης Βιργίλης	Γεωγραφία-Φυσική
Δημητρίου Ασυρέλιος	Μαθηματικά
Κιάκου Νικόλαος	Λατινικά

108

ΔΑΣΚΑΛΟΙ	ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ
Ζαγκουγιάννης Γεώργιος	Λατινικά, Φιλολογία
Σδρούλφας Σπυρίδων	Φυσική – Χημεία
Λούκας Μιχαήλ	Ρουμ. Φιλοσοφία
Μπέλα Μαρία	Ρουμανικά
Μαρινέσκου Φίλιππος	Γεωγραφία – Παγκόσμια Ιστορία

στον τομέα της προσχολικής και της ανώτερης εκπαίδευσης. Από το 1939 και με κορύφωση την περίοδο της γερμανικής κατοχής σημειώθηκε αισθητή πρόοδος στην κατεύθυνση της σύστασης ρουμανικών Νηπιαγωγείων, που συντελούσαν κυρίως στην εκμάθηση της γλώσσας. Αισθητή βελτίωση παρουσίασε και η δημοτική εκπαίδευση, αφού στα ήδη υπάρχοντα ρουμανικά σχολεία προστέθηκαν 10 σχολεία. Αντίθετα, η ρουμανική μέση εκπαίδευση παρέμεινε αδύναμη και αναποτελεσματική. Η στήριξη των ρουμανικών σχολείων από τις αρχές Κατοχής αλλά και η συνεργασία με αυτές τεκμαίρεται από τα εξής δεδομένα: α) από την ποσοτική αύξηση των σχολείων των δύο βαθμίδων β) από την στέγασή τους σε ιδιόκτητα κτήρια της ρουμανικής μειονότητας γ) από την συγκράτηση του αριθμού των μαθητών εν μέσω κρίσης και δ) από την βεβαιωμένη προμήθεια τροφίμων από τους Γερμανούς για τα μέσα ρουμανικά σχολεία¹⁰⁹ ε) από τη θέση που καταλάμβανε στα προγράμματα σπουδών η ιταλική αλλά και η Γερμανική γλώσσα στ) από την αύξηση το 1940 κατά 10% των δαπανών του ρουμανικού κράτους για σχολεία¹¹⁰.

Ενώ στην κατοχική περίοδο τα ρουμανικά σχολεία άκμασαν, φαίνεται ότι αντιμέτωπισαν πολλά προβλήματα στη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου ίσως επειδή οι ρουμανίζοντες εκτεθειμένοι για τη συνεργασία τους με τις αρχές κατοχής δεν απολάμβαναν των προηγούμενων προνομίων ούτε από το ΕΑΜ ούτε από το ελληνικό κράτος. Έτσι, η έκβαση του ελληνικού εμφυλίου υπέρ των δυτικών χωρών και η ένταξη της Ρουμανίας στο ανατολικό μπλόκ το 1947 και στην ΚΟΜΕΚΟΝ το 1949 θεωρήθηκε ότι αποδέσμευσαν την Ελλάδα από τις υποχρεώσεις που της επέβαλε η συνθήκη του Βουκουρεστίου. Εξάλλου στη Ρουμανία το 1948¹¹¹ λειτουργούσαν μόνο 3 ελληνικά Γυμνάσια και 3 ή 4 Δημοτικά Σχολεία που προορίζονταν *διά τους εν Ρουμανία Έλληνες υπηκόους*¹¹². Εξάλλου η φυγή των Ελλήνων μετά την αλλαγή του καθεστώτος ελαχιστοποίησε ακόμα περισσότερο τα οικονομικά οφέλη που θα προέκυπταν από την αμοιβαία συντήρηση οικονομικών και εκπαιδευτικών επαφών.

109 Έκθεσις Αθανασίου Παπαευγενίου, Γενικού Επιθεωρητή Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων περί των εν περιφέρειά της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας Μειονοτικών Σχολείων, Αρχείον Ξένων & Μειονοτικών Σχολείων. φάκελος 104, υποφάκελος 2, έγγραφο 47. Σ

110 Berciu-Drăghilescu, A. & Petre, M., *ό.π.*, Vol. II., p. 375.

111 Κ. Παπακωνσταντίνου, <http://blacksea.ehw.gr/Forms/LemmaBody.aspx?lemmaid=12399>

112 Εμπιστευτική Επιστολή Παπαευγενίου προς το Γ.Ε.Σ./949, *ό.π.*

Sophia Iliadou-Tahou , Andreas Andreou, Anastasia Tanampasi

THE ROMANIAN SCHOOLS OF GREECE (1939-1949)

Summary

Based on Greek and Romanian archives, the aim of this study is to analyze the situation of Romanian schools of Greece and their operation after the Bucharest Treaty. Our study focuses on the decade 1939-1949. Initially we presented our sources and then we report the historical and political context of the critical period after the Bucharest Treaty. Moreover, we analyze the institutional framework of these schools' functioning and finally we list our conclusions having considered the geopolitical, economic and social parameters.

Κωστής Α. Τσιούμης

*Η διαχείριση της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στα
μουσουλμανικά σχολεία στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και το
ζήτημα της εκπαίδευσης των δασκάλων της ελληνικής γλώσσας*

Η δεκαετία του 1950 υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για την εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων εξαιτίας της διαδικασίας σύσφιξης των σχέσεων των δύο χωρών κατά το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας αλλά και της ψύχρανσής τους από το 1954 εξαιτίας των εξελίξεων στο Κυπριακό Ζήτημα. Το ίδιο σημαντική υπήρξε η συγκεκριμένη δεκαετία και για τις εξελίξεις στη μειονοτική εκπαίδευση. Κατά το διάστημα αυτό λήφθηκαν μέτρα για τον εξορθολογισμό της και για την αρτιότερη οργάνωσή της. Σε αυτά τα μέτρα περιλαμβάνονταν η ίδρυση του Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ (1952), η ψήφιση του νόμου για τα «Τουρκικά» σχολεία (1954) και η έκδοση του αναλυτικού προγράμματος για τα μουσουλμανικά σχολεία (1958)¹. Αυξημένης σημασίας εγχείρημα υπήρξε και η έκδοση σχολικών βιβλίων τόσο για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας όσο και για τη διδασκαλία της ιστορίας και της γεωγραφίας στα τουρκικά ώσπου οι μουσουλμάνοι να καταστούν ικανοί να τις διδάσκονται στα ελληνικά.

Σημαντικό σε πολιτικό επίπεδο υπήρξε το γεγονός ότι οι σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας αποσταθεροποιήθηκαν καίρια μετά από τα γεγονότα τη 6^η Σεπτεμβρίου του 1955. Αποτέλεσμα του αρνητικού κλίματος στις σχέσεις των δύο χωρών υπήρξε η έναρξη μιας προσπάθειας περιστολής της επιρροής της τουρκικής διπλωματίας και ελέγχου της τουρκικής προπαγάνδας στο χώρο της ελληνικής Θράκης ενώ αντίστοιχη σκλήρυνση της πολιτικής παρατηρήθηκε και από τις τουρκικές αρχές στο χώρο της Κωνσταντινούπολης. Στον ελληνικό χώρο η πραγματοποίηση συσκέψεων των αρμόδιων φορέων είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία το 1959 του Συντονιστικού Συμβουλίου Θράκης με αρμοδιότητα τη χάραξη και την υλοποίηση της ελληνικής μειονοτικής πολιτικής για την περιοχή. Η λειτουργία του συγκεκριμένου οργάνου άρχισε από το 1959, πιο συγκεκριμένα όμως έγιναν τα καθήκοντά του μετά το 1962². Η τουρκική πλευρά κινήθηκε σε μια αντίστοιχη κατεύθυνση περιορισμού των δικαιωμάτων της ελληνορθόδοξης μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη³. Αυτή η πολιτική έγινε πιο σαφής μετά από τις τουρκικές εκλογές του 1957, οπότε και σκληρύνθηκε η

1 Για τα μέτρα αυτά βλ. Κ.Τσιούμης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης 1950-1960. Πολιτικο-διπλωματικές διεργασίες και Εκπαιδευτική Πολιτική*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 65-70.

2 Χρ.Ηλιάδης, *Η εθνική ταυτότητα της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης και η εκπαιδευτική πολιτική*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2004, σ. 64. Κ.Τσιούμης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (1950-1960)*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 311.

3 Γ.Μαυρομάτης, *Εθνικισμός και Ιστορία της Εκπαιδευτικής Πολιτικής: Η περίπτωση των θρακιωτών μουσουλμάνων μειονοτικών (1945-1975)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007, σ. 237-238.

στάση του Δημοκρατικού Κόμματος απέναντι σε όλους τους τομείς. Ήδη στις αρχές Φεβρουαρίου του 1957 η Τουρκία απαγόρευσε την εισαγωγή ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών και καθυστέρησε την εισαγωγή βιβλίων για τα μειονοτικά σχολεία. Στη συνέχεια η τουρκική πλευρά σκλήρυνε ακόμη περισσότερο τη στάση της με το επιχείρημα ότι τα ελληνικά σχολεία διενεργούσαν προπαγάνδα. Η τουρκική διοίκηση ενέτεινε τον έλεγχο των επιθεωρητών και αποφάσισε να ελέγξει 148 σχολικά βιβλία. Η εφημερίδα Βατάν έγραψε ότι τα ρωμέικα σχολεία χρησιμοποιούν μη εγκεκριμένα βιβλία και έγινε σημαντικό θέμα στον τύπο. Η τουρκική πλευρά έστειλε σημαντικό όγκο τουρκικών βιβλίων στα μειονοτικά σχολεία, τα οποία όμως δεν ήταν επιθυμητά στις ελληνικές αρχές λόγω του περιεχομένου τους. Οι σχέσεις των δύο χωρών παρουσίασαν κάποια σημεία βελτίωσης μετά από την υπογραφή των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου και τη Συμφωνία για την ανεξαρτησία του Κυπριακού Κράτους. Η αλλαγή του κλίματος στις σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας επικυρώθηκε από την επίσκεψη Καραμανλή και Αβέρωφ στην Τουρκία το Μάιο του 1959. Στη συνάντηση αυτή, κατά τη διάρκεια της οποίας συζητήθηκαν ζητήματα διμερή και ζητήματα του Βορειοατλαντικού Συμφώνου, πραγματοποιήθηκε συζήτηση και για τα μειονοτικά. Στα πλαίσια της προσπάθειας διευθέτησης διμερών προβλημάτων που είχαν να κάνουν με τις εκατέρωθεν μειονότητες δημιουργήθηκε η επιτροπή Μπίτσιου-Kuneralp με στόχο να τα καταγράψει και να προτείνει λύσεις γι' αυτά. Μέσα στα βασικά ζητούμενα της τουρκικής πλευράς φάνηκε να είναι ο εκπαιδευτικός και γλωσσικός εκτουρκισμός όλων των τμημάτων της μουσουλμανικής μειονότητας και σε μικρότερο βαθμό η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας⁴. Δεν ανέμενε βέβαια κανείς η εργασία της συγκεκριμένης επιτροπής να αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα αυτό όμως που κατέδειξε ήταν η μεγάλη διαφορά αντιλήψεων μεταξύ των δύο πλευρών.

Η διαπίστωση αυτή σηματοδότησε και μια αναπροσαρμογή της πολιτικής του Ελληνικού Κράτους η οποία είχε αρχίσει να πραγματοποιείται μετά το 1955. Έτσι λίγον καιρό μετά από την ίδρυση του Συντονιστικού Συμβουλίου Θράκης, ο Γενικός Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων ανταποκρινόμενος σε προτροπή του Υπουργείου Παιδείας συγκάλεσε συσκέψεις επιθεωρητών με κύριο αντικείμενο τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.

Στα πλαίσια της υιοθέτησης περιορισμών για τη μουσουλμανική εκπαίδευση η ελληνική εκπαιδευτική ηγεσία καθιέρωσε επιμορφώσεις μειονοτικών εκπαιδευτικών στη Θεσσα-

4 Ίδρυμα Κ. Καραμανλή, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φακ.9^ο, σε Ίδρυμα Κ.Καραμανλή, Το Αρχείο, τα Γεγονότα, τα Κείμενα, Αθήνα, χ.χ., σ.116-122.

λονίκη για την καλύτερη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας απ' αυτούς⁵. Ανοιχτό παρέμεινε παρ' όλα αυτά το ζήτημα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία, καθώς η τοποθέτηση κρατικών δασκάλων σ' αυτά κατά την περίοδο 1955-1960 είχε βελτιώσει την κατάσταση, δεν είχε δώσει όμως ιδιαίτερα ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Η προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης της μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής εκφράστηκε με την πραγματοποίηση συσκέψεων του Γενικού Επιθεωρητή Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων με τους Επιθεωρητές Μουσουλμανικών Σχολείων. Σ' αυτές τις συσκέψεις συγκεκριμενοποιήθηκαν σκέψεις για τη μειονοτική εκπαιδευτική πολιτική. Η παρούσα εργασία στηρίζεται στο υλικό δύο εκθέσεων, οι οποίες αναφέρονται στα συμπεράσματα δυο τέτοιων συσκέψεων το 1960 και το 1961.

Αντικείμενο των συσκέψεων αυτών υπήρξε κυρίως το ζήτημα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας χωρίς όμως να αγνοηθούν άλλα σημαντικά θέματα που αφορούσαν το ρόλο και τη διαβίωση των εκπαιδευτικών. Η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε από κάποιες σημαντικές διαπιστώσεις που καταγράφονται στην πρώτη έκθεση που φέρει τον τίτλο «Διδασκαλία της ελληνικής εις τα Μουσουλμανικά σχολεία»⁶:

- 1) Ότι η τοποθέτηση δασκάλων της ελληνικής άρχισε από το 1952, οπότε και άρχισε η τοποθέτηση κρατικών δασκάλων σ' αυτά, καθώς μέχρι τότε τα μουσουλμανικά σχολεία κινούνταν μόνο με μουσουλμάνους δασκάλους. Τον ίδιο χρόνο αυξήθηκαν και οι οργανικές θέσεις δασκάλων της ελληνικής. Παρόλα αυτά το 1960 υπήρχαν ακόμη 89 κενά σε Ξάνθη και Κομοτηνή.
- 2) Ότι τα αναγνωστικά, τα οποία χρησιμοποιούνταν στα Μουσουλμανικά σχολεία ήταν ακατάλληλα, επειδή προορίζονταν για παιδιά που είχαν μητρική γλώσσα την ελληνική και τα παιδιά της μειονότητας δεν ήταν δυνατό να διδαχθούν ελληνικά με τον ίδιο τρόπο. Οι δάσκαλοι έτσι κι αλλιώς δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένοι να διδάξουν σε ξενόφωνους.
- 3) Η διδασκαλία της ιστορίας και της γεωγραφίας είχε ανατεθεί σε πολλά σχολεία σε μουσουλμάνους δασκάλους, οι οποίοι δίδασκαν ό,τι ήθελαν και έδιναν προβάδισμα στην τουρκική ιστορία. Οι μειονοτικοί δάσκαλοι επιπλέον χρησιμοποιούσαν βοηθήματα για τα μαθηματικά και τη φυσική, τα οποία προέρχονταν από την Τουρκία στην οποία αναφέρονταν με αποτέλεσμα να δημιουργούν σχετικό θετικό κλίμα στους μουσουλμανόπαιδες.

5 Κ.Τσιούμης, *ό.π.*, σ.197-198.

6 Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.)/Αρχεία Νομού Καβάλας (Α.Ν.Κ.)/Αρχείο Διεύθυνσης Θρησκευμάτων, Τεχνικών, Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων (Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ.)/Φακ.90, Γενική Επιθεώρησης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων προς Ανώτατον Εκπαιδευτικών Συμβούλιον, αρ.Ε.Π.51, «Διδασκαλία της Ελληνικής εις τα Μουσουλμανικά Σχολεία», Θεσσαλονίκη 9.4.1960, σ.1.

- 4) Σημαντική ήταν η διαπίστωση ότι η οι δάσκαλοι της ελληνικής γίνονταν αποδοτικοί μετά από τον πρώτο χρόνο, όταν άρχιζαν να μαθαίνουν τουρκικά, τα οποία ήταν σημαντικά για να ασκήσουν επίδραση στον πληθυσμό⁷. Έτσι απαραίτητο θεωρούνταν να τους δίνεται πρόσθετο επίδομα και να μην κρίνονται όπως οι δάσκαλοι των άλλων σχολείων της χώρας, γιατί τα μειονοτικά σχολεία είχαν αυξημένες απαιτήσεις.
- 5) Αξιοπρόσεκτη ήταν επίσης η παρατήρηση ότι οι εκπαιδευτικοί έδειχναν ιδιαίτερη επιείκεια στην προβιβασμό και στην απόλυση των μαθητών και αυτό άπρεπε να σταματήσει, όπως επίσης και να υπάρξει υποχρεωτική μετεκπαίδευση των μειονοτικών δασκάλων.

Στο πλαίσιο αυτό αποφασίστηκε να συνταχθούν βιβλία για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στους μουσουλμανόπαιδες και αυτά θα ήταν σκόπιμο να τα συντάξουν εκπαιδευτικοί που ήταν γνώστες της περιοχής της Θράκης. Κατά τον πρώτο χρόνο δε θα έπρεπε να χρησιμοποιούνται βιβλία, ώστε τα παιδιά να μπορούν να αναπτύξουν ένα μικρό λεξιλόγιο σε φράσεις. Η χρήση των βιβλίων θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί κατά τα υπόλοιπα πέντε χρόνια. Τα βιβλία θα έπρεπε να ακολουθούν το σύστημα των επάλληλων κύκλων και να δοθούν μεθοδικές οδηγίες για τη διδασκαλία της ελληνικής.

- 6) Ο σχεδιασμός για την επιμόρφωση των δασκάλων της ελληνικής ήταν να διαρκεί ένα μήνα πριν την ανάληψη της υπηρεσίας τους, έτσι ώστε να ενημερώνονται για τις δυσκολίες και να αποκτούν πείρα. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί κρινόταν σημαντικό να παραμένουν στα σχολεία αυτά για μια τετραετία και μετά από μια πενταετία να προτιμώνται σε σχολεία της αρεσκείας τους. Κατά την πρώτη διετία της παραμονής τους όμως ήταν σημαντικό να μαθαίνουν την τουρκική ή την πομακική γλώσσα, ώστε να μπορούν να συνεννοούνται με το περιβάλλον τους. Σημαντικό ήταν επίσης να κρίνονται από τους επιθεωρητές μουσουλμανικών σχολείων και να λάβουν το επιμίσθιο που τους υποσχέθηκαν⁸.

Αυξημένο βάρος δινόταν από την έκθεση στο ζήτημα της επιμόρφωσης των δασκάλων. Συγκεκριμένα επισημαινόταν ότι οι δάσκαλοι που έφταναν στη Θράκη ήταν απροετοίμαστοι και ήταν σημαντικό να υποστούν μια επιμόρφωση σε ό,τι αφορά τον τρόπο διδασκαλίας, τη γνώση του περιβάλλοντος και τα ιδιαίτερα καθήκοντά τους. Η επιμόρφωση, η οποία, κατά την άποψη των επιθεωρητών, έπρεπε να διαρκεί

7 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ε.Μ.Σ./Φακ.90, Γενική Επιθεώρησης Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων προς Ανώτατον Εκπαιδευτικών Συμβούλιον, ό.π., σ. 2.

8 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ε.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., σ.3.

ένα μήνα και να γίνεται στη Θεσσαλονίκη, στην Ξάνθη ή στην Κομοτηνή και να επαναλαμβάνεται μετά από μια διετία επί δεκαήμερο, έπρεπε να πραγματοποιείται από δασκάλους ικανούς, οι οποίοι είχαν σχετική εμπειρία. Η συγκεκριμένη πρόταση για το θέμα όπως αποτυπώθηκε από το Γενικό Επιθεωρητή Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, ήταν η εξής⁹:

1. Διδακτική στα ξενόγλωσσα σχολεία (Μέθοδος, προφορικές ασκήσεις, το βιβλίο, διάλογος, χρησιμοποίηση εικόνων κ.ά.). Προσέγγιση της διδασκαλίας της ιστορίας και της γεωγραφίας και πρακτική άσκηση.
2. Εκπαιδευτική νομοθεσία και ιδιαίτερα των μουσουλμανικών σχολείων.
3. Γεωγραφία της Δυτικής Θράκης και ο πληθυσμός αυτής. Τρόπος ζωής συνήθειες, χωρία, σχολεία και οι ιδιαιτερότητές τους.
4. Συμπεριφορά προς τους κατοίκους, τους μαθητές και τους μουσουλμάνους δασκάλους.
5. Σχέση του δασκάλου με άλλες υπηρεσίες και αρχές.

Σε ό,τι αφορά τη διδακτική, το υλικό θα ήταν σκόπιμο να δίνεται σε πολυγραφημένα φύλλα, ώστε οι εκπαιδευτικοί να μπορούν να ανατρέχουν σ' αυτά.

Το δεύτερο σκέλος της έκθεσης περιλάμβανε σαφείς οδηγίες για τη διδασκαλία των μαθημάτων που γίνονταν στα ελληνικά¹⁰. Συνοπτικά:

Στην πρώτη τάξη η διδασκαλία έπρεπε να είναι μόνο προφορική και η εκμάθηση λέξεων να αναφέρεται στο παιδί, στην τάξη, στο σχολείο και στο χωριό. Στα βασικά στοιχεία της προσέγγισης εντάσσονταν η οικογένεια, οι καρποί, το επάγγελμα των γονέων, οι αριθμοί 1-20 και η γνωριμία με την ελληνική γραφή.

Στη Δευτέρα τάξη προβλεπόταν η επανάληψη της ύλης της πρώτης τάξης και η χρήση του αναγνωστικού για τη διεύρυνση των γνώσεων των παιδιών και θέματα για το παιδί και την οικογένεια καθώς και τη ζωή της οικογένειας, τα κυριότερα σκεύη, οι αριθμοί από το 1-100 και πράξεις μ' αυτούς. Θα πραγματοποιούνταν διάλογοι και μικρές διηγήσεις (200 λέξεις).

Στην Τρίτη τάξη, σύμφωνα με την πρόβλεψη του επιθεωρητή, θα γινόταν χρήση του αναγνωστικού με θέματα από τις δύο πρώτες τάξεις, θα πραγματοποιούνταν κλίσεις ονομάτων με την ευκαιρία συγκεκριμένων διαλόγων. Οι μαθητές θα ασχολούνταν με το χρόνο, τα μεταφορικά μέσα, το ρολόι, τις γιορτές κ.ά. και θα χρησιμοποιούσαν πρακτικά τους χρόνους (200 λέξεις). Στην πατριδογνωσία θα ασχολούνταν με το χωριό και το περιβάλλον του..

9 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., σ.7.

10 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., σ.3-6.

Στην Τετάρτη τάξη θα έκαναν απλές διηγήσεις και θα ασχολούνταν με την κλίση των ουσιαστικών και των ρημάτων γραπτά και προφορικά, θα έγραφαν μικρές εκθέσεις κ.ά. (400 λέξεις). Στην ιστορία θα ασχολούνταν με την αρχαία εποχή και στη Γεωγραφία με το νομό, τη Θράκη και τον πλούτο της Ελλάδας.

Στην Πέμπτη τάξη θα διδάσκονταν διάφορα θέματα απ' το αναγνωστικό ανάμεσα στα οποία ήταν η καθημερινή ζωή, κομμάτια απ' την ιστορία, οι Μουσουλμάνοι κατά τον πόλεμο 1940-41, διάλογοι, μύθοι, γλωσσικές ασκήσεις, εκθέσεις και γραμματική. Στην ιστορία θα ασχολούνταν με το Μέγα Αλέξανδρο και ορισμένα γεγονότα της βυζαντινής περιόδου και στη γεωγραφία με όλες τις ηπείρους εκτός της Ευρώπης.

Τέλος στην έκτη τάξη οι μαθητές θα ασχολούνταν και πάλι με διάφορα θέματα απ' το αναγνωστικό με πιο σύνθετη γλωσσική δομή. Θα έγραφαν επίσης εκθέσεις, επιστολές, αιτήσεις κ.ά. Στην ιστορία θα συμπλήρωναν τη βυζαντινή ιστορία και θα ασχολούνταν με την ελληνική επανάσταση, με το ελληνικό κράτος. Άλλο σημαντικό θέμα θα ήταν τα δικαιώματα του πολίτη. Στη γεωγραφία θα εξεταζόταν η σχέση της Ελλάδας με την Ευρώπη. Σημαντικό θεωρούνταν τέλος ο δάσκαλος να γνωρίζει μελισσοκομία ή κηπουρική για να μπορεί στον ελεύθερο χρόνο του να οργανώνει ελεύθερα απογεύματα με στόχο να προσεγγίσει και να προσελκύσει τους κατοίκους. Μια τέτοια κίνηση βέβαια είχε πάντα τον κίνδυνο να αποτελέσει αιτία διαβολής απ' το μουσουλμάνο συνάδελφό του, αλλά και την πιθανότητα να λειτουργήσει πολύ θετικά τόσο στο συνάδελφο όσο και στα παιδιά και να κάνει θαύματα.

Όσοι επρόκειτο να διδάξουν στα μουσουλμανικά σχολεία έπρεπε να έχουν υπόψη τους τις ακόλουθες παιδαγωγικές παραμέτρους:

I. Κατά τη διδασκαλία έπρεπε να χρησιμοποιούν την άμεση μέθοδο και να εξηγούν μόνο αφηρημένες έννοιες στην τουρκική. Η πορεία έπρεπε να είναι από το συγκεκριμένο προς το αφηρημένο, να πραγματοποιείται διάλογος καθώς και απομνημόνευση μικρών ποιημάτων.

II. Σημαντικό ήταν να δοθεί έμφαση στην άρθρωση και στην έκφραση όπως και στην πραγματοποίηση ελεύθερων απογευμάτων. Ο δάσκαλος έπρεπε να είναι προετοιμασμένος και να μη χρησιμοποιεί τουρκικές λέξεις αλλά να δίνει ιδιαίτερο βάρος στη γραμματική.

III. Η διδασκαλία έπρεπε να γίνεται στην τάξη με τα πράγματα, η πατριδογνωσία στην ύπαιθρο και η γεωγραφία με το χάρτη.

IV. Μεγάλη σημασία αποδιδόταν στη συνεργασία με το μουσουλμανικό προσωπικό καθώς και στην αγάπη προς τους μαθητές. Απαραίτητο εργαλείο θεωρούνταν η επανάληψη.

Ένα σημαντικό κεφάλαιο στη συγκεκριμένη έκθεση αποτελούσε η διδασκα-

λία της ιστορίας και της γεωγραφίας στα ελληνικά¹¹. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 τα μαθήματα αυτά διδάσκονταν από μουσουλμάνους δασκάλους στην τουρκική γλώσσα και κατέληγαν να είναι τουρκική ιστορία. Το γεγονός αυτό όμως θεωρούνταν από τους επιθεωρητές απαράδεκτο από τη στιγμή κατά την οποία η Τουρκία είχε ξεκάθαρους στόχους και τους επιτύγχανε με κάθε μέσο.

Σύμφωνα με την τουρκική άποψη, σημαντικό για το δάσκαλο του μειονοτικού σχολείου ήταν να διδάξει τους μαθητές για το μεγαλείο του τουρκικού λαού και για τις θυσίες τις οποίες έκανε ο λαός αυτός, για να διαδοθεί στον κόσμο. Βασικό ζητούμενο δεν ήταν οι μαθητές να αντιληφθούν τα διάφορα εξελικτικά στάδια της ανθρωπότητας, αλλά το ρόλο των Τούρκων σ' αυτήν. Το ίδιο ίσχυε και στη γεωγραφία. Σύμφωνα με το τουρκικό αναλυτικό πρόγραμμα οι μαθητές έπρεπε να αγαπήσουν την τουρκική πατρίδα και τα επιτεύγματα του κεμαλισμού. Στο σημείο αυτό επισημαινόταν η αποφυγή της διδασκαλίας της ελληνικής ιστορίας από ελληνικής πλευράς προκειμένου να μην παρεξηγηθεί η χώρα. Έτσι τονιζόταν χαρακτηριστικά στην έκθεση: «δίδομεν εις τους μουσουλμάνους τα άγια των αγίων, έτι δε περισσότερον, αφήνομεν περιθώριον μέγα να υμνούν κατά την διδασκαλίαν της τουρκικής γλώσσης και να εκθειάζουν την Τουρκίαν ως πατρίδα». Η ίδια γραμμή ακολουθούνταν σύμφωνα με την έκθεση, και στη διδασκαλία της γεωγραφίας, όπου οι δάσκαλοι της ελληνικής δεν είχαν την ευκαιρία να διδάξουν τη συγκρότηση και τα επιτεύγματα του ελληνικού κράτους και να αναλύσουν τα χαρακτηριστικά της ευημερίας του.

Ένα σημαντικό μέρος της έκθεσης αφιερωνόταν επίσης στα βιβλία, τα οποία έρχονταν από την Τουρκία. Στο πλαίσιο της ενότητας αυτής επισημαινόταν το αυτονόητο, ότι δηλαδή τα βιβλία αυτά ήταν προορισμένα να εξοικειώσουν τους μαθητές με την τουρκική γλώσσα και την τουρκική εθνική ιδέα. Με αυτό το δεδομένο, όταν θα έρχονταν στην Ελλάδα απόφοιτοι Τουρκικών Παιδαγωγικών Ακαδημιών, θα αναδεικνυόταν η αδιαφορία του Ελληνικού Κράτους, το οποίο δε φρόντισε να διδάξει στους μικρούς μουσουλμάνους την επίσημη γλώσσα του. Ήταν λογικό επομένως οι μουσουλμάνοι, Τούρκοι, Πομάκοι και Αθίγγανοι να προσβλέπουν σε μια χώρα τη γλώσσα της οποίας γνώριζαν. Η κινδυνολογική προσέγγιση, όσο και να είχε σχέση με την πραγματικότητα, επισήμαινε ότι το σύνθημα των νεοτεριστών «εδώ δεν είναι Αραβία» είχε ως θετικό το «εδώ είναι Τουρκία». Το βασικό πρόβλημα το οποίο επισημαινόταν από τους επιθεωρητές ήταν ότι στα βιβλία των μαθημάτων που διδάσκονταν στα τουρκικά προβαλλόταν η Τουρκία και αυτό κατά την άποψή τους έπρεπε να αλλάξει με τη συγγραφή και τη μετάφραση στα τουρκικά βιβλίων για τη Φυσική, τη

11 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., σ.8.

Χημεία, την αριθμητική και τη Γεωμετρία. Σ' αυτό σύμφωνα με τους επιθεωρητές δεν υπήρχε πρόβλημα, αφού η ελληνική υποχρέωση για την ανταλλαγή βιβλίων περιοριζόταν στα αναγνωστικά.

Η δεύτερη έκθεση αναφέρεται σε νέα σύσκεψη των επιθεωρητών, η οποία πραγματοποιήθηκε την επόμενη χρονιά και αφορούσε συνολικά τα ζητήματα της μειονοτικής εκπαίδευσης. Στις 14 Απριλίου 1961 πραγματοποιήθηκε νέα σύσκεψη μεταξύ των επιθεωρητών με αντικείμενο τα ίδια περίπου ζητήματα και κατέληξε στο ακόλουθο πόρισμα:

- 1) Ήταν ανάγκη να ιδρυθούν άμεσα οι 72 οργανικές θέσεις κρατικών δασκάλων της ελληνικής στα μουσουλμανικά σχολεία (38 στην Κομοτηνή και 34 στην Ξάνθη. Μέχρι τότε οι συγκεκριμένες οργανικές θέσεις καλύπτονταν από κοινοτικούς δασκάλους οι οποίοι πληρώνονταν απ' τον κοινοτικό προϋπολογισμό. Κατά το σχολικό έτος 1960-61 κανένας κοινοτικός δάσκαλος δεν είχε διοριστεί και αυτό υπήρξε επιζήμιο για την ελληνομάθεια των μουσουλμανοπαίδων. Σχολεία με 50 μαθητές δεν είχαν δάσκαλο της ελληνικής και σχολεία με 150 είχαν μόνο έναν¹².
- 2) Έπρεπε να επιλεγούν δάσκαλοι, οι οποίοι θα είχαν την υποχρέωση να μάθουν την τουρκική μέσα σε τακτή προθεσμία.
- 3) Ήταν απαραίτητο να εφαρμοστούν τα μέτρα που είχαν προταθεί απ' το Γενικό Επιθεωρητή Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων προς το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Δηλαδή¹³:

Α) Να συνταχθούν νέα βιβλία για τη διδασκαλία της ελληνικής στους μουσουλμανόπαιδες. Να συνταχθούν βιβλία φυσικής, χημείας, αριθμητικής και γεωμετρίας, ώστε να μεταφραστούν και να διανεμηθούν στα μειονοτικά σχολεία για να μη προβάλλεται απ' τα σχολικά βιβλία η Τουρκία.

Β) Οι δάσκαλοι που υπηρετούσαν στα μειονοτικά σχολεία να υποστούν επιμόρφωση ενός μηνός, το Σεπτέμβριο κάθε χρόνου.

Γ) Οι δάσκαλοι να μαθαίνουν εντός διετίας την τουρκική ή την πομακική γλώσσα σε βαθμό τουλάχιστον συνεννόησης.

Δ) Οι δάσκαλοι αυτοί να κρίνονται από του επιθεωρητές μειονοτικών σχολείων οι οποίοι γνώριζαν τη γλώσσα και τις απαιτήσεις του σχολείου.

Ε) Το κράτος να μεριμνήσει για την ανέγερση κατοικιών, για να γίνει ανεκτή η ζωή των δασκάλων στα χωριά.

12 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90 Πόρισμα της Συσκέψεως των Επιθεωρητών των μουσουλμανικών σχολείων Κομοτινής και Ξάνθης, 14.4.1961., σ.1.

13 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90, Πόρισμα..., ό.π., σ.1-2.

Στ) Να δοθούν τα απαραίτητα κονδύλια για την έκδοση του Ελληνοτουρκικού Λεξικού του Επιθεωρητή Μενέλαου Δημητριάδη.

4. Απαραίτητη ήταν η κλιμάκωση του επιδόματος που δινόταν στους κρατικούς δασκάλους ανάλογα με το που βρίσκονταν και πώς ζούσαν.

5. Υποχρεωτική η συμμετοχή των μουσουλμάνων δασκάλων στην μετεκπαίδευση της Θεσσαλονίκης με στόχο την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας για τρία τουλάχιστον χρόνια, ώστε να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα και το Ελληνικό Κράτος να μην υπολείπεται του Τουρκικού.

6. Ενίσχυση σχολικών εφορειών των μικρών χωριών, ώστε να συμπληρώνουν το εισόδημα του μουσουλμάνου δασκάλου και να αντισταθμίζεται το μυστικό επίδομα των 300 δραχμών που έδινε το Τουρκικό Προξενείο. Με αυτόν τον τρόπο υπήρχε η ελπίδα ότι οι εκπαιδευτικοί δε θα προσφεύγουν σε συνεργασία με το Προξενείο¹⁴.

7. Άλλο σημαντικό ζήτημα ήταν ο περιορισμός των διορισμών των μουσουλμάνων δασκάλων που είχαν μορφωθεί στην Τουρκία και η επέκταση της επιτηρούμενης ζώνης της ορεινής περιοχής, ώστε ο διορισμός αυτών των δασκάλων να είναι θέμα στρατιωτικής αρχής.

8. Οι μουσουλμάνοι δάσκαλοι που επρόκειτο να διοριστούν να εξετάζονται ως προς την ελληνομάθειά τους, σύμφωνα με το νόμο, και να καταρτιστεί ειδική επιτροπή γι' αυτό¹⁵.

9. Το Συμβούλιο Νομιμοφροσύνης να αποκλείει αυτούς που θεωρεί ακατάλληλους να διδάξουν εκεί.

10. Να μη χρησιμοποιούνται τουρκικά τοπωνύμια και πινακίδες.

11. Να λυθούν τα προβλήματα αρμοδιότητας των επιθεωρητών στα μουσουλμανικά σχολεία.

12. Οι επιθεωρητές των μουσουλμανικών σχολείων να γνωρίζουν στοιχειωδώς την τουρκική και να παραμένουν στη θέση τους για μια επταετία έτσι ώστε ούτε να φεύγουν ούτε να παραμένουν δια βίου. Το αίτημα των επιθεωρητών για μετάθεση υιοθετήθηκε και προωθήθηκε.

13. Να λυθεί το ζήτημα της συγχώνευσης των μουσουλμανικών σχολείων Ξάνθης ώστε να εξοικονομηθούν θέσεις δασκάλων της ελληνικής¹⁶.

14. Να επιτραπεί η τοποθέτηση διδασκαλιστών ιδιαίτερα σε ορισμένα σχολεία της ορεινής περιοχής (Εχίνος, Μελίβοια, Κοτύλη), διότι αυτό θα επιδρούσε ευεργετι-

14 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., σ.3.

15 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., σ.3.

16 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ξ.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., Πόρισμα..., σ. 4-5.

κά στη συνέχιση των σπουδών των κοριτσιών μέχρι τα 14 χρόνια τους και όχι ως τα 10, όπως συνέβαινε μέχρι τότε καθώς τα ήθη του πληθυσμού δεν επέτρεπαν συγχρωτισμό με το ανδρικό φύλο¹⁷.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι συγκεκριμένες εκθέσεις αποτελούν κείμενα εσωτερικού χαρακτήρα που διακινήθηκαν μεταξύ φορέων διοίκησης της μειονοτικής εκπαίδευσης και ως τέτοια αναπαράγουν το λόγο γύρω από τα σημαντικά για το χώρο αυτό ζητήματα. Ο λόγος αυτός έχει συχνά κινδυνολογικές διαστάσεις και δεν είναι περίεργο ότι αναδεικνύει το σημαίνοντα ρόλο των συντακτών τους. Τα κείμενα αυτά, αν και αναφέρονται σε διάφορα ζητήματα της μουσουλμανικής εκπαίδευσης, εντοπίζουν, κατά κύριο λόγο, το ενδιαφέρον τους στα ζητήματα που σχετίζονται με τη διαχείριση της ελληνικής γλώσσας που ήταν το κύριο πεδίο στο οποίο μπορούσαν να παρέμβουν οι αρμόδιοι επιθεωρητές. Με τις επισημάνσεις που έγιναν και τις οδηγίες που δόθηκαν επιχειρήθηκε, για πρώτη φορά όπως φαίνεται, μια πιο συστηματική παρέμβαση στο ελληνόγλωσσο τμήμα της μειονοτικής εκπαίδευσης. Μέσα όμως στη συγκεκριμένη συγκυρία εντοπίστηκε και η ανάγκη παρέμβασης στο τουρκόγλωσσο τμήμα της μειονοτικής εκπαίδευσης, που θεωρούνταν ότι αναδείκνυε υπέρμετρα την Τουρκία, όταν εκείνη δεν άφηνε να συμβεί το ίδιο για την Ελλάδα. Παρά την ύπαρξη λοιπόν της συμφωνίας για τα σχολικά βιβλία του 1954, οι εκπαιδευτικές αρχές της μειονοτικής εκπαίδευσης φαινόταν διατεθειμένες να αναλάβουν και αυτό το σκέλος της εκπαίδευσης.

Σε ό,τι αφορά το πολιτικό συγκείμενο της εμφάνισης των εκθέσεων η πρώτη έκανε την εμφάνισή της μετά από τη βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, μετά τη «λύση» του Κυπριακού ζητήματος και τα πορίσματα της Επιτροπής Μπίτσιου –Κουνεράλλ¹⁸, χωρίς να έχει όμως ορατή επιρροή απ' αυτήν ενώ η δεύτερη εμφανίστηκε μετά από το Στρατιωτικό Πραξικόπημα στην Τουρκία (1960), το οποίο άρχισε από νωρίς να ασκεί επιρροή στις σχέσεις των δύο κρατών και στην ασκούμενη πολιτική¹⁹. Κατά τη διάρκεια των συσκέψεων αυτών διατυπώθηκε επίσης η ιδέα της οργάνωσης της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών της ελληνικής γλώσσας και προσδιορίστηκε το βασικό περιεχόμενό της. Για την υλοποίηση όμως αυτής της ιδέας χρειάστηκαν 6 χρόνια ακόμη και η κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το 1967 υλοποιήθηκε η ιδέα της οργάνωσης τέτοιων σεμιναρίων και επίσης μορφοποιήθηκε περισσότερο η ιδέα ανάληψης απ' το ελληνικό κράτος της εκπαίδευσης των μειονοτικών

17 Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ./Α.Δ.Θ.Τ.Ε.Μ.Σ./Φακ.90, ό.π., σ.5.

18 Ίδρυμα Κων.Καραμανλή, *Το Αρχείο, τα Γεγονότα, τα Κείμενα*, Αθήνα 1992, σ. 119-120.

19 Κ.,Τσιούμης, ό.π., σ. 300-303.

εκπαιδευτικών, που οδήγησε στην ίδρυση της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας της Θεσσαλονίκης το 1968.

Απολογιστικά, μπορεί να πει κανείς ότι ένα τμήμα των προτάσεων των συσκέψεων των επιθεωρητών, κυρίως αυτό που αφορούσε τις υποδομές καταβλήθηκε προσπάθεια να υλοποιηθεί τα επόμενα χρόνια, προκειμένου να διευκολυνθεί η διαβίωση των κρατικών δασκάλων. Μια τέτοια προσπάθεια καταγράφεται με σαφήνεια από το αρχειακό υλικό. Οι οδηγίες του επιθεωρητή Μαντζουράνη είχαν θετική επίδραση στα ζητήματα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας χωρίς όμως αυτό να σημάνει ότι αυτή έγινε αποτελεσματική. Αυτό όμως που είναι βέβαιο είναι ότι οι συγκεκριμένες προτάσεις σηματοδότησαν μια στροφή προς μεγαλύτερο έλεγχο, αυστηρότητα και πλήρη αμοιβαιότητα προς την Τουρκία, η οποία έγινε εμφανής στα αμέσως επόμενα χρόνια²⁰. Μέτρα προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν η καθιέρωση εξετάσεων ελληνομάθειας για τους μουσουλμάνους δασκάλους, η πραγματοποίηση συνεδρίων για τους κρατικούς δασκάλους της ελληνικής γλώσσας και η οικονομική ενίσχυση των δασκάλων της ελληνικής. Τα μέτρα αυτά βέβαια πέρα από την παιδαγωγική τους διάσταση αποσκοπούσαν στο φρονηματισμό και στον ιδεολογικό έλεγχο των παραγόντων της μειονοτικής εκπαίδευσης και στη διατήρηση ισορροπιών στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής.

Kostis A. Tsioumis

The management of Greek Language in the Minority Schools of Thrace at the beginning of the 1960 decade and the question of the State Teachers of Greek Education

Summary

The 1950 was a very important period as Moslem education and Greek-Turkish Relations are concerned. During this decade important decisions for the minority education were taken, such as the establishment of the Celal Bayar Gymnasium (1952),

20 Γ.Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ. 291-293.

the vote for the “Turkish Schools Law”(3065)and the signature of the convention for the School Books (1954) and the vote for the Minority Schools Curriculum. During this period an important number of state teachers was appointed, which improved the teaching level of Greek Language.

The relations between Greece and Turkey were deteriorated after the 6. September 1955 riots. After the Cyprus Question settlement efforts for the solution of minority education problems were made. The inspector of Foreign and Minority Schools and the inspectors of the Muslim Schools held meetings (1960-1961) in order to discuss the question of Greek Language Teaching and other important problems of the Minority Education and to propose solutions for them and appropriate measures to be taken. The inspectors gave instructions for the subjects were taught in Greek and discussed the problem of living conditions for the state teachers of Greek and tried to find solutions for them.

One of the main issues which concerned the inspector was the preparation of the state teachers for teaching in Thrace and the method to solve this. The inspectors proposed the organization of a month-long seminar, where the teachers could be informed for teaching methods, geography and anthropology of the minority and other issues such as the communication with the minority members and the state officers and about working together with the Moslem educators. The question of the state teacher’s preparation has been resolved in 1967 and another discussion has begun, which led to the establishment of the Special Pedagogical Academy for the Education of Minority Teachers in 1968.

Ευριπίδης Π. Γεωργανόπουλος

*Η πολιτισμική γενοκτονία του ελληνισμού του Πόντου 1908-1923:
μία άλλη πτυχή του διωγμού των Ελλήνων*

Ο όρος γενοκτονία είναι ένας όρος αρκετά γνωστός καθώς τα τελευταία χρόνια γίνεται όλο και συχνότερα αναφορά σε αυτόν για εγκλήματα που διενεργήθηκαν κατά εθνών τον 20ο αι. με πιο γνωστά αυτά κατά των Αρμενίων το 1915 από τους νεοτούρκους και κατά των Εβραίων από τους ναζί. Δεν είναι όμως καθόλου βέβαιο ότι είναι σαφές στους περισσότερους το ακριβές περιεχόμενό του. Η συνήθης ερμηνεία που δίνεται είναι ότι γενοκτονία είναι η ολοκληρωτική εξόντωση ενός έθνους ή μίας εθνοτικής ομάδας. Σύμφωνα όμως με τη «Συνθήκη περί Γενοκτονίας», που υπεγράφη στον ΟΗΕ στις 9 Δεκεμβρίου 1948, ως γενοκτονία νοείται η εφαρμογή ενός οργανωμένου σχεδίου ενεργειών με σκοπό την καταστροφή των θεμελιωδών στοιχείων διαβίωσης των εθνικών, φυλετικών ή θρησκευτικών ομάδων τα οποία επιφέρουν και την εξόντωσή τους ολική ή μερική.¹ Αυτοί που διενεργούν τη γενοκτονία δεν εξοντώνουν μια ομάδα για κάτι που έκανε, αλλά για κάτι που είναι. Στην περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου, εξοντώθηκαν μαζικά και οργανωμένα επειδή ήταν Έλληνες και Χριστιανοί. Αξιοσημείωτο είναι πως σύμφωνα με τη συνθήκη η απώλεια της ζωής δεν συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τον ορισμό μίας γενοκτονίας. Αυτό μάλιστα αποτελεί τη χαρακτηριστική διαφορά μεταξύ της γενοκτονίας και του εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας. Πρόκειται για ένα έγκλημα, το οποίο δεν έχει συνάρτηση μόνο με πολεμικές συγκρούσεις αλλά μπορεί να λάβει χώρα και σε καιρό ειρήνης. Η γενοκτονία αποτελεί βαριά προσβολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως το δικαίωμα στη ζωή, στη σωματική ακεραιότητα στην προσωπική ελευθερία και στην οικογενειακή εστία, δηλ. περιλαμβάνονται στη γενοκτονία και ο εκτοπισμός, οι καταστροφές των σπιτιών και η βίαιη αλλαγή της θρησκείας. Οποιαδήποτε παραβί-

1 Ήδη με τις συμβάσεις της Χάγης του 1907 είχαν τεθεί οι βάσεις για τη νομική αντιμετώπιση των εγκλημάτων πολέμων. Η εξόντωση των Αρμενίων το 1915 από τους νεοτούρκους προκάλεσε μεγάλη αντίδραση και την προειδοποίηση από την πλευρά της Αντάντ ότι θα τιμωρηθούν οι υπεύθυνοι της οθωμανικής κυβέρνησεως και όσοι αναμίχθηκαν στην εξόντωση. Επισήμως τότε έγινε για πρώτη φορά χρήση του όρου εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Στη Συνθήκη των Βερσαλλιών κατόπιν γίνεται λόγος για τα εγκλήματα πολέμου, αλλά δεν ελήφθησαν μέτρα είτε τιμωρίας είτε ποινικός καθορισμός των εγκλημάτων αυτών. Πρώτη φορά ο όρος genocide (από την ελληνική λέξη «γένος» και την λατινική caedere (=αποκτείνω, σκοτώνω) εισήχθη από τον Αμερικανό πολωνοεβραϊκής καταγωγής Ραφαήλ Λέμκιν (R. Lemkin), καθηγητή της Νομικής του Πανεπιστημίου του Γέιλ, στο έργο του *Axis rule in occupied Europe, Law of Occupation. Analysis of Government proposals for readers*, Washington 1944. Η Ελλάδα από την αρχή υπέγραψε τη διεθνή σύμβαση περί γενοκτονίας ενώ η Τουρκία το 1965. Για το ιστορικό του όρου βλ. Απόστολος Ι. Παπασιωτίης, *Το έγκλημα της Γενοκτονίας*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 9, 15, 31, 136.

αση των ανωτέρω δικαιωμάτων αποτελεί υπό κάποιες προϋποθέσεις γενοκτονία.²

Υπάρχουν όμως και άλλα δικαιώματα που θεωρούνται ζωτικά. Ο Ραφαήλ Λέμκιν, εισηγητής του όρου, αρχικά υποστήριξε ότι υπάρχουν οκτώ είδη γενοκτονίας: η φυσική, η βιολογική, η πολιτιστική, η πολιτική, η κοινωνική, η θρησκευτική, η ηθική και η οικονομική. Αυτές, στη συνέχεια, συνοψίστηκαν σε τρεις: τη φυσική, τη βιολογική και την πολιτιστική, που περιέλαβε την πολιτική, την κοινωνική, την θρησκευτική, την ηθική και την οικονομική.³ Στο προσχέδιο της Συνθήκης ως Πολιτιστική Γενοκτονία οριζόταν: α) η αναγκαστική μεταφορά παιδιών σε άλλη ομάδα (έγινε δεκτή η περίπτωση αυτή μετά από αγώνα της ελληνικής αντιπροσωπείας), στην οποία περιλαμβάνεται και η περίπτωση της βίαιης αλλαγής της θρησκείας τους, όπως και η κατήχηση κατά του έθνους τους προκειμένου να το μισήσουν, β) η βίαιη και συστηματική απομάκρυνση των αντιπροσωπευτικών μορφωτικών στοιχείων της ομάδας, όπως οι πνευματικοί, πολιτικοί και οικονομικοί ταγοί της, γ) η απαγόρευση της χρήσης της εθνικής γλώσσας ακόμη και στις ιδιωτικές σχέσεις, δ) η συστηματική καταστροφή βιβλίων στην εθνική γλώσσα ή θρησκευτικών έργων ή απαγόρευσης έκδοσης νέων, όπως και η καταστροφή εγγράφων και ε) η συστηματική καταστροφή ή απαγόρευση χρήσης σχολείων, εκκλησιών, βιβλιοθηκών και ιδρυμάτων, αλλά και θρησκευτικών, ιστορικών, καλλιτεχνικών κ. ά. μνημείων, όπως και αντικειμένων προορισμένων για τη λατρεία και ιστορικών εγγράφων. Ουσιαστικά δηλ. καθορίζονταν όλες εκείνες οι ενέργειες που τείνουν στην καταστροφή των ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών μίας ομάδας. Όμως επειδή υπήρχαν διαφωνίες εάν η πολιτιστική γενοκτονία έπρεπε να περιληφθεί στις περιπτώσεις γενοκτονίας, τελικώς απορρίφθηκε η πρόταση αυτή με την επισημάνση ότι θα εξασφαλιζόταν η αναγνώριση της πολιτιστικής γενοκτονίας στην παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.⁴

Η διάσταση αυτή, της πολιτισμικής δηλ. Γενοκτονίας, απουσιάζει γενικώς ως ξεχωριστό αντικείμενο έρευνας από την έρευνα της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου καθώς τις περισσότερες φορές αναφέρονται παρεπιπτόντως και δευτερευόντως στις περιπτώσεις αυτές. Και είναι αναμενόμενο καθώς η μεγάλη σε έκταση και ένταση γενοκτονία των Ποντίων της κύριας περιόδου διώξεώς τους, δηλ. της περιόδου 1916-1923, επισκιάζει την πολιτισμική γενοκτονία που επιτελέσθηκε παράλλη-

2 Γενοκτονία θεωρείται και ο *Αργός Θάνατος*, δηλ. οι τελέσεις ενεργειών που διά εσκεμμένων παραλείψεων συνεπάγονται την έμμεση εξόντωση της ομάδας, όπως η περίπτωση των εκτοπίσεων των Ελλήνων του Πόντου. Παπασιλιώτης, ό. π., σ. 30, 32-3, 39-40.

3 Στη βιολογική γενοκτονία εμπίπτει και η υποχρεωτική διαμονή και εργασία σε απομακρυσμένα μέρη συνδυαζόμενη με χωρισμό των μελών της οικογένειας. Παπασιλιώτης, ό. π., σ. 32, 41, 53.

4 Παπασιλιώτης, ό. π., σ. 35, 42-3, 54-8.

λα, αλλά και νωρίτερα αυτής της περιόδου. Αρκετοί ερευνητές πάντως εντάσσουν την περίοδο από την επικράτηση των νεοτούρκων το 1908 έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή έως την έναρξη των μαζικών διωγμών των Ελλήνων στον Πόντο, δηλ. έως το 1916, στην περίοδο της γενοκτονίας θεωρώντας την ως την πρώτη φάση της γενοκτονίας, βασιζόμενοι όμως κυρίως σε στοιχεία που στοιχειοθετούν πολιτισμική γενοκτονία στις περισσότερες περιπτώσεις. Δηλ. στα μέτρα που έλαβε η νεοτουρκική κυβέρνηση κατά των ελληνικών σχολείων, της διοικούσας εκκλησίας και της οικονομικής και πολιτικής υπόστασης των Ελλήνων, καθώς και οι διώξεις Ελλήνων και ο βίαιος εξισλαμισμός, κυρίως Ελληνίδων και παιδιών.

Οι νεότουρκοι αμέσως μετά την επικράτηση του κινήματός τους έθεσαν σε εφαρμογή το σχέδιο εκτουρκισμού της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρά τα όσα θεωρητικά διακήρυσσαν έως τότε περί ισότητας και αδελφοσύνης των εθνών της Αυτοκρατορίας. Το αρχικό σχέδιο που εφάρμοσαν είχε ως στόχο τον εκτουρκισμό της χώρας με έμμεσο σε ένα βαθμό και όχι τόσο μαζικά βίαιο τρόπο προκειμένου να μην προκαλέσει την αντίδραση και των ιδίων των εθνών της αυτοκρατορίας, αλλά και των ομοεθνών κρατών τους και των Μ. Δυνάμεων. Η εκτουρκιστική πολιτική, που σε αυτή τη φάση είχε ως κύριο στόχο τους Έλληνες επιδιώκοντας τη συνολική αποδυνάμωσή τους (πολιτική, οικονομική και πληθυσμιακή), επιχειρούνταν να επιτευχθεί και νομιμοφανώς μέσω της κατάργησης των προνομίων πρωτίστως με τη μείωση της δυνατότητας της πολιτικής τους αντιπροσώπευσης, με την υποβάθμιση και εντέλει κατάργηση του πολιτειακού ρόλου του Οικουμενικού Πατριάρχη ως εκπροσώπου των Ρωμιών και κυρίως με τις παρανομίες στις εκλογές που ακύρωσαν την πιθανότητα αναλογικής εκπροσώπευσής τους στην οθωμανική πολιτική ζωή, με τον ανθελληνικό εμπορικό αποκλεισμό και με τη στρατολόγηση και δευτερευόντως με την παρέμβαση στην εκπαίδευση, με την απαγόρευση ίδρυσης εθνικών συλλόγων και με ποικίλες διώξεις και βιαιότητες.⁵

Οι νεότουρκοι πολύ νωρίς, από τον Αύγουστο του 1908, φανέρωσαν τους εκτουρκιστικούς τους σκοπούς όχι μόνο ορίζοντας στο νέο σύνταγμα την τουρκική ως επίσημη γλώσσα, αλλά επιβάλλοντάς την ως υποχρεωτική στην κατώτερη και μέση εκπαίδευση, σε αντίθεση με τις διακηρύξεις τους περί οθωμανικής εθνότητας, την οποία υποτίθεται ότι αυτή η επιβολή υπηρετούσε.⁶ Σε αυτή την πρώτη φάση έδωσαν

5 Ν. Βλάχος, *Ιστορία των κρατών της Χερσονήσου του Αίμου 1908-1914*, Ο.Ε.Δ.Β., τ. 1, Αθήνα 1954, σ. 152-3, Α. Χ. Χαμουδόπουλος, *Ελληνισμός και Νεότουρκοι. Εθνική Δράσις του υποδούλου Ελληνισμού κατά την νεοτουρκικήν περίοδον 1908-1912*, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 9-10.

6 F. Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. 1, επιμ. B. Braude-B. Lewis, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1982, σ. 403-6.

ιδιαίτερη βάση στο ρόλο της εκπαίδευσης στο εκτουρκιστικό τους σχέδιο, καθώς το Σεπτέμβριο του 1908 έλαβαν απόφαση για "εθνική ισοπέδωση", για αφομοίωση δηλ., όλων των λαών κάτω από την "εθνική ιδέα της οθωμανικής (βλ. τουρκικής) πατρίδας έναντι των θρησκευτικών διαφορών", μέσω των σχολείων.⁷ Αυτή η πολιτική σύντομα τέθηκε σε σταδιακή εφαρμογή με την κατάργηση των προνομίων στην εκπαίδευση, γεγονός που αποξένωνε το Πατριαρχείο από την εκπαίδευση των Ελλήνων και το οποίο είχε ως συνέπεια την επιβολή της τουρκικής γλώσσας και στα ελληνικά σχολεία, τον απ' ευθείας έλεγχο των σχολείων από το υπουργείο Παιδείας, παρακάμπτοντας τις κατά τόπους αρμόδιες εκκλησιαστικές αρχές, και την εκδίωξη των δασκάλων Ελληνικής Υπηκοότητας. Η άμεση παρέμβαση των οθωμανικών αρχών στα εκπαιδευτικά ζητήματα σήμαινε και τη συνεχή και αδικαιολόγητη έγερση εμποδίων στη λειτουργία των ελληνικών σχολείων.⁸

Έτσι, από την αρχή του σχολικού έτους 1908-9 το υπουργείο Παιδείας παρακάμπτοντας τις κατά τόπους εκκλησιαστικές αρχές απευθύνθηκε κατ' ευθείαν στα σχολεία ζητώντας στατιστικά στοιχεία.⁹ Παράλληλα άρχισαν να επιθεωρούν τα σχολεία επιθεωρητές του Υπουργείου Παιδείας, δίχως άδεια, απαιτώντας περισσότερες πληροφορίες άμεσα από το διευθυντή, ενώ παράλληλα απαγορεύθηκε η περιοδεία των κοινοτικών επιθεωρητών στα σχολεία. Επειδή όμως οι διευθυντές των σχολείων αρνούνταν να δώσουν πληροφορίες, ψηφίστηκε νόμος το 1910 που προέβλεπε την τιμωρία τους σε τέτοια περίπτωση. Με το νόμο αυτό αφαιρέθηκε ουσιαστικά η δυνατότητα ελέγχου από το Πατριαρχείο και τις εφορείες και δόθηκε στο υπουργείο Παιδείας, στους επιθεωρητές και στα τοπικά εκπαιδευτικά συμβούλια, παραμένοντας μόνο θεωρητικά το δικαίωμα της ίδρυσης και διεύθυνσης των σχολείων από τις εθνικές κοινότητες, σαν να ήταν ιδιωτικά και όχι κοινοτικά. Το Πατριαρχείο περιορίστηκε μόνο στην εποπτεία του μαθήματος των Θρησκευτικών και οι εφορείες επωμίστηκαν την ευθύνη εξεύρεσης οικονομικών πόρων για τη συντήρηση των σχολείων. Οι επιθεωρητές ήλεγχαν τους δασκάλους ως προς την επάρκεια και το ήθος τους και τους τιμωρούσαν μέχρι και με κλείσιμο του σχολείου. Ο νόμος επέβαλλε επιπλέον την υποχρεωτική διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας και ιστορίας στα σχολεία των εθνοτήτων, με την επισήμανση ότι η τουρκική γλώσσα έπρεπε να διδάσκεται όπως στα κυβερνητικά σχολεία, δηλ. ως εθνική γλώσσα και όχι ως ξένη. Παράλληλα προ-

7 Μ. Ροδάς, *Πώς η Γερμανία κατέστρεψε τον ελληνισμό της Τουρκίας*, Αθήνα 1978 (1η εκδ.1916), σ. 25, 27, συνέντευξη Ναζήμ Μπέη, όπου και υπόσχεση για προσωρινή διατήρηση των προνομίων.

8 Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία. 19ος αι.-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 462-3, Βλάχος, ό.π., σ. 112, 114.

9 ΑΥΕ/1911/ΒΓ/39, Έντυπο στατιστικής του υπουργείου Παιδείας του σχολικού έτους 1909 -10.

βλεπόταν ότι οι μη Τούρκοι μαθητές, που οι γονείς τους δεν τους είχαν γράψει στα μειονοτικά σχολεία ή ήταν υπεράριθμοι λόγω έλλειψης χώρου στα σχολεία τους, θα στέλνονταν στα κυβερνητικά, όπου όμως δεν θα διδάσκονταν τη μητρική γλώσσα. Μόνο στα χριστιανικά χωριά που δεν είχαν σχολείο θα ιδρύονταν κυβερνητικά και θα γινόταν η διδασκαλία στη μητρική γλώσσα, κατά το πρόγραμμα όμως των κυβερνητικών και με παράλληλη διδασκαλία της τουρκικής.¹⁰ Όλα αυτά τα μέτρα έδειχναν ότι οι νεότουρκοι επιδίωκαν να εφαρμόσουν με αυστηρότητα την απόφασή τους για εξαφάνιση των υπολοίπων γλωσσών προκειμένου έτσι να εκτουρκίσουν τους υπόλοιπους πληθυσμούς.¹¹

Η εφαρμογή του εκπαιδευτικού νόμου του 1910, όπως φανερώνουν τα πολυάριθμα προξενικά έγγραφα, ήταν άμεση σε όλα τα σχολεία του Πόντου και αφορούσε όλα τα σημεία του νόμου δηλ. τον έλεγχο των σχολείων με την παράκαμψη εκκλησιαστικών αρχών, τη συλλογή πληροφοριών και στατιστικών στοιχείων και την τιμωρία δασκάλων που αρνούνταν να συμμορφωθούν. Στο πρώτο τρίμηνο του 1911 η επιθεώρηση των ελληνικών σχολείων της Τραπεζούντας από κρατικούς επιθεωρητές προκάλεσε την αντίδραση του μητροπολίτη που υπερασπίστηκε τα εκπαιδευτικά πρόνοια τα οποία όμως είχαν παρακαμφθεί με τον νόμο του 1910.¹² Ανάλογη περίπτωση έχουμε την ίδια εποχή και στην Αμισό και στην Πάφρα στις οποίες παρά τις αντιδράσεις, αναγκάστηκαν τελικά να δεχτούν και την επιθεώρηση και να παρέξουν τα στατιστικά στοιχεία που τους ζητήθηκαν.¹³ Η προσπάθεια άμεσου ελέγχου της ελληνικής εκπαίδευσης παρουσιάστηκε και στην απόφαση για επικύρωση των πτυχίων των ελληνικών σχολείων από το υπουργείο Παιδείας και όχι από το Πατριαρχείο. Έτσι, ουσιαστικά δεν αναγνωρίζονταν ως έγκυρες οι διαδικασίες απόκτησης πτυχίου σε ελληνικά σχολεία, ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση ασκούσε άμεσο έλεγχο στην απονομή πτυχίων. Η υποβάθμιση των πτυχίων επιτάχθηκε με το νομοσχέδιο του 1912, κατά το οποίο απαιτούνταν εξετάσεις, και μάλιστα στην τουρκική, για την εισαγωγή στο Οθωμανικό Πανεπιστήμιο, τη στιγμή που οι απόφοιτοι των Ελληνικών Γυμνασίων της αυτοκρατορίας γίνονταν δεκτοί στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια χωρίς εξετάσεις.¹⁴

Σημαντικότερο πρόβλημα προέκυψε με την επικύρωση των διπλωμάτων των δα-

10 Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 463 - 464, 506, σημ. 30, Βλάχος, *ό.π.*, σ. 118 - 127.

11 Οι Times του Λονδίνου στις 3 Οκτωβρίου 1911 δημοσίευσαν το νεοτουρκικό πρόγραμμα σύμφωνα με το οποίο οι υπόλοιπες εθνότητες μπορούσαν να τη θρησκεία αλλά όχι τις γλώσσες τους. Βλάχος Αγγλίδης, «Η γενοκτονία του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας», *εφ. Η Καθημερινή*, 18 Φεβρουαρίου 2001, σ. 37.

12 ΑΥΕ/1911/Β 39, αρ. πρ. 227, προξ. Τραπεζούντος προς υπουργείο Εξωτερικών (ΥΠΕΞ), Τραπεζούς, 24 Μαρτίου 1911.

13 ΑΥΕ/1911/Β 39, αρ. πρ. 89, υποπροξ. Αμισού προς ΥΠΕΞ, Αμισός, 9 Μαρτίου 1911.

14 Βλάχος, *ό.π.*, σ. 118-9, 124.

σκάλων των ελληνικών σχολείων, δικαίωμα που μέχρι τότε είχε μόνο το Πατριαρχείο. Η επικύρωση των διπλωμάτων ήταν και ένας τρόπος εκδίωξης των ήδη υπαρχόντων δασκάλων μη οθωμανικής υπηκοότητας καθώς από το 1909 είχαν απαγορεύσει την πρόσληψη αλλοδαπών δασκάλων σε όλα τα σχολεία, θεωρώντας ότι θα έπλητταν αίρρια τη λειτουργία των ελληνικών σχολείων, αφού δεν υπήρχε ικανοποιητικός αριθμός δασκάλων οθωμανικής υπηκοότητας για να καλύψει τις υπάρχουσες ανάγκες, και ότι παράλληλα θα περιοριζόταν η επαφή των υπόδουλων σχολείων με τα ελλαδικά. Αρχικά οι οθωμανικές αρχές επέβαλαν την επικύρωση αυτή έμμεσα, ως συμπληρωματική στην κύρια επικύρωση του Πατριαρχείου, προκειμένου να απαλλαγούν οι δάσκαλοι οθωμανικής υπηκοότητας από τη στρατιωτική θητεία. Κατόπιν όμως επέβαλαν την επικύρωση ως υποχρεωτική, προκειμένου να δοθεί άδεια άσκησης του διδασκαλικού λειτουργήματος, επί τη απειλή μάλιστα της διακοπής των μαθημάτων και της αποπομπής των δασκάλων. Καθώς πολλοί μητροπολίτες αρνήθηκαν να υπακούσουν στο νέο καθεστώς πολλοί δάσκαλοι παύθηκαν.¹⁵ Στην Αμισό, όπου εφαρμόστηκε το μέτρο το 1911, παρά την αρχική αντίδραση και του μητροπολίτη και των κατοίκων, αποδέχτηκαν τελικά τα νέα μέτρα προκειμένου να μην δημιουργηθούν περισσότερα προβλήματα.¹⁶

Έντονα προβλήματα δημιουργήθηκαν σε σχέση και με τις άδειες ανεγέρσεως και λειτουργίας ελληνικών σχολείων και το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς. Αρχικά ανεστάλη η έκδοση φερμανίων για την ανέγερση ή επισκευή σχολείων και ναών, ενώ αργότερα προβάλλονταν πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες, πολύ μεγαλύτερες από αυτές που υπήρχαν παλαιότερα και οι οποίες μπορούσαν, τουλάχιστον, να ξεπεραστούν με την παρέμβαση του Πατριαρχείου ή του ενδιαφερόμενου μητροπολίτη. Όσα σχολεία και ναοί δεν είχαν φερμάνι ανεγέρσεως και λειτουργίας σταματούσαν τη λειτουργία τους, ενώ αφαιρούνταν και διδακτήρια διά της βίας ή μετατρέπονταν, βάσει του νόμου, σε κυβερνητικά από κοινοτικά, με αίτηση της πλειοψηφίας του χωριού ή της συνοικίας της πόλης. Επιχορήγηση μπορούσαν να λάβουν μόνο όσα σχολεία ιδρύονταν σε μη μουσουλμανικές περιοχές ως κυβερνητικά και όχι ως κοινοτικά. Με το νόμο δε του 1910 επιβλήθηκε η υποχρέωση των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων στη συμμετοχή στα έξοδα για ίδρυση και συντήρηση των κρατικών δηλ. τουρκικών σχολείων. Από το Σεπτέμβριο του 1913 τα κοινοτικά σχολεία, θεωρούμενα ως ιδιωτικά, απώλεσαν οριστικά την εποπτεία τους από τις μητροπόλεις και ο έλεγχός τους

15 *Ο Γολγοθάς του εν Τουρκία ελληνισμού*, Κωνσταντινούπολη 1919, σ. 26, Χ. Σολδάτος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας 1800-1922*, τ. 3, Αθήνα 1991 σ. 81, 107, 114-5, 119.

16 ΑΥΕ/1911/Β 39, αρ. πρ. 397, υποπροξ. Αμισού προς ΥΠΕΞ, Αμισός, 12 Σεπτεμβρίου 1911.

ανατέθηκε στους κυβερνητικούς επιθεωρητές, ενώ οι δάσκαλοι διορίζονταν απ' ευθείας από την κυβέρνηση. Επιπλέον αυξήθηκαν οι ώρες διδασκαλίας της τουρκικής, η οποία έγινε υποχρεωτική και στα παρθεναγωγεία, ενώ η ιστορία και η γεωγραφία θα διδάσκονταν στα τουρκικά, μέτρα που θα ίσχυαν και στα Γυμνάσια, αρρένων και θηλέων.¹⁷ Οι Έλληνες αντέδρασαν το 1910 και το 1911 μέσω των υπομνημάτων του Πατριαρχείου και των Ελλήνων βουλευτών χωρίς όμως αποτέλεσμα.¹⁸ Ιδιαίτερη κινητικότητα σε σχέση με την υποστήριξη των αιτημάτων του Πατριαρχείου παρουσιάστηκε στον Πόντο το καλοκαίρι του 1911 με διαδηλώσεις και ψηφίσματα διαμαρτυρίας.¹⁹

Ανάμεσα στα προνόμια που κατήγγησαν οι νεότουρκοι με το πρόσχημα της εκκοσμίκευσης του οθωμανικού κράτους ήταν και οι αρμοδιότητές των εκκλησιαστικών αρχών σε ζητήματα εκκλησιαστικής δικαιοσύνης των χριστιανών (όπως γάμοι, διαθήκες, διαζύγια) και της συμμετοχής τους στην τοπική αυτοδιοίκηση.²⁰ Παράλληλα όμως η νεοτουρκική κυβέρνηση άρχισε να αναμειγνύεται και σε εσωτερικά θέματα της εκκλησίας, ενώ παρουσιάστηκαν πολλά φαινόμενα περιφρόνησης του ορθόδοξου κλήρου, παρεμπόδισης του έργου του από τις οθωμανικές αρχές ακόμη και φυλάκιση και προσαγωγή σε δίκη δίχως τη μεσολάβηση των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών και με ανυπόστατες κατηγορίες αλλά και παρεμβάσεις ιεροδικών σε διαθήκες και σε διαφορές συζύγων σε διαζύγια. Επιπλέον το νεοτουρκικό κράτος αμφισβήτησε με ψεύτικους τίτλους εκκλησιαστικές, μοναστηριακές και κοινοτικές ιδιοκτησίες τις οποίες επιχείρησε και πέτυχε σε ορισμένες περιπτώσεις είτε το ίδιο είτε μουςουλμάνοι ιδιώτες να τις κατάσχουν παράνομα ακόμη και μέσω δικαστικών αποφάσεων,²¹ ενώ δεν έλειψαν και περιπτώσεις καταστροφής εκκλησιών.²²

Αυτές οι ενέργειες εντάσσονταν σε μία κλιμακούμενη ανθελληνική δράση των νεοτούρκων στον Πόντο σε όλα τα επίπεδα, όπως η απαγόρευση εράνων και εισφορών προς την ανέγερση και επισκευή κοινοτικών σχολείων και εκκλησιών, η καταπάτηση ελληνικών περιουσιών²³ και η επιβολή μόνο στους χριστιανούς νέων φόρων, όπως ο φόρος επιτηδεύματος, ελαιοτριβείων ή ο φόρος 2% της αξίας των γεωργικών προϊόντων υπέρ του οθωμανικού στόλου που έως τότε ήταν προαιρετική συνεισφορά,

17 Πανάρετος, Αρχιμανδρίτης Τοπαλίδης *Ο Πόντος ανά τους αιώνες*, Δράμα 1927 και 1929, σ. 146, 165, Σολδάτος, *ό. π.*, τ. 3, σ. 111, 114-5.

18 Βλάχος, *ό. π.*, σ. 118-123, 204, 209-211, 213-4, Χαμουδόπουλος, *ό. π.*, σ. 34, 36-9.

19 ΑΥΕ/1911/Β 39, αρ. πρ. 358 υποπροξ. Αμισού προς ΥΠΕΞ, Αμισός, 17 Αυγούστου 1911

20 Αναγνωστοπούλου, *ό. π.*, 457, 461, 465, Γολγοθάς, *ό. π.*, σ. 21-7 και Βλάχος, *ό. π.*, σ. 116-7, 126-7.

21 Πανάρετος, *ό. π.*, σ. 145-6.

22 ΑΥΕ/1911/Β 53, αρ. πρ. 503, προξ. Τραπεζ. προς ΥΠΕΞ, Τραπεζούς, 4 Νοεμβρίου 1911.

23 ΑΥΕ/1912/25.3, αρ. πρ. 476, προξ. Τραπεζ. προς ΥΠΕΞ, Τραπεζούς, 31 Αυγούστου 1912.

και υποχρεωτικών εισφορών κάθε είδους μόνο στους χριστιανούς,²⁴ και υποχρεωτικές εισφορές κάθε είδους, όπως αυτή για την κατασκευή των στρατιωτικών υποδημάτων.²⁵ Ιδίως ο φόρος επιτηδεύματος που επιβλήθηκε μόνο στους εμπόρους ελληνικής υπηκοότητας από το 1909 δημιούργησε σοβαρό πρόβλημα, παράλληλα με τον οικονομικό αποκλεισμό που υφίσταντο. Οι Έλληνες έμποροι της Τραπεζούντας για να αποφύγουν τα εναντίον τους μέτρα, δέχτηκαν να καταβάλουν αυτόν τον φόρο αλλά τους ζητήθηκε να πληρώσουν για πολλά χρόνια, ως καθυστερημένους, αυτούς τους φόρους και με ποσά δυσανάλογα σε σχέση με εκείνα που πλήρωναν οι Οθωμανοί υπήκοοι, που έφταναν στο πενταπλάσιο ή και εξαπλάσιο ποσό.²⁶ Παρά τη δυσχερή οικονομική τους κατάσταση σχεδόν κανένας δεν άλλαξε την ελληνική του υπηκοότητα σύμφωνα με τον πρόξενο Τραπεζούντας και της Αμισού, όπου και εκεί δέχθηκαν να καταβάλλουν τον φόρο μολοντί ήταν εξισωμένοι με τους πολίτες των ευρωπαϊκών δυνάμεων βάσει των υπαρχουσών συνθηκών και πρωτοκόλλων.²⁷

Τα οικονομικά αυτά μέτρα εντάσσονταν σε μία συνολικότερη πολιτική διωγμού των Ελλήνων ελληνικής υπηκοότητας. Έτσι, πέρα από τους Έλληνες δασκάλους που είδαμε παραπάνω, προχώρησαν σε απελάσεις και άλλων επαγγελματιών Ελλήνων, όπως γιατρών, δημοσιογράφων, γαιοκτημόνων, εμπόρων και βιομηχάνων, επειδή δεν δέχθηκαν να αλλάξουν την ελληνική τους υπηκοότητα. Υπήρξαν συλλήψεις, παραπομπές σε δίκες, έρευνες χωρίς δικαιολογίες και χωρίς την ενημέρωση των ελληνικών προξενικών αρχών, κατάσχεση περιουσιών και κάθε είδους δυσχέρειες στο ζήτημα της υπηκοότητας, κυρίως των παιδιών των Ελλήνων υπηκόων. Οι περισσότεροι βέβαια ήταν μόνιμοι κάτοικοι της χώρας, που είχαν πάρει την ελληνική υπηκοότητα για οικονομικούς λόγους.²⁸ Οι νεότουρκοι ενέτειναν τις πιέσεις το 1911 μην αφήνοντας στα προξενεία περιθώρια προστασίας των Ελλήνων υπηκόων. Έτσι, στην Αμισό οι οθωμανικές αρχές ζήτησαν από το υποπροξενείο, όπως και από όλα τα ελληνικά υποπροξενεία, κατάλογο των Ελλήνων υπηκόων που υπήρχαν στην περιφέρειά του. Ο υποπρόξενος, μολοντί προσπάθησε να καθυστερήσει την έκδοσή του, αναγκάστηκε τελικά να δώσει τον κατάλογο των 500 Ελλήνων υπηκόων.²⁹ Το ελληνικό Υπουργείο

24 ΑΥΕ/1912/25.3, αρ. πρ. 123, προξ. Τραπεζ. προς ΥΠΕΞ, Τραπεζούς, 12 Μαρτίου 1912, όπου ο πρόξενος τονίζει ότι ούτε επί τουρκοκρατίας (!) δεν γίνονταν αυτά.

25 Αναγνωστοπούλου, *ό. π.*, σ. 496, Βλάχος, *ό. π.*, σ. 133, 134.

26 ΑΥΕ/1909/Κων/πόλεως Πρεσβεία, αρ.πρ. 158, προξ. Τραπεζ. προς πρεσβ. Κων/πόλεως, Τραπεζούς, 28 Νοεμβρίου 1909, όπου αίτημά τους για παρέμβαση της πρεσβείας στην οθωμανική κυβέρνηση.

27 ΑΥΕ/1910/Α 21, αρ. πρ. 238, προξεν. Τραπεζ. προς ΥΠΕΞ, Τραπεζούς, 26 Νοεμβρίου 1910, αρ. πρ. 443, υποπρόξ. Αμισού προς ΥΠΕΞ, Αμισός, 9 Νοεμβρίου 1910.

28 Βλάχος, *ό. π.*, σ. 257-8.

29 ΑΥΕ/1911/Β 43, αρ. πρ. 82, υποπρόξ. Αμισού προς ΥΠΕΞ, Αμισός, 2 Μαρτίου 1911.

Εξωτερικών προκειμένου να αντιμετωπίσει σε κάποιο βαθμό την κατάσταση έδωσε οδηγίες στα προξενία το Σεπτέμβριο του 1911 να κρατήσουν τα ονόματα των Ελλήνων που έχασαν με αυτόν τον τρόπο την υπηκοότητά τους ώστε όταν τελείωνε ο εμπορικός αποκλεισμός να αποκτούσαν και πάλι την ελληνική υπηκοότητά τους.³⁰

Ιδιαίτερη περίπτωση πιέσεων αποτελούσαν οι βιασμοί γυναικών, συνήθως με την πρόφαση της έρευνας για λιποτάκτες και φυγόστρατους,³¹ και οι περιπτώσεις εξισλαμισμών που αν και δεν είχαν λάβει ακόμη την έκταση που θα έχουν κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ωστόσο είχαν αυξηθεί σε σχέση με το παρελθόν.³² Συνήθως αφορούσαν ανήλικες γυναίκες μέσω απαγωγών και εκβιασμών. Χαρακτηριστικό είναι ότι υπήρχε και ειδικό κονδύλι στον προϋπολογισμό του κράτους για τους εξισλαμισμούς. Το Πατριαρχείο, λόγω των αυξανόμενων συμβάντων, προχώρησε σε επανειλημμένες διαμαρτυρίες προς την κυβέρνηση με αποτέλεσμα την έκδοση διατάγματος στις 25 Μαΐου 1913 που καθόριζε ως κατώτατο όριο εξισλαμισμού μιας γυναίκας το εικοστό έτος της ηλικίας της. Η απόφαση αυτή όμως δεν υλοποιήθηκε και το Πατριαρχείο συνέχισε τις διαμαρτυρίες.³³

Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους στον Πόντο το νεοτουρκικό καθεστώς προχώρησε, βάσει του σχεδίου οικονομικής αποδυνάμωσης των Ελλήνων, σε επιτάξεις μόνο από αυτούς ζώων, τροφίμων, ενδυμάτων και ότι άλλο ήταν ωφέλιμο για το στρατό, αλλά και σε αρπαγή χρημάτων. Όσοι αντιστέκονταν, ξυλοκοπούνταν και φυλακίζονταν.³⁴ Κατ' εντολή του νομάρχη Τραπεζούντας επιτάχθηκαν το ελληνικό παρθεναγωγείο, εκκλησίες και ενορίες.³⁵ Παράλληλα το ζήτημα των εράνων, όπως είχε γίνει και πριν από τους Βαλκανικούς, εξελίχθηκε σε ένα ακόμη μέτρο οικονομικής αφαίμαξης των Ελλήνων καθώς προσέλαβε μόνο για αυτούς υποχρεωτικό χαρακτήρα. Αφορούσε κυρίως την ενίσχυση του οθωμανικού στόλου και μαρτυρούνται περιπτώσεις εράνων και στην Τραπεζούντα και στην Αμισό.³⁶

30 ΑΥΕ/1911/Α 21, αρ. πρ. 16012, ΥΠΕΞ προς πρεσβ. Κων/πόλεως, Αθήνα, 8 Σεπτεμβρίου 1911.

31 ΑΥΕ/1911/Β/53, αρ. πρ. 236, υποπροξ. Αμισού προς ΥΠΕΞ, Αμισός 30 Μαΐου 1911, για βιασμούς Ελληνίδων στην Έρμπαα, Κωνσταντίνος Εμμ. Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τ. 5, (Θεσσαλονίκη 2002), σ. 50, 55-6, Θ. Παπαθεοδώριδης, *Μαρτυρολόγιον του εν Πόντω Ελληνισμού*, σ. 7-8, σ. 572.

32 ΑΥΕ/1912/25.3, αρ. πρ. 207 και 473, προξ. Τραπεζ. προς ΥΠΕΞ, Τραπεζούς, 27 Απριλίου και 28 Αυγούστου 1912 αντίστοιχα, Φωτιάδης, *Γενοκτονία*, τ. 1, σ. 389 από εφ. Φάρος της Ανατολής, Τραπεζούντα, 6 Ιουλίου 1911.

33 Βλάχος, *ό.π.*, σ. 133, Γολγοθάς, *ό.π.*, σ. 46-50, Χαμουδόπουλος, *ό.π.*, σ. 45.

34 Χρήστος Σαμουηλίδης, *Μαύρη Θάλασσα. Χρονικό από την τραγωδία του Πόντου*, Αθήνα 1994³, σ. 29-30.

35 ΑΥΕ/1912/25.3, γ. αρ. πρ., προξ. Τραπεζ. προς ΥΠΕΞ, Βατούμ, 15 Οκτωβρίου 1912.

36 ΑΥΕ/1911/Β 53, αρ. πρ. 577, προξεν. Τραπεζ. προς ΥΠΕΞ, Τραπεζούς, 30 Νοεμβρίου 1911, /1912/25.3, αρ. πρ. 446, *ό.π.*, 10 Αυγούστου 1912, /1912/24.3, αρ. πρ. 110, υποπροξ. Αμισού προς ΥΠΕΞ, Αμισός, 5 Μαρτίου 1912.

Μεγάλο πρόβλημα δημιουργήθηκε με την υποχρεωτική εγκατάσταση μουσουλμάνων προσφύγων από τα Βαλκάνια σε ελληνικά χωριά στον Πόντο και την αρπαγή ελληνικών κτημάτων σε μία προσπάθεια αλλοίωσης της πληθυσμιακής σύνθεσης της περιοχής.³⁷ Σε μία τέτοια περίπτωση δημιουργήθηκε σοβαρό επεισόδιο το Μάιο του 1913 σε χριστιανικά χωριά γύρω από την Αμισό, όπου με κυβερνητική διαταγή επιχειρήθηκε να εγκατασταθούν περίπου 2.500 Τουρκαλβανοί, που προέρχονταν από τη Βόρεια Ήπειρο, στους οποίους διατάχθηκε να δώσουν τροφή και να παραχωρήσουν χωράφια. Η βίαιη αντίδραση των κατοίκων και η παρέμβαση του μητροπολίτη Γερμανού στο νομάρχη, είχε μόνο πρόσκαιρα αποτελέσματα καθώς δεν αποτράπηκε η εγκατάσταση ενώ συνελήφθησαν και φυλακίσθηκαν οι επικεφαλής των Ελλήνων.³⁸ Το σχέδιο αφελληνισμού της περιοχής περιελάμβανε και προτάσεις για αλλαγή των ελληνικών ονομάτων περιοχών, πόλεων και χωριών.³⁹

Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ήδη δυσχερής θέση των Ελλήνων στον Πόντο επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο. Έχοντας ως στόχο την παραπέρα οικονομική αποδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου οι νεότουρκοι προχώρησαν σε καθολικές επιτάξεις κάθε είδους από τα ελληνικά καταστήματα και σπίτια, πολλές φορές άσχετων με οποιαδήποτε στρατιωτική χρήση, όπως οικιακά έπιπλα, κοσμήματα ακόμη και γυναικεία ενδύματα, καπέλα και εσώρουχα! Αντιθέτως από τους μουσουλμάνους επέτασαν ελάχιστα, τα οποία μάλιστα πολλές φορές τα επέστρεφαν ύστερα από λίγο. Επιπλέον έγιναν επιτάξεις εμπορικών οίκων κοινοτικών κτιρίων, σχολείων, ορφανοτροφείων, βιβλιοθηκών, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ακόμη και εκκλησιών.⁴⁰ Τον ίδιο σκοπό είχε και η Επιτροπή κατά της αισχροκέρδειας, που δημιουργήθηκε για να προστατέψει, υποτίθεται, τους πολίτες από τυχόν αισχροκέρδεια των εμπόρων, αλλά κατ' ουσίαν ήταν ένα ακόμη μέτρο κατά των Ελλήνων εμπόρων καθώς τους

37 Γ. Κ. Σκαλιέρης, *Πολιτικά σελίδες. Τα δίκαια των εθνοτήτων εν Τουρκία (1453-1921)*, Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 23.

38 ΚΜΣ, Χρήστος Γεωργιάδης, Παράλιος Πόντος 32, Αμισός, σ. 6-17, Σαμουηλίδης, *Μαύρη*, σ. 35-43.

39 Αναφορά εγγράφου Αυστριακού προξένου Τραπεζούντας Μόριτς το Νοέμβριο του 1913 όπου λόγος μουσουλμάνων κατά Ελλήνων και ελληνικών ονομάτων: Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, «Το ολοκαύτωμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Οι πρώτοι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου, όπως αποκαλύπτονται από τα αρχεία Βιέννης-Βερολίνου», *Α΄ Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 7-14 Ιουλίου 1985*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 276.

40 ΑΥΕ/1915/Α/4/15, αρ. πρ. 1, υποποζ. Αποστολόπουλος προς ΥΠΕΞ, Αμισός, 11 Ιανουαρίου 1915 και /1917/Β/38, χ. στ., 15 Δεκεμβρίου 1916, για επιτάξεις στην Κερασούντα στις αρχές του πολέμου. Βλ. και Γ. Κ. Βαλαβάνης, *Σύγχρονος γενική ιστορία του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1986 (1η εκδ. 1925), σ. 60-62, 65-66, Γολγοθάς, ό. π., σ. 68-70, 92, 123-126, Σ. Ιωακειμίδης, *Συμβολή εις την γενικήν ιστορίαν του Πόντου*, Αθήνα 1970, σ. 64-9, Πανάρετος, ό. π., σ. 175, Φωτιάδης, *Γενοκτονία*, σ. 9, σ. 143-144, 148-149, 176-177.

επιβάλλονταν για υποτιθέμενες παρανομίες υπέρογκα πρόστιμα και προχωρούσαν σε κατασχέσεις εμπορευμάτων ή κλείσιμο των καταστημάτων τους. Ο έλεγχος των τιμών περιοριζόταν μόνο στους Έλληνες εμπόρους, ενώ οι μουσουλμάνοι μπορούσαν να πωλούν σε όποιες τιμές ήθελαν. Απαγορεύονταν στους μουσουλμάνους να συναλλάσσονται με Έλληνες, στην περίπτωση δε που το έκαναν κινδύνευαν με ξυλοδαρμό και καταστροφή του προϊόντος που αγόραζαν. Επιπλέον οι κατά τόπους αρχές ζήτησαν από τις ξένες επιχειρήσεις να απολύσουν τους Έλληνες και να τους αντικαταστήσουν με μουσουλμάνους. Νέοι αναγκαστικοί έρανοι για τον οθωμανικό στόλο, τους μουσουλμάνους πρόσφυγες κ. ά. αλλά και φόροι επιβλήθηκαν μόνο στους Έλληνες και στους Αρμενίους, ενώ αυξήθηκαν οι απελάσεις Ελλήνων με ελληνική υπηκοότητα με παράλληλη δήμευση των περιουσιών τους.⁴¹

Στην εκπαίδευση προχώρησαν τον Ιούλιο του 1915 σε οριστική κατάργηση των προνομίων και στον πλήρη εκτουρκισμό της καθώς επέβαλαν το πρόγραμμα των τουρκικών σχολείων, απαγορεύοντας τη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας και περιορίζοντας τη χρήση της ελληνικής γλώσσας μόνο στα γλωσσικά μαθήματα. Επιπλέον καταργήθηκαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια όπως και η κοινοτική αυτοδιοίκηση, ενώ όλα τα ιδρύματά της δημιουργήθηκαν με νόμο στις 14 Αυγούστου 1916. Σημαντική εξέλιξη αποτέλεσε και η απαγόρευση παρέμβασης του Πατριαρχείου σε περιπτώσεις εξισλαμισμού με νόμο στις 28 Ιουλίου 1915 σε μία περίοδο που όλο και συχνότερα υπήρχαν καταγγελίες για βίαιο εξισλαμισμό. Οι εξισλαμισμοί έγιναν πιο οργανωμένοι με την ίδρυση ειδικών ορφανοτροφείων για ελληνόπουλα που οι γονείς τους είτε είχαν δολοφονηθεί είτε εκτοπισθεί ή απελαθεί ή είχαν απαχθεί διά της βίας. Στα παιδιά αυτά παρεχόταν μόνο μουσουλμανική εκπαίδευση στην τουρκική γλώσσα με στόχο τον εξισλαμισμό και παράλληλα ή εκ των υστέρων τον εκτουρκισμό τους.⁴²

Κατά την υποχώρηση των οθωμανικών στρατευμάτων μπροστά στη ρωσική προέλαση την άνοιξη του 1916 υπήρξαν πολλά έκτροπα στον ανατολικό Πόντο, ανάμεσα στα οποία λεηλασίες και καταστροφές σπιτιών, εκκλησιών και σχολείων, όπως στην περίπτωση των χωριών της Αργυρούπολης,⁴³ και κυρίως στοχευμένες καταστροφές

41 Αναγνωστοπούλου, ό. π., σ. 528-530, *Οι ανθελληνικοί διωγμοί εν Τουρκία από της κηρύξεως του Ευρωπαϊκού Πολέμου (κατά τας επισήμους εκθέσεις των πρεσβειών και προξενικών αρχών)*, Αθήνα 1917, σ. 27-30, Γολγοθάς, ό. π., σ. 92-3, Ι. Σαλτσής, «Χρονικά Κοτυώρων», *Χρονικά του Πόντου*, 14 (1945), 325-6 και Ahmad, ό. π., σ. 418.

42 Ανθελληνικοί, ό. π., σ. 16-20, 31, Ιωακειμίδης, ό. π., 62, Πανάρετος, ό. π., σ. 174-5, Στάθης Πελαγίδης, *Ο ηρωικός Πόντος. Αλησμόνητες πατρίδες του Ελληνισμού*, τ. 9, Θεσσαλονίκη (1999), σ. 100-103 και Σαλτσής, ό. π., σ. 325-6.

43 ΑΥΕ/1917/35, 38, 45, 59, αρ. πρ. 1573, Πανάς προς ΥΠΕΞ, Πετρούπολη, 30 Αυγούστου 1916 από έκθεση μητροπολίτη Ροδοπόλεως Κυρίλλου 10 Αυγούστου 1916 για λεηλασίες σπιτιών, καταστροφές εκ-

μοναστηριών. Έτσι, αρχικά λεηλατήθηκε στις 19 Απριλίου η Παναγία Σουμελά χωρίς να καταστραφεί μετά από παρέμβαση Οθωμανού αξιωματικού αραβικής καταγωγής και στις 23 Απριλίου καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Τούρκους η Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου Βαζελώνος, ένα από τα τρία μεγάλα μοναστήρια του Πόντου, ενώ λίγο αργότερα καταστράφηκαν και δύο γυναικεία μοναστήρια. Παράλληλα υπήρξαν και πολλές περιπτώσεις βιασμών Ελληνίδων όπως στην περιοχή της Αργυρούπολης, όπου κάποιες προκειμένου να μην ατιμασθούν προτίμησαν να αυτοκτονήσουν πέφτοντας στο ποτάμι, και μάλιστα γυναικών μοναχών όπως στην περίπτωση της μονής Σιμικλή. Μετά την πτώση της Τραπεζούντας ο Τοπάλ Οσμάν στην Κερασούντα προχώρησε σε διώξεις πλουσίων Ελλήνων, βιασμούς γυναικών και δολοφονίες ιερέων.⁴⁴ Όλα αυτά αποτέλεσαν το «προανάκρουσμα» των καθολικών διωγμών που ακολούθησαν στον δυτικό Πόντο το επόμενο διάστημα.

Η κατάσταση βέβαια έγινε πραγματικά δραματική με την έναρξη των εκτοπισμών των ελληνικών πληθυσμών του δυτικού Πόντου που ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 1916⁴⁵ και έλαβαν χώρα κυρίως από τον Νοέμβριο του 1916 έως την άνοιξη του 1917. Αρχικά στράφηκαν κατά των προκρίτων, των δασκάλων, των ιερέων, των εύπορων και των μορφωμένων της κάθε ελληνικής κοινότητας τους οποίους κατά περίπτωση τους εκτόπιζαν ή τους εκτελούσαν λεηλατώντας στη συνέχεια την περιουσία τους. Παράλληλα προχώρησαν σε δηλώσεις και καταστροφές πολλών σχολείων και εκκλησιών των περιοχών αυτών. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την επιστροφή τους οι επιζήσαντες εκτοπισμένοι κατά το τέλος του πολέμου βρήκαν σε αρκετές περιπτώσεις κατεστραμμένα μόνο το σχολείο και την εκκλησία του χωριού τους. Πέρα όμως

κλησιών, βιασμούς και εξισλαμισμούς από τον Μάρτιο του 1916 κατά την οπισθοχώρηση των οθωμανικών στρατευμάτων.

44 ΑΥΕ/1917/35, 38, 45, 59, αρ. πρ. 11848, ΥΠΕΞ προς πρεσβεία Κωνσταντινούπολης από τηλεγρ. Πετρούπολης για απαγωγή Ελλήνων Βαζελώνος και εντολή να μεριμνήσει το Πατριαρχείο, Απρίλιος 1916, αρ. πρ. 824 Πανάς προς ΥΠΕΞ, Πετρούπολη, Μάιος 1916, για εγκατάλειψη Μονών Σουμελάς και Βαζελώνος και απαγωγή 150 Ελλήνων από Τούρκους, αρ. πρ. 1573, Πανάς προς ΥΠΕΞ, Πετρούπολη, 30 Αυγούστου 1916, Έκθεση περί της θέσεως των Ελλήνων της Τραπεζούντας και της περιφέρειας αυτής κατά τους τελευταίους μήνες της τουρκοκρατίας υπό του Αρχιμανδρίτου Βαζελώνος Παναρέτου, Πετρούπολη 28/8/1916 προς πρεσβεία Πετρούπολης, Πανάρετος, ό. π., σ. 186-7 για Βαζελώνος: διαρπαγή κινητής περιουσίας και θησαυροφυλακίου, αποτέφρωση αρχειοφυλακείου με όλα τα κειμήλια, χρυσόβουλα, κώδικες και βιβλία, διαρπαγή βιβλιοθηκών, σύλληψη ναού, βιασμούς εντός της μονής και μετά αποκεφαλισμός, και εξευτελισμός μοναχών που εδάρησαν και τους έβαλαν σε πορεία γυμνούς, *Μαύρη Βίβλος διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, Κωνσταντινούπολη 1919, σ. 224, 242-5, 253-5, 266-7, 269-270, 271-2.

45 ΑΥΕ/1917/35, 38, 45, 59, αρ. πρ. 7100, ΥΠΕΞ προς πρεσβεία Κων/πολης, Αθήνα, 4 Αυγούστου 1916 για εκκένωση Αμάσειας και Ινέμπολης και εξισλαμισμούς Ελλήνων.

από τις καταστροφές οι βεβηλώσεις των ιερών ναών αποτελούσαν συχνό φαινόμενο όπως και η διαπόμπευση ιερών με ξυλοδαρμό, ξύρισμα και διάφορους άλλους εξευτελισμούς.⁴⁶

Ο εκτοπισμός αρχικά μόνο των ανδρών άφηνε απροστάτευτα τα παιδιά και τις γυναίκες με αποτέλεσμα οι περιπτώσεις απαγωγών και βίαιων εξισλαμισμών να πολλαπλασιαστούν. Κυρίως όμως κατά την περίοδο των καθολικών εκτοπισμών οι μαρτυρίες βιασμών, βίαιων εξισλαμισμών και απαγωγής μικρών παιδιών ακόμη και βρεφών υπό το πρόσχημα της προστασίας αυτών είναι πάρα πολλές και αφορούν όλες τις περιοχές του δυτικού Πόντου. Δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις γυναικών που προτίμησαν να αυτοκτονήσουν παρά να αλλαξοπιστήσουν. Αρκετά από τα ελληνόπουλα που είχαν απαχθεί με τη μέθοδο του παιδομαζώματος μέσω της Εταιρείας της Ερυθράς Ημισελήνου εντάχθηκαν σε ειδικά ορφανοτροφεία που είχε ιδρύσει ο Ταλαάτ με σκοπό να τα εκτουρκίσει.⁴⁷

Με την ανακατάληψη του ανατολικού Πόντου από τον οθωμανικό στρατό τον Φεβρουάριο του 1918 οι δύο γυναικείες μονές που είχαν επαναλειτουργήσει ερημώθηκαν και πάλι ενώ στην Παναγία Σουμελά και στον Αγ. Γεώργιο Βαζελώνος απέμειναν ελάχιστοι μοναχοί. Οι μουσουλμάνοι προχώρησαν και πάλι σε καταστροφές εκκλησιών και σχολείων, όπως στην περιοχή της Ριζούντας, ενώ κατασχέθηκαν από την κυβέρνηση ή από ιδιώτες μουσουλμάνους μοναστηριακά, εκκλησιαστικά και κοινοτικά κτήματα σχεδόν εξ ολοκλήρου πέρα από ιδιωτικά κτήματα και οικίες που μετά πωλήθηκαν σε μουσουλμάνους.⁴⁸

Μία μικρή ανάπαυλα μερικών μηνών υπήρξε μεταξύ του τέλους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της έναρξης του κεμαλικού κινήματος που σήμανε μία νέα περίοδο μαζικών και ολοκληρωτικών διωγμών από το καλοκαίρι του 1919 έως την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής. Αρχικά οι διώξεις δεν ήταν μαζικές σε όλο τον Πόντο αλλά εντοπίζονταν σε κάποιες περιοχές.⁴⁹ Μέσα στο πλαίσιο της ανθελληνικής του πολιτικής ο Κεμάλ ως ένα ακόμη μέσο έμμεσης εξόντωσης των Ελλήνων με σκοπό την αφαίρεση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων ορθοδόξων ίδρυσε

46 Μαύρη, *ό. π.*, σ. 239, σ. 392, 300-304, 310-316, όπου έκθεση του μητροπολίτη Νεοκαισαρείας Πολυκάρπου, Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 105, Σαμουηλίδης, *Θάλασσα*, σ. 90 και ΑΥΕ/1917/35, 38, 45, 59, αρ. πρ. 5153, Κακλαμάνος προς ΥΠΕΞ, Πετρούπολη 23 Ιουλίου 1917, για δολοφονία 40 προκρίτων των Κοτύρων.

47 Ανθελληνικοί, *ό. π.*, σ. 49, 51, Ιωακειμίδης, *ό. π.*, σ. 83, Μαύρη, *ό. π.*, σ. 236, 238-240.

48 Πανάρετος, *ό. π.*, σ. 189, 225, Μαύρη, *ό. π.*, σ. 276-7.

49 Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Ανδρεάδης, «Πώς έζησα τη σφαγή», εφ. *Αγγελιοφόρος*, 16 Μαΐου 2010 για βιασμό Ελληνίδων στα Σούρμενα και δολοφονίας τους στη συνέχεια με βασανιστήρια και για δήωση του σχολείου με αποτέλεσμα να καούν όλοι όσοι ήταν μέσα τον Ιούνιο του 1920.

τη λεγόμενη «τουρκοορθόδοξη εκκλησία» στην οποία έθεσε ως επικεφαλής της τον Παπαευθύμ. Το εγχείρημα παρά τις προσπάθειες του Κεμάλ απέτυχε ολοκληρωτικά μολονότι συνέχισε να υφίσταται αυτή η «εκκλησία» και μετά την Καταστροφή.⁵⁰ Η κύρια περίοδος των μαζικών εκτοπισμών και εξόντωσης ήταν το καλοκαίρι του 1921 αν και κλιμακώνονταν συν τω χρόνω οι σφαγές των Ελλήνων σε όλο τον Πόντο. Και σε αυτή την περίπτωση επαναλήφθηκαν οι ίδιες πρακτικές με καταστροφές εκκλησιών και σχολείων,⁵¹ καταλήστευση ελληνικών περιουσιών, βίαιους εξισλαμισμούς που έφτασαν να αφορούν ολόκληρα χωριά, απαγωγή ελληνόπουλων και βιασμούς γυναικών, παιδιών αλλά ακόμη και νέων αγοριών. Πολλά κορίτσια και παιδιά αυτοκτόνησαν μετά από την τραυματική αυτή εμπειρία, όπως στην Οινόη, ή τρελάθηκαν όπως στην περίπτωση του Καβάκ ή ακόμη οι ίδιοι οι γονείς τους τα σκότωσαν.⁵²

Των εκτοπισμών αυτών είχε προηγηθεί η απέλαση των Ελλήνων υπηκόων της Αμισού το Νοέμβριο του 1920 και η φυλάκιση στην Αμάσεια τον Ιανουάριο του 1921 επιφανών Ελλήνων της Αμισού, της Πάφρας και του Αλάτζαμ. Η σύλληψη και άλλων Ελλήνων της θρησκευτικής, πνευματικής και πολιτικής ηγεσίας του ελληνισμού του Πόντου με την κατηγορία ότι ενέχονται στο ζήτημα της Δημοκρατίας του Πόντου και η καταδίκη τους σε θάνατο τον Σεπτέμβριο του 1921 από το «Δικαστήριο Ανεξαρτησίας» φανέρωσε την απόφαση της κεμαλικής ηγεσίας για ολοκληρωτική εξόντωση του ελληνισμού.⁵³

Η ίδια πρακτική συνεχίστηκε και το 1922 όπως φανερώνουν οι πολλές, αμερικανικές κυρίως, μαρτυρίες. Η Ethel Thompson, μέλος αμερικανικής ιεραποστολής περίθαλψης προσφύγων, ήταν μάρτυρας ύπαρξης ειδικού ορφανοτροφείου στη νοτιοανατολική Μ. Ασία που είχε περισσότερα από 300 ελληνόπουλα συγκεντρωμένα.

50 Αλέξης Αλεξανδρής, «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκοορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία, 1921-1923», ΔΚΜΣ, 4 (1983), 172, Γεώργιος Ανδρεάδης, *Από το μύθο στην έξοδο. Ο ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 87-91 και Νίκος Φωτιάδης, *Στο Κεσκίν-Μαδέν με τον Παπαευθύμ, το Ρασπουτίν του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1982, σ. 74-5, 100-112, 115.

51 ΑΥΕ/1921/6.7, αρ. πρ. 196, Πρόεδρος της εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως προς ΥΠΕΞ, Αθήνα 20 Φεβρουαρίου 1921 για καταστροφή εκκλησίας στην Αμισό.

52 Black Book, *The Tragedy of Pontus 1914-1922*, Αθήνα 1922, σ. 21-2, 26, William H. King, *Turkish Atrocities in Asia Minor*, Ουάσιγκτον 1922, σ. 5-6, Βαλαβάνης, ό. π., σ. 214-5, Αντώνιος Ι. Γαβριηλίδης, *Σελίδες εκ της μαύρης εθνικής συμφοράς του Πόντου*, (Θεσσαλονίκη 1992) (=1^η έκδ. Αθήνα 1924), σ. 52-53, Χάρης Τσιρκινίδης, *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε... Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, της Θράκης και της Μικράς Ασίας, μέσα από τα γαλλικά αρχεία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 203., Δημοσίευμα της βρετανικής εφημερίδας «Daily Telegraph» της 6ης Ιουνίου του 1921, που περιλαμβάνει μαρτυρίες του Αμερικανού Murray, κυβερνήτη του USS Overton.

53 Βαλαβάνης, ό. π., σ. 232, 254, Γαβριηλίδης, ό. π., σ. 46-9, 80-84, 182-192, Ιωακειμίδης, ό. π., σ. 108, 112-3.

Η ίδια αναφέρει ότι κατά τον εκτοπισμό των Ελλήνων μουσουλμάνοι άρπαζαν στη διαδρομή ανενόχλητοι τα ωραιότερα κορίτσια και τα έβαζαν σε χαρέμια. Κάποιες από τις κοπέλες μάλιστα είχαν παραμορφώσει το πρόσωπό τους με την ελπίδα να μην τις πάρουν.⁵⁴ Άλλη αμερικανική μαρτυρία αναφέρει την πυρπόληση εκκλησιών στην περιοχή της Μερζιφούντας και το κάψιμο ιερέων των οποίων πρώτα είχαν βουτήξει τα ράσα σε κηροζίνη.⁵⁵ Σύμφωνα με τον Γκίμπονς στην Τραπεζούντα τον Μάιο του 1922 όλα τα παιδιά 2 έως 14 ετών είχαν απομακρυνθεί από τις οικογένειές τους και είχαν συγκεντρωθεί σε ειδικό χώρο από τις κεμαλικές αρχές. Τα δε ελληνικά σχολεία σε όλο τον Πόντο είχαν κλείσει από τον Ιούνιο του 1921.⁵⁶

Ακόμη και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή όταν ήταν προδιαγεγραμμένο το τέλος της παρουσίας του ελληνισμού εκεί υπήρξε νέος γύρος δολοφονιών και βιαιοτήτων στον Πόντο με νέες περιπτώσεις εξισλαμισμών γυναικών και παιδιών αλλά και καταστροφής εκκλησιών και μοναστηριών με χαρακτηριστικότερο ίσως αυτό της Παναγίας Σουμελά. Ο κίνδυνος εξισλαμισμού ακόμη και μετά το τέλος του πολέμου παρέμενε μεγάλος καθώς στην έκθεση που συνέταξε η επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών στην Πόλη για το ζήτημα αναφέρεται ότι 300.000 γυναίκες και παιδιά, από όλο τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας είχαν εκτοπιστεί και κρατούνταν από μουσουλμάνους. Χιλιάδες Ελληνίδες που τις είχαν πάρει οι Τούρκοι στα χαρέμια τους όλο αυτό το διάστημα και τις εξισλάμισαν παρέμειναν εκεί.⁵⁷ Η πολιτισμική γενοκτονία όμως συνεχίστηκε και μετά τη φυγή των Ελλήνων του Πόντου. Ο Νηλ Άσερσον στο βιβλίο του *Μαύρη Θάλασσα. Αίκνο πολιτισμού και βαρβαρότητας* επισημαίνει για την Παναγία Σουμελά: «Παντού υπάρχουν ερείπια. Αλλά τα ερείπια αυτά είναι ερείπια μίσους κι όχι ερείπια του χρόνου. Επαγγελματίες κλέφτες χρησιμοποίησαν ειδικά εργαλεία για να αποσπάσουν τμήματα του μωσαϊκού, τα οποία κατέληξαν σε δημοπρατήρια του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης.»⁵⁸

54 Φωτιάδης, *Γενοκτονία*, τ. 11, σ. 542-3, King, *ό. π.*, σ. 8, ΕΛΙΑ/Αρχείο Γ. Στρέιτ/18.5/Rapport Officiel du Capitaine F. D. Yowell, σ. 1, 22-25 και /18.5/Rapport du Docteur Mark H. Ward, σ. 30-32.

55 TNA/FO 371/7877, Report of G. W. Rendel, 17 Μαΐου 1922.

56 Άδαμς Χέμπερτ Γκίμπονς, «Από την τραγωδία του Πόντου,» κατά μετάφρασιν εκ της εφημερίδος «Μόνιτορ», εφ. *Αθηναϊκή*, 26 Ιουνίου 1922 (το πρωτότυπο άρθρο στην εφημερίδα The Christian Science Monitor, 3 Μαΐου 1922 Boston), TNA/FO 371/7877, Herbert Gibbons, Τραπεζούντα, 7/20 και 21 Μαΐου 1922. Βλ. και Σαλτσής, *ό. π.*, 19-20 (1946), 457-8: όταν έκλεισαν όλα τα σχολεία, ένας χότζας Κρητικός πήγε στον διευθυντή των σχολείων της Τραπεζούντας και του είπε ότι ξέρει ελληνικά και πως μπορεί να διδάξει τα ελληνόπουλα. Τότε αυτός του απάντησε: «Εμείς θέλουμε να τους καταστρέψουμε και εσύ θέλεις να τους σώσεις;».

57 Everett P. Wheeler, "The Expelled Greeks", *The New York Times*, 9 Δεκεμβρίου 1922, Ιωακειμίδης, *ό. π.*, σ. 186-9, 205.

58 Νηλ Άσερσον, *Μαύρη Θάλασσα. Αίκνο πολιτισμού και βαρβαρότητας*, μετ. Λεωνίδα Καρατζάς, Αθήνα 2003, σ. 351-2.

Euripides P. Georganopoulos

The Cultural Genocide of the Hellenism in Pontus from the Young Turk Era until the aftermath of the Treaty of Lausanne: a different side of their persecutions

Summary

Immediately after the successful conclusion of the Young Turks movement in 1908, their Committee of Union and Progress (CUP) put in practice a plan for the transformation of the multinational Ottoman Empire into a Turkish national state. The plan of turcification at the beginning included mainly measures for not violated attack against the no Turkish nations and especially the Christians. So in August of 1908, using as a pretext the strengthening of Ottomanism, they started taking away the privileges of the millets. By this way they tried with indirect methods to destroy the education of the Greeks and to restrict the role of the orthodox bishops upon the Greeks. In Pontus the Young Turk government interfere with the internal issues of the orthodox church, in which the government always took the side of the opponents of the topical bishop, and in the ecclesiastical justice of the orthodox such as in matters of marriages, testaments, and divorces, obstructed the ecclesiastical act of the Greek priests, persecuted and imprisoned priests with unfounded accusations, obstructed the travel of the bishops in their area etc. Also later, Kemal interfere with internal affairs of the Oikoumenical Patriarchate with the establishment of the pseudo Turkish-orthodox patriarchate putting as a head of it the Greek orthodox priest from Pontus papa-Efthym.

In the area of education the Young Turks imposed the Turkish language in all schools as obligatory despite their declarations and they decided from September 1908 to impose the ottoman idea through the schools. The main goal was the weakening and the control of the powerful Greek education through the abolition of this responsibility from the patriarchate. So they imposed the teaching of the Turkish language as metrical and of the Turkish history in the Greek schools, they restricted the Greek Schools, they tried, especially in the hinterland of Pontus where the muslims were more from the Greeks, to enlist the Greek pupils to the Turkish schools, which established in great numbers from the Young Turks since 1908, they closed Greek schools with different pretexts for supposed irregularities, they restrained the permits for building or repair for the Greek Schools, they deported Greek teachers, scientists and journalists, etc.

During the period of the genocide of the Pontian Greeks (1914-1923) the muslims advanced to destructions of Greek churches and seizures of Greek schools without reasons, which they did not return even after the end of the 1st WW. Especially during the second period of genocide (1919-1923) the attack against the elite of the Pontian Greeks was total as in September of 1921 the verdict of the so-called “Independence Courts”, that Kemal had created in an attempt to have a legal pretext for the execution of noted Greeks (bishops, teachers, journalists, doctors, traders) in Pontus through a parody of trials, sent to death 450 Greeks. The violent islamization of Greeks, especially women and orphans, which have been increased after 1908, became major problem for the Greeks, besides the others, during the period 1914-1924. Even after the Asia Minor destruction and in spite of the Lausanne Agreement (January 30, 1923) the kemalists continued the islamizations of Greeks and the attacks against the church. But even after the expulsion of Greeks the Turks tried to destroy characteristic monuments which reminded the Greek presence in Pontus (for example monastery of Panagia Soumela), suppressed the possibility of the revealing of the islamized Greeks and cryptochristians and put in pursuing Greek-speaking Muslims in Pontus.

Μαρία Α. Νικολοπούλου

Προσφυγική αποκατάσταση στο Νομό Έβρου κατά την περίοδο 1922-1935
Παραδείγματα οικονομικής ένταξης των προσφύγων

Οι μετακινήσεις πληθυσμών στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα λόγω της δημιουργίας εθνικών κρατών ήταν ένα σύνθετο φαινόμενο. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ως αποτέλεσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής το 1922.

Η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν πρόκληση για την ελληνική πολιτεία εξαιτίας του πλήθους τους και λόγω της τραγικής θέσης τους. Το ελληνικό κράτος προσπάθησε να αντιμετωπίσει το προσφυγικό ζήτημα με τρόπο συνολικό και να δώσει λύσεις με μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Η προσφυγή στην Κοινωνία Των Εθνών και η ανάθεση του έργου της αποκατάστασης σε ειδικούς, τα μεγάλα δημόσια έργα για τη στέγαση και την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων αποτέλεσαν μερικές από τις όψεις του εκσυγχρονισμού του κράτους στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Επισιτισμός, στέγαση, ιατρική περίθαλψη, εργασία, μόνιμη εγκατάσταση, ενσωμάτωση και αφομοίωση των προσφύγων τέθηκαν ως στόχοι της ελληνικής πολιτείας και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων που ανέλαβαν το έργο της αποκατάστασής τους.

Αντικείμενο, στόχος και μεθοδολογία της έρευνας

Η αιτιολόγηση των λόγων επιλογής των τόπων εγκατάστασης των προσφύγων στη Θράκη και συγκεκριμένα στο Νομό Έβρου μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 αλλά και η εξέταση του τρόπου αποκατάστασής τους αποτελούν αντικείμενο αυτής της έρευνας.

Στόχος της έρευνας είναι να απαντήσει σε ερωτήματα που αφορούν στον αριθμό των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο Νομό Έβρου, στον τόπο προέλευσής τους, στα κριτήρια με τα οποία έγινε η επιλογή της περιοχής από τους ίδιους τους πρόσφυγες ή από τους αρμόδιους φορείς, αλλά και να εξετάσει το έργο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων ή άλλων φορέων που ανέλαβαν την αποκατάστασή τους, τον τρόπο με τον οποίο αυτή επιτεύχθηκε, σε επίπεδο παροχής κλήρου και στέγης για τους αγρότες και σε επίπεδο στέγασης και παραγωγικής απασχόλησης για τους αστούς πρόσφυγες.

Στο πλαίσιο της οικονομικής αποκατάστασης στόχος της έρευνας είναι να διερευνήσει το ύψος των χρηματικών ποσών και των παροχών σε είδος που χορήγησε είτε το κράτος είτε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων στους αγρότες και στους αστούς πρόσφυγες. Συγκεκριμένα, στο Νομό Έβρου το ελληνικό κράτος επιδίωξε κυρίως την αγροτική αποκατάσταση. Διότι στόχος του ήταν να ενισχύσει τον πληθυσμό του Νομού και κυρίως τις παραμεθόριες περιοχές του με την παρουσία συμπαγών πληθυσμιακών

ομάδων που θα δένονταν με τη γη με σκοπό να εξυπηρετηθούν αμυντικές και στρατιωτικές ανάγκες του Νομού, εκμεταλλευόμενο τις γόνιμες πεδιάδες της περιοχής. Για την εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού χρησιμοποίησε την περιουσία των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και των Βούλγαρων μεταναστών, οικίες ή οικόπεδα, αλλά και γαίες που ανήκαν στο δημόσιο. Αγρότες εγκαταστάθηκαν σε παλαιά βουλγαρικά ή τουρκικά χωριά ή σε νέους οικισμούς ενώ αστοί εγκαταστάθηκαν στις πόλεις ή σε συνοικισμούς προσφυγικούς στις παρυφές των πόλεων. Το κράτος τους χορήγησε δάνεια στέγασης (ανέγερση νέων κατοικιών ή επισκευή παλαιών), συντήρησης (χρήματα, σπόροι, λιπάσματα, γεωργικά εργαλεία, ζώα), δάνεια επαγγελματικά (οικονομική ενίσχυση προκειμένου να δημιουργήσουν, να συντηρήσουν και να αναπτύξουν τις επαγγελματικές τους εργασίες), καλλιεργητικά (σπόροι, λιπάσματα).

Στο πλαίσιο της κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στόχος της έρευνας είναι να επισημάνει τις δυσκολίες που συνάντησαν οι προσφυγικοί πληθυσμοί κατά την εγκατάστασή τους στον τόπο διαμονής τους. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε ελώδεις περιοχές ή σε περιοχές στις οποίες δεν υπήρχαν οι υποτυπώσεις υποδομές υγιούς διαβίωσης (δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης, οδικό δίκτυο, έλλειψη ιατρικής περίθαλψης). Ακόμα, η έρευνα τονίζει τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες στην εξεύρεση εργασίας (αστοί πρόσφυγες είτε εργάστηκαν ως αγρότες είτε ασχολήθηκαν με επαγγέλματα ξένα προς τις συνήθειές τους). Επίσης, κάνει αναφορά στις σχέσεις τους με τους γηγενείς ή με άλλες προσφυγικές ομάδες στους τόπους διαμονής τους.

Όσον αφορά στη μεθοδολογία η έρευνα επικεντρώθηκε στη μελέτη, επεξεργασία, σύγκριση και αξιοποίηση των διαθέσιμων αρχειακών πηγών. Κρατικά αρχεία (Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα και στον Έβρο), αρχεία Υπηρεσιών εκείνης της περιόδου (αρχείο Κοινωνικής Πρόνοιας, αρχείο δημοτικού σχολείου της Κοινότητας Λουτρού, κτηματολογικός πίνακας αγροκτήματος Ταύρης Σουφλίου, κτηματολογικός πίνακας αγροκτήματος Λουτρού Αλεξανδρουπόλεως, πίνακας οριστικής διανομής Ταύρης Σουφλίου, τοπογραφικός χάρτης Ταύρης Σουφλίου, τοπογραφικός χάρτης Λουτρού Αλεξανδρουπόλεως), αρχεία τραπεζών (αρχείο Αγροτικής Τράπεζας), δημοτολόγια (Δημοτολόγιο Κοινότητας Προβατόνα, Δημοτολόγιο Κοινότητας Λουτρού, Δημοτολόγιο Κοινότητας Καβύλης), ιδιωτικά αρχεία, αρχεία οικογενειών, αρχεία ερευνητικών κέντρων (Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη), αρχεία συλλόγων (πολιτιστικοί σύλλογοι Νομού Έβρου), Πρακτικά Ιεράς Μητρόπολης και εφοροδημογεροντίας του Δεδέ-Αγάτς, Κανονισμός της πόλης του Δεδέ-Αγάτς μελετήθηκαν για τη διερεύνηση του θέματος. Ακόμα, επιχειρήθηκε ο συσχετισμός δεδομένων από δημοτολόγια με ένα τμήμα επεξεργασμένων στοιχείων από τη βάση δεδομένων προσφυγικού πληθυσμού από την Ανατολική Θράκη του Εθνολογικού Μουσείου Θράκης της Αλεξανδρούπολης καθώς

και με στατιστικά στοιχεία των απογραφών πληθυσμού που διενεργήθηκαν το 1920 και το 1928 από τις υπηρεσίες του ελληνικού κράτους. Στην έρευνα βοηθητικό υλικό αποτελούν οι ιστορικοί χάρτες της εποχής της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού και του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Η έρευνα ολοκληρώνεται με προφορικές μαρτυρίες ατόμων προσφυγικής καταγωγής δεύτερης κατά κύριο λόγο γενιάς προκειμένου να καταδειχθούν διεξοδικότερα οι πτυχές της εγκατάστασης και της αποκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού στην περιοχή του Έβρου.

Προσφυγικός πληθυσμός Νομού Έβρου

Ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας κατά την απογραφή του 1928, ήταν 1.221.849 άτομα¹. Στη Θράκη εγκαταστάθηκαν 107.607 άτομα (11.343 πρόσφυγες πριν και 96.264 μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή) στο σύνολο των 303.171 κατοίκων της. Στο Νομό Ροδόπης εγκαταστάθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή 53.326 πρόσφυγες ενώ στο Νομό Έβρου 42.938 πρόσφυγες².

Το ευρετήριο τόπων καταγραφής προσφύγων του Αρχείου Εκτιμητικών Επιτροπών Ανταλλαξίμων της Διευθύνσεως Ανταλλαγής του Υπουργείου Γεωργίας (φ. 1-4038)³ απεικονίζει τους τόπους προέλευσης προσφύγων που καταγράφηκαν στο Νομό το 1922 ωστόσο δε γνωρίζουμε αν οι πρόσφυγες αυτοί εγκαταστάθηκαν στις περιοχές καταγραφής τους.

Σύμφωνα με το ευρετήριο, στα αστικά κέντρα καταγράφηκαν πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, τη Μ. Ασία και τον Πόντο. Συγκεκριμένα, στην Αλεξανδρούπολη καταγράφηκαν πρόσφυγες αστικής προέλευσης από Αδριανούπολη και Αίνο και πρόσφυγες αγροτικής προέλευσης από χωριά της εκκλησιαστικής περιφέρειας της Αίνου, των Δέρκων, της Ηράκλειας – Ραιδεστού και της Ροδοπόλεως. Στο Διδυμότειχο καταγράφηκαν πρόσφυγες αστικής και αγροτικής προέλευσης από αστικά κέντρα και χωριά της περιφέρειας του Διδυμοτείου και της Ηράκλειας – Ραιδεστού. Στο Σουφλί

1 Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναις 1935, σ. 41.

2 Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας της 15-16 Μαΐου 1928: Πραγματικός και Νόμιμος πληθυσμός: Πρόσφυγες*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναις 1933, πίνακας Ι. δ., σ. 410. Τότε η κοινότητα Συκαράγης (Συκαράγη, Ατάρνη, Αύρα, Δίκελα, Μεσημβρία, Μέστη, Μουσάκειον, Πέραμα και Πλάκα) με 698 πρόσφυγες ανήκε στο Νομό Ροδόπης.

3 Αρχείο Εκτιμητικών Επιτροπών Ανταλλαξίμων της Διευθύνσεως Ανταλλαγής του Υπουργείου Γεωργίας, φ. 1-4038, Ευρετήριο τόπων καταγραφής προσφύγων, *Γενικά Αρχεία του Κράτους* (ΓΑΚ), Αθήνα. Στο ευρετήριο αναφέρεται η κοινότητα από την οποία προέρχεται η προσφυγική οικογένεια, η εκκλησιαστική περιφέρεια στην οποία ανήκε η κοινότητα αυτή αλλά και ο τόπος στον οποίο έγινε η καταγραφή των προσφύγων.

καταγράφηκαν πρόσφυγες αγροτικής προέλευσης από κοινότητες πέραν του Έβρου ποταμού της περιφέρειας του Διδυμοτείχου και της Ηράκλειας – Ραιδεστού. Στη Νέα Ορεστιάδα καταγράφηκαν πρόσφυγες αστικής προέλευσης από Αδριανούπολη και Κάραγατς και πρόσφυγες αγροτικής προέλευσης από χωριά της περιφέρειας Αδριανουπόλεως. Ακόμα, σημειώνουμε πως στο Κάραγατς καταγράφηκαν πρόσφυγες από την περιφέρεια της Κολωνίας και από την περιφέρεια της Χαλδεΐας-Κερασούντος.

Ο προσφυγικός αγροτικός πληθυσμός καταγράφηκε σε χωριά του Νομού. Πρόσφυγες από τη Μ. Ασία και τον Πόντο καταγράφηκαν μόνο στην επαρχία Αλεξανδρουπόλεως (περιφέρεια Ροδοπόλεως και Νικομηδείας). Στην επαρχία Αλεξανδρουπόλεως καταγράφηκαν Ανατολικοθρακιώτες από Νίψη, Αμυγδαλιά και Διασόρνη, από Γενή-Κιοϊ, Άγιο Γεώργιο, Γιλανλή, Μαϊστρο, Ιμβρασό και Κουρουτζού-Κιοϊ. Στην επαρχία Σουφλίου καταγράφηκαν Ανατολικοθρακιώτες από Γιαούπ-Κιοϊ, Τσιφλικάκι, Χαραλά-Γκουνού και από κοινότητες πέραν του Έβρου ποταμού της περιφέρειας Διδυμοτείχου. Στην επαρχία Διδυμοτείχου καταγράφηκαν Ανατολικοθρακιώτες από Δανίκλειο, Δερέ-Κιοϊ, Καλύκη, Κωστή, Λιλή, Καράμζα, Μικρό Ζαλούφι, Παλιούρι και Τσοπ-Κιοϊ, ενώ στην επαρχία Νέας Ορεστιάδας καταγράφηκαν Ανατολικοθρακιώτες από Αμπαλάρ, Δεμίρ Τας, Βοσνοχώριο, Καρά Κασίμ και Κουρού Ντερέ.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Αριθμός προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο Νομό Έβρου ανάλογα με τη χώρα προέλευσής τους σύμφωνα με την απογραφή του 1928

Προέλευση	Πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή	Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή	Σύνολο
Ανατολική Θράκη	1.552	33.305	34.857
Μικρά Ασία	366	4.901	5.267
Βουλγαρία	2.135	2.439	4.592
Εύξεινος Πόντος	209	1.421	1.630
Καύκασος	548	590	1.138
Κωνσταντινούπολη	27	235	262
Ρωσία	25	43	68
Σερβία	5	3	8
Ρουμανία	4	1	5
Αλβανία	1	-	1
Δωδεκάνησα	1	-	1
Κύπρος	-	-	-
Αίγυπτος	-	-	-
Σύνολο	4.891	42.938	47.829

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού, 15-16 Μαΐου 1928

Λόγοι εγκατάστασης προσφυγικού πληθυσμού

Οι λόγοι εγκατάστασης προσφυγικού πληθυσμού στο Νομό έχουν σχέση με την εθνική και την οικονομική πολιτική του κράτους.

Η Θράκη εξαιρείται από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάνης (30/1/1923). Γι' αυτό το λόγο, στόχος του κράτους είναι η ισχυροποίηση του ελληνικού ντόπιου στοιχείου απέναντι στο μουσουλμανικό πληθυσμό που παρέμενε στις εστίες του. Οφείλουμε να τονίσουμε πάντως πως ο Νομός Έβρου εξαιρείται από την προαιρετική ανταλλαγή των πληθυσμών προκειμένου να δημιουργηθεί μια συνοριακή περιοχή «εθνικής καθαρότητας» στα σύνορα με την Τουρκία. Ακόμα, στόχος του κράτους ήταν η τόνωση της ακριτικής περιοχής με συμπαγείς πληθυσμιακά ομάδες με σκοπό να εξυπηρετηθούν στρατιωτικές και αμυντικές ανάγκες.

Στο Νομό Έβρου εγκαθίσταται κυρίως αγροτικός προσφυγικός πληθυσμός επειδή το έδαφος της περιοχής είναι εύφορο. Ακόμα, επειδή υπήρχε η τάση εποίκισμού παραμεθόριων περιοχών με αγροτικούς πληθυσμούς που συνήθως εγκαθίστανται σε συμπαγείς οικισμούς και προασπίζονται τις περιουσίες τους σε περίπτωση ανάγκης. Ένας άλλος λόγος είναι η ενίσχυση της αγροτικής οικονομίας της περιοχής. Άλλωστε και η ελληνική οικονομία προσανατολιζόταν προς την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής προκειμένου να αντιμετωπίσει τα έντονα οικονομικά της προβλήματα. Επιπλέον, η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων συνέπεσε με την τελική φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης που εισήγαγε το νομοθετικό διάταγμα της 15.2.1923 της στρατιωτικής κυβέρνησης με βάση το οποίο πραγματοποιήθηκε η διανομή των τσιφλικιών και η πύκνωση των τάξεων των μικροϊδιοκτητών της γης. Η παρουσία των προσφύγων βοήθησε στην ταχύτερη εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης χωρίς να υπάρχει, ωστόσο, σχέση ανάμεσα σ' αυτήν και στο προσφυγικό ζήτημα, σύμφωνα με τον Χατζηιωσήφ⁴, ο οποίος υποστηρίζει ότι έτυχε να συμπέσει η παρουσία του προσφυγικού πληθυσμού με την πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων που επιδίωκαν να αποτρέψουν τη δημιουργία κοινωνικών αναταραχών ανάμεσα στους γηγενείς αγρότες. Αντίθετα, η Κοντογιώργη⁵ ισχυρίζεται ότι η πολιτική της αγροτικής εγκατάστασης των προσφύγων είναι στενά συνδεδεμένη με την αγροτική μεταρρύθμιση. Σημειώνει μάλιστα, πως ο ίδιος ο Βενιζέλος από το 1923 είχε υποστηρίξει ότι με την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και τη δημιουργία μιας μεγάλης τά-

4 Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β', μέρος 1^ο, Αθήνα 2002, σ. 22-23.

5 Έ. Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα 1992, σ. 54-55.

ξης αγροτών μικροϊδιοκτητών θα μπορούσε το ελληνικό κράτος να απαλλαγεί από τα προβλήματα ενός ριζοσπαστικού αγροτικού κινήματος. Διότι, μια και δεν υπήρχε στην Ελλάδα πολυάριθμη τάξη βιομηχανικών εργατών μόνο ένα ενιαίο μέτωπο εργατών και αγροτών θα μπορούσε να απειλήσει τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Ακόμα, και η Καύκουλα⁶ συνδέει την προσφυγική αποκατάσταση με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης τονίζοντας πως τόσο οι απαλλοτριώσεις όσο και ο σχηματισμός των μικρών αγροτικών κλήρων δεν ήταν συνέπεια μόνο της επείγουσας κατάστασης, η οποία δημιουργήθηκε με την έλευση των προσφύγων, αλλά αποτελούσε και «προσήλωση» του ελληνικού κράτους στο στόχο της αποκατάστασης των ακτημόνων προκειμένου να αποφευχθούν δυσάρεστες κοινωνικές εξελίξεις⁷.

Αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων

Προσφυγικοί οικισμοί - κλήροι - ζώα - στέγαση

Στη Θράκη η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων έγινε κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες. Μετά την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης το 1922 κατέφυγαν στη Δ. Θράκη χιλιάδες πρόσφυγες. Το κράτος ήταν ανήμπορο να τους στεγάσει όλους, προσπάθησε ωστόσο να τους τακτοποιήσει επιτάσσοντας ακίνητα που ανήκαν στον ντόπιο πληθυσμό. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών ανήκε σε μουσουλμάνους που παρέμεναν στην περιοχή ως μη ανταλλάξιμοι. Σε συνεργασία με την ελληνική πολιτεία η ΕΑΠ προχώρησε στη χρησιμοποίηση κρατικών εκτάσεων, που είχαν εγκαταλειφθεί από τους Βούλγαρους μετανάστες, κατάλληλων βοσκοτόπων για καλλιέργειες όπως και απαλλοτριωμένων μεγάλων κτημάτων. Σύμφωνα με την έκθεση της ΕΑΠ του 1926, στην περιοχή της Θράκης ως τις 30/6/1926 το κράτος παραχώρησε στην Επιτροπή 1.160 στρ. και 129 τετρ. μέτρα⁸. Από αυτά, οι περιουσίες των μουσουλμάνων ήταν 660 στρ. και 226 τετρ.

6 Κ. Καύκουλα, «Μεταμορφώσεις του αγροτικού χώρου: Ο εποικισμός της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα» στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 278.

7 Χρ. Χατζηιωσήφ, *όπ. π.*, σ. 22-23. Ο φόβος αυτός και η ανησυχία των φορέων της αστικής τάξης για την ενδεχόμενη εξάπλωση της εργατικής τάξης και την πιθανή συμμαχία αλλά και συνεργασία της με την αγροτική τάξη δεν υφίσταται μόνο στο ελληνικό κράτος. Είναι φαινόμενο γενικότερο. Συναντάται και στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, σε κάποιες από τις χώρες της Ανατολικής και της Κεντρικής Ευρώπης προωθήθηκαν αγροτικές μεταρρυθμίσεις προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος μιας πιθανής ανατροπής της υπάρχουσας κοινωνικής ισορροπίας. Κοινός στόχος αυτών των αγροτικών μεταρρυθμίσεων ήταν η επιδίωξη της αυτάρκειας της χώρας σε βασικά τρόφιμα και η τόνωση του εμπορικού της ισοζυγίου.

8 Κοινωνία Των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα 1997, σ. 71-72.

μ., τα απαλλοτριωμένα κτήματα ήταν 67 στρ. και 143 τετρ. μ., οι δημόσιες εκτάσεις ήταν 263 στρ. και 912 τετρ. μ., οι νοικιασμένες εκτάσεις ήταν 3 στρ. και 500 τετρ. μ. ενώ οι εκτάσεις άλλων κατηγοριών ήταν 225 στρ. και 288 τετρ. μέτρα.

Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης των προσφύγων γινόταν από την ΕΑΠ σε συνεργασία με τους εκπροσώπους των προσφυγικών ομάδων. Μετά την επιλογή του τόπου οι πρόσφυγες ζητούσαν με αίτηση τους στο Υπουργείο Γεωργίας την εγκατάστασή τους σ' εκείνη την περιοχή. Αν αυτό ενέκρινε την αίτηση προσδιόριζε την αναγκαία έκταση, το είδος της αγροτικής εκμετάλλευσης και τις ανάγκες του οικισμού. Στη Θράκη η εγκατάσταση των προσφύγων πραγματοποιήθηκε σε παλαιά χωριά και συνοικισμούς όπου υπήρχε χέρσα γη για εκμετάλλευση, σε τσιφλίκια όπου δεν υπήρχαν συνοικισμοί αλλά μόνο εγκαταστάσεις ιδιωτών και σε χωριά Βούλγαρων μεταναστών, οι οποίοι τα εγκατέλειψαν σύμφωνα με τη Συνθήκη του Νεϊγύ (14-27/11/1919). Στα μουσουλμανικά χωριά η Υπηρεσία Εποικισμού δεν είχε το δικαίωμα να αποφασίζει μόνη της αλλά σε συνεργασία με τη Μικτή Ελληνοτουρκική Επιτροπή, η οποία συνήθως προσκόμιζε εμπόδια στο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων.

Όσον αφορά στον αριθμό των αγροτικών προσφυγικών οικισμών τα στοιχεία ποικίλουν. Η Καραμούζη⁹ αναφέρει πως η ΕΑΠ ως το 1930 ίδρυσε 2.089 αγροτικούς προσφυγικούς συνοικισμούς με 129.934 οικήματα (52.561 νέα οικήματα της ΕΑΠ, 63.886 τουρκοβουλγαρικά και 13.487 οικήματα του Δημοσίου). Οι αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί στη Θράκη, σύμφωνα με την έκθεση της ΕΑΠ της 30/6/1926, ήταν 280 σε ένα σύνολο 1.993 νεοϊδρυθέντων αγροτικών οικισμών σε όλη την Ελλάδα¹⁰.

9 Α. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών» στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: Οι προσφυγολόγες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 25-27.

10 Ο Φωτιάδης σημειώνει ωστόσο 243 αγροτικούς προσφυγικούς οικισμούς ως το 1928. Κ. Φωτιάδης, «Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Θράκη: Η συμβίωση των χριστιανών και των μουσουλμάνων Ελλήνων, 1919-1930», *Ενδοχώρα*, ειδικό τεύχος 2, Αλεξανδρούπολη 1995, σ. 64. Ο Πάλλης κάνει λόγο για 236 αγροτικούς προσφυγικούς οικισμούς που χτίστηκαν από την ΕΑΠ. Α. Α. Πάλλης, «Προσφυγικόν ζήτημα» στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι, Φοίνιξ Ε. Π. Ε., Αθήνα 1930, σ. 409. Ο Ευελπίδης αναφέρει 242 αγροτικούς προσφυγικούς συνοικισμούς σε ένα σύνολο 1.954 οικισμών στην Ελλάδα. Χρ. Ευελπίδης, «Αγροτική Νομοθεσία» στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι, Φοίνιξ Ε. Π. Ε., Αθήνα 1930, σ. 403. Ο Νοταράς υποστηρίζει πως 623 αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί ιδρύθηκαν σε σύνολο 2.085 σε όλη την Ελλάδα. Μ. Ι. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934, σ. 12. Η Καραμούζη αναφέρει πως 623 αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί ιδρύθηκαν από την ΕΑΠ κατά την περίοδο 1924-1930 σε 41.828 κλήρους που της είχαν παραχωρηθεί ενώ για την περίοδο 1930-1940 σημειώνει πως κατασκευάστηκαν αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί από το Υπουργείο Γεωργίας. Α. Καραμούζη, *όπ. π.*, σ. 37-43. Ο Παπαδόπουλος, ο οποίος στηρίζεται σε στοιχεία που αντλεί από το ανεξάρτητο Γραφείο Στατιστικής της ΕΑΠ, κάνει λόγο, επίσης, για 243 προσφυγικούς αγροτικούς οικισμούς ως το τέλος του έτους 1929. Ν. Παπαδόπουλος, «Η εγκατάσταση των προσφύγων» στο *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας έτος 1932*, Αργ. Δρακόπουλος, Κομοτηνή 1932, σ. 165-168.

Ο Παπαδόπουλος¹¹ σημειώνει πως στην περιφέρεια της Κομοτηνής ανεγέρθηκαν 57 προσφυγικοί αγροτικοί οικισμοί, στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης 62, στην περιφέρεια της Ξάνθης 48 ενώ στην περιφέρεια Διδυμοτείχου – Ορεστιάδος 76 προσφυγικοί αγροτικοί οικισμοί. Αναφέρει, ακόμα, τον αριθμό των προσφυγικών οικογενειών. Στην περιφέρεια της Κομοτηνής εγκαταστάθηκαν 4.130 οικογένειες προσφύγων, στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης 5.073, στην περιφέρεια της Ξάνθης 2.738 ενώ στην περιφέρεια Διδυμοτείχου - Ορεστιάδος 4.912 οικογένειες προσφύγων. Κάνει λόγο, επίσης, για την έκταση των γαιών που παραχωρήθηκαν στην ΕΑΠ, καλλιεργήσιμες και χέρσες. Στην περιφέρεια της Κομοτηνής παραχωρήθηκαν γαίες 499 στρ. και 048 τετρ. μ., στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης 339 στρ. και 395 τετρ. μ., στην περιφέρεια της Ξάνθης 160 στρ. και 649 τετρ. μ. ενώ στην περιφέρεια Διδυμοτείχου - Ορεστιάδος 320 στρ. και 719 τετρ. μέτρα. Σημειώνει, ακόμα, τις δαπάνες της ΕΑΠ για την παροχή γεωργικών εφοδίων και δανείων για κάθε περιφέρεια. Συγκεκριμένα αναφέρει πως για την περιφέρεια της Κομοτηνής δαπανήθηκε το ποσό των 37.783.064 δρχ., για την περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης το ποσό των 62.783.657 δρχ., για την περιφέρεια της Ξάνθης το ποσό των 30.950.901δρχ. ενώ για την περιφέρεια Διδυμοτείχου - Ορεστιάδος δαπανήθηκε το ποσό των 52.949.353 δραχμών. Όσον αφορά στα οικήματα που παραχώρησε η ΕΑΠ σε κάθε περιφέρεια σημειώνει πως στην περιφέρεια της Κομοτηνής η ΕΑΠ παραχώρησε 3.557 οικήματα (1.830 νέα και 1.727 επισκευασμένα οικήματα Βουλγάρων), στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης 4.888 (1.627 νέα και 3.261 παλαιά εκτιμηθέντα), στην περιφέρεια της Ξάνθης 1.943 (1.676 νέα και 267 παλαιά) και στην περιφέρεια Διδυμοτείχου – Ορεστιάδος 3.100 (2.839 νέα και 261 παλαιά).

Όσον αφορά στο μέγεθος του κλήρου, αυτό εξαρτάται από τη συνολική έκταση που παραχωρείται στο συνοικισμό. Ωστόσο οι αρμόδιες υπηρεσίες καθορίζουν την έκταση έτσι ώστε να μπορεί η κάθε οικογένεια να εξασφαλίσει τις βασικές της ανάγκες αλλά και να διαθέτει τα μέσα για να εξοφλήσει τα χρέη της. Ως βάση θεωρείται η τετραμελής οικογένεια με την προσθήκη του 1/5 γης διανομής για κάθε επιπλέον μέλος. Ωστόσο η έκταση της γης που διανέμεται ποικίλλει από τόπο σε τόπο διότι εξαρτάται από την ποιότητα του εδάφους και το είδος της καλλιέργειας. Ακόμα, παραχωρείται κάποια έκταση για τη βοσκή ζώων. Στους τεχνίτες, τους ψαράδες, τις χήρες με οικογένεια οι εκτάσεις που παραχωρούνται κυμαίνονται στο ½ ή ¼ του κανονικού. Η αξία της διανομής κυμαίνεται από τόπο σε τόπο και μάλιστα στην ίδια περιοχή από σημείο σε σημείο. Η διακύμανση αυτή οφείλεται στην ποιότητα του εδάφους αλλά και στην υπάρχουσα υποδομή, όπως επίσης και στην απόσταση από κάποιο αστικό κέντρο.

11 Ν. Παπαδοπούλου, *όπ. π.*, σ. 165-168.

Στους αγρότες πρόσφυγες όμως εκτός από τους κλήρους παραχωρούνταν και ζώα (αροτριώντα, φόρτου, αναπαραγωγής). Το κράτος και η ΕΑΠ παραχώρησαν στους αγρότες 145.057 βοοειδή και 99.940 πρόβατα αλλά και τις αναγκαίες ζωοτροφές για το διάστημα μέχρι την επόμενη σοδειά. Βέβαια περίπου 10.000 ζώα έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη. Κάποιες οικογένειες παρέλαβαν ένα υποζύγιο, άλλες πολυμελείς δύο υποζύγια, κάποιες δεν παρέλαβαν ζώο κατάλληλο για όργωμα με αποτέλεσμα να νοικιάζουν ζώα από άλλους πρόσφυγες είτε από τους ντόπιους κατοίκους. Άλλες, πάλι, υιοθέτησαν το σύστημα της κοινής χρήσης των ζώων ενώ ορισμένοι πρόσφυγες εκτελούσαν το όργωμα με τη χρήση της ανθρώπινης δύναμης¹². Όσον αφορά στους πρόσφυγες που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία αυτοί παρέλαβαν 20 πρόβατα ανά οικογένεια ενώ οι αγρότες που εκτρέφουν ζώα ως δευτερεύουσα ασχολία παρέλαβαν 6-10 πρόβατα. Στη Θράκη εγκαταστάθηκαν περίπου 12.000 κτηνοτροφικές οικογένειες. Ωστόσο ο εποικισμός των ορεινών περιοχών με κτηνοτροφικές προσφυγικές οικογένειες είναι δύσκολος γιατί οι ορεινές περιοχές δε διαθέτουν οδικό δίκτυο ενώ το έδαφος είναι φτωχό. Γι' αυτό το λόγο οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις δεν έχουν σταθεροποιηθεί. Μάλιστα, κάποιοι από αυτούς μετοικούν σε πεδινές περιοχές ενώ άλλοι εγκατέλειψαν τους οικισμούς τους εξαιτίας επιδρομών Βούλγαρων κομιτατζήδων.

Όσον αφορά στη στέγαση των αγροτών προσφύγων η ΕΑΠ ακολουθούσε δύο τρόπους κατασκευής κατοικιών. Ο ένας ήταν η ανάθεση κατασκευής κατοικίας σε εργολάβους ενώ ο άλλος ήταν η χρησιμοποίηση των ίδιων των προσφύγων κυρίως στη Θράκη και τη Μακεδονία. Παράλληλα το κράτος παραχώρησε κατοικίες που ανήκαν σε ανταλλάξιμους πληθυσμούς. Στην περιοχή της Θράκης οι Τούρκοι ανταλλάξιμοι και οι Βούλγαροι μετανάστες εγκατέλειψαν 8.060 οικήματα, τα οποία ήταν βέβαια κατεστραμμένα. Η ΕΑΠ επισκεύασε έναν αριθμό σπιτιών με τη βοήθεια των προσφύγων που επιθυμούσαν να εγκατασταθούν σε αυτά¹³. Ο τύπος της κατοικίας που συνηθίζονταν ήταν η κατοικία 4 δωματίων για μία οικογένεια ή 8 δωματίων για δύο οικογένειες. Αργότερα επικράτησε ο ανεξάρτητος τύπος κατοικίας των 2 δωματίων με στάβλο. Ακόμα, διαφορετικοί τύποι κατοικιών κατασκευάστηκαν για τους ψαράδες, τους σηροτρόφους και τους καπνεργάτες. Για την κατασκευή χρησιμοποιήθηκαν

12 Κοινωνία Των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα 1997, σ. 55-56.

13 Ωστόσο το 1930, σύμφωνα με τον Ευελπίδη, μεγάλος αριθμός προσφύγων στη Θράκη είχε ανάγκη από συμπληρωματικό εφοδιασμό για τη στέγαση και την καλλιέργεια των γαιών. Ο αριθμός προσφύγων που ζούσαν στοιβαγμένοι σε ένα δωμάτιο ή σε μια καλύβα ήταν περίπου 10.000 άτομα. Χρ. Ευελπίδη, «Ο εποικισμός των προσφύγων», *Εργασία*, 1 Μαρτίου 1930, σ. 12.

ντόπια υλικά. Τα περισσότερα είναι πέτρινα ή τούβλινα ενώ άλλα χτίστηκαν μετσιμεντόλιθους, όπως τα *Τσιμεντένια* της Αλεξανδρούπολης, ή με πλίνθους από άργιλο και άχυρο. Περίπου 10.000 κατοικίες χτίστηκαν από ξένη εργολαβική εταιρεία. Αυτά διαθέτουν πέτρινα θεμέλια, ξύλινο σκελετό και τούβλινους τοίχους. Τα πατώματα είναι από πατημένο χώμα αλλά οι πρόσφυγες συνηθίζουν την κάλυψή τους με πλακάκια ή μωσαϊκό. Οι στέγες είναι κεραμιδένιες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υιοθετήθηκε κυματοειδής λαμαρίνα ή πισσόχαρτο ¹⁴. Για την κατασκευή των κατοικιών εξετάζονταν πολλοί παράγοντες (υγειονομικές συνθήκες, προσπέλαση, ιδιαιτερότητες των νέων κατοίκων, δυνατότητα υδροδότησης).

Συμπεράσματα από επεξεργασία στοιχείων για την προέλευση των προσφύγων αλλά και για τη διανομή κλήρων προς αυτούς στους οικισμούς: Λουτρός - Ταύρη

Λουτρός

Πληθυσμός: Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα της Ε. Σ. Υ. Ε. κατά την απογραφή του 1928 στον Λουτρό εγκαταστάθηκαν 858 πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή σε σύνολο 1.151 ατόμων ενώ στα Πεύκα που αποτελεί μαζί με τον Λουτρό την Κοινότητα Λουτρών εγκαταστάθηκαν 148 πρόσφυγες σε σύνολο 155 ατόμων. Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής που διενήργησε το 1922 η Γενική Διοίκηση Θράκης στην περιοχή της δικαιοδοσίας της για τη συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με την εθνικότητα των πληθυσμών που κατοικούσαν στην περιοχή διοίκησής της κατά την περίοδο 1920-1922¹⁵ στο χωριό Λουτρός (παλαιότερη ονομασία Λιτζά-Κιοϊ) κατοικούσαν 734 άτομα ελληνικής εθνικότητας. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν μεικτό οικισμό.

Οι πρόσφυγες προέρχονταν από την Ανατολική Θράκη, τη Μ. Ασία και τον Πόντο. Το μαθητολόγιο του δημοτικού σχολείου Λουτρού κατά τη σχολική περίοδο 1928-1929¹⁶ δίνει τον τόπο καταγωγής των αρχηγών των προσφυγικών οικογενειών

14 Κοινωνία Των Εθνών, *όπ. π.*, σ. 67. Ακόμη, Μ. Ι. Νοταρά, *όπ. π.*, σ. 22. Ο Νοταράς σημειώνει πως στη Μακεδονία κατασκευάστηκαν 9.228 οικήματα και στη Θράκη 445 από την εταιρεία D. H. T. G., συνολικά δηλαδή 9.673 κατοικίες.

15 Γενική Διοίκησης Θράκης, «*Πίναξ των πόλεων και των χωριών της Θράκης*», Αδριανούπολις 1922, σ. 9, 36, 40-41.

16 Αρχείο Δημοτικού Σχολείου Λουτρού, Μαθητολόγιον περιόδου (1928-1929), *Λουτρός* Νομού Έβρου. Στοιχεία από το αρχείο του δημοτικού σχολείου Λουτρού μου παραχώρησε η καθηγήτριά μου, η κα Βασιλική Θεοδώρου.

των μαθητών εκείνη τη χρονιά. Σύμφωνα με αυτό, στο Λουτρό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από οικισμούς της υποδιοίκησης Αλεξανδρουπόλεως (*Δορίσκος, Λουτρός*), της υποδιοίκησης Αίνου (*Αίνος, Αμυγδαλιά, Μαϊστρος*), των Κυψελών (*Πτερά*) και του Σουφλίου (*Δοκάριον*) του Νομού Έβρου, από οικισμούς της υποδιοίκησης Αδριανουπόλεως (*Ορεσιάς, Καρά-Αγάτς*) και Μακράς Γεφύρας (*Καλύκη, Κριθέα*) του Ν. Αδριανουπόλεως, από τον οικισμό *Άχυρα* της υποδιοίκησης Ανακτορίου και από τον οικισμό *Σοφίδαί* της υποδιοίκησης Βιζύης του Ν. Σαράντα Εκκλησιών, από την *Τυρολόη* της υποδιοίκησης Τυρολόης του Ν. Ραιδεστού, από τον οικισμό *Μοσχίνα* της υποδιοίκησης Κισσάνης του Ν. Καλλιπόλεως και από τον οικισμό *Απελλαδάτος* της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νικομηδείας. Ωστόσο πληροφορίες για την καταγωγή των προσφύγων μπορεί να αντλήσει κανείς και από τη βάση δεδομένων του Εθνολογικού Μουσείου Θράκης της Αλεξανδρούπολης¹⁷. Σύμφωνα με αυτή, στον Λουτρό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τον οικισμό *Δοκάριον* της υποδιοίκησης Σουφλίου, από οικισμούς (*Αίνος, Αμυγδαλιά, Μαϊστρος*) της υποδιοίκησης της Αίνου, από οικισμούς (*Μάκρη, Κίρκη*) της υποδιοίκησης της Αλεξανδρουπόλεως και από τον οικισμό *Ίμβρασος* της υποδιοίκησης των Κυψελών του Νομού Έβρου, από οικισμούς (*Άχυρα, Κοράλλιον*) της υποδιοίκησης Ανακτορίου, από οικισμούς (*Μεσσήνη, Αρκαδιούπολις*) της υποδιοίκησης Αρκαδιουπόλεως, από οικισμούς (*Πέτρα, Σαράντα Εκκλησίαι*) των Σαράντα Εκκλησιών και από οικισμούς (*Βιζύη, Σοφίδαί*) της Βιζύης του Ν. Σαράντα Εκκλησιών, από οικισμούς (*Καλύκη, Σιταριά, Γιακούπ-Κιοϊ, Μακρά Γέφυρα, Δάνικλον ή Δανίλειον*) της υποδιοίκησης Μακράς Γεφύρας και από την *Αδριανούπολη* της υποδιοίκησης Αδριανουπόλεως του Ν. Αδριανουπόλεως, από τον οικισμό *Χαλύβη* της υποδιοίκησης Καλλιπόλεως και από την *Κεσσάνη* της υποδιοίκησης Κισσάνης του Ν. Καλλιπόλεως και από οικισμούς (*Απελλαδάτος, Καρά-Τεπέ, Δερέ-Κιοϊ*) της εκκλησιαστικής περιφέρειας Νικομηδείας, από την *Πάνορμος* της εκκλησιαστικής περιφέρειας Κυζίκου, και από το *Σταύρι* της εκκλησιαστικής περιφέρειας Χαλδεΐας της Μ. Ασίας. Ακόμα, οι πρόσφυγες προέρχονται από τους οικισμούς *Γενή-Κιοϊ* Μακράς Γεφύρας - Ηράκλειας, *Κριθιά* Διδυμοτείχου, *Κριθιά* Μακράς Γεφύρας, *Μούζαλη* Ηράκλειας, *Μοσχίνα* Κεσσάνης - Ηράκλειας, *Καλύκη, Κριθέα* Ηράκλειας, *Καβακλή* Αν. Ρωμυλίας, *Πασά Ντερέ, Πτερά* Ηράκλειας, *Πτερά* Κυψελών, *Λουντάκιοι, Καβακλή* Καλλιπόλεως, *Μπάσκιοι, Μ. Διασόρνη, Καβακλή* Διδυμοτείχου για τους οποίους μόνο υποθέ-

17 Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, Διεύθυνσις Εισπράξεως Χρεών, *Ονομαστικόν ευρετήριον αγροτών προσφύγων*, Αθήναι, 1928. *Εθνολογικό Μουσείο Θράκης*, Αλεξανδρούπολη. Τα στοιχεία έχουν προκύψει από επεξεργασία δεδομένων από την ερευνητική ομάδα του Εθνολογικού Μουσείου Θράκης (Βόση Δεδομένων). Η μελέτη των στοιχείων πραγματοποιήθηκε με την άδεια που μου έδωσε η διευθύντρια του Εθνολογικού Μουσείου Θράκης, κα Αγγελική Γιαννακίδου.

σεις μπορούμε να κάνουμε για την ακριβή θέση τους.

Διανομή κλήρων: Στον οικισμό του Λουτρού η αρχική έκταση του αγροκτήματος ήταν 44.485 στρ. και 745 τετρ. μέτρα¹⁸. Από αυτά, τα 31.849 στρ. και 986 τετρ. μ. ήταν οι χέρσες εκτάσεις (χερσολίβαδα, ρέματα, χέρσες εκτάσεις, υδατοφράκτες, δρόμοι, νεκροταφείο, σχολείο, συνοικισμός, έλη). Από τα υπόλοιπα, τα 2.444 στρ. και 058 τετρ. μ. ήταν ιδιόκτητες εκτάσεις ενώ 10.191 στρ. και 701 τετρ. μ. διανεμήθηκαν στους πρόσφυγες. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις χωρίστηκαν σε έξι κατηγορίες. Κατηγορία Α (αγρός) με ποσότητα κλήρου που κυμαίνεται μεταξύ 4.5 και 8 στρεμμάτων. Βεβαίως υπήρχαν πρόσφυγες που έλαβαν και μεγαλύτερες εκτάσεις. Κατηγορία Β (αγρός) με ποσότητα κλήρου που κυμαίνεται περίπου στα 6 στρέμματα ενώ μικρό ποσοστό έλαβε μεγαλύτερες ή μικρότερες εκτάσεις. Κατηγορία Γ (αγρός) από την οποία ένα 30% έλαβε 5.5 στρέμματα, ένα 40% έλαβε 7-8 στρέμματα και ένα 30% έλαβε τεμάχια που ποικίλλουν ως προς την έκτασή τους. Κατηγορία Δ (αμπελότοπος) με ποσότητα κλήρου 5.5 στρέμματα ενώ λιγότεροι έλαβαν από 1-10 στρέμματα. Κατηγορία Ε (κήπος – μωρεόκηπος) με ποσότητα κλήρου 4.2 στρέμματα για το 85% και για το 15% τεμάχια με αυξομειώσεις της παραπάνω έκτασης. Κατηγορία ΣΤ (αγρός) με ποσότητα κλήρου 4 στρέμματα εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Αξίζει να παρατηρήσουμε πάντως πως στην κατηγορία ΣΤ δεν υπάρχουν εκτάσεις οι οποίες ανήκουν σε ιδιοκτήτες.

Ταύρη

Πληθυσμός: Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα της Ε. Σ. Υ. Ε. κατά την απογραφή του 1928 στην Ταύρη εγκαταστάθηκαν 212 πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή σε σύνολο 255 ατόμων. Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής που διενήργησε το 1922 η Γενική Διοίκηση Θράκης, στην Ταύρη (παλαιότερη ονομασία Τεκές) κατοικούσαν 232 άτομα ελληνικής εθνικότητας.

Οι πρόσφυγες προέρχονταν μόνο από την Ανατολική Θράκη. Σύμφωνα με το δημοτολόγιο της Κοινότητας Προβατών¹⁹, στο οποίο υπάγεται η Ταύρη, στον οικισμό εγγράφονται 98 προσφυγικές οικογένειες, που απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια

18 Κτηματολογικός πίναξ διανομής του αγροκτήματος «Λουτρός» Αλεξανδρουπόλεως 1932, *Διεύθυνση Τοπογραφίας*, Νομαρχία Έβρου. Η συγκέντρωση και η μελέτη των στοιχείων από τις υπηρεσίες της Νομαρχίας Έβρου (Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης και Διεύθυνση Τοπογραφίας) πραγματοποιήθηκε με την άδεια που μου παραχώρησε ο αντινομάρχης Έβρου, κ. Μιχάλης Κιογιομτζής.

19 Δημοτολόγιον, Κοινότητας Προβατών, Οικογενειακές Μερίδες 496-990, *Δήμος Τυχερού*, Νομός Έβρου. Η συγκέντρωση και η μελέτη των στοιχείων από το δημοτολόγιο της Κοινότητας Προβατών έγινε με την άδεια του δημάρχου Τυχερού, κ. Γιώργου Δημούτση καθώς ο Προβατώνας υπάγεται διοικητικά στο Δήμο Τυχερού.

μετά την αθρόα πολιτογράφησή τους, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 30 Ιανουαρίου του 1923. Στον οικισμό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από οικισμούς (*Καλύκη, Δανίλειον, Παλιούρι, Τσιφλικάκια, Ζαλούφι, Παλαιοχώρι, Σιταριά*) της υποδιοίκησης Μακράς Γεφύρας, από τον οικισμό *Καβακλή* της υποδιοίκησης του Δρογγυλίου και από την Αδριανούπολη της υποδιοίκησης της Αδριανουπόλεως του Νομού Αδριανουπόλεως, από οικισμούς (*Ψαθάδες, Κωστής, Καισάριον, Πύθιον, Ζαλουφλάκη*) της υποδιοίκησης Διδυμοτείχου, από οικισμούς (*Κιουπλί, Κορνοφωλιά, Δοκάριον*) της υποδιοίκησης Σουφλίου, από τον οικισμό *Λείβηθρο* της υποδιοίκησης Κυψελών και από τον οικισμό *Αμυγδαλιά* της υποδιοίκησης Αίνου του Ν. Έβρου. Ακόμα, οι πρόσφυγες προέρχονται από τους οικισμούς *Γενήκιον, Μηλία* για τους οποίους και πάλι μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για την ακριβή θέση τους.

Διανομή κλήρων: Στον οικισμό της Ταύρης η αρχική έκταση του αγροκτήματος ήταν 7.498 στρ. και 010 τετρ. μέτρα²⁰. Από αυτά, τα 3.815 στρ. και 364 τετρ. μ. ήταν καλλιεργήσιμα ενώ τα 3.751 στρ. και 421 τετρ. μ. ήταν χέρσα. Στους πρόσφυγες διανεμήθηκαν 3.751 στρ. και 421 τετρ. μ. ενώ οι ιδιόκτητες εκτάσεις ήταν 63 στρ. και 943 τετρ. μέτρα. Οι κληρούχοι²¹ μοιράστηκαν 104 κλήρους (83 από αυτούς ήταν πρόσφυγες και 2 ήταν γηγενείς). Η συνολική έκταση που μοιράστηκε σε κάθε κληρούχο ήταν 37 στρ. και 300 τετρ. μέτρα. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις χωρίστηκαν σε πέντε κατηγορίες. Κατηγορία Α (αγρός) με ποσότητα κλήρου 7 στρ. και 200 τετρ. μέτρα. Κατηγορία Β (αγρός) με ποσότητα κλήρου 10 στρέμματα. Κατηγορία Γ (αγρός) με ποσότητα κλήρου 11 στρέμματα. Κατηγορία Δ (αμπελότοπος) με ποσότητα κλήρου 3 στρέμματα και 100 τετρ. μέτρα. Κατηγορία Ε (κήποι) με ποσότητα κλήρου 6 στρέμματα.

Κατά συνέπεια, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως στον Λουτρό που είναι οικισμός μεικτός η σύνθεση του πληθυσμού επηρεάζει τη διανομή των κλήρων στους πρόσφυγες, ενώ στην Ταύρη που μπορεί να χαρακτηριστεί προσφυγικός οικισμός η διανομή των κλήρων απονέμεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στους πρόσφυγες.

20 Κτηματολογικός πίναξ διανομής του αγροκτήματος «*Ταύρη*» Σουφλίου 1932, *Διεύθυνση Τοπογραφίας*, Νομαρχία Έβρου. Η συγκέντρωση και η μελέτη των στοιχείων από τη Διεύθυνση Τοπογραφίας πραγματοποιήθηκε με την άδεια του προϊστάμενου, κ. Σταύρου Χατζηφιλιππίδη.

21 Φάκελος αγροκτήματος «*Ταύρη*» Σουφλίου, Οριστική Διανομή 1932, Πίνακας Διανομής, *Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης*, Νομαρχία Έβρου. Η συγκέντρωση και η μελέτη των στοιχείων από τη Διεύθυνση Αγροτικής Ανάπτυξης πραγματοποιήθηκε με την άδεια της προϊσταμένης, κα. Παναγιώτας Τερζή.

Maria A. Nikolopoulou

*REFUGEES' RESETTLEMENT
IN EVROS PREFECTURE (1922-1935)
EXAMPLES OF THEIR ECONOMIC INTERGRATION*

Summary

Refugees' resettlement in Evros prefecture during the period 1922-1935 is integrated in the context of settlement of refugees in Greece after the Asia Minor catastrophe in 1922. Refugees from Eastern Thrace, Asia Minor and Pontus settled in Evros prefecture. In this thesis are examined the reasons of refugees installation in this area and the way of their resettlement. Firstly, the Greek government wanted the homogeneous of western Thrace because of the Muslims who were excepted from the exchange of refugees, in accordance with the Convention of Lausanne in 1923. Secondly, main ambition of Greek government was the rural resettlement of refugees in Evros prefecture because of the economy of this area. Also, by establishing refugees as countrymen and countrywomen Greece would support the agricultural economy of this country in order to resolve economic problems. In addition Greece wanted to provide the security of the boundaries. Refugee Settlement Commission and the Greek government undertook the establishment of refugees. The RSC took the responsibility of rural resettlement of refugees (land and houses distribution) and Greek government was responsible for the urban resettlement of refugees (houses distribution). In this thesis is examined the rural resettlement of refugees and its parameters in Tavri and Loutros for introducing social and economic elements of refugees' integration in Evros prefecture.

Γεωργία Αθανασίου - Ιωάννης Σκούρτης

Edouard Herriot, Γαλλική Λαϊκή Αποστολή και προπαγάνδα (1929-1932)

Μνήμη ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ. ΖΑΦΡΑΚΑ

Ομότιμου Καθηγητή Γεωπονικής Σχολής

Κατά τη διάρκεια έρευνας που αφορούσε διαφημίσεις στον γαλλόφωνο εβραϊκό τύπο της Θεσσαλονίκης¹ εντοπίστηκε και μία καταχώρηση της Γαλλικής Λαϊκής² Αποστολής, η οποία πρόβαλλε, μεταξύ άλλων και το όνομα προέδρου της, του γνωστού πολιτικού ανδρός Edouard Herriot³, που, ως γνωστόν, χρημάτισε πρωθυπουργός, Πρόεδρος της Βουλής, Υπουργός Παιδείας και Καλών Τεχνών της χώρας του⁴, μέλος της εκτελεστικής επιτροπής του ριζοσπαστικού σοσιαλιστικού κόμματος, αλλά και εκτός της πολιτικής σκηνής, αυτός είχε εντυπωσιακή φιλολογική δράση.

Πέραν όλων αυτών των κοινωνικοπολιτικών υποχρεώσεων και ευθυνών του, ο Edouard Herriot, αφού είχε προηγουμένως υπηρετήσει τους στόχους της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής από χαμηλότερες θέσεις⁵, διατέλεσε και πρόεδρος της από το 1930 ως το 1957. Όσα γεγονότα παρουσιάσουμε στην παρούσα εργασία όλα διαδραματίζονταν εν γνώσει του αφού αυτός ο ίδιος ήταν ο συνεχιστής μιας δεδομένης κατάστασης.

Στον γαλλόφωνο εβραϊκό τύπο της Θεσσαλονίκης και πιο συγκεκριμένα στην εφημερίδα *Le Progrès* της 17ης Αυγούστου 1929 διαβάζουμε για την επίσκεψη του Edouard Herriot στην Ελλάδα. Αυτή έγινε μετά από πρόσκληση του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου αλλά, προφανώς, μέσω του φίλου του διπλωμάτη Πολίτη⁶. Η επίσκεψη αυτή είχε τότε αρχίσει από το εκτός ελληνικής επικρατείας Μοναστήρι

1 Γ. Αθανασίου – Ι. Σκούρτης, «Γαλλόφωνη διαφήμιση, φορέας δραστηριοτήτων της Θεσσαλονίκης (1925-1932)», Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Διάλογος πολιτισμών στον μεσογειακό χώρο και τα Βαλκάνια: τα γαλλικά, γλώσσα ανταλλαγής και επικοινωνίας*, Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 11-14 Μαρτίου 2010, υπό δημοσίευση.

2 Ο όρος “λαϊκός” (γαλλιστί *laïcité*) ερχόταν σε αντίθεση του όρου κληρικός-θρησκευτικός-εκκλησιαστικός. Είναι γνωστό ότι η Γαλλία, στην επικράτειά της, δεν στηρίζει καμία θρησκεία ως επίσημη, ενώ υπάρχει διαχωρισμός πολιτικών και διοικητικών εξουσιών από την θρησκευτική εξουσία των καθολικών.

3 *L'Indépendant* της 3ης Ιουλίου 1932. Στο φύλλο αυτό διαβάζουμε τη διαφήμιση που αφορά τη Γαλλική Λαϊκή Αποστολή: «Mission Laique Française, président: M.Edouard Herriot».

4 Υπό την διακυβέρνηση του Herriot το Υπουργείο Δημόσιας Παιδείας (Instruction Publique) μετονομάστηκε σε Υπουργείο Εθνικής Εκπαίδευσης (Ministère de l'Éducation Nationale).

5 Ο Herriot ήταν το 1909 μέλος της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, επί προεδρίας του καθηγητή Aulard και το 1914 αντιπρόεδρος επί προεδρίας Bienvenu-Martin (ο οποίος συνυπέγραψε το 1905 ως υπουργός Εθνικής Εκπαίδευσης των Καλών Τεχνών και των Φρονημάτων, το νόμο περί διαχωρισμού Εκκλησίας-Κράτους, ΦΕΚ 11/12/1905).

6 Ο Νικόλαος Πολίτης (Κέρκυρα 1872- Κάννες 1942) ήταν το 1929 πρέσβης της Ελλάδας στο Παρίσι.

(Βιτώλια), όπου είχε τις ρίζες του σημαντικό μέρος του Ελληνισμού ως τα 1913⁷. Ο Γάλλος πολιτικός, σύμφωνα με την πληροφόρηση της προαναφερθείσας εφημερίδας είχε επισκεφθεί τις μακεδονικές πόλεις Φλώρινα, Έδεσσα, Θεσσαλονίκη. Η επίσκεψή του σ'αυτές τις πόλεις είχε προβληθεί κατά κόρον από την *Le Progrès*. Το δημοσιογραφικό ρεπορτάζ της αναφέρει πως τον Edouard Herriot συνόδευε ο Deydier, πρόεδρος της Λέσχης Αυτοκινήτου της Λυών, του Touring Club του Ροδανού της Γαλλίας. Στη συνοδεία του πολιτικού ανδρός μετείχαν επίσης ο Σεφεριάδης και ο Σαλτιέλ, ο πρώτος, γνωστός λογοτέχνης-ποιητής και προξενικός υπάλληλος Γιώργος Σεφέρης, ενώ ο δεύτερος ήταν τότε αντιπρόεδρος της Ελληνικής Λέσχης Περιηγήσεων και Αυτοκινήτου⁸. *Οι μετέχοντες στη συνοδεία «...έφθασαν [στη Φλώρινα] ερχόμενοι από το σερβικό Μοναστήρι.(...) Ο ελληνικός λαός, θαυμάζοντας βαθειά τον υψηλό φιλοξενούμενό του,(...) είχε την ευκαιρία να του επιδείξει, καθ' όλη τη διάρκεια της σύντομης επίσκεψής του, την δημοτικότητα την οποία αυτός έχαιρε στην Ελλάδα»⁹.*

Η έρευνά μας εντόπισε ότι όλες οι εφημερίδες δεν χειρίστηκαν με τον ίδιο τρόπο την άφιξη του Herriot στην περιοχή της Μακεδονίας. Έτσι, η *Εφημερίς των Βαλκανίων*¹⁰ είχε τότε δημοσιεύσει σχετικό άρθρο τιτλοφορούμενο: «Επί τη αφίξει του κ. Herriot. Η Γαλλία εν Ανατολή». Ο αρθρογράφος δεν παρέλειπε να υπογραμμίσει τα τρωτά σημεία τα οποία αφορούσαν την τότε ταραχώδη και ευμετάβλητη, για τον Ελληνισμό, ιστορική περίοδο. Αυτός ήταν και ο κύριος λόγος για τον οποίο στο προαναφερθέν δημοσίευμα της εφημερίδας διαβάζουμε: «*Την εγκάρδιον αυτήν υποδοχήν [του Herriot] δεν λαμπρύνει όμως, δυστυχώς, ο φρενητιών άλλοτε ενθουσιασμός του [ελληνικού] λαού εις το όνομα της Γαλλίας, δια λόγους πολύ γνωστούς, τους οποίους θα γνωρίζει ασφαλώς ο κ. Herriot. Εάν όμως παρ'ελπίδα του [Herriot] διαφεύγουν τα αίτια της ψυχρότητος του ελληνικού λαού απέναντι της πατρίδος του, θα τον παρακαλέσωμεν να θελήσει να φωτισθεί τόσοσιν από τους εντόπιους Έλληνας (της Μακεδονίας), όσον και από τους κατά πλειοψηφίαν εγκατασταθέντας εν [Δυτική] Μακεδονία [Έλληνας] πρόσφυγας [εκ Μοναστηρίου] διά πολλούς λόγους εν τη ψυχή του ελληνικού λαού ευρίσκεται, εν υπνώσει, το άλλοτε φλογερόν εκείνο αίσθημα της αγάπης, πίστεως και αφοσίωσεως προς την Γαλλίαν*». Με τη στάση της αυτή η *Εφημερίς των Βαλκανίων* υπογράμμιζε την απογοήτευση των Ελλήνων έναντι των Γάλλων, προάσπιζε τις θέ-

7 Ο Ελληνισμός στο Μοναστήρι (Βιτώλια) είχε, ως γνωστόν, ξεριζωθεί στα 1913 μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου.

8 Σύμφωνα με την ευγενική πληροφόρηση του κυρίου Μιχάλη Δαφνομήλη, προϊσταμένου της Ελληνικής Λέσχης Περιηγήσεων και Αυτοκινήτου, γνωστής σε όλους ως ΕΛΠΑ.

9 Εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Le Progrès*, 17 Αυγούστου 1929.

10 *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 15 Αυγούστου 1929.

σεις των ελληνικών συμφερόντων και επισήμαινε ότι όλοι οι σύγχρονοι δεν ασπάζονταν τη θέρμη και τη λατρεία, που ήθελε να προβάλει και να υπογραμμίσει υπέρ της Γαλλίας η εφημερίδα *Le Progrès*, η οποία προφανώς καλωσόριζε και κολάκευε τον Edouard Herriot «εν ονόματι των Θεσσαλονικέων, βαθύτατα συγκινημένων από την τιμή της επισκέψεως αυτού του πολιτικού¹¹». Αντιλαμβανόμεθα ότι η *Εφημερίς των Βαλκανίων*¹² σχολίαζε το γαλλόφιλο δημοσίευμα της *Le Progrès*¹³.

Η συμμετοχή του Σαλτιέλ στην ακολουθία του Herriot φαίνεται ότι ενόχλησε την *Εφημερίδα των Βαλκανίων*. Η παρουσία όμως αυτού του ανδρός εξηγείται ευκόλως από την ιδιότητά του ως αντιπρόεδρου της ΕΛΠΑ. Δεδομένου ότι ο πρόεδρος της Λέσχης Αυτοκινήτου Deydier οδηγούσε το αυτοκίνητο του Γάλλου επίσημου προσκεκλημένου, αυτομάτως δίδεται η εξήγηση στη συνύπαρξη δύο προέδρων Λεσχών στην ακολουθία του Herriot. Προφανώς η συνύπαρξη προέδρων οφειλόταν στην προσπάθεια ανάπτυξης συνεργασίας μεταξύ γαλλικής και ελληνικής Λέσχης Αυτοκινήτου. Αυτός είναι, κατά τη γνώμη μας, ο βασικός ή ο μοναδικός λόγος της παρουσίας του Θεσσαλονικέα Σαλτιέλ στη συνοδεία του ξένου επισκέπτη. Να σημειωθεί επίσης ότι κατά την διάρκεια της διαμονής του Herriot στη Θεσσαλονίκη, ο αντιπρόεδρος της ΕΛΠΑ Σαλτιέλ ήταν παρών σε επίσημες εκδηλώσεις και γεύματα που παρατέθηκαν προς τιμή του γάλλου πολιτικού. Η εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Μακεδονία*¹⁴ αναφέρει σχετικά: «Την μεσημβρία παρετέθη υπό του Δήμου Θεσσαλονίκης εις Μεντιεράνεαν¹⁵ πρόγευμα του δήμου προς τιμή του κ. Herriot στο οποίο παρεκάθησαν (...), ο αντιπρόεδρος της ΕΛΠΑ κ. Σαλτιέλ (...)». Θα πρέπει επίσης να διευκρινισθεί ότι ο Σαλτιέλ¹⁶ ήταν εξέχουσα προσωπικότητα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, επιφορτισμένος και με τα καθήκοντα του επίτιμου προξένου της Ιαπωνίας.

11 *Le Progrès*, 17^{ος} Αυγούστου 1929.

12 *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 17 Αυγούστου 1929.

13 Η εφημερίδα *Le Progrès* (17 Αυγούστου 1929) ανέφερε επίσης ότι στο σερβικό Μοναστήρι (Βιτώλια) ήταν παρούσες οι σερβικές αρχές. Στην επίσκεψη του γάλλου πολιτικού Herriot παίχθηκε και μικρό διπλωματικό παιχνίδι από τους Σέρβους.

14 Εφημερίδα *Μακεδονία* της 18ης Αυγούστου 1929.

15 Πρόκειται για το λαμπρό νεοκλασικό κτίριο, που υπήρχε στην παραλιακή Λεωφόρο Νίκης. Αυτό το κτίριο καταπονήθηκε από τον σεισμό στα 1978, γεγονός που έδωσε την ιδέα-ευκαιρία κατεδάφισής του σε εποφθαλμιούντες κερδοσκόπους.

16 Στο παράρτημα, που δημοσιεύεται στο τέλος της παρούσας εργασίας, εντοπίζεται μεταξύ των επιτυχόντων της χρονιάς 1931 το όνομα της Rachel Saltiel, συγγενούς του Maurice Saltiel, ο οποίος είχε τότε συνοδεύσει τον Herriot. Για την Ιστορία να πούμε ότι ο άτυχος εβραίος M. Saltiel δολοφονήθηκε στους θαλάμους αερίων στις 17 ή 19 Αυγούστου 1943 στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Natzweiler-Struthof. Βλ. *Περιοδικό Χρονικά*, Έκδοση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος, 2008, τ. Μ, αριθ. φύλλου 215, σ. 4-5 και 12.

Η *Εφημερίς των Βαλκανίων*¹⁷ είχε δημοσιεύσει τότε πικρόχολο πρωτοσέλιδο δι-στηλο άρθρο με τίτλο «Εβραιϊαπωνικό προτεκτοράτο;». Είναι βέβαιο ότι το δημο-σίευμα αυτό οφειλόταν στην αντιπαλότητα της εφημερίδας με τον Σαλτιέλ. Το άρθρο αυτό περιείχε το ερώτημα προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Ιωάννη Κανναβό: «Παρακαλούμε τον Γενικόν Διοικητήν Μακεδονίας κ. Κανναβό να μας απαντήσει επί του εξής λίαν απλού ερωτήματος, αν η Θεσσαλονίκη είναι πόλις ελληνική και αποτελεί αναπόσπαστον τμήμα του Ελληνικού Κράτους ή μήπως είναι εβραιϊαπωνικόν προτε-κτοράτο; Και αν είναι πράγματι πόλις ελληνική και δε διαφέρει καθόλου από τα άλλα τμήματα του Κράτους, πώς συμβαίνει ώστε να αποστέλλεται εις τα ελληνοσερβικά σύ-νορα ο ξένος υπήκοος Ισραηλίτης κ. Σαλτιέλ, πρόξενος της Ιαπωνίας, διά να υποδεχθή, εκ μέρους της πόλεως τον κ. Herriot;»

Η αντίδραση της παραπάνω εφημερίδας άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου και η ίδια *Εφημερίς των Βαλκανίων* συνέχισε την επίθεσή της θέτοντας σοβαρότερα ερωτήματα εθνικού συμφέροντος: «Το Μοναστήρι είχε πληθυσμό κατά μέγα μέρος Ελληνικόν και κατά μειονοψηφίαν Βουλγαρικόν. Εν πάση περιπτώσει δεν είχε ούτε έναν Σέρβο, ούτε ΓΙΑ ΔΕΙΓΜΑ. Εάν μεταβήτε σήμερα εις το Μοναστήρι (...) θα ακούσετε Σερβικά και μόνον Σερβικά. (...). Οι Σέρβοι βέβαια, κύριε Υπουργέ, δεν έστειλαν εις τα Σκόπια, από τα οποία επέρασεν ο κ. Herriot, κανέναν από τους πολλούς εβραίους, που υπάρχουν εκεί, διά να τον υποδεχθή»¹⁸.

Το ερώτημα βέβαια δεν έμεινε αναπάντητο από τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Ιωάννη Κανναβό, ο οποίος προέταξε την δικαιολογία πως ο Σαλτιέλ, ως αντιπρόεδρος της ΕΛΠΑ «αναπλήρωνε τον κωλυθέντα πρόεδρο αυτής κ. Αγγελάκη»¹⁹. Αυτή όμως η απάντηση φαίνεται ότι δεν ικανοποίησε τον συντάκτη του άρθρου. Τα γραφόμενα της *Εφημερίδας των Βαλκανίων* αποδεικνύουν την επιθετική της διάθεση εναντίον του εβραίο θεσσαλονικιού Σαλτιέλ. Πολύ πιθανόν το θρήσκευμά του Σαλτιέλ να ενο-χλούσε κάπως τον αρθρογράφο της προαναφερθείσας εφημερίδας. Βεβαίως οι από-ψεις του αρθρογράφου είναι λίγο ή πολύ γνωστές και συμπίπτουν με το πνεύμα της εποχής εκείνης, που ενείχε και την αναμφισβήτητη διειδυτική παρουσία του γαλλικού παράγοντα στην περιοχή κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα²⁰. Τότε, μέσω της

17 *Εφημερίς των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη, 17 Αυγούστου 1929.

18 *Αυτόθι* (17 Αυγούστου 1929).

19 *Αυτόθι*.

20 Εξ ου και η προσπάθεια δημιουργίας Γαλλικού Σχολείου στη Φλώρινα προς όφελος των Σέρβων προπαγανδιστών, οι οποίοι είχαν βλέψεις σε βάρος της Ελλάδος. Βλ. σχετ. Ι. Σκούρτης, «Το Γαλλοσερβικό Σχολείο Φλώρινας, 1918», *Πρακτικά Συνεδρίου Φλώρινα 1912-2002, Ιστορία και Πολιτισμός*, Φλώρινα 2004, σ. 526-527, 537-538.

δράσης της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, η Γαλλία κατάφερνε να μορφώσει απόψεις υπέρ των θέσεων και συμφερόντων της.

Η επίσκεψη του Herriot στη Βόρεια Ελλάδα χρονολογείται στα 1929, δηλαδή ένα χρόνο πριν αναλάβει αυτός την προεδρία της εδρεύουσας στο Παρίσι Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής²¹. Την περίοδο εκείνη υπήρχε ακόμη αντιπαράθεση λαϊκών και κληρικών εκπαιδευτικών οργανισμών γεγονός που δείχνει τον αναβρασμό της γαλλικής κοινωνίας για διαχωρισμό Κράτους και Εκκλησίας²². Σε αυτό το πλαίσιο είχε κινηθεί και η προεδρία του Herriot, ο οποίος ως πολιτικός του ριζοσπαστικού κόμματος έκλινε προς τη λαϊκή μορφή της Γαλλίας και επομένως υπέρ της δράσης της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής.

Για ευνοήτους λόγους η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή πέρασε αρχικά από μία περίοδο ζυμώσεων μέχρι να καταλήξει σε συγκεκριμένη πορεία. Έτσι, στα 1902-1904 είχε δράσει περισσότερο ως αποικιακό όργανο παρά ως εκπαιδευτικός οργανισμός. Όμως στα δύο επόμενα έτη (1904-1906) είχε φιλοδοξίες αντικατάστασης του «καθολικού προτεκτοράτου» και από το 1906 ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στόχευε στην εξάπλωση του Γαλλικού πολιτισμού²³, γεγονός που μπορεί να θεωρηθεί ως μία νέα μορφή αναίμακτης αποικιοκρατίας²⁴.

Οι στόχοι αυτοί υπογραμμίζονταν πάντα σε κάθε δοθείσα ευκαιρία, όπως στη λήξη μαθημάτων τον Ιούνιο και στην απονομή απολυτηρίων. Έτσι, ακόμα και το 1927 ο διδάσκων Turpin de Morel στην ομιλία²⁵ του αναφέρεται στη «διδασκαλία της

21 Η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή ιδρύθηκε στις 8 Ιουνίου 1902 από λαϊκούς στον αντίποδα της Alliance Française, που διευθυνόταν από κληρικούς. Βλ. σχετ. *Dialogues, Eléments pour une histoire de la MLF*, 1902-1982, No 35-36-37, σ. 53. Οι εμπνευστές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής επιχείρησαν να δημιουργήσουν ένα αντίβαρο στην παρεχόμενη από τους κληρικούς εκπαίδευση.

22 Ι. Βοτουροπούλου, *Séparation des Églises et de l'État en France, Chronique d'une loi à travers le mouvement des idées*, Athènes 2007, σ. 108.

23 *Dialogues, Eléments pour une histoire de la MLF*, όπ. π., σ. 53. Το πρώτο άρθρο του καταστατικού ίδρυσης της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, το οποίο υιοθετήθηκε στις 8 Ιουνίου 1902 (όπ. π., σ. 116) αναφέρει: «Ιδρύεται (...) μια Ομοσπονδία, η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή της οποίας σκοπός είναι η διάδοση της λαϊκής εκπαίδευσης στις αποικίες και στο εξωτερικό. Εδρεύει στο Παρίσι».

24 Η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή υπαγόταν στο Γαλλικό προξενείο, το οποίο προσέφερε πάντα την υποστήριξη του με παρουσίες διπλωματών στις απονομές απολυτηρίων (*L'Indépendant* 13-6-1927: «Όπως κάθε χρόνο, η γιορτή της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής τελέσθηκε το Σάββατο πρωί υπό την προεδρία του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας κ. Καλεβρά και του υποπροξένου της Γαλλίας κ. Γκυ», *L'Indépendant* 14-6-1931: «Ο κ. Ζεράρ, υποπρόξενος της Γαλλίας ανταπάντησε με μια ωραία προσφώνηση συμπαθείας και ενθάρρυνσης για τη Γαλλική Λαϊκή Αποστολή (...)» για την κάλυψη των δράσεων του σχολείου.

25 Εφημερίδα *L'Indépendant* 13 Ιουνίου 1927 στο άρθρο «La fête de la Mission Laïque Française». Η γιορτή είχε λάβει χώρα στις 11 Ιουνίου 1927.

*Γαλλίας σε ξένους*²⁶...στη Γαλλία διδάσκουσα τους λαούς, στη Γαλλία ασκούσα γύρω της την ανθρωπιστική δράση των δογμάτων της και στη Γαλλία προετοιμάζουσα τη βάση περισσοτέρων του ενός κρατών του 19^{ου} αιώνα»²⁷. Ο στόχος της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής προβαλλόταν και μέσα από τις διαφημίσεις του παραρτήματος της Θεσσαλονίκης: « Γαλλική Λαϊκή Αποστολή, Γαλλικός Σύνδεσμος για την διάδοση της γαλλικής Γλώσσας»²⁸. Πράγματι, το παράρτημα της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής στη Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε, στα 1906, μετά από αναδιοργάνωση του γαλλοεβραϊκού σχολείου Guiraud et Thierry. Ένα χρόνο αργότερα²⁹ η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή αναγνωρίστηκε ως οργάνωση κοινής ωφελείας και το 1908 οι ανάγκες της συμπεριλήφθησαν στον προϋπολογισμό του Υπουργείου Εξωτερικών με το αξιόλογο ποσό των 18.000 γαλλικών φράγκων ετησίως για διάστημα μίας 20ετίας³⁰. Περιστασιακά να παρασχεθεί η πληροφορία ότι στις 3 Ιουλίου 1910 ο υποπρόξενος Άννινος Καβαλιεράτος ομιλούσε για απόπειρα δημιουργίας παραρτήματος της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής και στη Καβάλα³¹.

Η ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος στα 1912 δεν επέφερε αμέσως αλλαγές στο καθεστώς των υφιστάμενων στην πόλη και την γύρω περιοχή της ξένων σχολείων, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή. Η ειδοποιός διαφορά ήταν ότι τα έγγραφα των σχολείων αυτών απευθύνονταν πλέον στην ελληνική και όχι στην οθωμανική αρχή³².

Στην πραγματικότητα τα ξένα σχολεία, όπως της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, μετρούσαν στους κόλπους τους πολλούς εβραίους μαθητές³³ και λιγότερους χριστιαν-

26 *L'Indépendant*, 13 Ιουνίου 1927.

27 Β. Κέλλα.- Ι. Σκούρτης «Γαλλοφωνία, προσηλυτισμός και προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη (1850-1930)», Πρακτικά του Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου *Γαλλοφωνία στη Τουρκία, στις Βαλκανικές χώρες και στην Ανατολική Ευρώπη*, Πανεπιστήμιο Hacettepe, Άγκυρα 2004. Les Cahiers du Bospore XL, Κωνσταντινούπολη 2005, σ. 35-42. Περιλαμβάνει εκτενή ανάλυση του λόγου του καθηγητή Turpin de Morel, όπου φαίνεται η προπαγανδιστική δομή.

28 *Διοικητικός και Εμπορικός Κατάλογος στο Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1908, σ. 187.

29 Πιο συγκεκριμένα την 21η Αυγούστου 1907.

30 *Dialogues*, όπ. π., σ. 69 και 192.

31 Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου Προκοπίου, «Η εκπαίδευσης εις την Καβάλαν και η ανέγερσις του Παρθενωγαγείου αυτής (1890-1915)», Θεσσαλονίκη 1979, σ. 48-49, υποσημ. 147, όπως αναφέρεται από Ι. Σκούρτη, «Η εγκατάσταση και δραστηριοποίηση γαλλικής καθολικής αποστολής στην Καβάλα (1887 και εξής)», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Σπουδών «Η Καβάλα και τα Βαλκάνια. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Καβάλα 2004, σ. 404-405.

32 Ι. Σκούρτης, «Γαλλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης και της Περιφέρειάς της μετά το 1912», Πρακτικά του συμποσίου *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 341.

33 Όσον αφορά το θρήσκευμα οι μαθητές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, το έτος 1931 ήταν: εβραίοι 169, ορθόδοξοι 92, καθολικοί 10, διαμαρτυρόμενοι 3, ορθόδοξοι Αρμένιοι 7, μουσουλμάνοι 5. Σύνολο:

νούς και μουσουλμάνους. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στο ότι οι εβραίοι δεν έκαναν προσπάθεια να μιλήσουν την ελληνική γλώσσα³⁴ μετά το 1912³⁵, παρά τις παραιτήσεις μερίδας του εβραϊκού τύπου για το αντίθετο³⁶. Τότε πάρα πολλοί εβραίοι ήταν κάτοχοι της γαλλικής³⁷, γεγονός που τους βοηθούσε να παρακολουθούν την εκπαίδευση στα γαλλικά σχολεία της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής Θεσσαλονίκης³⁸. Επιπλέον, οι εύποροι εβραίοι μπορούσαν να πληρώσουν τα ακριβά δίδακτρα στα ξένα εκπαιδευτήρια, τα οποία ήταν ασυγκρίτως καλύτερα οργανωμένα από τα ελληνικά σχολεία των Νέων Χωρών, που προσπαθούσαν να ορθοποδήσουν μέσα από τις δύσκολες ιστορικές συγκυρίες, όπως της κρατικής ανασυγκρότησης και εν συνεχεία, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Θα πρέπει επίσης να υπογραμμίσουμε ότι στη Θεσσαλονίκη, ως την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα, δεν υπήρχαν εβραϊκά Εκπαιδευτήρια Μέσης Εκπαίδευσης. Έτσι τα γαλλικά σχολεία της πόλης προσέφεραν άμεση λύση στην εκπαίδευση των γαλ-

286. Βλ. παράρτημα παρούσας εργασίας.

34 Α.Υ.Ε., Φ. 1914/Β 37, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, αρ. πρωτ. 7.429/ 17-3-1914, Αθήνα, υπογράφει ο Διευθυντής Γραφείου Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Μπουντώνας: « (...) Σχολεία Λαϊκής Αποστολής και Ισραηλιτικής Ενώσεως είναι τελείως γαλλικά, αποκλειστικήν διδασκαλία έχοντα την Γαλλικήν από νηπιακών τάξεων μέχρι των ανωτάτων, εις ταύτα δε οφείλεται η καταπληκτική παρά τοις Εβραίοις Θεσσαλονίκης διάδοσις της Γαλλικής Γλώσσης».

35 Από το 1912 ως το 1930 η πλειοψηφία των εβραίων της Θεσσαλονίκης δεν ενδιαφερόταν για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, επειδή αρκετοί από αυτούς θεωρούσαν ως προσωρινή την παραμονή τους στην πόλη. Βλ. Σχέτ. Henriette Asseo, Jorge Chebrun, *Τι απέγιναν οι εβδομήντα χιλιάδες εβραίοι της Θεσσαλονίκης*; μετάφραση Ρίκας Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 5-6 και Ι. Σκούρτης "Η μετανάστευση των εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία κατά το Μεσοπόλεμο", *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ* 3 (1992), σ. 235-247.

36 *Το Εβραϊκό βήμα*, με τα άρθρα «Η Ελλάς και οι Ισραηλίται» (15/5/1925), «Η ελληνική γλώσσα και οι Ισραηλίται» (22/5/1925), «Ας μάθουμε ελληνικά» (31/7/1925), παρότρυνε τους εβραίους να εκμάθουν την ελληνική γλώσσα.

37 Η εβραϊκή ελίτ της δημοσιογραφίας θεωρούσε τη Θεσσαλονίκη ως γαλλόφωνη πόλη. Α. Παπακόστα – Ι. Σκούρτης, «Η εβραϊκή ελίτ της δημοσιογραφίας και η γαλλική γλώσσα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Α΄ Πανελλήνιο ιστορικό Συνέδριο Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας 29-31 Μαΐου 2009*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 327-336. Αυτός ήταν άλλωστε ο λόγος για τον οποίο διακόπηκε από την Αθήνα, στα 1916, η κυκλοφορία του οδηγού της πόλης ο οποίος απευθυνόταν στα γαλλικά στρατεύματα και παρουσίαζε τη Θεσσαλονίκη ως εβραϊκή πόλη. *L'Indépendant* (Μ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης, 1912-1913*, Θεσσαλονίκη, 2000, τόμος Β, σ. 498).

38 Για τους εβραίους η γαλλική γλώσσα ήταν αρκετά οικεία κυρίως λόγω της εκμάθησής της στα καλοοργανωμένα γαλλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης. Βλ. Ι. Σκούρτης, «Γαλλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης...όπ. π.», σ. 341-361 και του Ιδίου, «Εβραιοϊταλική εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη ή μετεξέλιξη του εβραϊκού σχολείου Θεσσαλονίκης σε ιταλικό (1870-1926)», *Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, 28-30/5/1993, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 363-387.

λόφωνων, επί το πλείστον εβραιοπαίδων³⁹. Εννοείται ότι η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή δεν ήταν η μόνη επιλογή των εβραϊόπουλων διότι υπήρχαν και άλλα Γαλλικά σχολεία στην πόλη⁴⁰. Η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή συγκέντρωνε ωστόσο τους περισσότερους μαθητές⁴¹. Από έγγραφα και εφημερίδες είναι γνωστό ότι το εκπαιδευτήριο αυτό⁴² τροφοδοτούσαν περισσότερο εύποροι εβραίοι από τη Θεσσαλονίκη, αλλά και ολίγοι πλούσιοι μουσουλμάνοι και χριστιανοί από την ύπαιθρο χώρα ως τα Σκόπια⁴³. Στα 1929 οι μαθητές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής ήταν κατά το ήμισυ εβραίοι, ενώ οι άλλοι μισοί διαφόρων θρησκευμάτων, όπως χριστιανοί καθολικοί ή ορθόδοξοι, Έλληνες, Αρμένιοι κλπ.⁴⁴.

Η επαφή με τη γαλλική γλώσσα, το γαλλικό πολιτισμό και η γνώση της οργάνωσης του Γαλλικού κράτους, είναι βασικοί παράγοντες που ώθησαν το εβραϊκό στοιχείο της πόλης να μεταναστεύσει στη Γαλλία όταν αυτό κρίθηκε αναγκαίο⁴⁵. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι εβραίοι διδάσκονταν να θαυμάζουν τη Γαλλία. Όπως όμως υποστηριζόταν από την εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα*⁴⁶ της Θεσσαλονίκης, σε αυτόν τον υποχρωτικό προασαντολισμό συνετέλεσε και η περιορισμένη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε σχολές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής της οποίας

39 Ι. Σκούρτης, *Γαλλικά σχολεία...* σ. 355.

40 Αρρένων: α) Το σχολείο των Frères des écoles chrétiennes (De la Salle), β) Séminaire Catholique. Θηλέων: α) Στο Ecole des Filles de la Charité (Αδελφών του Ελέους), β) Στο Collège Saint Vincent, που βρισκόταν πίσω από την καθολική εκκλησία της οδού Φράγκων και το πρώην γαλλικό νοσοκομείο γ) Στο ορφανοτροφείο Ζεϊτινλίκ των Αδελφών του Ελέους δ) Στο Κουκουλέ, που όμως έκλεισε με την έναρξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Υπήρχε ακόμη και η Σχολή προσφύγων στο Lebet (υψώματα Ν. Ευκαρπίας), και στις γειτονικές πόλεις, τα γαλλικά σχολεία Γιαννιτσών και Κιλκίς. Α.Υ.Ε, 1919/Β 33 (2,3), Υπουργείο Παιδείας προς Ελευθέριο Βενιζέλο. Αθήνα 19 Ιουνίου 1919 όπου υπάρχει στατιστικός πίνακας γαλλικών σχολείων.

41 Στα 1928, τα δύο σχολεία της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής (το ένα ήταν Παρθενωγχείο) συγκέντρωναν 900 μαθητές.

42 Η επιρροή της Γαλλίας εντεινόταν επίσης χάρη στο γαλλικό νοσοκομείο όπου εργάζονταν ξακουστοί γιατροί της πόλης (Γ.Αθανασίου- Ι. Σκούρτης, «Γαλλόφωνη διαφήμιση, φορέας δραστηριοτήτων της Θεσσαλονίκης (1925-1932)», υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Διάλογος πολιτισμών στον μεσογειακό χώρο και τα Βαλκάνια: τα γαλλικά, γλώσσα ανταλλαγής και επικοινωνίας*, Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 11-14 Μαρτίου 2010.

43 Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φ. 1924/Β 37, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης (Διεύθυνση Εσωτερικών) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Τμήμα Α' Πολιτικό), Θεσσαλονίκη, 8 Δεκεμβρίου 1928.

44 Ι. Σκούρτης, «Γαλλικά σχολεία...όπ. π., σ. 356.

45 Το πρώτο κύμα μετανάστευσης των εβραίων μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο σημειώθηκε στα 1921 και το δεύτερο στα 1927. Βλ. σχετ. Ι.Σκούρτη, «Μετανάστευση Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία κατά το Μεσοπόλεμο», *όπ. π.*, σ. 224.

46 *Μακεδονικά Νέα* της 6ης Νοεμβρίου 1930.

οι ως τότε προεδρίες είχαν αποδώσει καρπούς τους οποίους απολάμβανε ο Herriot με την καταξίωση της Γαλλίας στα μάτια ξένων υπηκόων.

Από ετήσιες υπηρεσιακές εκθέσεις των γαλλικών σχολείων που απευθύνονταν το 1933 στον Φίλιππο Δραγούμη, Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, προκύπτουν πολλά χρήσιμα στοιχεία για την Ιστορία της Εκπαίδευσης, αλλά και για την πολιτιστική εξέλιξη του ευρέως μακεδονικού χώρου. Έτσι, τα εκπαιδευτήρια της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής στη Λεωφόρο Στρατού παρουσίαζαν την παρακάτω εικόνα το σχολικό έτος 1932-33⁴⁷. Ο αριθμός των τάξεων-τμημάτων ανερχόταν σε 13: α) Το Πρακτικό Λύκειο, που ήταν τμήμα ανεγνωρισμένο από το ελληνικό κράτος ως ισότιμο με τα Πρακτικά Ιδιωτικά Ελληνικά Λύκεια, με έξι τάξεις Μέσης Εκπαίδευσης. β) Τμήμα-Τάξη Φιλοσοφίας και Τμήμα-Τάξη Μαθηματικών. Εφαρμοζόταν το γαλλικό Πρόγραμμα που προπαρασκεύαζε για το 2ο μέρος του Baccalauréat. γ) Δημοτικό Σχολείο με πολλά τμήματα αποκλειστικά για ξένους υπηκόους. δ) Δύο ειδικές τάξεις για την εκμάθηση της Γαλλικής γλώσσας, μια για αρχάριους και μια για τους προχωρημένους οποιασδήποτε στάθμης αποφοίτους Δημοτικών Σχολείων ή Γυμνασίων. ε) Τρεις ειδικές Εμπορικές Τάξεις που ονομάζονταν και Φροντιστήρια και κατάρτιζαν τους μαθητές για το Εμπόριο και τις Τράπεζες.

Οι εργαζόμενοι σ' αυτό το σχολείο καθηγητές ανέρχονταν σε 29. Απ' αυτούς οι 11 ήταν Έλληνες για τη διδασκαλία των Ελληνικών. Οι μαθητές ανέρχονταν σε 286 και ήταν όλων των εθνικοτήτων και θρησκευμάτων⁴⁸. Σε άλλον πίνακα βρίσκουμε το σύνολο των εβδομαδιαίων ωρών των ελληνικών μαθημάτων κατά τάξη. Σύμφωνα με αυτόν το αναγνωρισμένο Λύκειο της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής εφάρμοζε το γαλλικό σύστημα της 55λεπτης και όχι της 45λεπτης διδακτικής ώρας έτσι που το σύνολο των ελληνικών ωρών ισοφάριζε με το πρόγραμμα ωρών διδασκαλίας των Ελληνικών μαθημάτων των Πρακτικών Ελληνικών Λυκείων⁴⁹.

47 Σύμφωνα με έγγραφο της Mission Laïque Française, προς τον Υπουργό Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Α.Υ.Ε. 1933/Β 23, χωρίς αριθμό πρωτοκόλλου, Θεσσαλονίκη 12 Ιανουαρίου 1933.

48 Υπήκοοι: Έλληνες 204, Γιουγκοσλάβοι 27, Αλβανοί 3, Τούρκοι 5, Γάλλοι 11, Άγγλοι 2, Γερμανοί 2, Ιταλοί 2, Ισπανοί 20, Τσεχοσλοβάκοι 3, Πολωνοί 1, Ελβετοί 1, Αμερικανοί 2, Ρώσοι 1, Διαβατήριο Νάνσεν 2. Όσον αφορά το θρήσκευμα οι μαθητές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, το έτος 1933 ήταν: εβραίοι 169, χριστιανοί-ορθόδοξοι 92, χριστιανοί-καθολικοί 10, χριστιανοί-διαμαρτυρόμενοι 3, χριστιανοί-ορθόδοξοι Αρμένιοι 7, μουσουλμάνοι 5. Α.Υ.Ε., 1933/Α/23 Ξένα Σχολεία εν Ελλάδι, Mission Laïque Française (υπογραφή Rouleau) προς Υπουργό Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, αριθ. πρωτ. 1564, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1933.

49 Εμφανίζεται λοιπόν η ακόλουθη κατάσταση για τα Ελληνικά: 6η Λυκείου: 1^η Πρακτικού Λυκείου ώρες 13, 5^η Λυκείου: 2^α Πρακτικού Λυκείου ώρες 12, 4η Λυκείου: 3^η Πρακτικού Λυκείου ώρες 11, 3η Λυκείου: 4^η Πρακτικού Λυκείου ώρες 10, 2α Λυκείου: 5^η Πρακτικού Λυκείου ώρες 6, 1η Λυκείου: 6^η Πρακτικού Λυκείου ώρες 6. Υπήρχε επίσης μία τάξη Δημοτικού για ξένους με 6 ώρες διδασκαλίας: Στην

Στο Παρθεναγωγείο της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής που βρισκόταν στη Λεωφόρο Δημοκρατίας 132 υπήρχαν οκτώ τάξεις⁵⁰. Οι καθηγητές σε αυτά τα τμήματα ανέρχονταν σε 15 και από αυτούς, οι 4 δίδασκαν Ελληνικά. Έτσι οι ώρες διδασκαλίας των Ελληνικών κάθε εβδομάδα ανέρχονταν ανάλογα με την τάξη σε: 6 ώρες στο Δημοτικό για ξένους, 13 ώρες στο Προπαρασκευαστικό τμήμα, 12 ώρες στο 1ο έτος της Μ. Εκπαίδευσης, 11 ώρες στο 2ο έτος, 9 ώρες στο 3ο έτος και 6 ώρες στο 4ο έτος. Το δυναμικό έφθανε στις 143 μαθήτριες, που είχαν ποικίλες υπηκοότητες⁵¹. Το θρήσκευμα των μαθητριών ποίκιλε, στην πλειονηφία τους όμως ανήκαν στο εβραϊκό θρήσκευμα⁵².

Σύμφωνα με έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών, η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή κάλυπτε και στήριζε ευκαιριακά τη σερβική προπαγάνδα⁵³. Με την ανοχή της Γαλλίας, η Αποστολή αυτή αποτέλεσε ένα είδος Δούρειου ίππου της Σερβίας στην ελληνική επικράτεια. Ενα μικρό παράδειγμα της προπαγανδιστικής κίνησης μέσα στην Γαλλική Λαϊκή Αποστολή ήταν η παρουσία του καθηγητή Βέλιτς, ο οποίος μετείχε στο εκπαιδευτικό προσωπικό της και αμοιβόταν με χρήμα που προερχόταν από το σερβικό κράτος⁵⁴ και όχι από αυτό το γαλλικό εκπαιδευτήριο. Η ταυτότητα του Βέλιτς αποκαλύφθηκε στα 1926 όταν αυτός πήρε μετάθεση σε Γυμνάσιο του Βελιγραδίου, όπου και υπηρέτησε ως το 1928. Επρόκειτο λοιπόν, για μόνιμο καθηγητή της Σερβικής κυβέρνησης, που θα τον αντικαταστάσει άλλος συνάδελφός του για τη διδασκαλία της σερβικής γλώσσας, στους προερχόμενους από την τότε σερβική Μακεδονία οικοτρόφους μαθητές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής⁵⁵. Τελικά, δεν έγινε

1η τάξη του Εμπορικού τα Ελληνικά διδάσκονταν 7 ώρες, στην 2α τάξη τα Ελληνικά διδάσκονταν 8 ώρες και στην 3η τάξη για 9 ώρες. *Οπ. π.*, Α.Υ.Ε., 1933/Α/23 Ξέναι Σχολαί εν Ελλάδι.

50 1 Νηπιαγωγείο, 1 τάξη Δημοτικού με πολλά τμήματα για ξένους υπηκόους, 1 ειδική τάξη για εκμάθηση της Γαλλικής, 1 ειδική τάξη προπαρασκευής για τη Μέση Εκπαίδευση, 4 τάξεις Μέσης Εκπαίδευσης. *Οπ. π.*, Α.Υ.Ε., 1933/Α/23 Ξέναι Σχολαί εν Ελλάδι.

51 Με ελληνική υπηκοότητα 80, με ισπανική 23, με γιουγκοσλαβική 12, 10 με τσεχοσλοβακική, 4 με τουρκική, 4 με γαλλική, 2 με πορτογαλική, 2 με αμερικανική, 2 με ρωσική, 1 με ιταλική, 1 με αγγλική, 1 με γερμανική, 1 με αυστριακή, 1 με διαβατήριο Νάνσεν. *Οπ. π.*, Α.Υ.Ε., 1933/Α/23 Ξέναι Σχολαί εν Ελλάδι.

52 Οι εβραίες ανέρχονταν σε 88, οι χριστιανές-ορθόδοξες σε 49, οι μουσουλμάνες σε 2, οι χριστιανές-καθολικές σε 2, οι γρηγοριανές σε 1, οι διαμαρτυρόμενες σε 1. *Οπ. π.*, Α.Υ.Ε., 1933/Α/23 Ξέναι Σχολαί εν Ελλάδι.

53 Εν τη γενέσει τους, τα γαλλικά σχολεία στόχευαν, μεταξύ άλλων, στην εκμετάλλευση των σλαβόφωνων ορθοδόξων πληθυσμών. Και αυτό επειδή οι πληθυσμοί αυτοί ήταν ακόμα αναποφάσιστοι ως προς την εκκλησιαστική τους ταυτότητα, λόγω της αποστασιοποίησής τους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. Β. Κέλλα – Ι. Σκούρτης, *όπ. π.*, σ. 30.

54 Σκούρτης Ιωάννης, *Γαλλικά σχολεία...*, σ. 353.

55 Με τη δικαιολογία ότι δεν λειτουργούσαν γαλλικά σχολεία στη Νότια Σερβία (1914-1918), εκτός από ένα στα Σκόπια και ένα στο Μοναστήρι(Βιτόλια), Σέρβοι μαθητές έρχονταν στη Θεσσαλονίκη, στις

αμέσως αντικατάσταση του Βέλιτς ίσως επειδή οι Σέρβοι μαθητές δεν ξεπερνούσαν τους οκτώ.

Αναταραχή δημιουργήθηκε στα 1928 και με την παρουσία του καθηγητή σερβικών, Βράνισλαβ Γκοϊκόβιτς, νέου και μόνιμου εκπαιδευτικού του Σερβικού Κράτους οπότε συγκεντρώθηκαν στο παραπάνω γαλλικό σχολείο πάνω από τριάντα Σέρβοι μαθητές. Σύμφωνα με πληροφορίες του αναπληρωτή προξένου της Σερβίας στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος ενεργούσε ώστε οι ελληνικές αρχές να ελαττώσουν τον τελωνειακό δασμό των επίπλων του Γκοϊκόβιτς, οι μαθητές ανέρχονταν σε πενήντα, ανήκαν σε καλές οικογένειες, προέρχονταν από Δημοτικά σερβικά σχολεία και συνέχιζαν την εκμάθηση της σερβικής στη Γαλλική Λαϊκή Αποστολή με σκοπό να κάνουν εμπόριο με τη Θεσσαλονίκη⁵⁶. Με την άφιξη αυτού του Σέρβου καθηγητή όλες οι εφημερίδες της Θεσσαλονίκης ξεσηκώθηκαν και σχολίασαν ευρέως το ζήτημα βλέποντες δράση της σερβικής προπαγάνδας⁵⁷ μέσω της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής. Πράγμα που επαληθεύθηκε από τη δράση του Γκοϊκόβιτς ο οποίος δίδασκε με σωβινιστικό ζήλο λέγοντας μεταξύ άλλων και συχνά ότι η Σερβία έπρεπε να πάρει την ηγεμονία των Βαλκανίων⁵⁸ και άλλα παρόμοια. Περιττό να αναφερθεί ότι η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, μετά από απόφαση της Διεύθυνσης της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής

εγκαταστάσεις της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, όπου τους δίδασκε ο Σέρβος Βέλιτς. (Β. Κέλλα – Ι. Σκούρτης, *όπ.π.*, σ. 37-38).

56 Α.Υ.Ε., Φ. 1933/Α/28 Ξένα Σχολαί εν Ελλάδι, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αριθμ. Πρωτ. 753, Θεσσαλονίκη 8 Δεκεμβρίου 1928.

57 Είχε προηγηθεί ο οριστικός ξεριζωμός του ακμάζοντος ελληνισμού από το Μοναστήρι (Βιτώλια) στα 1913. Στο Μοναστήρι το ελληνικό γυμνάσιο, το ελληνικό ανώτερο Παρθεναγωγείο, τα δημοτικά σχολεία, ενοριακά και κεντρικά, τα κεντρικά και απόκεντρα νηπιαγωγεία κλείστηκαν από τους Σέρβους για να ανοίξουν στη θέση τους σερβικά σχολεία αρρένων και θηλέων. Οι Έλληνες μαθητές αναγκάστηκαν να προσφύγουν στη Φλώρινα, όπου τους ακολούθησε η σερβική προπαγάνδα με τη δημιουργία του Γαλλοσερβικού σχολείου στα 1918, με μαθητές όμως τους ίδιους τους ξεριζωμένους Έλληνες, επειδή δεν υπήρχαν στην περιοχή, ούτε Σέρβοι ούτε Γάλλοι μαθητές. Βλ. Σκούρτης Ιωάν. «Το Γαλλοσερβικό Σχολείο Φλώρινας, 1918», *όπ. π.*, σ. 535. Αυτή όμως η πρακτική ήταν προσφιλής στους Σέρβους, αφού την ακολούθησαν και στην Έδεσσα. Βλ. Ι. Σκούρτης, «Σερβοκρατία στην Έδεσσα», ανακοίνωση, υπό δημοσίευση, στα Πρακτικά Συνεδρίου Έδεσσα. *Ιστορία και Πολιτισμός*. Εκδόσεις Δήμου Έδεσσας. Παρατηρούμε λοιπόν ότι επανειλημμένα η σερβική προπαγάνδα έδρασε υπό την γαλλική προστασία. Αυτή η προστασία χρονολογείται από τον 19^ο αιώνα. Όσο για το εύρος της προπαγάνδας, εκτείνεται από τη γλώσσα και απλώνεται στις θέσεις, ακόμα και στη θρησκεία υποστηρίζοντας το συνιτικό κίνημα στον ελλαδικό χώρο. (Βλ. Ι. Σκούρτης «Θεμελίωση συνιτικού ναού στη Θεσσαλονίκη στα 1890», *Πρακτικά ΚΒ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, 25-27/5/2001, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 411-429, και του ίδιου, «Το βουλγαρικό καθολικό Σεμινάριο στο Ζεϊτινλίκ (1858-1914)», *Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, 27-29/5/1994, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 221- 225.

58 ΑΥΕ, Φ. 1924/Β 37, Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης (Διεύθυνση Εσωτερικών) προς Υπουργείο Εξωτερικών (Τμήμα Α' Πολιτικό), Θεσσαλονίκη 8 Δεκεμβρίου 1928.

και, επομένως, εν γνώσει των Παρισίων, δεν ήταν υποχρεωτική για τους μαθητές που προέρχονταν από τη Σερβία και, κατά συνέπεια, δεν διδάσκονταν σ' αυτούς παρά την δέσμευση που είχε το εκπαιδευτήριο της Γαλλικής Λαϊκής αποστολής να λειτουργεί σύμφωνα με τους νόμους του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας⁵⁹.

Το ίδιο έτος, 1928, η διδασκαλία της ελληνικής στο εκπαιδευτήριο της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής γινόταν μόνον κατά τύπους, διδασκόταν από τελειόφοιτους ελληνικών Γυμνασίων, εκτός από μια εξαίρεση όπου δίδασκε πτυχιούχος καθηγητής. Έτσι, για να σωθούν τα προσχήματα, σε κάθε τάξη διδασκόνταν μόνον τα Νέα Ελληνικά, αλλά μόνον τρεις ώρες εβδομαδιαίως. Με αυτόν τον τρόπο οι λίγοι χριστιανοί και οι πολυάριθμοι εβραίοι μαθητές της σχολής αυτής έδειχναν απροθυμία και παραμελούσαν την ελληνική γλώσσα, επειδή το απολυτήριό τους θα ήταν ισότιμο με το χορηγούμενο από τα εξατάξια ελληνικά Γυμνάσια⁶⁰.

Η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή κατακρίθηκε επίσης από τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, επειδή αντικατέστησε όλο το υπηρετούν σ' αυτήν ελληνικό χριστιανικό προσωπικό με ετερόδοξους, εβραίους και γι' αυτόν τον επιπλέον λόγο οι ελληνικές αρχές δεν ήταν, σε γενικές γραμμές, ευχαριστημένες από την δράση της, καθώς επίσης και με τον Διευθυντή της, ονόματι Βατιέ, που προκαλούσε με συγκεκριμένες ενέργειές του το ελληνικό στοιχείο. Ο Βατιέ, που ήταν και πρόεδρος της Γαλλικής παροικίας, πίστευε ότι θα αποκόμιζε περισσότερα οικονομικά και ποικίλα άλλα οφέλη π.χ. με τη σιωνιστική του δράση⁶¹, γι' αυτό και έλαβε μέρος σε σιωνιστική συγκέντρωση όπου έλαβε τον λόγο και τάχθηκε υπέρ της συνέχισης της σιωνιστικής δράσης. Ο ίδιος ο Βατιέ, σε δεξίωση του στρατάρχη Φρανσέ Δεπρέ⁶² είχε παρακαλέσει τον στρατάρχη να εισηγηθεί στη Γαλλική Κυβέρνηση να χτίσει κτίρια σε οικοπέδο που θα της παραχωρούσε το Ελληνικό Κράτος, έναντι δύο οικοπέδων που κατείχε αυθαίρετως η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή⁶³.

59 Έγγραφο Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αριθμ. Πρωτ. 753, Θεσσαλονίκη 8 Δεκεμβρίου 1928.

60 Οπ. π.

61 Σιωνιστική απροκάλυπτη δράση συνέβαινε ακόμα και σε δημόσιες εκδηλώσεις της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, όπως στις απονομές απολυτηρίων (*L'Indépendant* 13/6/1927) . Ο Turpin de Morel, καθηγητής στη Γαλλική Λαϊκή Αποστολή, με διευθυντή τον Vatieg, έκλεισε το λόγο του τιμώντας τους παρευρισκόμενους εβραίους, με εκτενή αναφορά στην ιστορία τους, καταλήγοντας: « *Και εσείς εβραίοι, που είστε εδώ πολυπληθείς, για τους οποίους η Ελλάδα είναι μια δεύτερη και γενναιόδωρη πατρίδα, περιμένοντας τη δόμηση κάποια μέρα της αναστημένης Σιών, ως ανταμοιβή των κόπων σας και της σταθερότητάς σας, σε εσάς, των οποίων η σωτηρία γίνεται στο όνομα της Ειρήνης- Σάλεμ!!* »

62 Δεσπερέ κατά την επικρατήσασα στην Ελλάδα ονομασία του στρατηγού αυτού.

63 Έγγραφο Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 753, Θεσ/νίκη 8/12/ 1928.

Εκείνο πάντως που εντυπωσιάζει τον ερευνητή είναι η λύση που φαινόταν καταλληλότερη και περιλαμβάνεται σε έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης: «...δέον να σκεφθώμεν εάν πρέπει και τίνι τρόπον ν' αναχαιτίσωμεν την εκ της Σερβικής Μακεδονίας κάθοδον δια το ειρημένον Λυσέ Φρανσέ Σέρβων μαθητών, οίτινες δυνατόν ν' αποτελέσωσι πυρήνα εμπορικών σχέσεων, αλλ' εξ ίσου και πυρήνα προπαγανδιστικών τόσο διεισδύσεως εμπορικής όσο και εισχωρήσεως ανά τους παρ' ημίν Σλαβοφώνους, τοιαύτης εισχωρήσεως ή προπαγάνδας ευτυχώς μη αναφανείσης μέχρι τούδε», ενώ ο Υπουργός Γενικός Διοικητής περαιώνων έγγραφε ότι «το σκοπιμώτερον ίσως θα ήτο να επείθετο και να κατώρθωνεν η Γαλλική Κυβέρνησις όπως ιδρύση εν Σερβία Λυσέ Φρανσέ»⁶⁴.

Βέβαια σε αναβρασμό βρισκόταν και οι μαθητές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής, οι οποίοι όντας καλυμμένοι από την στάση του σχολείου τους, έδειχναν ασέβεια απέναντι στους καθηγητές των ελληνικών. Ένα τέτοιο συμβάν μεταφέρει η εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Μακεδονία*⁶⁵ με τίτλο: «Νέον κρούσμα μισελληνισμού των σιωνιστών, μαθηταί της *Μισσιόν Λαϊκ* χλευάζουν καθηγητήν διότι τους εδίδασκε την ελληνικήν επανάστασιν. Ο ερεθισμός εις τα γυμνάσια και το Πανεπιστήμιον, το αχαλίνωτον θράσος των σιωνιστών». Η αναταραχή αυτή, η οποία χρειάστηκε την παρέμβαση της αστυνομίας για να κατασταλεί, φαίνεται ότι δημιουργήθηκε από σιωνιστές μαθητές. Το συγκεκριμένο γεγονός πήρε διαφορετικές διαστάσεις⁶⁶ ανάλογα με τις εφημερίδες που το χειρίζονταν και η *Μακεδονία*⁶⁷ δεν παρέλειπε να επισημάνει πως «αν δεν συμβαίνουν παντού παρόμοια επεισόδια, ταύτο προέρχεται εκ του ότι τα άλλα τμήματα έχουν και ολίγους ελληνόπαιδας, οι οποίοι φιλοτιμούνται να συντρέχουν τους καθηγητάς και να συγκρατούν τον μισελληνισμό των εβραιοπαίδων».

Αυτό που έχει σημασία είναι πως το συμβάν αυτό έγινε αφορμή να αναφερθούν προπαγανδιστικές δράσεις και να ενημερωθεί για αυτές το πλατύ κοινό. Το *Φως*⁶⁸ της Θεσσαλονίκης, είχε τότε δημοσιεύσει δημοσιογραφική έρευνα με αφορμή αυτό το επεισόδιο στη Γαλλική Λαϊκή Αποστολή⁶⁹. Η εφημερίδα θεωρούσε τα ξένα σχολεία ως όργανα προπαγάνδας και το άρθρο της κατέληγε αναφέροντας ότι ο στόχος των γαλλικών σχολών καλυπτόταν από τη σημαία της Γαλλικής Δημοκρατίας. Αυτήν την

64 Όπ. π.

65 Εφημερίδα *Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, 22 Οκτωβρίου 1929.

66 Η εφημερίδα *Le Progrès*, (22-10-1929), χωρίς να αναφέρεται σε ονόματα, αφήνει αιχμές για τη συμπεριφορά του καθηγητή, ο οποίος φέρεται να χειροδίκησε.

67 *Μακεδονία* της 22ας Οκτωβρίου 1929.

68 Εφημερίδα *ΦΩΣ* της 3ης Νοεμβρίου 1929.

69 Ι. Σκούρτης, *Γαλλικά σχολεία...*, σ. 357.

άποψη ενίσχυε και ο *Νεολόγος*⁷⁰, που δημοσίευε πρωτοσέλιδο άρθρο σχετικό με την προπαγανδιστική δράση των ξένων σχολείων τα οποία, όπως υποστήριζε η εφημερίδα δρούσαν «εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων και της ελληνικής συνειδήσεως».

Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων διατηρούσε το δικαίωμα ελέγχου της λειτουργίας τους ιδιαίτερα στον τομέα της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, της Ελληνικής Ιστορίας και Ελληνικής Γεωγραφίας, καθώς και στο θέμα των συνθηκών Υγιεινής⁷¹. Όμως η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή είχε βρει τρόπους για να μπορεί να παρακάμπτει τη νομοθεσία. Στα ελληνικά μαθήματα π.χ. καταστρατηγούσε τον ελληνικό νόμο διδάσκοντας Καλλιγραφία⁷². Δεν ήταν διόλου δύσκολο λοιπόν για τους μαθητές τους να πετύχουν προβιβάσιμο βαθμό.

Για ένα διάστημα αυτά τα γαλλικά σχολεία είχαν αρνηθεί την επίσκεψη επιθεωρητή του Υπουργείου Παιδείας, επειδή θεωρούσαν τις εγκαταστάσεις τους γαλλικό έδαφος⁷³. Παρά τις ελληνογαλλικές συμφωνίες, τα σχολεία αυτά γρήγορα απέκτησαν ανεξαρτησία, αυθαιρετώντας προφανώς και προέβαλλαν άρνηση σε κάθε έλεγχο του ελληνικού κράτους, πράγμα που φαίνεται από τις δυσκολίες των ελληνικών Αρχών να συλλέξουν ακόμα και στατιστικές πληροφορίες⁷⁴! Το 1919 ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να απευθυνθεί στο Παρίσι, εφόσον η Γαλλική Λαϊκή Αποστολή δεν παρείχε απευθείας τις πληροφορίες που της ζητούντο. Το Παρίσι τηλεγράφησε τις αιτηθείσες πληροφορίες, αλλά έτσι επιβεβαιώθηκε και αναγνωρίστηκε η εξουσία του Παρισιού στα σχολεία της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής. «*Μη γενομένου δεκτού ελέγχου επί λειτουργούντων εν Ελλάδι Γαλλικών σχολείων, ουδεμία περί τούτων στατιστική υπήρχεν*

70 Εφημερίδα *Νεολόγος*, 14 Ιουνίου 1927.

71 Ι. Σκούρτης, *Γαλλικά σχολεία...*, σ. 343.

72 Η *Μακεδονία* της 22ας Οκτωβρίου 1929 αναφέρει σχετικά: «Το ότι δε ευρίσκονται εις παραμέλσιν τα ελληνικά αποδεικνύεται εξ αυτού του προγράμματος του σχολείου. Αντί να περιλαμβάνεται ορισμένη ύλη δι'εκάστην τάξιν, όπως συμβαίνει με όλα τα άλλα μαθήματα και να μη προάγεται ο μαθητής εις την ανωτέραν τάξιν, αν δεν λάβει προβιβάσιμον βαθμόν, τουναντίον ως προς τα ελληνικά επικρατεί το σύστημα της...Καλλιγραφίας. Όλοι οι μαθηταί αποτελούν δύο τμήματα. Και εις μεν το πρώτο απασχολούνται όσοι είναι προχωρημένοι, εις δε το δεύτερο οι αρχάριοι, οι οποίοι πιθανόν να είναι ακόμη και τελειόφοιτοι του Λυκείου.»

73 Ι. Σκούρτης «Γαλλική μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 2 (1997), σ. 92.

74 «Το Υπουργείο των Εξωτερικών γνωρίζει βεβαίως ότι εις διάφορα μέρη της Ελλάδος λειτουργούν από πολλού άνευ αδείας του Κράτους ξένα σχολεία, Γαλλικά, Ιταλικά κτλ. Προπαγανδιστικόν κυρίως έχοντα σκοπόν, ότι δε και νέα τοιαύτα ολονέν προστίθενται και ότι επ'αυτών ουδεμία ασκεί το κράτος εποπτεία και έλεγχον προς μεγάλην εθνικήν ζημίαν» (Εγγραφο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προς το Υπουργείον Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 2463 και 37465, Αθήνα 17/9/1930.

εν τω Υπουργείω(....)»⁷⁵. Όλα αυτά μόλις ένα χρόνο μετά την υποστήριξη των σερβικών προπαγανδιστικών θέσεων από τη Γαλλία στη Φλώρινα⁷⁶ με την προσπάθεια ίδρυσης γαλλοσερβικού σχολείου, χωρίς ούτε έναν Γάλλο μαθητή.

Προφανώς οι δυσκολίες αυτές εκάμφθησαν όταν το ελληνικό κράτος απαγόρευσε δια νόμου στα 1930⁷⁷ στους κάτω των 12 ετών μαθητές να φοιτούν σε ξένα σχολεία⁷⁸. Η νομοθεσία λειτούργησε τότε ως τροχοπέδη στην προπαγανδιστική δραστηριότητα που είχαν αναπτύξει ως τα σχολεία αυτά, που η δράση τους δεν τηρούσε ούτε τα προσχήματα και κατά συνέπεια επιβαλλόταν η περιφρούρηση των ελληνοπαίδων⁷⁹. Η ανάληψη επομένως της προεδρίας της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής από τον Herriot, ο οποίος είχε ήδη διατελέσει δήμαρχος, πρόεδρος της Βουλής, Υπουργός Παιδείας και επικεφαλής κόμματος, σηματοδοτούσε το επιπλέον βάρος της αποστολής που αυτός όφειλε να φέρει εις πέρας, επειδή η προεδρία του είχε συμπέσει με την προσπάθεια προφύλαξης των μαθητών από την ξένη προπαγάνδα. Την προστασία αυτή φαίνεται ότι είχε επιζητήσει και ο ημερήσιος Τύπος⁸⁰ από το 1927.

75 Βλ. Α.Υ.Ε., Φ. 1914-1916/ Β 33 (2), τηλεγράφημα της 19 Ιουνίου 1919.

76 Ι. Σκούρτης, *Το Γαλλοσερβικό σχολείο της Φλώρινας...*, σ. 538-541.

77 *Dialogues, Eléments pour une histoire de la MLF*, 1902-1982, όπ. π., σ. 168.

78 Στα 1930 το εκπαιδευτήριο της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής έγινε στόχος του Θεσσαλονικέα Δ. Γερογκιούλη που δημοσίευσε καταγγελία στην τοπική εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* (6 Οκτωβρίου 1930): «...η Γαλλική Σχολή “Μισιόν Λαϊκ”, ήτις δέχεται τους μαθητάς και μαθητρίας από την τρίτην τάξιν του Δημοτικού και άνω, ειδοποιούσα και αύτη τους γονείς και κηδεμόνας των μαθητών, ότι έχουν διαταγήν του Επιθεωρητού των ιδιωτικών και Ξένων σχολείων (...) Θα είναι καλόν αι Διευθύνσεις, (...) να δημοσιεύσουν το έγγραφον τόσον του Υπουργείου όσον και το του κ. Επιθεωρητού, δι’ ού επιτρέπεται η εγγραφή των μαθητών άνω της Τρίτης τάξεως του Δημοτικού, ως και των του νηπιαγωγείου εις τας ξένας σχολάς. (...)». Η αναφορά του Δ. Γερογκιούλη επισυνάπτεται στο υπ’ αριθμ. Πρωτ. 43689 έγγραφο του Υπουργείου εξωτερικών, Αθήνα 17 Οκτωβρίου 1930.

79 Α.Υ.Ε., Φ. 1930/Α/28 Ξένα Σχολαί εν Ελλάδι «Το Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως έχει την γνώμην, ότι θα έπρεπε να λειτουργούν με ωρισμένον πρόγραμμα εγκεκριμένον υπό των αρμοδίων εκπαιδευτικών αρχών και ότι θα ήτο ανάγκη να ασκεί το Κράτος εποπτείαν και έλεγχον επί της καθόλου λειτουργίας αυτών». Έγγραφο Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αριθμ. Πρωτ. 2463 και 37465, Αθήνα 17 Σεπτεμβρίου 1930.

80 Η εφημερίδα *Αγγελιοφόρος* της 23 Ιουνίου 1927 είχε δημοσιεύσει άρθρο με τίτλο «Τα ξενόγλωσσα σχολεία, αι προπαγάνδα εν Ελλάδι. Η ανοχή των αρχών ». Το άρθρο ανέφερε: «Προς τούτοις δέον να εξαναγκάσωσι και το Κράτος να επιβάλει εις πάντα ξένον σεβασμόν προς την χώραν εις την οποία ζει, προς την θρησκείαν και προς τα ήθη αυτής και την δια νόμου επιβολή εις πάντα Έλληνα πολίτη οικογενειάρχην να αποστείλῃ εις το ελληνικόν δημοτικόν σχολείον τα τέκνα του και μετά την αποπεράτωσιν κατά πρότον αυτού εάν δύνανται και εις το Γυμνάσιον. Να απαγορευθεί δε δια νόμου επίσης η φοίτησις των ελληνοπαίδων και ελληνίδων εις ποικιλώνυμα σχολεία των διαφόρων ξένων οίτινες δεν εσυνήθισαν ως αλλαχού να δέχονται την επίσκεψιν της ελληνικής αστυνομίας προς παρακολούθησιν των ενεργειών των.»

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:

Εντοπισθέντα στον Τύπο της Θεσσαλονίκης κατατοπιστικά στοιχεία σχετικά με τους μαθητές της Γαλλικής Λαϊκής Αποστολής:

Εφημερίδα L'INDEPENDANT, Θεσσαλονίκη 5 Ιουνίου 1931

Προξενείο της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη.

CERTIFICAT D'ETUDES PRIMAIRES.

Οι εξετάσεις για την απόκτηση της Βεβαίωσης Δημοτικής Εκπαίδευσης τελείωσαν στις 4 Ιουνίου 1931. Θεωρούνται επιτυχούσες από την επιτροπή που προεδρεύει ο κ. Camille Gérard του Γαλλικού Προξενείου Θεσσαλονίκης.

Με αξιολογητικό βαθμό « Καλώς» προάγονται:

Erziyan Meline, Georgiades Aglaé, Damaskinidou Kalliope, Philppides Lissette, Stéphanian Arpine, Achadjan Adrine, Quatranides Cornélie, Zaxariadou Alex, Besantchi Stella, Syndica Louise, Kaufman H.Giselle, Corovesse Alwine, Kleiber Lise, Blanchet Mar.Joséphine, Vasdeki Alexandra, Pafaliou Melpoméne, Venerie Marie, Ghadi Fatma, Abravanel Sol, Chimchi Gratia, Constandinides Marica, Kondes Elly, Arvanitides Kléoniki, Saltiel Rachel (πιθανόν συγγενής του Σαλτιέλ, αντιπροέδρου της ΕΛΠΙΑ), Theophanou Marie, Houlli Eloa, Dalengas Victoire, Hassid Lina, Beraha Sylla, Levy Zaphiria, Hummer Amélie, Pardo Belle, Baloti Maria, Joannides Zoé, Georgiades Iphigénie, Papastavrianou Anne, Jivanian Marie, Benmayor Esther, Abastado Lily, Matalon Renée, Gattegno Régine, Cohen Berthe, Roussa Alice, Nahmias Lily, Soustiel Blanche.

Εφημερίδα LE PROGRES Θεσσαλονίκη 9 Ιουνίου 1931

Γαλλική Λαϊκή Αποστολή

Αποτελέσματα των εξετάσεων της 6 Ιουνίου 1931.

Απολυτήριο Δίπλωμα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για μαθήτριες

Με αξιολογητικό βαθμό «καλά»: Florentin Maidy, Pérez Jeanne, Με αξιολογητικό βαθμό «αρκετά καλά»: Godjamanis Marie, Cohen Margot, Arouh Rachel, Errera Berthe, Hassid Elise, Néhama Nora, Matalon Béatrice, Abastado Mathilde, Cohen Régine, Cavo Daisy, Mardaché Lily, Asséo Evelyne, Bourla Berthe, Bavadjévitch Rasa, Barzilai Yvonne, Haim Elda, Gattegno Renée Guini Cathérine, Fransés Béatrice, Matalon Ritta

Απολυτήριο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης

Με αξιολογητικό βαθμό «καλώς»: Besantchi Stella, Hassid Lina, Benmayor Esther, Abastado Lily, Matalon Renée, Cohen Berthe, Soustiel Blanche. Όλες οι επιλαχούσες είναι από 13 ως 15 ετών.

Απολυτήριο εμπορικών σπουδών

Με αξιολογητικό βαθμό «καλώς»: Marcevitche Nicolas, Salom Vital. Με αξιολογητικό βαθμό «αρκετά καλά»: Calaidjis Michel, Ganoulis Euripide, Goutes Basile, Saïas Mice, Mihalides Michel, Cohen Margot, Djélépis Constantin, Hadjianastasiou Nicolas, Altiparmacevitche Berislav, Démir Archag, Benusiglio Renée, Ilitch Cesta, Abastado Albert, Hadjigeorgiou Eugène, Capon Sam, Calaidjis Cathérine, Dimou Théodore, Taris Apostolos, Baso Papo, Rasa Gabriel, Kokka Djahid, Hysny Moustapha. Οι επιτυχόντες Calaidjis Michel, Ganoulis Euripide, Goutas Basile, Saïas Mice, Michaelidis Michel, Cohen Margot, Djélépis Constantin, Démir Archag, Abastado Albert, Hadjigeorgiou Eugénie, Samon Sam, Galaidjis Cathérine, Dimou Théodore έγιναν δεκτοί με ειδικό αξιολογητικό βαθμό στη λογιστική με βάση το ελληνικό δίκαιο στα Ελληνικά και τα Γαλλικά.

Athanassiou Georgia- Skourtis Ioannis

*Edouard Herriot et la Mission Laïque Française (1929-1932)***Sommaire**

Edouard Herriot avait visité la Grèce en 1929, invité par le premier ministre Eleuthère Venizelos. Le journal francophone juif de Thessalonique *Le Progrès* avait suivi l'homme politique français au pas et transmettait exactement tout fait lié à son itinéraire. Un an après cette visite Herriot fut chargé de la Présidence de la Mission Laïque Française, la notoriété publique dont il jouissait et sa riche personnalité oriente notre recherche vers l'examen de certains actes (administratifs et éducatifs) de l'annexe de la Mission Laïque Française à Salonique. Parmi ceux-ci figurent la propagande pro-serbe et pro-uniate.

Αλέξανδρος Καλέσης - Ιωάννης Σκούρτης

*Η οικονομική συμβολή της εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας σε διεθνή
κινητοποίηση των ομοθρήσκων της (1931)*

Μνήμη Εσδρά Μωυσή

Επιτίμου Προέδρου Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας

Η παρούσα ανακοίνωση στηρίζεται προφανώς σε γραπτές δημοσιογραφικές πληροφορίες, αλλά περιλαμβάνει και πλούσιες αναμφισβήτητες προφορικές μαρτυρίες, τις οποίες μας παρείχε προθύμως και αφειδώς στις αρχές του 2010 ο επίτιμος πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας Εσδράς Μωυσής¹.

Η έρευνά μας έχει ιδιαίτερα ασχοληθεί με την οικονομική συμβολή της Εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας σε διεθνή κινητοποίηση, η οποία είχε ήδη αρχίσει στις αρχές του 20ού αιώνα, προς υποστήριξη της ιδέας για ίδρυση εβραϊκού κράτους σε εδάφη της Παλαιστίνης.

Είναι γνωστό ότι η ιδέα δημιουργίας εβραϊκού κράτους στην πατρογονική του κοιτίδα υιοθετήθηκε στο πλαίσιο των αποφάσεων του Α' Σιωνιστικού Συνεδρίου που διεξήχθη στη Βασιλεία της Ελβετίας στα 1897, με εμπνευστή τον εβραϊκής καταγωγής αυστριακό δημοσιογράφο Τεοντόρ Χερτσλ (*Theodor Herzl*)². Για την υποστήριξη και υλοποίηση αυτής της ιδέας, το Σιωνιστικό Κίνημα θεσμοθέτησε στα 1901 το Εθνικό Εβραϊκό Κεφάλαιο (*Keren Kayemeth LeIsrael*). Ο θεσμός αυτός είχε ως σκοπό την εξαγορά κτημάτων, κατά κύριο λόγο στα εδάφη της Παλαιστίνης, για την εγκατάσταση σ' αυτά εβραϊκών οικογενειών. Εγκαινιάζοταν έτσι μια πολιτική σιωπηρού εποικισμού, που είχε κριθεί απαραίτητη για την υλοποίηση του σχεδίου της μελλοντικής δημιουργίας εβραϊκού κράτους³. Το σχέδιο, εμπνεύσεως του καθηγητή Τζβι Χιρς Χέρμαν Σαπίρα⁴ (*Tzvi Hirsh Herman Shapira*) τέθηκε σε εφαρμογή το 1901 στο

1 Στις 2 Ιανουαρίου 2011, κατά την διάρκεια των εργασιών δημοσίευσης της παρούσας ανακοίνωσης, πληροφορηθήκαμε τον θάνατο του σεβαστού Εσδρά Μωυσή. Την ανακοίνωση αφιερώνουμε στην ιερή μνήμη του.

2 Για το όραμα και την πρόταση του Χερτσλ βλ. το έργο του: *Th. Herzl, The Jewish State, an Attempt at a Modern Solution of the Jewish Question*, translated by Sylvie D' Avigdor, New York 1943.

3 A. R. Taylor, *Prelude to Israel: An Analysis of Zionist Diplomacy, 1897-194*, London 1961, σ. 4-5.

4 Ο Τζβι Χιρς Χέρμαν Σαπίρα γεννήθηκε στη Λιθουανία το 1840 και πέθανε στη Γερμανία το 1898. Από τους σημαντικούς στοχαστές του καιρού του, καθηγητής μαθηματικών, ο Σαπίρα αναδείχθηκε στο βαθμό του ραββίνου και υπήρξε ένας εκ των σημαντικότερων μελετητών της Βίβλου και των αρχαίων εβραϊκών κειμένων. Στο Δ' Σιωνιστικό Συνέδριο στη Βασιλεία της Ελβετίας εισηγήθηκε την ίδρυση του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου, όμως η ιδέα αυτή πραγματοποιήθηκε τελικά το 1901, στο Ε' Σιωνιστικό Συνέδριο. Ο Χέρμαν Σαπίρα είναι ένας από τους εμπνευστές της ίδρυσης του εβραϊκού Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ, που έκτοτε αποτελεί το βασικότερο πνευματικό κέντρο του εβραϊκού λαού. (Βλ. L. Jaffe *The life of Hermann Schapira; with an autobiographical fragment and selections from Schapira's writings*. Jerusalem, Joint Committee for Youth Affairs 1939).

πλαίσιο των αποφάσεων του Ε' Σιωνιστικού Συνεδρίου⁵.

Παράλληλα με την εξαγορά γης, το Εβραϊκό Εθνικό Κεφάλαιο εστίασε τις δραστηριότητες του και στην υποβοήθηση της εγκατάστασης Εβραίων εποίκων στην Παλαιστίνη, ιδιαίτερα από χώρες όπως η Ρωσία, η Ρουμανία, η Ουκρανία, η Γερμανία, που εφαρμόζαν συστηματικά σκληρές πολιτικές σε βάρος του εβραϊκού στοιχείου⁶. Αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής –που είχε χαρακτηριστεί από πολλά ενδιάμεσα στάδια– ήταν ότι στις παραμονές της ίδρυσης του εβραϊκού κράτους, στα 1948, το Εθνικό Εβραϊκό Κεφάλαιο είχε στην ιδιοκτησία του περί τα 936 εκτάρια γης⁷. Παράλληλα, ο εβραϊκός πληθυσμός, που το 1881 δεν ξεπερνούσε το 5% των κατοίκων της Παλαιστίνης (περίπου 24.000 κάτοικοι σε σύνολο 500.000), έφτασε το 1948 τους 650.000 έναντι 740.000 Παλαιστινίων. Προφανώς αυτή η ραγδαία αύξηση οφείλεται και σε άλλες αιτίες, με κυριότερες το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα των εβραίων της Πολωνίας (1924-1932)⁸ και τη μαζική μετακίνηση εβραϊκών πληθυσμών στην Παλαιστίνη, λόγω των διώξεων στο πλαίσιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και γενικά του καλπάζοντος αντισημιτισμού⁹.

Το Εβραϊκό Εθνικό Κεφάλαιο χρηματοδοτήθηκε αρχικά από εισφορές που συγκεντρώνονταν στα περίφημα «κυανά κυτία», τα οποία παρέπεμπαν στα εθνικά χρώματα του Ισραήλ και τα οποία είχαν τότε διανεμηθεί σε εβραϊκά σπίτια όλου του κόσμου. Προβάλλοντας το σύνθημα «Η γη αυτή δεν πουλιέται γιατί είναι η δική μου γη», το Εβραϊκό Εθνικό Κεφάλαιο είχε συσπειρώσει εκατομμύρια εβραϊκές οικογένειες για

5 P.-M. Baudry- B. Zauche «Le sionisme en congrès : sous le regard de Herzl», *Jerusalem Post*, (Edition française), φύλλο της 23ης/6/2010. Παραπέμπουμε επίσης στα έργα B. Halpern and J. Reinhartz. *Zionism and the Creation of a New Society*, New York, 1998 και G. Martin, *Israel: A History*, New York 1998.

6 R. Charpiot, *Histoire des Juifs d'Allemagne du Moyen âge à nos jours*, Vuibert, 2009, σ. 158.

7 W. Lehn, «The Jewish National Fund», *Journal of Palestine Studies*, Vol. 3, No 4. (Summer, 1974), σ. 74-96. Για την εξέλιξη του εποικισμού των εδαφών που αγοράστηκαν από το Εθνικό Εβραϊκό Κεφάλαιο βλ. και Zvi Shilony, *Ideology and Settlement; The Jewish National Fund, 1897-1914*, Jerusalem 1998, σ. 119-121. Σήμερα η εποπτεία και διαχείριση των εκτάσεων αυτών έχει περάσει στο Υπουργείο Γεωργίας του Ισραηλινού Κράτους, το οποίο έχει συγκροτήσει ειδική Διαχειριστική Επιτροπή προς το σκοπό αυτό. Στην Επιτροπή μετέχουν κυβερνητικά στελέχη με επικεφαλής τον Διευθυντή Γαιών, ενώ μετέχουν και έξι μέλη – εκπρόσωποι του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου. Με την ίδρυση εβραϊκού Κράτους, οι αρχικοί στόχοι του εγχειρήματος τροποποιήθηκαν εκ των πραγμάτων. Έτσι, η Επιτροπή επικεντρώνει σήμερα τις προσπάθειές της κυρίως σε σχέδια βελτίωσης των εδαφών, σε αγροτικές υποδομές, αναδασώσεις και λοιπά παρεμφερή. Οι δραστηριότητες και η εξέλιξη του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου περιλαμβάνονται στην επίσημη ιστοσελίδα του Οργανισμού (διεύθυνση http://www.kkl.org.il/kkl/kklmain_blue_eng.aspx).

8 *Trial and Error; the Autobiography of Chaim Weizmann*, New York 1949, σ. 4.

9 Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό, Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998, σ. 25-29.

να πετύχει τον συγκεκριμένο σκοπό του¹⁰.

Σ' αυτήν τη διεθνή σιωνιστική κινητοποίηση είχε συμμετάσχει και η Εβραϊκή Κοινότητα Λάρισας, με περιστασιακές εισφορές μελών της, γεγονός που εμφανίζεται στον δυσεύρετο, σήμερα, εβραϊκό Τύπο. Σε φύλλο της εφημερίδας *Εβραϊκή Αναγέννησις-La Renaissance Djoudia*¹¹ εντοπίστηκε κατάλογος με εξήντα πέντε εν συνόλω ονόματα Λαρισαίων εβραίων, οι οποίοι συνεισέφεραν για τους σκοπούς του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου. Εντοπίστηκε επίσης ένας δευτερος κατάλογος με τριάντα δύο ακόμη ονόματα που προσέφεραν χρήματα σε έρανο υπέρ των απόρων μελών της εβραϊκής Κοινότητας, στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής δραστηριότητας της Ιεράς Συναγωγής Λάρισας.

Από το πνεύμα του δημοσιεύματος αυτού αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται μάλλον για τιμητική αναφορά ονομάτων με ευλογοφανή σκοπό, να παραδειγματισθούν και οι άλλοι ομόδοξοι τους των άλλων εβραϊκών Κοινοτήτων ώστε να τους μιμηθούν και να προχωρήσουν και εκείνοι σε οικονομικές κυρίως ενισχύσεις. Η οργάνωση του μηχανισμού συγκέντρωσης εισφορών υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου στη Λάρισα ανατέθηκε στον Σιωνιστικό Σύλλογο αυτής της πόλης.

Ο Σιωνιστικός Σύλλογος Λάρισας «Οαβέ Σιών» («Ο εραστής της Σιών»)¹² ιδρύθηκε στα 1906 με καταστατικό που εγκρίθηκε από το Πρωτοδικείο της Λάρισας. Αυτός ο Σύλλογος ήταν διοικητικά ανεξάρτητος από την Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας, υπηρετούσε όμως τους σκοπούς αυτής, αναπτύσσοντας κοινωνική και πολιτιστική δράση¹³. Ο Σύλλογος ήταν μέλος της Σιωνιστικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, η οποία

10 S. Engerman – J. Metzger, *Land Rights, Ethno-Nationality and Sovereignty in History*, New York 2004, σ. 87-90.

11 Βλ. Εφημερίδα *Εβραϊκή Αναγέννησις-La Renaissance Djoudia* της 23ης Ιανουαρίου 1931. Η εφημερίδα αυτή είχε εκδοθεί το χειμώνα του 1917, κυκλοφορούσε άπαξ της εβδομάδος στα ισπανοεβραϊκά και στα ελληνικά. Από το 1920 η εφημερίδα ήταν όργανο της Σιωνιστικής Ομοσπονδίας. Την έκδοσή της είχε αναλάβει ομάδα νέων εβραίων. Η τελευταία σελίδα της εφημερίδας ανέφερε, πάντοτε σε γαλλική περίληψη, τα πιο σημαντικά γεγονότα της εβδομάδας. Αρχισυντάκτες της διετέλεσαν καταρχήν ο Γιοσέφ Μπεν Πινχάς Ουζιέλ και στη συνέχεια ο Γιτσάχ Αντζελ. Η τετρασέλιδη έκδοσή της είχε διαστάσεις 24X32 εκατοστών και η κυκλοφορία της δεν είχε ξεπεράσει τα 1.000 φύλλα. Στις ημέρες μας σώζονται ολίγα τεύχη της εφημερίδας αυτής. Βλ. σχετ. Μ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2000, τ. Β' 1912-1923, σ. 465-466.

12 Ο τίτλος «Οαβέ Σιών» βρίσκεται μεταφρασμένος και ως «Φίλοι της Σιών» στο έργο του Ρ. Α. Φρεζή, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, Βόλος 2007, σ. 273. Θα πρέπει ίσως στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι οι εβραϊκοί όροι της παρούσας εργασίας έχουν μεταφρασθεί από τον Εσδρά Μουσή, στον οποίο είχαμε τότε προφορικούς εκφράσει τις ευχαριστίες μας.

13 Βλ. Ε. Μουσή, *Η Εβραϊκή Κοινότητα της Λάρισας πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, Έκδοση Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, Λάρισα 2000, σ. 255-256.

έδρευε αρχικά στη Θεσσαλονίκη, μετά στην Αθήνα και είχε αναλάβει το συντονισμό του εγχειρήματος αυτού σε συνεργασία με τους κατά τόπους Σιωνιστικούς Συλλόγους¹⁴.

Με ευθύνη του Σιωνιστικού Συλλόγου όλα τα εβραϊκά σπίτια της Λάρισας εφοδιάστηκαν τότε με ειδικά κυτία συγκέντρωσης χρημάτων, τους γνωστούς και σε όλους μας κουμπαράδες, που ήταν είτε μεταλλικοί, είτε κατασκευασμένοι από χαρτόνι. Οι κουμπαράδες ήταν κυανού χρώματος και οι οικογένειες τους τοποθετούσαν σε εμφανές σημείο μέσα στο σπίτι ώστε να εναποθέτουν σ' αυτούς χρήματα από το υστέρημα, δεδομένου ότι την εποχή εκείνη η γενικότερη οικονομική κατάσταση ήταν, εκτός μικρών εξαιρέσεων, μέτρια έως κακή. Αυτά τα κυτία των εισφορών άνοιγαν με ειδικό κλειδί, το οποίο είχε στην κατοχή της ειδική Επιτροπή, που είχε οριστεί επί τούτου από τον Σιωνιστικό Σύλλογο Λάρισας. Η Επιτροπή αυτή επισκεπτόταν κάθε τρεις μήνες τα εβραϊκά σπίτια της Λάρισας για τη συλλογή των αποταμιευμένων χρημάτων.

Υπήρχε ωστόσο και ένας δεύτερος τρόπος συγκέντρωσης χρημάτων με τη αγορά χαρτοσήμων, τα οποία αποστέλλονταν από το εξωτερικό στη Σιωνιστική Ομοσπονδία, η οποία τα «χρέωνε» και τα απέστελλε στους ανά την Ελλάδα Σιωνιστικούς Συλλόγους, οι οποίοι με τη σειρά τους τα διέθεταν στα μέλη τους έναντι καθορισμένου χρηματικού ποσού. Τα χαρτόσημα αυτά απεικόνιζαν εμβληματικές μορφές ή και προσωπικότητες του Εβραϊσμού, όπως τον Τεοντόρ Χερτσλ, εμπνευστή της ιδέας για ίδρυση εβραϊκού κράτους. Με τον τρόπο αυτό γινόταν αφενός προώθηση των σιωνιστικών σκοπών και αφετέρου έμμεση υπόμνηση του σκοπού διάθεσης των χαρτοσήμων. Τέτοια χαρτόσημα διακινήθηκαν και στην εβραϊκή Κοινότητα της Λάρισας στο πλαίσιο της κινητοποίησης υπέρ του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου. Ωστόσο ο δια χαρτοσήμων τρόπος συγκέντρωσης χρημάτων ήταν δευτερεύων. Γενικά οι εισφορές κάθε εβραϊκής Λαρισινής οικογένειας καταγράφονταν σε λεπτομερείς ονομαστικούς καταλόγους, οι οποίοι, κατά καιρούς, όπως και στην υπό εξέταση περίπτωση, δημοσιεύονταν στον εβραϊκό Τύπο, εν είδει ευχαριστηρίου ή επαίνου¹⁵.

Συνηθέστερη ημερομηνία ανακοίνωσης αυτών των ονομάτων ήταν ο μήνας Τισρί, που αντιστοιχεί με τον Σεπτέμβριο. Στον μήνα αυτόν τοποθετείται η Πρωτοχρονιά ή αλλιώς «Κεφαλή του Έτους», η καλουμένη στο εβραϊκό ημερολόγιο ως «Ρας Ασα-

14 Δεν εντοπίσαμε σχετικό έγγραφο οδηγιών επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Ωστόσο, από τα Βιβλία των Πράξεων του Σιωνιστικού Συλλόγου Λάρισας προκύπτει ότι υπήρχε τακτική αλληλογραφία μεταξύ του Συλλόγου αυτού και της Σιωνιστικής Ομοσπονδίας Ελλάδος.

15 Προφορική μαρτυρία του αειμνήστου Εσδρά Μουσί, επιτίμου προέδρου της Εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας.

νά»¹⁶. Αυτό εξηγεί και τον τίτλο: «Κατάλογοι δωρεών Σεπτεμβρίου» της επικεφαλίδας του δημοσιεύματος της εφημερίδας *La Renaissance Djoudia*¹⁷.

Προφανώς η Πρωτοχρονιά ήταν η πρώτη και μεγαλύτερη γιορτή των εβραίων. Η γιορτή αυτή διαρκούσε μερικές ημέρες και συνοδευόταν από συγκεκριμένο τελετουργικό με επίκεντρο τη Συναγωγή. Η συγκεκριμένη γιορτή αποτελούσε και περίοδο ενδοσκοπήσης καθώς και προσωπικού απολογισμού για τους πιστούς εβραίους οι οποίοι, σε μια πορεία ατομικού εξιλασμού, προσέφεραν χρήματα για φιλανθρωπικούς αλλά και εθνικούς σκοπούς.

Η μελέτη του καταλόγου της εφημερίδας *Εβραϊκή Αναγέννησις* της 23ης Ιανουαρίου 1931 με τις εισφορές υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αυτή επιτρέπει να εξάγουμε συμπεράσματα για τα πρόσωπα, αλλά και για το βαθμό αποδοχής που είχε στους κόλπους της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας η ιδέα για την απόκτηση πατρίδας, ιδέα την οποία προωθούσαν οι διεθνείς σιωνιστικοί κύκλοι. Καταρχήν θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στον εντοπισθέντα κατάλογο καταγράφονται ογδόντα πέντε συνολικά εισφορές. Αυτές όμως αφορούν συνολικά μόνον εξήντα πέντε πρόσωπα, λόγω των διπλών ή των τριπλών εισφορών των ίδιων ατόμων.

Αν υπολογίσει κανείς ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας αριθμούσε την ίδια εποχή περί τις 200 οικογένειες¹⁸, *οδηγούμαστε στο συμπέρασμα* ότι μόνον το 1/3 των μελών της ανταποκρίθηκε έμπρακτα στον οικονομικό αυτό έρανο. Αυτή η σχετικά μικρή ανταπόκριση θα μπορούσε ωστόσο να δικαιολογηθεί εάν ληφθούν υπόψη τρεις παράμετροι:

Κατά πρώτον, τα εισοδήματα των εβραϊκών οικογενειών της Λάρισας, κατά την

16 Το εβραϊκό Ημερολόγιο προσπαθεί να συγχρονίσει τις εποχές με τους μήνες και τις φάσεις της σελήνης, είναι δηλαδή σεληνο-ηλιακό ημερολόγιο. Επιπροσθέτως, υπάρχουν περιορισμοί σχετικά με το ποιες μέρες της εβδομάδας μπορεί να αρχίζει το έτος. Για το λόγο αυτό η Πρωτοχρονιά δεν έχει συγκεκριμένη ημερομηνία έναρξης, η οποία να αντιστοιχεί στο Γρηγοριανό ημερολόγιο.

17 Εφημερίδα *Εβραϊκή Αναγέννησις-La Renaissance Djoudia*, φύλλο του επισήμου σιωνιστικού οργάνου, 23 Ιανουαρίου 1931.

18 Ανώνυμος ταξιδιώτης γράφει σχετικά στην εφημερίδα *Ισραηλιτική Επιθεώρησης (Revue Israélite)* για τον εβραϊκό πληθυσμό της Λάρισας στις αρχές του 20ού αιώνα: «Η Λάρισα είχε κατά την ακμή της σημαντική Ισραηλιτική Κοινότητα, περί τις χίλιες και περισσότερες οικογένειες (...) Σήμερα, ο αριθμός των οικογενειών είναι περιορισμένος, δεν φαίνεται να ξεπερνά τις 200 οικογένειες». Βλ. *Ισραηλιτική Επιθεώρησης, (Revue Israélite)*, Μηνιαία Φιλολογική – Ειδησεογραφική Επιθεώρησης, Έτος Α', αριθμ. φύλλου 6, Αύγουστος 1912, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Σύμφωνα με τα Αρχεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, ο αριθμός των οικογενειών παρέμενε κατά βάση στάσιμος στην πόλη ως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ο συνολικός πληθυσμός της ανερχόταν σε 1.120 άτομα. Μετά το τέλος του Παγκόσμιου Πολέμου ο αριθμός αυτός μειώθηκε σε 750 άτομα.

εποχή εκείνη, ήταν στην πλειοψηφία τους αρκετά περιορισμένα, αφού το εβραϊκό στοιχείο της πόλης το αποτελούσαν, κατά κύριο λόγο, μικροί επιτηδευματίες, μικρο-έμποροι, επαγγελματίες, τεχνίτες, υπάλληλοι και χειρώνακτες.

Κατά δεύτερον, την ίδια χρονιά, στα 1931 κτίστηκε στη Λάρισα σύγχρονο εβραϊκό διώροφο σχολείο, με χρήματα που αντλήθηκαν από τα μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας, συνεπικουρούμενης και από τις Κοινότητες Θεσσαλονίκης και Καβάλας. Το γεγονός αυτό σήμαινε πρόσθετη και διόλου ευκαταφρόνητη οικονομική επιβάρυνση για κάθε οικογένεια¹⁹.

Κατά τρίτον, οι Εβραίοι της Λάρισας στην προαναφερόμενη περίοδο εισέφεραν παράλληλα σε φιλανθρωπικούς εράνους της Συναγωγής και οι ίδιοι χρηματοδοτούσαν οικειοθελώς δικά τους τοπικά Σωματεία, όπως η «Αλληλοβοήθεια»²⁰, η οποία ιδρύθηκε στα 1932 με στόχο την ηθική και οικονομική στήριξη των μελών της Ισραηλιτικής Κοινότητας²¹.

Κάτω από αυτές τις αντιξοές συνθήκες η συμμετοχή στον έρανο υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου μπορεί να θεωρηθεί σχετικά ικανοποιητική, ενώ το ύψος των εισφορών μάλλον περιορισμένο. Τα ποσά που καταγράφονται στο δημοσιευμένο κατάλογο κυμαίνονται από 2 έως 100 δραχμές. Σχεδόν το 60% των μελών, (τριάντα εννέα σε σύνολο εξήντα πέντε) προσέφεραν μικροποσά 2, 3 και 5 δραχμών, ενώ ο αριθμός αυτών που χορήγησαν υψηλότερα ποσά είναι μικρός: μόλις δύο άτομα προσέφεραν 130 και 100 δραχμές, τρία άτομα έδωσαν ποσά 52, 50 και 45 δραχμών, πέντε άτομα συνεισέφεραν 30 δραχμές και επτά άτομα αναφέρονται για ποσά που κυμαίνονταν μεταξύ 20 και 25 δραχμών. Τα ποσά πάντως είναι συγκριτικά και ανώτερα από άλλες εβραϊκές Κοινότητες όπως η Κοινότητα της Βέροιας, όπου η υψηλότερη καταγεγραμμένη εισφορά ανερχόταν σε 35 δραχμές. Αντιθέτως, εντύπωση προξενεί, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ότι ένας άλλος, δεύτερος κατάλογος, με εισφορές υπέρ των απόρων μελών της Εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας παρατίθεται επίσης στην ίδια εφημερίδα και καταγράφει υψηλότερα ποσά.

Η μελέτη του δημοσιευμένου καταλόγου στηρίζει την άποψη ότι οι εισφορές υπέρ

19 Βλ. Ε. Μωυσή, *ό. π.*, σ. 142.

20 Εβραϊστί Αγιουτάθ Αχίμ.

21 Το Σωματείο «Αλληλοβοήθεια», συστήθηκε στη Λάρισα το 1932 με την υπ' αριθμόν 97/1932/3-3-1932 Απόφαση του Πρωτοδικείου Λαρίσης και με αριθμό καταχώρησης 275/1932. Σκοποί του Σωματείου αυτού, μεταξύ άλλων, ήταν και «η οικονομική και ηθική προαγωγή των μελών της [Εβραϊκής] Κοινότητας, η αλληλοβοήθεια και η περίθαλψη των απόρων μελών ή και των οικογενειών τους, με την παροχή ιατρικής περίθαλψης εφ' άπαξ ή υπό τύπον σύνταξης στα ανίκανα για εργασία μέλη, λόγω γήρατος, δυστυχήματος ή νόσου, ή και στις οικογένειες των αποβιωσάντων μελών, εφόσον επιτρέπαν οι πόροι του Ταμείου». Βλ. Ε. Μωυσή, *ό. π.*, σ. 140.

του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου είναι ευθέως ανάλογες με την κοινωνική θέση και την οικονομική επιφάνεια της κάθε οικογένειας. Με μικρές εξαιρέσεις, τα επιφανέστερα μέλη της Κοινότητας, αλλά και τα σχετικά εύπορα, εμφανίζονται περισσότερο πρόθυμα να συνδράμουν και για το Εβραϊκό Εθνικό Κεφάλαιο. Εντύπωση προκαλεί η απουσία από τις λίστες των ονομάτων της επιφανέστερης εβραϊκής οικογένειας της Λάρισας, της οικογένειας του Μουσόν Αβραάμ και του γιού του, Σαλβατόρ Αβραάμ, ο οποίος προπολεμικά είχε χρηματίσει, επί σειρά ετών, πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας της πόλης. Οικογένεια τραπεζιτών οι Αβραάμ είχαν δική τους Τράπεζα, η οποία λειτουργούσε στη Λάρισα. Με μεγάλη δραστηριότητα στο αποικιακό εμπόριο, οι Μουσόν και Σαλβατόρ Αβραάμ εμφανίζονταν ως ενεργοί σιωνιστές, που είχαν αναπτύξει διαπιστωμένο φιλανθρωπικό έργο, βοηθώντας με χρήματα καθώς και με είδη διατροφής τους φτωχούς ομοθρήσκους συμπολίτες τους. Ωστόσο η απουσία της φιλάνθρωπης οικογένειας Αβραάμ από τις λίστες των εισφορών, επιτρέπει να εικάσουμε ότι η δική της συνδρομή ήταν προσανατολισμένη σε άλλα επίπεδα, χωρίς όμως αυτό να έχει επιβεβαιωθεί ως σήμερα²².

Στην κορυφή των εισφορών εμφανίζονται τα ονόματα δύο επιφανών παραγόντων της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, του Αβραάμ Μισδραχί και του Σολομών Φαΐς με 130 και 100 δραχμές αντιστοίχως. Ο Αβραάμ Μισδραχί, πρωτεργάτης και εκ των ιδρυτών του Σιωνιστικού Συλλόγου Λάρισας, καθώς και γενικός γραμματέας του Σωματείου «Αλληλοβοήθεια», εμφανίζεται στον δημοσιευμένο κατάλογο με διπλή εισφορά 100 και 30 δραχμών. Ο Σολομών Φαΐς ήταν σημαίνον στέλεχος της Ισραηλιτικής Κοινότητας και είχε αναδειχθεί πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσής της κατά τα έτη 1955-1958.

Στη συνέχεια, εμφανίζεται με το ποσό των 52 δραχμών, προσφερθέν όμως σε δύο δόσεις, των 30 και των 22 δραχμών, ο Χαΐμ Αλχανάτη, πρωτεργάτης της ίδρυσης του Σιωνιστικού Συλλόγου Λάρισας και πρώτος κατά σειρά πρόεδρός του. Ο Αλχανάτη ήταν φαρμακοποιός, διετέλεσε πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας καθώς και Δημοτικός Σύμβουλος Λάρισας.

Με το ποσό των 50 δραχμών αναφέρεται ο έμπορος Ζοζέφ Σιακή. Με συμμετοχή 45 δραχμών, σε δύο επίσης δόσεις εμφανίζεται ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Παρίς Λεβή.

Η ανταπόκριση των προαναφερθέντων με σχετικά υψηλά ποσά προφανώς αντανακλά την οικονομική τους επιφάνεια και δυνατότητα. Όλοι αυτοί ήταν ενεργοί σι-

22 Βλ. Ε. Μωυσή, *ό. π.*, σ. 78, 107-108 και 152. Ο Μουσόν και ο Σαλβατόρ Αβραάμ διετέλεσαν προπολεμικά και πρόεδροι της Εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας.

ωνιστές, δραστήρια μέλη με πρωταγωνιστικό ρόλο στα διοικητικά της Ισραηλιτικής Κοινότητας και βαθειά συνειδητοποιημένοι στο όραμα του Διεθνούς Σιωνισμού για απόκτηση πατρίδας σε παλαιστινιακά εδάφη.

Στη συνέχεια του άρθρου αναφέρονται, με ύψος εισφορών 30 δραχμών, διακεκριμένοι οικονομικά και κοινωνικά Λαρισαίοι εβραίοι, με πρώτες τις οικογένειες Φαΐς, από τους πιο γνωστούς εμπόρους της πόλης. Ανάμεσά τους αναφέρονται τα δύο αδέρφια, που είχαν παίξει σημαίνοντα ρόλο: ο Αβραάμ Φαΐς, έμπορος υφασμάτων, ο οποίος χρημάτισε επί σειρά ετών πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1946, και 1949-1952) και ο Ισαάκ Φαΐς, έμπορος αρδευτικών συγκροτημάτων, ο οποίος μεταπολεμικά είχε διατελέσει πρόεδρος του Σιωνιστικού Συλλόγου Λάρισας. Με το ίδιο ποσό των 30 δραχμών εμφανίζονται ο πατέρας τους Δαβίδ Φαΐς, εκ των γνωστότερων εμπόρων της πόλης και ο αδελφός του Ισαάκ Φαΐς, έμπορος και βιοτέχνης ετοιμών ενδυμάτων. Το ίδιο ποσό υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου είχε συνεισφέρει τότε και ο Μπένιος Λεβή, από τα πλέον επιφανή και δραστήρια μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας. Ο Λεβή χρημάτισε Δημοτικός Σύμβουλος και διευθυντής παραρτήματος του Ιδρύματος Επαγγελματικής Αποκατάστασης Λάρισας²³.

Η επόμενη ομάδα τριών εβραίων εμφανίζει σχετικά υψηλή εισφορά με 25 δραχμές και περιλαμβάνει επίσης γνωστούς παράγοντες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας. Συγκεκριμένα αναφέρονται ο Μηνάς Χαζάν, θρησκευτικός λειτουργός, υπεύθυνος για τις περιτομές, ο Δαβίδ Πάρδο, χρηματιστής και από τους πλέον εύπορους της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας και ο Ααρών Χαζάν, ο οποίος διετέλεσε Επιθεωρητής των Σ.Ε.Κ.²⁴ αλλά και διορίστηκε στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής υποχρεωτικώς ως Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας. Ο Χαζάν κατέφυγε στην Αθήνα, αλλά κατόπιν προσδοσίας συνελήφθη και στάλθηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Έκτοτε, η Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας δεν είχε καμία πληροφόρηση περί της τύχης του Χαζάν²⁵.

Οι τελευταίοι που εμφανίζονται με σχετικά υψηλή εισφορά, είναι ο Αβραάμ Μπέγα, ιδρυτικό στέλεχος και ταμίας στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του Σωματείου «Αλληλοβοήθεια», ο χρηματιστής Σαούλ Κοέν, ο Μεναχέμ Σαλέμ, ιδιοκτήτης με-

23 Το Ίδρυμα αυτό είχε λειτουργήσει στη Λάρισα μεταπολεμικά, ως παράρτημα του ομώνυμου Ιδρύματος Επαγγελματικής Αποκατάστασης των Αθηνών, με τη μορφή Τράπεζας, εξαρτώμενης από τη γνωστή Αμερικανική Οργάνωση Joint. Κύριος σκοπός του ήταν η στήριξη των κατεστραμμένων από τον πόλεμο εβραϊκών οικογενειών και η παροχή άτοκων δανείων προς ενίσχυση και επαγγελματική αποκατάσταση. Βλ. Ε. Μωυσή, *ό.π.*, σ. 141.

24 Η βραχυβραφία Σ.Ε.Κ. αφορά τους Σιδηροδρόμους του Ελληνικού Κράτους. Πρόκειται για τον σημερινό Ο.Σ.Ε. (Οργανισμό Σιδηροδρόμων Ελλάδος).

25 Προφορική μαρτυρία Εσδρά Μωυσή.

γάλου οπωροπωλείου και ο Μωυσής Λεβή, έμπορος υφασμάτων. Οι ανωτέρω είχαν προσφέρει 20 δραχμές έκαστος, οι δύο όμως τελευταίοι είχαν καταθέσει το προαναφερθέν ποσό σε τρεις δόσεις.

Μετά τους δεκαέξι προαναφερθέντες παράγοντες της Ισραηλιτικής Κοινότητας, οι εισφορές εμφανίζουν μείωση στο χαμηλό ποσό των δέκα δραχμών. Στην κατηγορία αυτή αναφέρονται συνολικά ένδεκα μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, στην πλειοψηφία τους καταστηματάρχες και μικροέμποροι. Συγκεκριμένα, το ποσό των δέκα δραχμών είχαν προσφέρει ο σαγαματοποιός Αβράμ Τορρές, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας, ο Αβράμ Πελοσώφ, μέλος επίσης του Διοικητικού Συμβουλίου της Κοινότητας, ο οποίος διατηρούσε κατάστημα πώλησης στρωμάτων, παπλωμάτων και ειδών προικός. Οι υπόλοιποι αναφερόμενοι στο δημοσίευμα ήταν ο Ηλίας Καλαμάρο, κρεοπώλης στην οδό Πανός, όπου η κεντρική κρεαταγορά της Λάρισας, ο Μάρκο Μπενουζίου, ιδιοκτήτης ουζοπωλείου, τα αδέρφια Λάζαρος Μιζάν και Λεόν Μιζάν, παντοπώλες, καθώς και ο επιπλοποιός Ιακώβ Ζακάρ και ο Αρών Λεβή, ο Ραφαέλ Ταραμπουλούς και ο Ιακώβ Τορρές²⁶.

Ακολουθεί στη συνέχεια ο μακρύς κατάλογος των εικοσιεπτά εβραίων, που είχαν προσφέρει από πέντε δραχμές έκαστος, ποσό μάλλον συμβολικό. Από τα επαγγέλματα και τη κοινωνική τους θέση, συμπεραίνουμε ότι στην πλειοψηφία τους ήταν άνθρωποι χαμηλού εισοδήματος, με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες. Το γεγονός ότι ανάμεσά τους συγκαταλέγονται και ορισμένοι με μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια και αξιώματα, δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά μόνο κατά περίπτωση. Έτσι, στην κατηγορία αυτή, ξεχωρίζει το όνομα του Ζαχαρία Σασσόν, που ήταν αρχιραβίνος στη Συναγωγή της Λάρισας και δάσκαλος των εβραϊκών μαθημάτων στο εβραϊκό σχολείο της Λάρισας. Στην ίδια κατηγορία ανήκε και ο γιος του, ο Αβραάμ Σασσόν, θρησκευτικός λειτουργός, περιτομέας και πιλοποιός με ιδιόκτητη βιοτεχνία. Ανάλογη ήταν η περίπτωση του Ζαχαρία Ναχμούλη, μέλους του προπολεμικού Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, από τους μεγαλύτερους εμπόρους ετοίμων ενδυμάτων της Λάρισας και του Χαΐμ Ναχμούλη, μέλους επίσης του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας και υπαλλήλου του Οργανισμού Ύδρευσης και Ηλεκτρισμού Λάρισας (Ο.Υ.ΗΛ). Στον κατάλογο αναφέρονται και τα ονόματα των Δανήλ και Δαβίδ Μισδραχή, που ήταν δύο από τους πιο γνωστούς εμπόρους της Λάρισας, καθώς και δύο άλλα άτομα που έπεσαν θύματα του πολέμου: ο Χαΐμ Σιακή, αξιωματικός του ελληνικού στρατού, που έπεσε μαχόμενος στο αλβανικό μέτωπο, και ο Σαλβατόρ Αλγκούστη, απόφοιτος της Ανωτέρας Εμπορι-

κής Σχολής, ο οποίος σκοτώθηκε στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των γερμανικών κατοχικών στρατευμάτων στην περιοχή Συκουρίου Λαρίσης.

Οι υπόλοιποι ήταν κυρίως υπάλληλοι, χειρώνακτες, μικροέμποροι ή μικροεπαγγελματίες. Ανάμεσα τους ο αχθοφόρος Σαμουέλ Μισδραχή, ο ιδιοκτήτης αποθήκης ψιλικών Βιτάλ Μισδραχή, ο Ζοζέφ Φελούς, υπάλληλος στο μανάβικο του αναφερθέντος ήδη Μεναχέμ Σαλέμ, ο μανάβης Αλμπέρτο Ταραμπουλούς, ο βοηθός Φαρμακείου Ισακ Φρανσές, ο ξυλουργός Αβράμ Καλαμάρο, ο σωφρονιστικός υπάλληλος Αλμπέρ Μίν. Μωυσής και ο Μωυσής Εσκεναζή, ιδιοκτήτης χοροδιδασκαλείου, και Επίτροπος («παρνάς») στη Συναγωγή. Αναφέρονται ακόμη με το ίδιο ποσό των 5 δραχμών τα ονόματα των Ιακώβ Χαΐμ Σιακή, Αβράμ Τορρές, Σαμουέλ Μισδραχή, Ντανιέλ Μισδραχή, Ματθαίου Φαράς, Πέπου Ναχμούλη, Ηλία Μισδραχή, Δαβίδ Αζαριά, Χαΐμ Φρανσέ, Μωύς Μωυσή, Ισαάκ Μαγρίζου. Τέλος, από 3 δραχμές προσέφεραν ο Ιακώβ Σουλτάν, που είχε διατελέσει επίτροπος της Ιεράς Συναγωγής, ο Ισαάκ Ναχμούλης και ο Δαβίδ Ελιέζερ, ενώ από 2 δραχμές προσέφεραν ο Αβραάμ Μπαρούχ, ο Ισαάκ Ταραμπουλούς, ο Αβραάμ Μπεράχα, ο Ζοζέφ Φρανσές, ο Ισαάκ Ταραμπουλούς, ο Βιτάλ Τορρές, ο Δαβίδ Σασσόν, και ο Λεόν Περέζ, παλαιοπώλης και φροντιστής της Ιεράς Συναγωγής.

Την ίδια εποχή υπήρχε και κατάλογος υπέρ απόρων εβραίων. Σε αντίθεση με τις γενικώς χαμηλές εισφορές υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου, οι εβραίοι της Λάρισας αποδεικνύονται την ίδια εποχή περισσότερο ευαισθητοποιημένοι στους εράνους υπέρ των πτωχών ομοθήσκων συμπολιτών τους²⁷. Στον δεύτερο κατάλογο, που δημοσιεύθηκε στο φύλλο της ίδιας εφημερίδας²⁸ και αφορά εισφορές υπέρ των απόρων εβραίων συμπολιτών τους, τα ποσά που καταγράφονται είναι σημαντικά υψηλότερα. Δείγμα ότι πολλά μέλη της Εβραϊκής Κοινότητας Λάρισας - και ειδικά τα πιο εύπορα - αντιλαμβάνονταν πολύ περισσότερο τις υπαρκτές καθημερινές ανάγκες των συμπολιτών τους, παρά τη γενική, ασαφή, και εν πολλοίς μακρινή γι' αυτούς ιδέα της απόκτησης κρατικής οντότητας, ιδέας που την προωθούσαν οι διεθνείς Σιωνιστικοί κύκλοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον κατάλογο εισφορών υπέρ των απόρων εβραίων εμφανίζονται συγκεκριμένα μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας, τα οποία είχαν συνεισφέρει με σεβαστά ποσά, ενώ τα ίδια πρόσωπα είχαν συμβάλλει με πολύ λιγότερα χρήματα υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου. Αξιοπαρατήρητο επίσης είναι ότι πρόσωπα που είχαν εισφέρει υπέρ των απόρων απουσίαζαν από τον έρανο για το

27 Πτωχές οικογένειες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας στηρίζονταν στην φιλανθρωπία των ευπόρων ομοθήσκων τους. Βλ. Ρ. Α. Φρεζή, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, Βόλος 2007, σ. 267.

28 *Εβραϊκή Αναγέννησις* της 23ης Ιανουαρίου 1931.

Εβραϊκό Εθνικό Κεφάλαιο, πιθανότατα, επειδή αδυνατούσαν οικονομικώς ή επειδή θεωρούσαν ότι οι σκοποί του Κεφαλαίου δεν ήταν άμεσης προτεραιότητας.

Εντελώς πληροφοριακά θα πρέπει να σημειωθεί ότι έρανοι αυτού του είδους διεξάγονταν κάθε Παρασκευή στην Ιερά Συναγωγή επ' ευκαιρία της Θείας Λειτουργίας. Στη Συναγωγή υπήρχαν ειδικά κυτία υπέρ των πτωχών, των ασθενών, και του συσσιτίου της Κοινότητας, καθώς επίσης και ειδικά δοχεία στα οποία συγκεντρωνόταν λάδι για τις ανάγκες της Συναγωγής, αλλά και των απόρων. Έρανοι υπέρ της Συναγωγής και των φιλανθρωπικών της σκοπών διεξάγονταν και με την ευκαιρία των μεγάλων θρησκευτικών εορτών, ημέρες κατά τις οποίες υπήρχε το έθιμο να γίνεται, εν είδει δημοπρασίας, η τιμητική ανάθεση του δικαιώματος στους πιστούς να ανοίγουν τις Πύλες του Ιερού ή να περιφέρουν τους ιερούς κυλίνδρους της («Σεφαρείμ») με τα ιερά κείμενα της Βίβλου («Τορά»). Στον κατάλογο εισφορών υπέρ των απόρων αναφέρονται ποσά που δόθηκαν από είκοσι εννέα συνολικά μέλη, ανάμεσα τους και γυναίκες, όπως η Ζαφειρίνη Μισδραχή, από τις πλέον δραστήριες και χειραφετημένες γυναίκες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας. Αντιθέτως, οι εισφορές υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου προέρχονταν αποκλειστικά από άνδρες. Καταγράφονται επίσης και εισφορές από τρεις συνολικά εράνους της Μεγάλης Συναγωγής, που συγκεντρώθηκαν από τα μικροποσά των κυτίων ή από την περιφορά του δίσκου κατά την λειτουργία²⁹.

Τα ονόματα και τα ποσά που αναφέρει ο κατάλογος υπέρ των απόρων είναι τα ακόλουθα: Μεγάλη Συναγωγή δραχμές 88, 58 και 34 δραχμές, ο Δαβίδ Φαΐς 63 δραχμές, η Ζαφειρίνη Μισδραχή 52, ο Ισαάκ Φαΐς 40 και 50, η Χανούλα Δ. Κοέν 39, ο Μωυσής Δαβίδ 70 και 38 δραχμές ο Ελί (Ηλίας) Καλαμάρο 30, ο Γιακοέλ Σαλάμα 30, ο Σαμουήλ Καπέτας 24, ο Ζοζέφ Φελούς 23 και 50, ο Αβραάμ Μισδραχή 22 και 50, ο Ισαάκ Μπενουζίλιο 20, ο Μωύς Λεβή 19 και 30, η Ραχήλ Κοτιγέλ 14, ο Δανιήλ Μισδραχή 12, ο Αβράμ Μπαρούχ 11. Από 10 δραχμές προσέφεραν ο Λέων Περέζ, ο Γιουδά Αμάρ, ο Μηνά Μπουρλά, η Μύριαμ Κοέν, ο Αζαριά Αβραάμ και ο Ραφαήλ Ταραμπουλούς. Ακόμη, ο Μωύς Μαγρίζο είχε προσφέρει 9 δραχμές, ο Σιμαντώβ Συμεών 8, ο Ζαχαρίας Σασσόν δραχμές 7,50, ο Γιουδά Σαμουήλ 6,80, ο Ραφαήλ Μισδραχή δραχμές 5, ο Σιμαντώβ Μαγρίζο 4,70, ο Γιακώβ Σιακκή 5,50, ο Αβράμ Τορρές δραχμές 3.

Συμπερασματικά, η μελέτη και η σύγκριση των επί μέρους στοιχείων των δημοσιευμένων καταλόγων δείχνουν ότι η Εβραϊκή Κοινότητα της Λάρισας συμμετείχε περιστασιακά στη συγκέντρωση χρημάτων υπέρ του Εβραϊκού Εθνικού Κεφαλαίου,

29 Προφορική μαρτυρία Εσδρά Μωυσή.

στο βαθμό που της το επέτρεπαν οι οικονομικές της δυνατότητες και αναλόγως της εισφοροδοτικής ικανότητας του κάθε μέλους. Μένει να ερευνηθεί εάν δημοσιεύτηκαν και άλλοι σχετικοί κατάλογοι, ώστε να εκτιμηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η εμπλοκή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λαρίσης στην διεθνή κινητοποίηση των εβραίων για συγκέντρωση χρημάτων. Από τον εντοπισθέντα κατάλογο, προκύπτει πάντως ότι τα μέλη που αναμειγνύονταν στα κοινά και δραστηριοποιούνταν στα Διοικητικά Όργανα της Ισραηλιτικής Κοινότητας και των Σωματείων της, φαίνεται ότι είχαν μεγαλύτερη συνείδηση του εθνικού εβραϊκού σκοπού, ο οποίος είχε αποφασισθεί στα σιωνιστικά συνέδρια, απ' ό,τι τα απλά μέλη της Κοινότητας, τα οποία έθεταν ως βασική τους προτεραιότητα την εξυπηρέτηση των καθημερινών οικονομικών τους αναγκών.

Alexandre Kalessis – Ioannis Skourtis

La contribution financière des membres de la Communauté juive de Larissa à la mobilisation internationale de leurs coreligionnaires (1931)

Sommaire

L'idée de reconstitution de l'état hébraïque aux Terres paternelles de Palestine a provoqué la mobilisation financière des membres des communautés juives à travers le monde.

Il est connu que les participants au 1er Congrès Sioniste avaient conçu l'idée de la formation d'un état hébraïque à Palestine.

Le mouvement sioniste a établi, en 1901, le Capital National Juif qui visait à soutenir l'installation de familles juives en Palestine, dans la perspective de la fondation à venir d'un état sur ces terres.

Cette mobilisation sioniste internationale avait mobilisé en 1931 plusieurs membres de la Communauté Juive de Larissa. Des juifs qui malgré leurs capacités économiques restreintes avaient accepté de contribuer à cet effort de leurs coreligionnaires. Ceci est perçu à travers les catalogues des donations localisés récemment.

Les listes des donations de membres précis de la Communauté juive de Larissa établissent la première partie de notre travail de recherche, par la suite, on se tourne vers la recherche d'une pénétration idéologique qui aspirerait à l'obtention d'une patrie pour les juifs de Larissa.

Λευκοθέα Παπακώστα - Ιωάννης Σκούρτης

*Ο Γερουσιαστής Ασσέρ Μαλλάχ και οι δραστηριότητές του στη
Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου μέσα από τον εβραϊκό Τύπο της πόλης*

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να παρουσιάσει την κοινωνικοπολιτική δράση του Ασσέρ Μαλλάχ και τα αποτελέσματά της στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού ερευνήθηκε δημοσιευμένο μεν, αλλά ανεκμετάλλευτο ως σήμερα πληροφοριακό υλικό, το οποίο αντλήθηκε κυρίως από τον δυσεύρετο εβραϊκό τύπο της Θεσσαλονίκης.

Πρέπει να σημειωθεί εξ αρχής ότι ο Μαλλάχ είχε χρησιμοποιήσει πολλές φορές τον ημερήσιο, εβραϊκό κυρίως τύπο, που κυκλοφορούσε εκείνη την περίοδο στη Θεσσαλονίκη. Γι' αυτόν τον εβραίο πολιτικό, τον Ασσέρ Μαλλάχ, ο ημερήσιος εβραϊκός και μη Τύπος, αποτελούσε μέσον δημόσιας έκφρασης για να μπορέσει αυτός να κοινοποιήσει ορισμένες από τις πολιτικοκοινωνικές του σκέψεις και θέσεις, καθώς επίσης και να προβάλει τις θεμιτές ανθρώπινες φιλοδοξίες του.

Στον ημερήσιο κυρίως τύπο της Θεσσαλονίκης εντοπίστηκαν αρκετά αξιόλογες και αυθεντικές μαρτυρίες για ένα συγκεκριμένο και μάλλον πολύ σημαντικό ταξίδι του Ασσέρ Μαλλάχ στην Παλαιστίνη, κατά το έτος 1931. Ο διακεκριμένος εβραίος πολιτικός άρχισε ήδη να ελπίζει, από την εποχή εκείνη, δηλαδή σχετικά νωρίς, στη δημιουργία ενός ισχυρού εβραϊκού κράτους στα εδάφη της Παλαιστίνης¹. Οι προαναφερθείσες δημοσιογραφικές πηγές παρέχουν επιπλέον αψευδείς πληροφορίες και για συγκεκριμένα Σιωνιστικά Συνέδρια, που συνήλθαν στη Θεσσαλονίκη, στα οποία μετείχε και ο Ασσέρ Μαλλάχ. Ο ίδιος μάλιστα, σε ορισμένα από αυτά, είχε εκλεγεί πρόεδρος, λόγω αναγνώρισης της αξίας του από τους παριστάμενους ομοθρήσκους του.

Πριν παρουσιαστούν λεπτομερώς οι δραστηριότητες του Ασσέρ Μαλλάχ, κρίνεται απαραίτητο να δοθούν ολίγα βιογραφικά στοιχεία τόσο για τον ίδιον, όσο και για την οικογένεια Μαλλάχ γενικότερα. Με τον τρόπο αυτό θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα την δράση του εβραίου πολιτικού, αλλά και τους απώτερους σκοπούς των μελετημένων ενεργειών του. Η οικογένεια Μαλλάχ² ήταν έντονα δραστη-

1 Οι προσδοκίες του Ασσέρ Μαλλάχ ευοδόθηκαν τελικώς στα 1948 με τη δημιουργία κράτους του Ισραήλ. Το γεγονός αυτό κατέστησε πανευτυχή τον Μαλλάχ, που μετεγκαταστάθηκε στο νεοϊδρυθέν εβραϊκό κράτος, αλλά τελικά μετακόμισε στο Παρίσι, όπου και απέθανε στα 1969.

2 Το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Μαλλάχ έχει ως εξής: ο Ααρών Μαλλάχ γιος του Νεχαμά (1830-1898) είχε νυμφευτεί την Ρίβκα Ελιακίμ (1832-1907). Ένας από τους γιους τους, ο Μορδαχάι Μαλλάχ (1865 Θεσσαλονίκη – 1913), νυμφεύτηκε τη Ρέινα Μαγρίζο (1868 Θεσσαλονίκη – 1944), ο γιος των οποίων Μπενίκο Μαλλάχ (1890 Θεσσαλονίκη – 1972 Παρίσι) το 1904 εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη και εγκαταστάθηκε στη Μασσαλία (Γαλλία) για να σπουδάσει ιατρική. Το 1917 ο Μπενίκο Μαλλάχ απέκτησε

ριοποιημένη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Μέλη της έπαιξαν σημαντικότατο ρόλο, όχι μόνο σε ποικίλες υποθέσεις των εβραίων της Θεσσαλονίκης, αλλά και στην τρικυμισμένη πολιτική και κοινωνική ζωή της ελληνικής επικράτειας. Η οικογένεια Μαλλάχ ήταν πασίγνωστη στη Θεσσαλονίκη, καθώς μέλη της διακρίθηκαν ως γιατροί, πολιτικοί, δημοσιογράφοι και δικηγόροι, συνεισφέροντας ο καθένας τους με την εργασία του και τις δραστηριότητές του στις πολιτικο-κοινωνικές υποθέσεις της εβραϊκής κοινότητας της πόλης.

Θα αναφερθούμε αποκλειστικά και συγκεκριμένα στον πολιτικό άνδρα, που ενδιαφέρει την ανακοίνωση αυτή, τον Ασσέρ Μαλλάχ, γιο του Ιακώβ Μαλλάχ (1860-1934) και της Εστέρας Σαλέμ (1860 – 1935). Αυτός γεννήθηκε στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη το 1881. Σπούδασε στη γαλλική σχολή Alliance Israélite Universelle και ακολούθησε νομικές σπουδές στην Κωνσταντινούπολη. Η επαγγελματική σταδιοδρομία του στην Ελλάδα είχε ουσιαστικά αρχίσει στα 1920. Τότε ο Ασσέρ Μαλλάχ, ένθερμος οπαδός ο ίδιος της σιωνιστικής ιδέας, ίδρυσε μαζί με τον ομόθρησκο του Δαβίδ Φλωρεντίν³ την εβραϊκή εφημερίδα *L'Avenir*. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, ο Μαλλάχ είχε συμμετοχή στην ίδρυση του Σιωνιστικού Συλλόγου «Θεόδωρος Ερτσέλ» και μάλιστα εκλέχθηκε πρόεδρος του οργάνου αυτού. Ο ίδιος είχε επίσης διατελέσει και πρόεδρος της Σιωνιστικής Ένωσης Ελλάδας και είχε συμμετάσχει σε εργασίες συνεδρίων της.

τη γαλλική υπηκοότητα και παντρεύτηκε την Αντέλ Μπουβιέ (1891 Λυών – 1956 Παρίσι), αφού πρώτα ασπάστηκε τον καθολικισμό. Αυτοί απέκτησαν δυο κόρες, εκ των οποίων η δεύτερη ονομαζόταν André ή Dadu, η οποία ήταν και η μητέρα του σημερινού Γάλλου Προέδρου Νικολά Σαρκοζί, που στην πρώτη του δημόσια ομιλία μετά την εκλογή του στην προεδρία της Γαλλικής Δημοκρατίας στη Χάβρη, στις 29 Μαΐου 2007, αναφέρθηκε στις ελληνικές του καταβολές: «Θα ήθελα να σας εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου που με επιλέξατε να εκπροσωπώ την ωραιότερη χώρα του κόσμου. Εμένα, το γιο ενός Ούγγρου μετανάστη και εγγονό ενός Έλληνα της Θεσσαλονίκης, Γάλλου, με σύμμεικτο αίμα, που αγαπάει την πατρίδα περισσότερο από κάθε τι στον κόσμο και στην οποία οφείλει τα πάντα». Ρ. Φρέζι – Δ. Ρηγινού, «Η οικογένεια Μαλλάχ», *ΧΡΟΝΙΚΑ*, όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος, 214 (2008), σ. 12.

3 Αξίζει να αναφερθεί εντελώς πληροφοριακά ότι ο Δαβίδ Φλωρεντίν υπήρξε και διευθυντής σύνταξης της εβραϊκής γαλλόφωνης πρωινής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης *Le Flambeau (Η Σημαία)*, η οποία πρωτοκυκλοφόρησε στις 9 Αυγούστου 1928, με διευθυντή τον εβραίο βουλευτή Μεντές Μπεσαντζή και διευθύνοντα σύμβουλο τον Ελί Φρανσές. Τα γραφεία της εφημερίδας βρίσκονταν στην οδό Αγίου Μηνά 13, δηλαδή μέσα στον ίδιο χώρο με την γαλλόφωνη *L'Indépendant*, αφού και οι δύο αυτές εφημερίδες κήρυσσαν τις σιωνιστικές ιδέες και κατευθύνονταν από τον εβραίο βουλευτή Μπεσαντζή. Ο Δαβίδ Φλωρεντίν εμφανιζόταν εξάλλου στη λίστα των εκλεκτών εβραίων υποψηφίων στις εκλογές του 1929, προφανώς μεταξύ άλλων, για θέση αντιδημάρχου στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Λ. Παπακώστα - Ι. Σκούρτης, «Η εβραϊκή «ελίτ» της δημοσιογραφίας και η γαλλική γλώσσα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας* (29-31 Μαΐου 2009), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 333 και 335.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ασέρ Μαλλάχ είχε στενές σχέσεις με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, πρωθυπουργό και αρχηγό του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Στην αρχή της πολιτικής του καριέρας είχε εκλεγεί δημοτικός σύμβουλος Θεσσαλονίκης, με την υποστήριξη του Κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά και την ψήφο πολλών χριστιανών συμπολιτών του, οι οποίοι στήριζαν ενθέρμως την υποψηφιότητά του.

Στα 1920 ο Μαλλάχ υπέβαλε υποψηφιότητα ως βουλευτής του βενιζελικού κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά τελικώς δεν ευοδώθηκε η εκλογή του. Μερικά χρόνια αργότερα όμως, πιο συγκεκριμένα την 21η Απριλίου 1929, ο Μαλλάχ εκλέχθηκε Γερουσιαστής και αμέσως ανέπτυξε σημαντική δράση κυρίως σε ζητήματα και προβλήματα σχετιζόμενα άμεσα με την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Στα 1934 τον συναντούμε να έχει εγκατασταθεί στην Παλαιστίνη, αλλά όμως ως πρώτος διπλωματικός απεσταλμένος της ελληνικής κυβέρνησης. Με την πτώση του Ελευθερίου Βενιζέλου ο Μαλλάχ εγκατέλειψε την Παλαιστίνη για να εγκατασταθεί οριστικά στο Παρίσι, όπου και διέμεινε ως το τέλος της ζωής του, στα 1969.⁴

Στην γαλλόφωνη εβραϊκή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *L'Indépendant*⁵, ο Ασέρ Μαλλάχ είχε παραθέσει, όχι όμως χωρίς σχετική υστεροβουλία, εντυπωσιακές περιγραφές από το ταξίδι του στην Παλαιστίνη, παρακινώντας μάλιστα επιμόνως τους ομοθρήσκους του να μεταναστεύσουν εκεί. Συγχρόνως, αυτός ο ίδιος δεν έχανε ευκαιρία που να μην υποστηρίζει με διακριτική επιμονή τις σιωνιστικές ιδέες του.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην εβραϊκή Κοινότητα Θεσσαλονίκης επικρατούσαν δύο διαφορετικές σιωνιστικές τάσεις. Η πρώτη υποστήριζε τη δημιουργία ενός εβραϊκού έθνους, ενώ η δεύτερη, πιο μετριοπαθής, με υποστηρικτή της τον Ασέρ Μαλλάχ, θεωρούσε ότι οι εβραίοι που ανήκαν στο ελληνικό έθνος μπορούσαν κάλλιστα να διατηρήσουν παρallήλως και την θρησκευτική τους συνείδηση.

Στην εφημερίδα *L'Indépendant*, ο Ασέρ Μαλλάχ είχε εμφανιστεί αρθρογραφών στα 1931, μετά από προηγούμενα μηνιαία παραμονή στην Παλαιστίνη. Αυτός υποστήριζε τότε ενθουσιωδώς την μετανάστευση των εβραίων στα παλαιστινιακά εδάφη, διότι θεωρούσε ότι η κίνηση αυτή εμπεριείχε πολλά πλεονεκτήματα για τους ομοθρήσκους του. Ο Ασέρ Μαλλάχ, ως γερουσιαστής του ελληνικού Κοινοβουλίου, συγκεκριμενοποιούσε τις σκέψεις του, προβαίνοντας σε ουσιαστικές προτάσεις, όπως π.χ. δημιουργία αποικίας Θεσσαλονικέων εβραίων στην Παλαιστίνη.

Κατά την παραμονή του στην Παλαιστίνη, ο Ασέρ Μαλλάχ εκτός από την επί-

4 Φρεζή-Ρηγινού, *όπ.π.*, σ. 12-13.

5 Εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *L'Indépendant*, 16/10/1931.

σκεπή του σε ορισμένους τόπους της χώρας αυτής, φαίνεται ότι είχε έλθει σε επαφή με την Διοίκηση της Σιωνιστικής Ένωσης της Παλαιστίνης, με την οποία είχε συζητήσει το ενδεχόμενο δημιουργίας μιας αποικίας αποτελούμενης αποκλειστικά από Θεσσαλονικείς εβραίους. Τότε, η τοπική σιωνιστική Διοίκηση καθώς και εβραίοι ιθύνοντες είχαν εκδηλώσει τον ενθουσιασμό τους γι' αυτό το ενδεχόμενο δημιουργίας αποικίας Θεσσαλονικέων στην Παλαιστίνη. Να σημειωθεί μάλιστα πως ο ίδιος ο Μαλλάχ, πολύ ενθουσιασμένος, είχε προβεί αμέσως σε δηλώσεις λέγοντας πως «η Παλαιστίνη ήταν έτοιμη να δεχθεί τους Θεσσαλονικείς εβραίους».

Εκείνη την χρονική περίοδο, το Εθνικό Εβραϊκό Ταμείο της Παλαιστίνης είχε δηλώσει την πρόθεσή του να διαθέσει παλαιστινιακά εδάφη στους προερχόμενους από τη Θεσσαλονίκη εβραίους. Τα εδάφη αυτά θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν είτε για αγροτικούς σκοπούς (όπως καλλιέργεια της γης ή για κτηνοτροφική ανάπτυξη), είτε για τη δημιουργία αστικών προαστείων, όπου θα μπορούσαν να διαμείνουν, ώσπου να ορθοποδήσουν οικονομικά, όσοι εβραίοι αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα πάντοτε με τις δηλώσεις του Μαλλάχ, οι Θεσσαλονικείς ομόθρησκοί του, οι οποίοι έδειχναν ενδιαφέρον για να μετοικήσουν στην Παλαιστίνη, όφειλαν να προχωρήσουν σε δήλωση αμέσως, ώστε στην επόμενη κίνησή τους να μπορέσουν να έλθουν σε επαφή με τους οργανωτικούς εβραϊκούς κύκλους στην Παλαιστίνη. Όπως προκύπτει από τα δημοσιογραφικά δημοσιεύματα, της εφημερίδας *L'Indépendant*, ο Μαλλάχ είχε επιχειρήσει όχι μόνο να παρουσιάσει τις προσωπικές του αντιλήψεις και εντυπώσεις για την Παλαιστίνη, αλλά και να παρακινήσει θετικά Θεσσαλονικείς εβραίους στο ενδεχόμενο μετοίκησης τους. Ο εβραίος γερουσιαστής έβλεπε και παρουσίαζε την Παλαιστίνη ως έναν άγιο τόπο με προοπτική ραγδαίας αγροτικής και οικονομικής ανάπτυξης. Ίσως, τότε να έσφαλλε.

Θα μπορούσε πάντως να υποστηριχθεί η άποψη πως με τις ενθαρρυντικές του δηλώσεις ο Ασσέρ Μαλλάχ και προέτρεπε και στήριζε ολόθερμα την μετακίνηση των απόρων ομοθρήσκων του στην Παλαιστίνη. Επιπλέον, αυτός ο ίδιος είχε τη γνώμη πως η μετανάστευση αρκετών ομοθρήσκων του θα συντελούσε στην οικονομική υποστήριξη των υπολοίπων, οι οποίοι θα καλυτέρευαν τις βιοποριστικές τους συνθήκες παραμένοντας στη Θεσσαλονίκη.

Την ίδια χρονική περίοδο, ένα άλλο επίσημο όργανο του σιωνιστικού τύπου, *Η Εβραϊκή Αναγέννηση*⁶ είχε επίσης ως στόχο την ενθάρρυνση της μετανάστευσης εβραίων από τη Θεσσαλονίκη στην Παλαιστίνη. Η εφημερίδα αυτή είχε δημοσιεύσει πληροφορίες σχετικές με μία συγκεκριμένη Ένωση, την «Hassetederoth Olé Salo-

6 Στο φύλλο της 21/10/ 1931.

nique», η οποία είχε ήδη δημιουργηθεί στην Παλαιστίνη με σκοπό την εκπροσώπηση και στήριξη των Θεσσαλονικέων εβραίων.

Η Ένωση δημιουργήθηκε αρχικώς από μία ομάδα 20 ατόμων. Όλοι τους ήταν Θεσσαλονικείς εβραίοι, που είχαν ήδη εγκατασταθεί στο Τελ-Αβίβ. Στόχος της ομάδας αυτής ήταν η δημιουργία όλων των απαιτούμενων προϋποθέσεων για τη μετανάστευση των ομοθρήσκων τους από τη Θεσσαλονίκη. Όπως ήδη προαναφέρθηκε στόχος της Ένωσης αυτής ήταν να συνεισφέρει στη βελτίωση του τρόπου ζωής των συμπατριωτών της και να αποτελέσει τον σύνδεσμο ανάμεσα σε αυτούς και το επίσημο κράτος της Παλαιστίνης, με υποστήριξη των αναγκών τους και διάδοση των ιδεών τους. Έτσι, η αποκαλούμενη Ένωση είχε συγκεντρώσει Θεσσαλονικείς εβραίους σε τοπικές κοινότητες, είχε συγκροτήσει κέντρα συγκέντρωσής τους, και τέλος είχε προχωρήσει σε δημιουργία γραφείου πληροφοριών και συντονισμού τους. Το γραφείο αυτό θα παρείχε βοήθεια σε εκείνους του εβραίου που θα αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα ή προβλήματα εύρεσης εργασίας ή κατοικίας στην Παλαιστίνη.

Ο αεικίνητος Μαλλάχ, στις 18 Οκτωβρίου 1931, είχε οργανώσει συγκέντρωση στην αίθουσα του κινηματογράφου «Απόλλων» της Θεσσαλονίκης⁷, όπου επανέλαβε τις δηλώσεις που είχε κάνει στην *L'Indépendant*⁸ για το ταξίδι του στην Παλαιστίνη και εξέφραζε, για άλλη μία φορά, τον ενθουσιασμό του για την Παλαιστίνη, αναφέροντας τις επαφές του με εβραίους ιθύνοντες της Σιωνιστικής Ένωσης Παλαιστίνης προς δημιουργία Κοινότητας Θεσσαλονικέων εβραίων. Ο Μαλλάχ, κατά την ομιλία του στον κινηματογράφο «Απόλλων», διαβεβαίωνε τους ομοθρήσκους του ότι η Παλαιστίνη ήταν έτοιμη να τους υποδεχθεί και να τους βοηθήσει να εγκατασταθούν και να ευημερήσουν εκεί.

Σύμφωνα με άλλη ημερήσια εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, *Το Φως*⁹, ο Μαλλάχ προέτρεπε τους εβραίους της Θεσσαλονίκης να μετοικήσουν στην Παλαιστίνη, υποστηρίζοντας πως, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε θα καλυτέρευαν και οι συνθήκες της ζωής εκείνων που θα παρέμεναν στην μακεδονική πόλη. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης προφανώς θα μειωνόταν, το γεγονός όμως αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να κενωθούν αρκετές θέσεις εργασίας και συνεπώς θα αποκόμιζαν οικονομικά οφέλη οι υπόλοιποι.

Αλλά και άλλη εβραϊκή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, η *El Pueblo*¹⁰, είχε επίσης περιγράψει λεπτομερώς την ομιλία του Ασέρ Μαλλάχ στον κινηματογράφο «Απόλ-

7 Ο κινηματογράφος αυτός βρισκόταν στη περιοχή Φαλήρου.

8 Εφημερίδα *L'Indépendant*, 16/10/ 1931.

9 Εφημερίδα *Το Φως*, 19/10/1931.

10 Εφημερίδα *El Pueblo*, 19/10/1931.

λων». Με το πέρας της ομιλίας ακούστηκαν σιωνιστικά συνθήματα και τραγούδια. Η εκδήλωση φαίνεται ότι είχε ενθουσιάσει το εβραϊκό κοινό, το οποίο χειροκρότησε παρατεταμένα τον ομιλητή Μαλλάχ, καθώς και τους τραγουδιστές που μετείχαν στην όλη οργάνωση.

Με το θέμα της ομιλίας του Μαλλάχ είχε ασχοληθεί και άλλη εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, *Ο Νέος Δρόμος*¹¹. Αυτή είχε δημοσιεύσει άρθρο τιτλοφορούμενο «Η έξοδος των Εβραίων». Ο συντάκτης του δημοσιεύματος αυτού σχολίαζε το λογίδριο του Μαλλάχ και υποστήριζε ότι αυτός προέτρεπε τελικώς τους Θεσσαλονικείς ομοθρήσκους του να μετοικήσουν στην Παλαιστίνη, τόσο για δικό τους όφελος, όσο και των υπολοίπων συμπατριωτών τους. Ο Μαλλάχ διαβεβαίωνε ότι η εβραϊκή Κοινότητα της Παλαιστίνης ήταν έτοιμη να υποδεχθεί τους Θεσσαλονικείς εβραίους με διάφορες παροχές, αλλά και με επιπλέον υλική βοήθεια προς δημιουργία καλύτερης ζωής των μεταναστατών.

Ως εδώ αναλύθηκαν και παρουσιάστηκαν οι επαφές του Ασσέρ Μαλλάχ με τους ομόθρησκούς του, αλλά και οι προσπάθειές του να τους ενθαρρύνει να μετακινηθούν προς την Παλαιστίνη. Εκτός όμως από τα παραπάνω, ο Μαλλάχ ασχολήθηκε και με τις υποθέσεις της εβραϊκής Κοινότητας συμμετέχοντας π.χ. στις συγκεντρώσεις των Συνελεύσεων των εβραϊκών Κοινοτήτων Ελλάδας. Όπως όλοι οι σιωνιστές, έτσι και ο Μαλλάχ θεωρούσε αυτές τις Συνελεύσεις ως γόνιμο μέσο προόδου και ανάπτυξης. Σύμφωνα με πληροφόρηση αντλημένη από την εφημερίδα *Η Εβραϊκή Αναγέννηση*¹², ο Μαλλάχ είχε πάντοτε παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο, δηλαδή σημαντικό και αποφασιστικό ρόλο στα διάφορα Σιωνιστικά Συνέδρια, τα οποία είχαν κατά περιόδους πραγματοποιηθεί. Πιο συγκεκριμένα, η παραπάνω εφημερίδα είχε αναφερθεί στο 7ο Σιωνιστικό Συνέδριο, το οποίο είχε λάβει χώρα το Σάββατο της 5ης Απριλίου 1930, στην έδρα του Σιωνιστικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης «Θεόδωρος Ερτσέλ».

Η εφημερίδα *Η Εβραϊκή Αναγέννηση* είχε αναφερθεί στις εργασίες του 7ου Σιωνιστικού Συνεδρίου, όπου την εναρκτήρια ομιλία εκφώνησε ο γερουσιαστής Ασσέρ Μαλλάχ. Αυτός ο επιδέξιος εβραίος απηύθυνε, στα εβραϊκά, τις ευχές του για επίτευξη όλων των σιωνιστικών επιδιώξεων και στη συνέχεια αναφέρθηκε στις δραστηριότητες του Σιωνιστικού Συλλόγου, καθώς και σε ενέργειές του για διατήρηση και διάσωση της εβραϊκής συνείδησης. Σημειωτέον ότι ο Μαλλάχ είχε στηρίξει ενθέρμως το έργο και τις προσπάθειες του Σιωνιστικού Συλλόγου, ο οποίος παρά τις οικονομικές και υλικές δυσκολίες, είχε κατορθώσει να διασώσει και, προπαντός, να διαδίδει

11 Εφημερίδα *Ο Νέος Δρόμος*, 19/10/ 1931.

12 Εφημερίδα *Η Εβραϊκή Αναγέννηση*, 11/4/ 1930.

τις σιωνιστικές ιδέες. Ο Μαλλάχ αναφέρθηκε και στην εβραϊκή γλώσσα που έπρεπε να διατηρηθεί, μια και αυτή αποτελούσε την πραγματική καρδιά του εβραϊσμού και παραλλήλως ολοκλήρου του εβραϊκού πολιτισμού. Στο τέλος της ομιλίας του ο Μαλλάχ είχε χειροκροτηθεί και παρατεταμένα και ανεξαιρέτως από όλους τους παριστάμενους. Στην τελική φάση αυτός εκλέχθηκε, ομοφώνως, πρόεδρος του Σιωνιστικού Συλλόγου.

Εκτός όμως από υποστηρικτές, ο Ασέρ Μαλλάχ είχε δημιουργήσει και αρκετούς εχθρούς. Αυτοί ζήλευαν το δυναμισμό του και δεν δίσταζαν να κρίνουν τα λεγόμενά του, εναντιούμενοι στις σιωνιστικές ιδέες του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί άρθρο που είχε δημοσιευθεί στην κομμουνιστική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *El Popolar*¹³. Το συγκεκριμένο άρθρο έκανε επίθεση στον Μαλλάχ για δηλώσεις του οι οποίες είχαν δημοσιευθεί στην εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Le Progrès*, επ' ευκαιρία της Πρωτοχρονιάς του 1931. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο ανέφερε πως ο Σιωνιστικός Σύλλογος Ελλάδας δεν εξυπηρετούσε τα πραγματικά συμφέροντα και τις θέσεις της εβραϊκής Κοινότητας, αλλά αντιθέτως αυτός είχε στενά συνδεθεί με τον βενιζελισμό και με την κυρίαρχη άρχουσα τάξη, εκμεταλλευόμενος προς όφελός του τον εβραϊκό πληθυσμό.

Παρόλα αυτά τα ενάντια, ο Ασέρ Μαλλάχ είχε ενεργό συμμετοχή και στην διημερίδα του 8ου Πανελλήνιου Σιωνιστικού Συνεδρίου, που είχε οργανωθεί στη Θεσσαλονίκη από 25 ως 27 Δεκεμβρίου 1931. Οι εβραϊκές εφημερίδες, γαλλόφωνες και μη, κατά την περίοδο εκείνη, δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τις εργασίες του συγκεκριμένου Συνεδρίου. Μόνο το επίσημο όργανο του Σιωνιστικού Συλλόγου Ελλάδος, *Η Εβραϊκή Αναγέννηση*, είχε αναφερθεί διεξοδικά στις εργασίες και στις δραστηριότητες αυτού, του 8ου Σιωνιστικού Συνεδρίου. Το 8ο Σιωνιστικό Συνέδριο δεν προκάλεσε το ίδιο ενδιαφέρον με το προηγούμενο, ίσως επειδή όλοι ανεξαιρέτως οι παριστάμενοι ήταν ομοϊδεάτες, μέλη του Σιωνιστικού Συλλόγου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι και το Συνέδριο αυτό είχε ξεκινήσει με τον εναρκτήριο λόγο του Γερουσιαστή Ασέρ Μαλλάχ, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι ο εβραϊκός εθνικισμός αναπτυσσόταν μόνον σε πτωχά μέρη, εκεί όπου οι εβραίοι είχαν οικονομικά προβλήματα, ενώ, αντιθέτως, σε ευημερούντες τόπους υπερίσχυε η αφομοίωση του εβραϊκού στοιχείου.

Ο Μαλλάχ, στο Συνέδριο αυτό, είχε προβεί καταρχήν σε παρουσίαση του σιωνιστικού κινήματος, στον τρόπο ανάπτυξής του ως εκείνη τη στιγμή, αλλά και στην διαρκή καθημερινή του εξέλιξη με τη στήριξη του εβραϊκού πληθυσμού. Στη συνέ-

13 Εφημερίδα *El Popolar*, 2/1/ 1931.

χεια, ο εβραίος Γερουσιαστής εξέθεσε και τις προσπάθειες του εβραϊκού στοιχείου στην Παλαιστίνη για αντιμετώπιση των καθημερινών δυσκολιών, γεγονός που ο ίδιος ο Μαλλάχ το είχε ήδη διαπιστώσει επί τόπου, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στα 1931. Να σημειωθεί επίσης ότι ο Μαλλάχ υπογράμμισε πως η αναχώρηση πολλών Θεσσαλονικέων εβραίων για την Παλαιστίνη δεν είχε επιδράσει αρνητικά στη λειτουργία του Σιωνιστικού Συλλόγου Ελλάδος, επειδή αυτός είχε ενισχυθεί με νεοεγγραφέντα μέλη, εξίσου άξια και ενεργά με τους απελθόντες Θεσσαλονικείς εβραίους μετανάστες.

Τέλος, από τα δημοσιεύματα του τύπου προκύπτει ότι με τη λήξη του 8ου Πανελλήνιου Σιωνιστικού Συνεδρίου, στις 27 Δεκεμβρίου 1931, πραγματοποιήθηκαν εκλογές για την συγκρότηση Διοικητικού Συμβουλίου, στο οποίο ο δυναμικός Ασσέρ Μαλλάχ είχε εκλεγεί και πάλι πρόεδρος. Έτσι, με το πέρας των εργασιών αυτού του Συνεδρίου, ο Μαλλάχ σε σύντομη ομιλία του είχε παρακινήσει όλους τους συμμετέχοντες να συνεχίσουν τις προσπάθειές τους για υποστήριξη και διάδοση της σιωνιστικής ιδέας. Το Συνέδριο έληξε τελικώς με τον εβραϊκό ύμνο «Ατικβά», αλλά και σιωνιστικά τραγούδια, μέσα σε γενικό κλίμα ενθουσιασμού των συμμετεχόντων.¹⁴

Τα προαναφερθέντα στοιχεία επιτρέπουν να υποστηριχθεί πως μία από τις κύριες αιτίες ανάμιξης του Ασσέρ Μαλλάχ στα κοινά ήταν η επιθυμία του να συνεισφέρει στην κοινωνική ζωή των ομοθρήσκων του στη Θεσσαλονίκη, βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσής τους. Για την επίτευξη του στόχου αυτού ο Μαλλάχ έκρινε ότι η μετανάστευσή τους στην Παλαιστίνη θα ήταν μία καλή βιοποριστική ευκαιρία. Επιπλέον, ο ενεργητικός και αεικίνητος Μαλλάχ εμφανίζεται ως υπεραμυνόμενος μερίδας των ομοθρήσκων του, καθώς μετείχε σε Σιωνιστικά Συνεδριά τους. Μέσω αυτών ο εβραίος πολιτικός είχε επιδιώξει πολλές φορές να προωθήσει τις ιδεολογικές του θέσεις και, γενικότερα, να στηρίξει ουσιαστικά και να προωθήσει τις σιωνιστικές ιδέες. Προφανώς, σε όλες του τις αποφασιστικές κινήσεις υπέρ του εβραϊκού στοιχείου, ο Μαλλάχ εύρισκε αλληλέγγυο τον ισραηλιτικό Τύπο της Θεσσαλονίκης...

14 Εφημερίδα *Η Εβραϊκή Αναγέννηση*, 1–8/1/1932.

Leucothéa Papacosta – Ioannis Skourtis

Le sénateur juif Asser Mallach et ses activités à Thessalonique durant l'Entre-deux-guerres

Sommaire

L'objectif de cette communication est de rechercher et de commenter certaines activités du sénateur Asser Mallach à Thessalonique de l'Entre-deux-Guerres. Afin de mener à bout cette étude, la recherche a été menée à travers la presse juive (surtout francophone) de la période qui nous intéresse.

Asser Mallach a maintes fois utilisé la Presse juive de Thessalonique pour exprimer et répandre des pensées sociopolitiques, des aspirations et des revendications qui lui étaient chères.

La Presse juive de Thessalonique offre une dense information sur des faits tels que :

A. Le voyage significatif du sénateur Asser Mallach à Palestine, où il aspirait à la fondation d'un état hébraïque puissant et,

B. Les travaux d'Asser Mallach dans les Congrès Sioniste qu'il présidait, élu d'habitude par la majorité des sionistes participants.

Κωνσταντίνος Σεχίδης - Ιωάννης Σκούρτης

Ο Εβραίος Ισαάκ Καμπελή και ο Μακεδονομάχος Παύλος Μελάς (1931)

Στα μέσα του 1931 οι σχέσεις Εβραίων και Χριστιανών Θεσσαλονικέων βρίσκονταν σε οριακό σημείο εξαιτίας τριών κυρίως συγκεκριμένων γεγονότων που είχαν προηγηθεί και αφορούσαν α) στην παρουσία αντιπροσωπείας των «Μακαμπί» της Θεσσαλονίκης σε Συνέδριο ομοδόξων τους στη Σόφια της Βουλγαρίας, β) στις συγκρούσεις των εθνικιστών της Εθνικής Ένωσης Ελλάδος (ΕΕΕ) με Εβραίους και γ) στον εμπρησμό του εβραϊκού οικισμού Κάμπελ. Ως γνωστόν, ο αθλητικός σύλλογος «Μακαμπί» ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1908, από εβραίους Βουλγάρους με βασικό σκοπό τους την τόνωση του φρονήματος της εβραϊκής νεολαίας. Ο Σύλλογος «Μακαμπί» αποτελούσε το μέσον για την διάδοση των εθνικοσιωνιστικών ιδεών¹.

Τα προαναφερθέντα συμβάντα είχαν προκαλέσει τεράστια αναστάτωση στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο χριστιανικός και εβραϊκός ημερήσιος Τύπος της πόλης, με την τακτική του και τις δημοσιεύσεις του, συντηρούσε κλίμα οξείας αντιπαλότητας μεταξύ αλλοθρήσκων, προφανώς μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Σύμφωνα με αναφορά του διευθυντή του Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών², η ατμόσφαιρα που επικρατούσε στη μακεδονική πρωτεύουσα ήταν ηλεκτρισμένη και η ψυχολογία έντονα διχαστική εξαιτίας των φανατισμένων δημοσιευμάτων χριστιανικού και εβραϊκού ημερήσιου Τύπου.

Κύρια αφορμή όλων αυτών των αντιδράσεων ήταν η επαναφορά στο προσκήνιο του ζητήματος της παρουσίας μελών του συλλόγου «Μακαμπί» Θεσσαλονίκης σε διεθνές Συνέδριο των ομοδόξων τους στη Σόφια της Βουλγαρίας³. Για πρώτη φορά όμως η κατάσταση δεν περιοριζόταν σε διαπληκτισμούς μέσω του Τύπου και σε διανομή διαφόρων ειδών προκηρύξεων (πατριωτικών κλπ). Είχαν κάνει παρέμβαση

1 Βλ. Έκδοση Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος με τίτλο *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, Αθήνα 1999, σ. 189-190.

2 Η αναφορά του Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 5 Ιουλίου 1931 είναι δημοσιευμένη στην Έκδοση του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος, *όπ. π.*, σ. 189.

3 Στα 1930 η εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* είχε δημοσιεύσει την είδηση ότι ο Ισαάκ Κοέν, εκπρόσωπος του Συλλόγου «Μακαμπί» Θεσσαλονίκης, είχε μετάσχει σε Διεθνές Συνέδριο των Βουλγάρων «Μακαμπί» στη Σόφια της Βουλγαρίας και πήρε μέρος στην εκδήλωση της νεολαίας του εκεί Βουλγαρο-Μακεδονικού Κομιτάτου όπου αυτός φέρεται ότι δήλωσε πως οι «Μακαμπί» της Θεσσαλονίκης «θα είναι στο πλευρό τους μέχρις ότου η [Βουλγαρο-]Μακεδονική σημαία κυματίσει νικηφόρος [...] μέχρις και του Λευκού Πύργου της Θεσσαλονίκης». Βλ. Α. Δημητριάδης, «Φοίνιξ αγείρων», *Η Θεσσαλονίκη του 1925-35*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 283.

εθνικιστικές καθώς και άλλες οργανώσεις της Θεσσαλονίκης, όπως η Εθνική Ένωση Ελλάς (η γνωστή ως ΕΕΕ)⁴ οργανώσεις οι οποίες διένεμαν αντιεβραϊκές προκηρύξεις και προέτρεπαν τους Χριστιανούς σε μποϋκοτάζ των Εβραίων εμπορών.

Αυτή η οξυμένη κατάσταση έπαιρνε ανεξέλεγκτες διαστάσεις με τις συμπλοκές μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών εθνικιστών, κυρίως των «τρίεψιλιτών», με αποκορύφωμα την επίθεση στα γραφεία του Συλλόγου «Μακαμπί» από την ΕΕΕ. Τελικώς η δράση των φανατικών και των δύο πλευρών ώθησε την κατάσταση στα άκρα με τη γνωστή θλιβερή κατάληξη, τον απαράδεκτο εμπρησμό του συννοικισμού Κάμπελ, τον Ιούνιο του 1931.

Τα χρόνια εκείνα, στη μακεδονική πρωτεύουσα, σε επίπεδο ατόμων, υπήρχαν γενικά δύο τάσεις. Η πρώτη πρέσβευε την απόλυτη προσκόλληση στην ιδεολογία του εβραϊσμού. Πρόκειται για τους εβραίους Σιωνιστές. Η δεύτερη τάση, η οποία απομακρυνόταν από το απόλυτο-δογματικό σιωνιστικό πνεύμα, αναζητούσε τη χρυσή τομή και επιθυμούσε τη συνεργασία όλων ανεξαιρέτως των πολιτών ανεξαρτήτως θρησκευματος μέσα στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Αντιλαμβανόμεθα ότι πρόκειται για τους οπαδούς της αφομοίωσης.

Σε συλλογικό επίπεδο υπήρχαν αντίπαλες φανατισμένες ιδεολογικά ομάδες. Οι Σιωνιστές, σημαντικό και καλοοργανωμένο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, δεν δέχονταν την αφομοίωση με το ελληνικό στοιχείο. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι οι Σιωνιστές προσπαθούσαν να παραμείνουν ξεκομμένοι από το σύνολο του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Έναντι των Σιωνιστών, οι Εβραίοι οπαδοί της αφομοίωσης προσπαθούσαν να δημιουργήσουν και να αναπτύξουν στους ομοθρήσκους τους της Θεσσαλονίκης αισθήματα πλήρως ταυτόσημα με τα αισθήματα των ετερόδοξων Θεσσαλονικέων. Προφανώς η προσπάθεια των αφομοιωτών δεν επέβαλλε την απομάκρυνσή τους από την εβραϊκή θρησκεία, την εβραϊκή πίστη και τις εβραϊκές παραδόσεις⁵.

Οι μετριοπαθείς παράγοντες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης είχαν τότε προσπαθήσει να ομαλοποιήσουν την ταραχώδη κατάσταση και να επαναφέρουν την ηρεμία στην πόλη. Στις 5 Ιουλίου 1931 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη για συμφιλίωση του χριστιανικού με το εβραϊκό στοιχείο. Σε αυτήν την προσύσκεψη «παρέστησαν οι Πρόεδροι των Ομοσπονδιών Ανατολικής, Δυτικής και Βορείου πλευράς των προσφυγικών

4 Τα «τρία έψιλον» (ΕΕΕ) ή αλλιώς οι «Χαλυβδόκρανοι» ήταν εθνικιστική οργάνωση, η οποία είχε ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη του 1927 και είχε γενικώς ακολουθήσει αντιεβραϊκή πορεία.

5 Ι. Σκούρτης, «Οι Σιωνιστές και οι αντίπαλοι τους εβραίοι στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου», *Επιστημονική Επετηρίδα Κέντρου Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης* 4(1994), σ. 288-289.

συνοικισμών της Θεσσαλονίκης⁶, ο αντιπρόσωπος της Παγκοσμίου Ισραηλιτικής Κοινότητας Μπενέ Μπερίθ, ο πρόεδρος των Ισραηλιτών Ελλάδος, ο Πρόεδρος της Ενώσεως Παλαιών Πολεμιστών[...]. Είχε τότε υποστηριχθεί πως μεταξύ των υπό συζήτηση θεμάτων θα έπρεπε να συμπεριληφθεί η συγχώνευση των Σωματείων καθώς και η φοίτηση των Ισραηλιτοπαίδων στα δημόσια ελληνικά σχολεία. Εν τέλει αποφασίσθηκε να περιορισθεί το θέμα στην εξεύρεση τρόπου σύσφιξης των σχέσεων μεταξύ χριστιανικού και εβραϊκού στοιχείου. Για τα θέματα αυτά είχε ομοφώνως εκλεγεί Επιτροπή από τους Δάλλα, Αγγελάκη, Βουκαλή, Ισαάκ Καμπελή, Ισαάκ Ηλία, που «...παρουσιάζομενη ενώπιον του Γενικού Διοικητού Γονατά ευχαριστήσει τούτον διά την σφύροντα και περιεσκεμμένην στάσιν αυτού κατά την εκτύλιξιν των θλιβερών γεγονότων της παρελθούσης εβδομάδος»⁷.

Στις 22 Ιουλίου 1931, από το Παρίσι, η Διεθνής Ένωση κατά του αντισημιτισμού εξέδωσε ψήφισμα για τα διαδραματισθέντα στη Θεσσαλονίκη μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών. Το ψήφισμα αυτό αναφέρει ότι « η σύσκεψις, λαμβάνουσα υπ' όψιν την θέσιν των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, απευθύνει προς αυτούς την έκφρασιν της ενθέρμου αυτής αλληλεγγύης αναλαμβάνουσα την υποχρέωσιν να υποστηρίξη αυτούς κατά του αντισημιτισμού, εχθρού του πολιτισμού. Βασιζόμενη δε επί των επισήμων κειμένων των εν τω Κοινοβουλίω δηλώσεων του κ. Βενιζέλου, η Συνέλευσις διαπιστώνει ότι οι Ισραηλίται της Ελλάδος απέδειξαν την προς την χώραν νομιμοφροσύνην των, ήτις είναι αξία αποτελεσματικωτέρας υποστηρίξεως εκ μέρους των Αρχών. Απευθύνεται προς το ευγενές Ελληνικόν Έθνος όπως, εν αρμονία προς τους νόμους της χώρας, αγωνιστεί κατά του αντισημιτισμού. Λαμβάνει υπό σημείωσιν τας υπό της Κυβερνήσεως καταβληθείσας προσπάθειάς προς μη επανάληψιν των ταραχών εν τη πεποιθήσει ότι οι ένοχοι θέλουσι τιμωρηθή και αι καταστραφείσαι οικίαι θέλουσι ανεγερθή εκ νέου»⁸.

Μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα αντεγκλήσεων και καχυποψίας, είχε κινηθεί και δράσει δυναμικά ο Εβραίος δημοσιογράφος Ισαάκ Καμπελή⁹, ως μέλος της επιτροπής

6 Των ξεριζωμένων χριστιανών από την Τουρκία (Μικρά Ασία).

7 *Μακεδονία*, 6 Ιουλίου 1931.

8 *Όπ.π.*, 22 Ιουλίου 1931.

9 Ο δημοσιογράφος Ισαάκ Καμπελή διηύθυνε από νεαρή ηλικία, το 1923, την πρώτη ελληνοεβραϊκή επιθεώρηση *Νέα Σιών*, η οποία εκδιδόταν ως το 1924. Στην έκδοση αυτή συνεργάζονταν διαπρεπείς λόγιοι όπως: ο Κωστής Παλαμάς, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος κ.ά. Αργότερα ο Ισαάκ Καμπελή εργάστηκε και ως αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Εβραϊκή Αναγέννησις-La Renaissance Djoudia*, την οποία εξέδιδε η Σιωνιστική Ομοσπονδία στη Θεσσαλονίκη. Στα 1925 ο Καμπελή εμφανίσθηκε στο εβδομαδιαίο περιοδικό *Εβραϊκό Βήμα*, το οποίο κυκλοφορούσε στην ελληνική και γαλλική γλώσσα, με υπεύθυνο των σελίδων στην γαλλική τον Σαμ Μοδιάνο. Το *Εβραϊκό Βήμα* είχε κυκλοφορήσει ως το 1926 και το τίμησαν

συμφιλίωσης Εβραίων και Χριστιανών, με τη δημοσίευση άρθρου στη γαλλόφωνη εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Le Progrès*¹⁰. Το άρθρο αυτό με τίτλο: «Στη μνήμη του Παύλου Μελά»¹¹ εκθείαζε την αποφασιστική δράση του τολμηρού Μακεδονομάχου Παύλου Μελά. Ο δημοσιογράφος Καμπελή συνέθεσε ένα είδος ύμνου σ' αυτόν τον πρωτομάρτυρα της ελευθερίας της Μακεδονίας. Το άρθρο του απεικόνιζε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, την ιστορική πραγματικότητα μέσα στην οποία κινήθηκε ο

με τη συνεργασία τους αξιόλογοι εβραίοι και χριστιανοί. Στη συνέχεια, ο Καμπελή ανέλαβε την έκδοση του περιοδικού *Israël*, το οποίο διηύθυνε με μεγάλη επιτυχία. Παράλληλα, ο Καμπελή συνεργάστηκε με εβραϊκές, γαλλοεβραϊκές και ελληνόφωνες εφημερίδες όπως: *Le Progrès*, *Il Messagero*, *La Verdad*, *To Φως*, *Απογευματινή*, *Νέα Αλήθεια*. Ο Καμπελή συνέθεσε αρκετά άρθρα στο *Μακεδονικό ημερολόγιο* καθώς και στο εγκυκλοπαιδικό λεξικό *ΗΛΙΟΣ*. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εγκαταστάθηκε στη Νέα Υόρκη, απ' όπου συνέχισε τη συνεργασία του με εβραϊκά περιοδικά και εφημερίδες. Βλ. σχετ. Ρ. Φρεζής, *Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα*, Βόλος 1999, σ. 420. Ο Καμπελή διατέλεσε Γενικός Διευθυντής της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης και με την ιδιότητα του αυτή επισκέφθηκε την Βέροια στις αρχές Σεπτεμβρίου 1940 εξ' αφορμής των εορτών για την διέλευση του Αποστόλου Παύλου από την πόλη. Βλ. Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Η Ιστορία και η ζωή της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βέροιας*, Αθήνα 2002, σ. 14.

10 Ιδρυτής και διευθυντής της γαλλόφωνης εφημερίδας της Θεσσαλονίκης *Le Progrès* ήταν ο Ζεζούα Χουλή, με συνδιευθυντές τον αντισιωνιστή Σαμουήλ Ε. Μοδιάνο και τον Αβραάμ Λεβή, επίσης αντισιωνιστή, αλλά και εβραίο εθνικιστή-ιδεαλιστή, μη φιλελεύθερο. Αυτός ήταν ο πρώτος Θεσσαλονικιός εβραίος διδάκτωρ Νομικής (1927), που ασκούσε δικηγορία και εργαζόταν συγχρόνως ως διευθυντής της εβραϊο-ισπανικής εφημερίδας *La Verdad*. Οι δύο Εβραίοι συνδιευθυντές είχαν φιλελεύθερες ιδέες και δήλωναν υπέρμαχοι της αφομοίωσης, της ένταξης, και της ενσωμάτωσης των Εβραίων στο γένεσθαι της ελληνικής κοινωνίας. Η *Le Progrès* συνεργάστηκε με την εξουσία, υποστήριζε κυβερνητικές θέσεις μάλλον για να αποκτήσει συμμάχους, κυρίως οικονομικούς και εμπορικούς. Η συμπεριφορά της εφημερίδας υπέρ της Γαλλίας εκφραζόταν σε κάθε περίπτωση: για παράδειγμα, αυτή εμφανίζεται σε άρθρο της με τίτλο: «Οι εμπορικές μας σχέσεις με την Γαλλία» και υπότιτλο: «Η γαλλική κυβέρνηση δίνει την συγκατάθεσή της στο ζήτημα της εισαγωγής των ελληνικών κρασιών». Συντάκτης της *Le Progrès* ήταν ο Μωΐς Βεντούρα, αδερφός του κομμουνιστή βουλευτή Βεντούρα. Στη σύνταξη της εφημερίδας εργαζόταν ο Ισαάκ Μόλχο. Ο Ζεζούα Χουλή εργαζόταν στο λογιστήριο της γαλλόφωνης εφημερίδας της Θεσσαλονίκης, αλλά και ως ρεπόρτερ. Ο Ζεζούα Χουλή κατ' άλλους ήταν εκπαιδευτικός, δάσκαλος, κατ' άλλους απλός επιβλέπων στο Λύκειο Ινταντιέ των Σκοπίων, ως το 1913. Δυναμικός και ευφυής, χωρίς να έχει κάποια ιδιαίτερη κοουλτούρα στην αρχή, ο Ζεζούα Χουλή κατάφερε να γίνει η ψυχή της *Le Progrès* και ήταν ο μόνος από τους τρεις διευθυντές της που ασκούσε αποκλειστικά το επάγγελμα του δημοσιογράφου χωρίς να επιδίδεται σε άλλη πρόσθετη απασχόληση. Αυτός, υπήρξε ενάντιος των Σιωνιστών, αλλά με φιλελεύθερες ιδέες, οπαδός του Βενιζέλου και του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Ο Ζεζούα Χουλή γνώριζε πολύ καλά να υπερασπίζεται τα δικά του συμφέροντα τα οποία συμβάδιζαν με τις αρχές του. Η *Le Progrès* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη το 1924. Τα γραφεία και το τυπογραφείο της εφημερίδας έδρευαν στην οδό Φραγκίνη 2. Η εφημερίδα κυκλοφορούσε σε όλη την Βόρεια Ελλάδα, κυρίως στα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μακεδονίας και της Θράκης, είχε μάλιστα και συνδρομητές στο εξωτερικό. Βλ. Α. Παπακώστα. – Ι. Σκούρτης, «Η εβραϊκή ελίτ της δημοσιογραφίας και η γαλλική γλώσσα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (29-31 Μαΐου 2009)*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 332-333.

11 Δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Le Progrès* της 19ης Ιουλίου 1931.

ήρωας Μελάς και γενικά ο Ελληνισμός, που κατά την «περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα αγωνιούσε εθνικώς, μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897. Ο Ελληνισμός έβλεπε τότε με ανείπωτη θλίψη την αδυναμία επέμβασής του στη Μακεδονία προς αντιμετώπιση του βουλγαρικού κινδύνου, ο οποίος διαρκώς μεγάλωνε και επεκτεινόταν στο μακεδονικό χώρο. Ότι δεν κατόρθωνε η πειθώ της ελληνικής πλευράς το πετύχαινε η βουλγαρική προπαγάνδα. Ο Ελληνισμός, ο συμπαγής Ελληνισμός της Μακεδονίας, ανέμενε κάθε μέρα κάποια επέμβαση (του επίσημου ελληνικού παράγοντα, που δίσταζε), ανέμενε κάποια σωτήρια στροφή της ελληνικής πολιτικής, ανέμενε κάποια κίνηση σωτηρίας από το μαχαίρι των κομιτατζήδων...»

Η περιγραφή Καμπελή αναφέρεται σε συγκεκριμένα γεγονότα, όπως τα ακόλουθα: «Μία ωραία ημέρα, δυο άνθρωποι¹² χτύπησαν την πόρτα του γραφείου του πρωθυπουργού της Ελλάδας του Γεωργίου Θεοτόκη¹³. Ο ένας από τους δύο άνδρες ήταν κομψότατος υπολοχαγός, με επίσημη στρατιωτική στολή και ο άλλος ένας λυσίκομος γκριζομάλλης. Ο κόμης¹⁴, που τους υποδέχθηκε στο γραφείο του ήταν ψηλός, ευθυτενής, μορφή ευγενική και άκουσε, με χαμόγελο στα χείλη, τους δύο επισκέπτες του, που είχαν πάθος στις φωνές τους, άγιο ενθουσιασμό, αυτοπεποίθηση, και πειστική επιχειρηματολογία! Μετά από κάθε φράση τους, μετά από κάθε λέξη τους έβγαине η λέξη Ελλάδα. Κάθε αναπνοή τους αναφερόταν στην Ελλάδα, η οποία όφειλε να ζήσει, να αποκατασταθεί εδαφικά, να καταλάβει τη Μακεδονία. Ο ευγενής κόμης (Θεοτόκης) τους άκουγε προσεκτικά και αντιπαρέθετε στη ζέση και στη θέρμη των δυο νέων ανδρών, τον πολιτικό του χαρακτήρα, τους φόβους του, τις επιφυλάξεις του, την τεράστια ευθύνη του, ιδιαίτερα μετά τον πόλεμο-συντριβή του 1897. Η λάμψη των δυο συνομιλητών του πρωθυπουργού ταρακούνησαν αυτόν τον Κερκυραίο πολιτικό άνδρα, τον Γεώργιο Θεοτόκη, που αφού άκουσε προσεκτικά και με συγκίνηση, συνόδευσε τους δυο επισκέπτες του ως την θύρα εξόδου όπου τους χαιρέτησε με δάκρυα στα μάτια». Εκείνη τη στιγμή, γράφει ο Καμπελή, δύο φωτεινές όψεις ενεφανίσθησαν στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: ο Παύλος Μελάς και ο Ίων Δραγούμης.

Στη συνέχεια του άρθρου εμφανίζεται ο «όμορφος ήρωας Παύλος Μελάς», που

12 Εννοεί τον Παύλο Μελά και τον Ίωνα Δραγούμη.

13 Ο Γεώργιος Ν. Α. Θεοτόκης (Κέρκυρα 1844, Αθήνα 1916) πολιτικός, τετράκις πρωθυπουργός της Ελλάδας. Τριτότοκος γιος του Νικολάου-Ανδρέα Θεοτόκη από την Κέρκυρα. Ο δικηγόρος Γ. Θεοτόκης εκλέχτηκε δις δήμαρχος Κερκυραίων και το 1885 ήταν υποψήφιος βουλευτής του Τρικουπικού Κόμματος. Διετέλεσε Υπουργός Ναυτικών και βελτίωσε την κατάσταση στο Ναυτικό. Ως Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως αναβάθμισε την Παιδεία. Από το 1899 ως τα μέσα του 1909 ο Γ. Θεοτόκης διετέλεσε τετράκις πρωθυπουργός της Ελλάδας. Επί πρωθυπουργίας του οργανώθηκε και εξοπλίστηκε ο Στρατός και το Ναυτικό και εξελίχθηκε ο Μακεδονικός Αγώνας.

14 Ο Καμπελή εννοεί τον Κερκυραίο πρωθυπουργό Θεοτόκη.

έδρασε με «μοναδικό οδηγό του τον ενθουσιασμό και την πίστη στο εθνικό ιδεώδες. Αυτός ο ήρωας «είχε την ακλόνητη πεποίθηση στην ζωντάνια του έθνους και άφησε, χωρίς δισταγμό, πλούτη, καριέρα, σύζυγο για να ντυθεί τη στολή του καταδρομέα και να αρχίσει να οδηγεί με ομάδα ηρώων τον επικό και σκληρό Μακεδονικό Αγώνα. Έτσι, τότε, κάθε σπιθαμή μακεδονικής γης είχε ποτιστεί με τον ιδρώτα της μεγάλης προσπάθειας, με το αίμα εκείνων που «έπεφταν» – με εκείνους τους ήρωες που ως δάσκαλοι, ως ιερείς, ως πνευματικοί άνθρωποι, έκρυβαν στις κάπες τους, στα άμφιά τους, μία ελληνική σημαία, ένα ελληνικό βιβλίο, ένα σταυρό». Όλοι αυτοί, γράφει ο Καμπελή, «είχαν θερμάνει το εθνικό φρόνημα, είχαν πίστη στη δύναμη της ελληνικής φυλής, είχαν πολεμήσει ως υπεράνθρωποι και με αιματηρές θυσίες αντιμετώπισαν αδυσώπητους εχθρούς για να δημιουργήσουν αδιαφιλονίκητη ελληνική Μακεδονία».

Το άρθρο του Καμπελή αναφέρει επίσης ότι «εμπνευσμένοι από την εθνική πνοή αυτού του μεγάλου βάρδου της μακεδονικής ελευθερίας, του Παύλου Μελά, γεννιόντουσαν τότε, σε κάθε γωνιά της μακεδονικής γης, εδώ ένας δάσκαλος, εκεί ένας ελεύθερος αγωνιστής, πιο πέρα ένας αξιωματικός, όλοι αυτοί, οι απόστολοι του ελληνικού χαρακτήρα της Μακεδονίας, όλοι αυτοί διέσχισαν τότε πόλεις και χωριά, με το όπλο στο χέρι, ζυμώνοντας με το αίμα τους τη Νέα Γενιά των Ελλήνων της Μακεδονίας. Η ανάγνωση των επιστολών του Εθνικού Ήρωα Παύλου Μελά στη σύζυγό του και στον Δραγούμη αρκούσε για να αντιληφθεί κανείς την σπάνια αυταπάρνηση του ανδρός αυτού, που πρόσφερε τη ζωή του για την Εθνική Ιδέα», αυτού του ήρωα Μακεδονομάχου που έγραφε στη σύζυγό του: «Μένω εδώ, σε ένα χωριό της Μακεδονίας, όπου άκουσα, χθες, μες στην Εκκλησία, έναν ελληνικό ψαλμό και είδα τον παπά με το πετραχήλι και τον εσταυρωμένο. Και η καρδιά μου άστραψε από εθνική ικανοποίηση και ξέχασα όλη μου την κούραση σε μια στιγμή».

Κατά τον Καμπελή «δεν υπήρχαν ίσως στην ιστορία των Εθνών ήρωες και μάρτυρες παρόμοιοι με τον αγνό και απλό Ήρωα Παύλο Μελά, ο οποίος σκοτώθηκε στο μακεδονικό χωριό, σφραγίζοντας με το αίμα του τον ελληνικό χαρακτήρα της Μακεδονίας. Και ίσως είναι αδύνατον να βρεθεί σε κάποιο λαό ήρωας, που να έχει οδηγήσει σχεδόν μόνος του, με ατελή μέσα, ανάμεσα σε τόσους εχθρούς, την πιο επική μάχη της σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας»¹⁵.

Ο εβραίος δημοσιογράφος Καμπελή δράττεται της ευκαιρίας για να μνημονεύσει και να εκθειάσει, μέσα στο ίδιο άρθρο, έναν συγκεκριμένο δυναμικό ομόθησκό του, που έδρασε με ηρωικό τρόπο όπως ο Μακεδονομάχος Παύλος Μελάς. Έτσι, στο

15 *Le Progrès*, 19 Ιουλίου 1931.

τέλος της περιγραφής του Καμπελή διαβάζουμε ότι «Οι εβραίοι της Ελλάδας, που εκείνη την εποχή θα γονάτιζαν με σεβασμό και θα τιμούσαν τη μνήμη του Πρωτομάρτυρα της ελευθερίας της Μακεδονίας, θα έπρεπε να φέρουν με συγκίνηση στη σκέψη τους και τον αλησμόνητο εβραίο στρατιωτικό γιατρό Δαβίδ Σιακκή¹⁶, ο οποίος εγκαταλείποντας την καριέρα του και ένα λαμπρό μέλλον, εμπνεόμενος από τον πιο αγνό ενθουσιασμό, ήλθε στη Μακεδονία από την Αθήνα και απλώς στρατιώτης, ανώνυμος πολεμιστής, μετέβαινε νυχθημερόν στα στρατόπεδα των αγωνιστών, καταβάλλοντας θετικές προσπάθειες στον εθνικό αγώνα»¹⁷.

Περαίνοντας το εγκωμιαστικό άρθρο του ο Καμπελή αναφέρει ότι «η ελληνική ψυχή ήταν απαραίτητο να επιδείξει σεβασμό και να τιμήσει τον ήρωα Παύλο Μελά κατά τη διάρκεια επετειακής εορτής. Οι απανταχού Έλληνες όφειλαν να αγκαλιάσουν τις ψυχές των ηρώων που έδωσαν στην Πατρίδα περισσότερα από όσα μπορούσαν να δώσουν, ως αληθινοί συνεχιστές των μεγάλων εθνικών παραδόσεων. Ο Ελληνισμός είχε χρέος να θυμάται με συγκίνηση τι όφειλε σ' αυτούς τους ήρωες του Μακεδονικού Αγώνα»¹⁸.

Σειρά ερωτημάτων πηγάζει από αυτό το κύριο άρθρο του Εβραίου αρθρογράφου Ισαάκ Καμπελή, ο οποίος σε ανύποπτο χρόνο υπερυμνούσε τον χριστιανό ήρωα Παύλο Μελά, γράφοντας για την αδυναμία εύρεσης άλλου ατόμου με παρόμοια τόλμη και για την ικανότητά του προς διεξαγωγή επικής μάχης και μάλιστα με ατελή μέσα.

Λεπτομερείς αναφορές του συγκεκριμένου έγκριτου εβραίου δημοσιογράφου μπορούν να συντελέσουν στην καλύτερη θεμελίωση αυτής της ερευνητικής μας εργασίας, η οποία προχωρεί στον εντοπισμό ιδεολογικής διείσδυσης της ελληνικής Ιστορίας στο αφομοιωτικό εβραϊκό στοιχείο. Για τον Καμπελή και τους αφομοιωτές:

16 Ο Δαβίδ Σιακκής του Ηλία ήταν ιατρός που έλαβε μέρος ως στρατιωτικός ιατρός κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Αργότερα κατατάχθηκε ως αξιωματικός Υγειονομικού του Ελληνικού Στρατού και έφθασε ως το βαθμό του επιάρχου (ταγματάρχη). Πέθανε στην Θεσσαλονίκη.

17 *Le Progrès* της 19 Ιουλίου 1931.

18 Σε άλλη στήλη της η εφημερίδα *Le Progrès*, της 19 Ιουλίου 1931, πληροφορούσε τους Θεσσαλονικείς πως το πρωί της 19^{ης} Ιουλίου 1931, ο Σύλλογος Παλαιών Μακεδόνων Πολεμιστών « ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΛΑΣ » είχε οργανώσει στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη μία σεμνή τελετή εις μνήμην του ήρωα της ελευθερίας της Μακεδονίας. Στην επίσημη τελετή παρευρέθησαν οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, εθνικές οργανώσεις, κοινοτικές αντιπροσωπείες, απόστρατοι κλπ. Το Γ' Σώμα Στρατού είχε πάρει απόφαση να αποδοθούν τιμές, κατά την διάρκεια της πρωινής θείας λειτουργίας στην Αγία Σοφία, από λόχο Πεζικού του πεντηκοστού Συντάγματος. Ο λόχος Πεζικού θα συγκεντρωνόταν στον προαύλιο της Εκκλησίας, γύρω από το κενοτάφιο. Τέσσερις ένστολοι εύζωνοι θα ήσαν τοποθετημένοι στις τέσσερις γωνίες του κενοταφίου. Τέλος, οι μουσικοί της Φρουράς Θεσσαλονίκης θα ήταν τοποθετημένοι στην είσοδο της εκκλησίας και θα έπαιζαν πατριωτικούς ύμνους και πένθημα εμβατήρια. Όλες οι στρατιωτικές μονάδες θα αντιπροσωπεύονταν κατά την τελετή της επετείου από αξιωματικούς τους.

«Ο εβραϊσμός της Ελλάδος, γενικώς συζήσας με τον ελληνισμόν και συνεργασθείς με αυτόν καθ' όλην την περίοδον της ακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι του απελευθερωτικού αγώνος και μέχρι των ημερών μας, είναι Έλλην την ψυχήν και τα αισθήματα [...] όλοι ενθυμούνται πως επολέμησαν οι εβραίοι εις το Κιλίκις, εις τον Λαχανά, εις την Τζουμαγιάν, εις την Κρέσναν και εις το Σκρά. Ετσι, εβραίοι και χριστιανοί της Θεσσαλονίκης είναι άπαντες Έλληνες, τέκνα κοινής πατρίδος και η οποιαδήποτε δημιουργηθείσα μεταξύ τους παρεξήγησις θα ελύετο εν τω ιδιῳ μας οίκῳ», σημειώνει σε άρθρο του ο Καμπελή¹⁹.

Η ιδεολογική διείσδυση της ελληνικής Ιστορίας φαίνεται εντονότερα στην στάση που είχε υιοθετήσει ο Καμπελή, αλλά και οι αφομοιωτές εβραίοι, στο ζήτημα των Βουλγαρικών παρεμβάσεων γύρω από το θέμα της Μακεδονίας.

Ο Καμπελή, σε άρθρο του στην εφημερίδα *Μακεδονία* της 8ης Ιουλίου 1931, αντικρούει δημοσίευμα της γαλλόφωνης εφημερίδας της Σόφιας *Βουλγαρία*, όργανο των Μακεδονικών Κομιτάτων, που προσπάθησε να θίξει την Ελλάδα κάνοντας υπαινιγμούς για αυτονομία της Μακεδονίας. Σχετικά ο Καμπελή αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι η εβραϊκή νεολαία, η στρατευόμενη και μορφωνόμενη ελληνικώς, η εμπνεύμενη από τις απαράμιλλες σελίδες της Ελληνικής Ιστορίας, δεν θα ήταν δυνατόν να σκεφθεί ούτε καν να ευνοήσει μια ανίερη προσπάθεια των απογόνων του Κρούμου²⁰.

Στο ίδιο άρθρο ο Καμπελή σχολιάζει πως ο εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης είχε αποδείξει πόσο αντίθετος ήταν προς κάθε βουλγαρική κυριαρχία από τις πρώτες κιόλας ημέρες της ελληνικής κατοχής της πόλης²¹. Το ίδιο δημοσίευμα ανέφερε επίσης : «Ως δύναται να πιστοποιήσει ο επιφανής φίλος Καλλιδόπουλος²², ο εβραϊσμός Θεσσαλονίκης εδήλωσε προς τους συνδιασκεπτομένους δια την επιβολήν της ειρήνης, ότι επιθυμεί την Ελληνικήν κυριαρχίαν²³. Καθ' όλον δε το δεκαπενταετές διάστημα της ελληνικής κατοχής (των Νέων Χωρών), αν δεν αφομοιώθη πλήρως γλωσσικώς, εθνικώς όμως απέκτησεν ελληνικήν συνείδησιν, ενστερνίσθη τον ελληνικόν πολιτισμόν

19 *Μακεδονία*, 8 Ιουλίου 1931.

20 *Αυτόθι*.

21 Ο Καμπελή με τη λέξη κατοχή εννοεί την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό στις 26 Οκτωβρίου 1912.

22 Πρόκειται για το Αθανάσιο Καλλιδόπουλο, ο οποίος είχε διατελέσει δήμαρχος Θεσσαλονίκης (από 22 Σεπτεμβρίου 1922 ως 8 Δεκεμβρίου 1922) και μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου της «Ελληνικής Οργάνωσης», η οποία με την βοήθεια της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ανδρών Θεσσαλονίκης υποστήριζε τους Μακεδονομάχους και τις οικογένειές τους, διαχειριζόμενη τόσο τις μυστικές επιχορηγήσεις όσο και εν γένει τα οικονομικά της εθνικής προσπάθειας. Θ. Δαρδαβέσης, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 92.

23 Πάντοτε κατά την άποψη του Εβραίου δημοσιογράφου Καμπελή στα 1931.

και το πνεύμα και εργάζεται και αυτός δια να προσφέρει εις την κοινήν πατρίδα ό,τι η Πατρίς αξιού από τα τέκνα της²⁴.

Για τους Εβραίους αφομοιωτές αυτό το γεγονός ήταν πολύ φυσικό, ισχυρίζεται ο Καμπελή, αφού κανείς λαός δεν συνδέθηκε τόσο όσο ο ελληνικός με τον εβραϊκό. Ο εβραϊσμός της Ελλάδος, καταλήγει ο αρθρογράφος, «έχει να επιδείξει προ παντός μιαν ελληνικήν απολύτως Μακεδονίαν εις κάθε σπιθαμήν της οποίας δεν είναι δυνατόν παρά να εύρη κανείς τα μνημεία του Ελληνικού πολιτισμού, της Ελληνικής Ιστορίας απευθείας μάρτυρας της ελληνικότητός της²⁵.

Οι προαναφερθείσες αναφορές και παρεμβάσεις του Ισαάκ Καμπελή εμφανίζουν την ιδεολογική διείσδυση της Ελληνικής Ιστορίας στους αφομοιωτές Εβραίους της Θεσσαλονίκης, διείσδυση που δεν θα ήταν δυνατή, αν δεν υπήρχε η δεκτικότητα από την πλευρά τους. Άλλωστε, επιδίωξη των αφομοιωτών ήταν να απομακρύνουν από το σύνολο των ομοθρήσκων τους κάθε ίχνος απόλυτου εθνικισμού, ώστε να μπορέσουν να αναπτύξουν αισθήματα ταυτόσημα με τα αισθήματα των χριστιανών συμπολιτών τους στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου.

Constantin Sehidis - Ioannis Skourtis

Le journaliste juif Isaak Kabeli et le combattant Pavlos Melas (1931)

Sommaire

Les relations des saloniens juifs et orthodoxes aux alentours de 1931 se trouvaient sur un point crucial. La présence des Makabi au Congrès de Sophia, les émeutes des membres de la « EEE » contre les juifs et l'incendie du quartier Kabel, sont quelques événements parmi d'autres qui avaient causé une grande perturbation au sein de la ville. L'attitude adoptée par la presse quotidienne alimentait l'ambiance de rivalité.

Pourtant, dans ce climat tendu, le journaliste juif Isaak Kabeli a publié un article au journal francophone de Thessalonique *Le Progrès* (1931). Cet article se référait au Combattant Pavlos Melas et constitue un hymne à la mémoire du premier martyr pour la liberté de la Macédoine.

24 *Μακεδονία, όπ. π.*

25 *Αυτόθι.*

Toute une série de questions se lèvent de cet éditorial qui, loin de tout anniversaire commémoratif faisait l'éloge du héros chrétien Pavlos Melas, soulignant la difficulté de retrouver une personne d'un courage similaire, ainsi que sa capacité de mener une bataille épique, qui plus est avec de faibles moyens.

Les références détaillées de ce journaliste sont la base de notre travail de recherche, qui poursuit en la localisation d'une pénétration idéologique de l'Histoire Grecque à l'élément assimilateur juif.

